कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र M-2845 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद् भागवत दशम

लेखक/लिपीकार — स्कंद

पृष्ठ 206 काळ — [✓ पुर्ण]/ अपुर्ण

॥ अथ सचूर्णिके श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

दशमस्कंध पूर्वार्धः

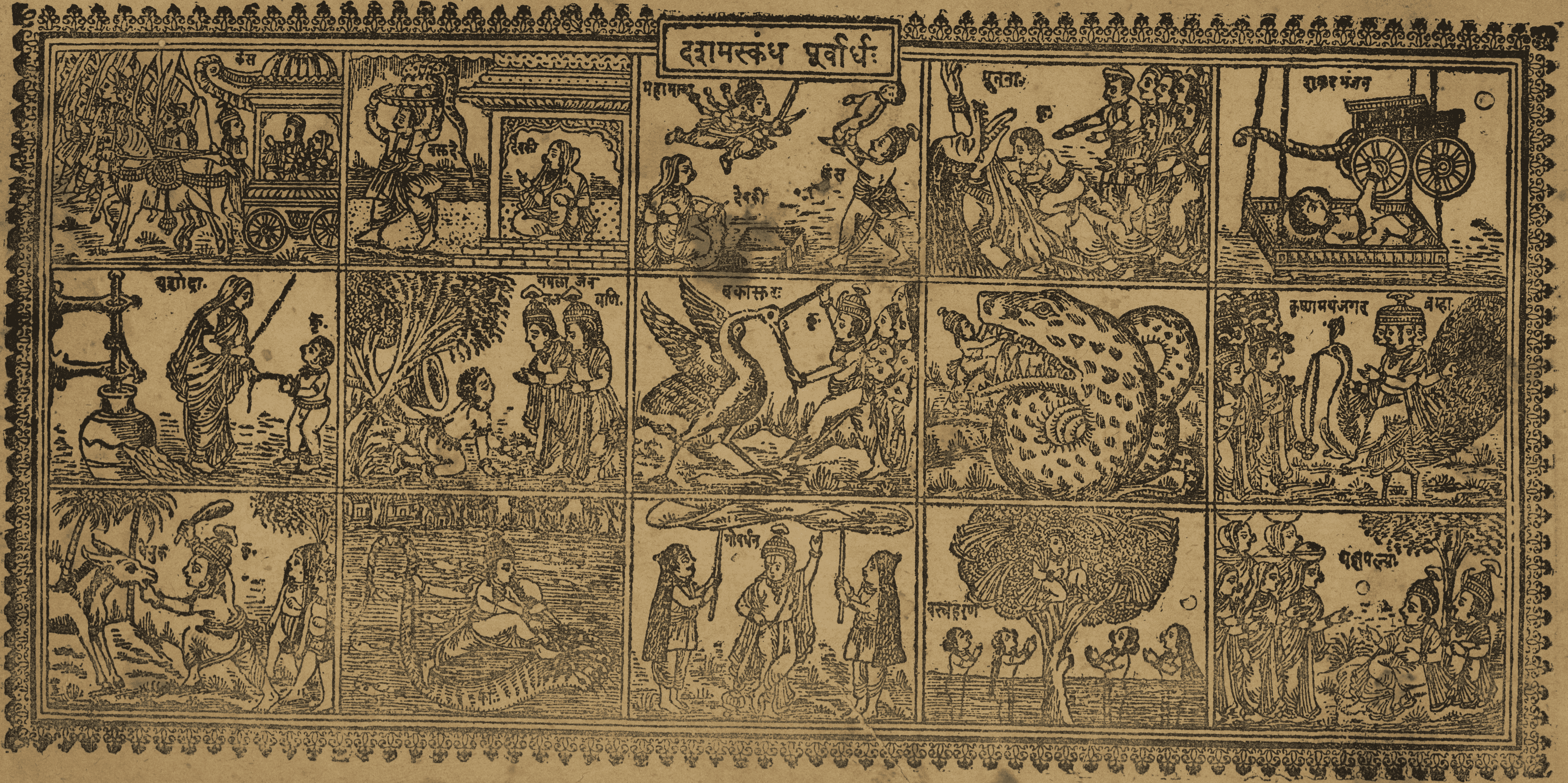
कंस
बलदेव
देवकी
महामाया
देवकी
कंस
पूतना
शकटभंजन
यशोदा.
कृ.
यमला र्जुन
मणि.
बकासुरः
कृ.
कृष्णमयंजगत
ब्रह्मा.
धेनुक
कृ.
गोवर्धन
वस्त्रहरण
यज्ञपत्न्यः

श्रीगणेशाय नमः । दशमे कृष्णसत्कीर्तिवितानायानुवर्ण्यते ॥ धर्मग्लानिनिमित्तस्तु निरोधो दुष्टभूभुजाम् ॥१॥ प्राकृतादिश्चतुर्धा यो निरोधः स तु वार्णितः ॥ तत्तत्प्रसंगतः सृष्टिसंहारादिनिरूपणः ॥ २ ॥ कृता नवतिरध्याया दशमे कृष्णकीर्तये ॥ तत्र तु प्रथमे कंसः स्वमृत्युं देवकीसुतात् ॥ श्रुत्वा भीतोऽवधीत् तस्याः षड्गर्भानिति वर्ण्यते ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन्! भवता सोमसूर्ययोः परमाद्भुतं चरितं वंशविस्तारश्च कथितः ॥ १ ॥ धर्मशीलस्य यदोर्वंशेऽवतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि कथय ॥ २ ॥ किंच भगवान् हरिर्यदुवंशेऽवतीर्य यान् पराक्रमान् कृतवान्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राजोवाच ॥ कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ॥ राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम्॥१॥यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ॥ तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥२॥ अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः ॥ कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात्॥३॥ निवृत्ततर्षै[1]रुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् ॥ क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४॥ पितामहा मे समरेऽमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः ॥ दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः[2] ॥ ५ ॥ द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदंगं सन्तानबीजं कुरुपांडवानाम् ॥ जुगोप कुक्षिगत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः ॥ ६॥ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामतर्बहिः पूरुषकालरूपैः[3] ॥ प्रयच्छतो मृत्युमुताऽमृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्वया ॥ देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहांतरं विना ॥ ८ ॥

तान् विस्तराद्वद । हे शुक ! भवौषधात् हरिगुणानुवादात् पशुघ्नं विना को विरज्येत ॥ ३ ॥ ४ ॥किंच मम पितामहाः अर्जुनादयो भीष्मादिरूपजलचरैर्दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं वत्सपदं कृत्वा कृष्णरूपनौकयाऽतरन् ॥ ५ ॥ किंच अश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रेण दग्धं मे शरीरं मम मातुः कुक्षिं गतः सन् चक्रं धृत्वा यो ररक्ष ॥ ६ ॥ तस्य मायामनुष्यस्य वीर्याणि वद ॥ ७ ॥ किंच त्वया नवमे रामो रोहिणीपुत्रः प्रोक्तः । तस्य च पुनर्देवक्या गर्भसम्बंधः देहांतरं विना कुतो घटते ॥ ८ ॥

---

[1] गततृष्णैः । [2] यः श्रीकृष्णः प्लवः सहायो नाकारूपो येषां ते । [3] अन्तर्यामिपुरुषरूपेणाऽमृत मोक्षं बहिश्च कालरूपैर्मृत्युं संसारं प्रयच्छतो मायामनुष्यस्येति योज्यम् ।

मुकुंदः पितुर्गेहात् कुतो व्रजंगतः।तथा ज्ञातिभिः सह निवासं क्व कृतवान्॥९॥तथा व्रजे मथुरायां च वसन् किमकरोत्।तथामातुर्भ्रातरं कथं जघानां
॥१०॥हरिर्नृदेहमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सीत्।तस्य कति पत्न्यो बभूवुः॥११॥अन्यच्च सर्वं कृष्णचरितं त्वं वक्तुमर्हसि॥१२॥हे शुक !
एषा क्षुधा त्यक्तोदकमपि मां न बाधते यतो हरिकथामृतं पिबामि॥१३॥सूत उवाच॥एवं प्रश्नं श्रुत्वा शुको नृपसंमानं कृत्वा कृष्णचरितं वक्तुं प्रार

कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गेहाद्व्रज गतः ॥ क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥ ९ ॥ व्रजे वसन्
किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ॥ भ्रातरं चावधीत् कंसं मातुरद्धा[1]ऽतदर्हणम्[2] ॥ १० ॥ देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि
वृष्णिभिः ॥ यदुपुर्यां सहावात्सीत् पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोः ॥ ११ ॥ एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ॥ वक्तु
मर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम् ॥ १२ ॥ नैषातिदुस्सहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ॥ पिबन्तं त्वन्मुखांभोजच्युतं
हरिकथामृतम् ॥१३॥ सूत उवाच ॥ एवं निशम्य भृगुनंदन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ॥प्रत्यर्च्य
कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव
राजर्षिसत्तम ॥ वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः ॥१५॥ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि ॥ वक्तारं
पृच्छकं श्रोतॄँस्तत्पादसलिलं यथा ॥१६॥ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः॥ आक्रांता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरण
ययौ ॥ १७ ॥ गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ॥ उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत ॥१८॥
ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ॥ जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ १९ ॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं
वृषाकपिम्[3] ॥ पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥

भत॥१४॥श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन्।तव बुद्धिः सम्यङ् निश्चिता यतो हरिकथायां नैष्ठिकी प्रीतिर्जाता॥१५॥वासुदेवकथाप्रश्नो वक्तारं पृच्छकं
श्रोतारं च पुनाति॥१६॥हे नृप ! इयं भूमिर्गर्विष्ठनृपदैत्यसैन्यशतायुतैर्बहुभारेण पीडिताऽश्रुमुखीगौर्भूत्वा ब्रह्माणं शरणं गत्वा तस्मै दुःखं जगाद
॥१७॥१८॥ ब्रह्मा तद्दुःखं ज्ञात्वा देवैस्तया च सह क्षीराब्धितीरं ययौ॥१९॥ तत्र गत्वा समाहितः सन् जगन्नाथं पुरुष पुरुषसूक्तेन तुष्टाव॥२०॥

---

१ साक्षात् । २ वधानर्हम् । ३ वृषः धर्मः कपिः वराहः तदुभयरूपत्वाद् वृषाकपिः ।

ततो ब्रह्मा समाधावाकाशवाणीं निशम्य देवानाह हे देवाः ! मत्तः पौरुषीं वाणीं शृणुत तथा क्रियतां मा चिरम् ॥२१॥ अहो ईश्वरेण भूमेस्तापः पूर्वमेव ज्ञातः भवद्भिर्यदुष्वंशैर्जन्यताम् ॥२२॥ भगवान् वसुदेवगृहे जनिष्यते तत्प्रियार्थं सुरस्त्रियः संभवंतु ॥२३॥ किंच सहस्रवदनोऽनंतो हरेः प्रियार्थमादौ भविष्यति ॥२४॥ तथा विष्णोर्माया कार्यार्थं यशोदायां संभविष्यति ॥२५॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रह्मा देवानादिश्य महीमाश्वास्य

गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ॥ गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरम् ॥२१॥ पुरैव पुंसाऽवधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ॥ स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥२२॥ वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः ॥ जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवंतु सुरस्त्रियः ॥२३॥ वासुदेवकलानंतः सहस्रवदनः स्वराट् ॥ अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥ विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ॥ आदिष्टा प्रभुणांशेन कर्यार्थ संभविष्यति ॥२५॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः ॥ आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥२६ ॥ शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ॥ माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥ राजधानी ततः साभूत सर्वयादवभूभुजाम् ॥ मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥२८॥ तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ॥ देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ २९ ॥ उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥ रश्मीन् हयानां जग्राह रौक्मैं रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥ चतुश्शतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् ॥ अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम् ॥ ३१ ॥

स्वलोकं ययौ ॥२६ ॥ हे नृप ! पुरा यदुपतिः शूरसेनो मथुरायां वसन् मथुरादिदेशान् बुभुजे ॥२७॥ ततः सा मथुरेति नाम्ना राजधानी बभूव । यत्र हरिर्नित्यं सन्निहितः ॥२८॥ तस्यां कदाचित् कृतोद्वाहो वसुदेवो देवक्या सह प्रयाणार्थं रथमारुरोह ॥ २९ ॥ तदा कंसो भगिन्यः प्रियार्थं तुरगाणां रश्मीन् जग्राह ॥३० ॥ तदा देवको देवक्यै प्रयाणसमये गजानां चतुश्शतम् (४००) अश्वानां पंचदशसहस्रं (१५०००) रथा

---

१ भागवतीम् । २ नवोढयां ।

नामाष्टादशशतं १८००दासीनांशतद्वयम्२००एवं पारिबर्हं ददौ॥३१॥३२॥तदाशंखतूर्यमृदंगादयोनेदुः॥३३॥ततो मार्गे प्रग्रहिणं कंसं रेरेकंसेति संबोध्य दिव्या वागाह हे अज्ञात्वं यां वहसे तस्या अष्टमो गर्भस्त्वां हनिष्यति॥३४॥इत्युक्तः स दुष्टः खड्गं गृहीत्वा भगिनीं हंतुं केशे जग्राह३५॥ तदा वसुदेवः क्रूरं निर्लज्जं कंसं सांत्वयन् जगाद॥३६॥वसुदेव उवाच॥हे कंस ! त्वं शूरैर्वर्णनीयगुणोसि अतो भवान् विवाहपर्वणि भगिनीं कथं हन्यात् । मरणभयेन हन्मीति चेत् तर्हि हे वीर ! देहधारिणां देहेन सह मृत्युर्जायते सोऽद्य वाऽब्दशतांते वा स्यात् अतः पापाचरणं न योग्यम्

दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते ॥ दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥ शंखतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दुंदु
भयः समम् ॥ प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमंगलम् ॥ ३३ ॥ पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाऽशरीरवाक् ॥ अस्या
स्त्वामष्टमो गर्भो हंता यां वहसेऽबुध ॥ ३४ ॥ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः ॥ भगिनीं हंतुमारब्धः
खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ ३५ ॥ तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ॥ वसुदेवो महाभाग उवाच परिसांत्वयन्
॥ ३६ ॥ वसुदेव उवाच ॥ श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ॥ स कथं भगिनीं हन्यात स्त्रियमुद्वाहपर्वणि
॥ ३७ ॥ मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ॥ अद्य वाऽब्दशतांते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥ देहे पंचत्वमा
पन्ने देही कर्मानुगोऽवशः ॥ देहांतरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥३९ ॥ व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ॥
यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥४० ॥ स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ॥ दृष्ट
श्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन् प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ४१ ॥

॥३७॥ ॥३८॥ अस्मिन् देहे मृतप्राये सति जीवः कर्मवशाद्देहांतरं प्राप्य पश्चात् पूर्वदेहं तृणजलौकेव त्यजति । यथा तृणजलौका तृणांतरं धृत्वा पूर्वंतृणंत्यजति तथाजीवोपि॥३९॥४०॥यथा मनोरथाविष्टचित्तो नरो दृष्टश्रुताभ्यामाहितसंस्कारेण मनसा तदेवानुचिंतयन् स्वप्नेतत्सदृशं राजादिरूपं पश्यति क्षणांतरे च तदेवाहमिति मन्यते ततश्च जाग्रद्देहाद्द गतस्मृतिर्भवति तथा जीवो देहांतरं प्राप्य प्राक्तनकर्मस्मृतिनष्टोभवति॥४१॥

---

[१] यथा व्रजन् गंता पुरुषः एकेन अग्रतो निहितेन पदा तिष्ठन् भुवमवष्टभ्य देहं बिभ्रत पश्चादन्येन पूर्वप्रदेशादुत्थाप्य पुरो निहितेन गच्छति तद्वत् ।

किंच फलाभिमुखेन कर्मणा प्रेरितं मनः पंचसु भूतेषु मायया नानादेहरूपेण रचितेषु यंयं देवतिर्यगादिरूपं देहं धावति धावच्च सद् यंयं प्राप्नोति तत्रतत्रासौ जीवस्तदेवाहमिति मन्यमानस्तेन सह जायते॥४२॥हे कंस।यथा चंद्रादिज्योतिरुदकतैलादियुक्तेषु घटादिषु प्रतिबिंबेन स्थितं वायुवेगेन कंपादियुक्तं दृश्यते एवं मायया रचितेषु देहेष्वसौ पुमान् रागेण प्रविष्टोऽभिनिवेशं प्राप्नोति॥४३॥अतः आत्मनःक्षेममन्विच्छन् कस्यचित् द्रोहं नाचरेत् ॥४४॥ हे कंस ! एषा तवानुजाऽचेतनप्रायाऽस्ति।इमां हंतुं त्वं नार्हसि॥४५॥श्रीशुक उवाच॥एवमुक्तोपि कंसो न न्यवर्तत॥४६॥

यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु॥गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥४२॥ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते॥ एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति॥४३॥ तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत् स तथाविधः॥आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥४४ ॥ एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ॥ हंतुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स सा[1]मभिर्भेदैर्बोध्यमानोऽपि दारुणः ॥ न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः॥४६॥निर्बंधं तस्य तं ज्ञात्वा विचिंत्यानकदुंदुभिः ॥ प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत॥४७॥ मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् ॥यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ॥४८॥ प्रदाय मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम्॥सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा[2] न म्रियेत चेत् ॥४९॥ विपर्ययो वा किं न स्याद् गतिर्धातुर्दुरत्यया ॥ उपस्थितो[3] निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥५०॥ अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति॥एवं हि जंतोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः॥५१॥

तदा वसुदेवस्तस्याभिप्रायं ज्ञात्वा प्राप्तं कालं वंचयितुं विचारितवान् ॥ ४७॥ तदाऽऽह । यावद् बुद्धिबलोदयस्तावद् बुद्धिमता पुरुषेण मृत्युर्दूरीकर्तव्यः। यदि न निवर्तेत तर्हि देहिनोऽपराधो नास्ति॥४८॥अतः एवं करिष्यामीत्याह ।मृत्यवे कंसाय पुत्रान् दत्त्वेमां मोचये।यदि च मे सुता जायेरन् तदा यद् भावि तद् भवतु । तदंतरा वा कंसो न म्रियेतचेत्॥४९॥विपर्ययो वा किं न स्यात् । विधातुर्गतिर्दुरत्यया॥५०॥यथाग्नेः काष्ठ

---

[1] चतुश्चत्वारिंशत्तमे श्लोके भेदः, पंचचत्वारिंशत्तमे तु साम । [2] कंसः । [3] मृत्युरिति शेषः ।

वियोगसंयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्निमित्तं नास्ति । एवं जंतोर्जन्ममरणयोरपि हेतुरचिंत्यः ॥ ५१॥ श्रीशुक उवाच ॥ वसुदेवः एवं विमृश्य बहुमानपुरस्सरं तं पूजयित्वा ॥ ५२॥ मुखं प्रसार्य क्रूरं तं हसन् जगाद ॥५३॥ वसुदेव उवाच ॥ हे कंस ! यत् सा दिव्यवाक् जगाद तद् भयं तव न यतोऽस्याः पुत्रांस्तेऽर्पयिष्यामि ॥५४॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः कंसो भगिनीवधान्निवृत्तः । वसुदेवोऽपि कंसं प्रशस्य गृहं विवेश ॥५५ ॥ अथ प्रसूतिकाले प्राप्ते देवकी पुत्रान् सुषुवे ॥५६॥ तत्र प्रथमजं कीर्तिमंतं गृहीत्वाऽनृताद् भीतो वसुदेवो दुःखेन कंसाय ददौ ॥ ५७ ॥ हे नृप ! साधूनां दुस्सहं किम् ॥५८॥ एवं शौरेः समत्वं दृष्ट्वा तुष्टः सन् कंसः इदं जगाद ॥ ५९ ॥ हे वसुदेव ! अयं ते कुमारो गच्छतु । अस्मान्मे भयं

एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम्[1] ॥ पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरस्सरम् ॥५२ ॥ प्रसार्य वदनांभोजं नृशंसं
निरपत्रपम् ॥ मनसा दूयमानेन विहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५३॥ वसुदेव उवाच ॥ न ह्यस्यास्ते भयं सौम्य यद्वै साऽऽहा
ऽशरीरवाक् ॥ पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥५४॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वा
क्यसारवित् ॥ वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ॥५५॥ अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता[2] ॥ पुत्रान्
प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥५६॥ कीर्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः॥अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृताद
तिविह्वलः ॥ ५७ ॥ किं दुस्सहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् ॥ किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम्[3] ॥
॥५८॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ॥ कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥५९॥ प्रतियातु
कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ॥ अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥६०॥ तथेति सुतमादाय ययावा
नकदुंदुभिः ॥ नाभ्यनंदत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ॥ ६१ ॥ नंदाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ॥
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ६२ ॥

न । युवयोरष्टमाद्गर्भान्मे मृत्युः ॥ ६०॥ एवमुक्तो वसुदेवः सुतं गृहीत्वा ययौ । तथापि तद्वचो नाभ्यनंदत् ॥ ६१ ॥ एतस्मिन् समये नारदः सभायामेत्य कंसं जगाद । हे कंस ! व्रजे ये नंदाद्याः गोपास्तथा तत्स्त्रियः तथा मथुरायां वसुदेवाद्या वृष्णयो देवक्याद्यास्तत्स्त्रियश्च ॥ ६२ ॥

---

१ स्वप्रज्ञाबाधे । २ सर्वः—सर्वात्मा भगवानेव देवता यस्याः सा । ३ भगवानेव तत्त्वं नान्यदिति जानताम् ।

एते सर्वे देवताप्रायाः संति ॥६३॥ इदं तथा भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां वधोद्यमं च श्रावयित्वा नारदो ययौ ॥६४॥ ततः कंसो यदून् देवान् मत्वा तथा देवक्याः गर्भसंभूतं विष्णु स्ववधं प्रति कारणं मत्वा ॥६५॥ वसुदेवं देवकीं च गृहे शृंखलैर्बद्ध्वा तयोर्जातंजातं पुत्रं जघान॥ ६६॥ हे राजन् ! प्राणपोषकाः राजानो मातृपितृभ्रात्रादीन् घ्नंति।अत्र किमाश्चर्यम् ॥ ६७॥ किंच प्राग् विष्णुना हतं कालनेमिरूपं स्वमात्मानं जानन् स यदुभिर्व्यरुध्यत ॥६८ ॥ उग्रसेनाद् राज्यं गृहीत्वा स्वयं बुभुजे ॥ ६९ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चू० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सर्वे वै देवताप्राया उ[१]भयोरपि भारत ॥ ज्ञातयो बंधुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः॥ ६३॥ एतत् कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ॥ भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ ६४ ॥ ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून् मत्वा सुरानिति॥देवक्या गर्भसंभूतं विष्णु च स्ववधं प्रति॥६५॥ देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ॥ जातंजातमहन् पुत्रं तयोर[२]जनशंकया ॥६६॥ मातरं पितरं भ्रातॄन् सर्वांश्च सुहृदस्तथा ॥ घ्नंति ह्यसुतृपो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि॥६७॥ आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम्॥महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत॥६८॥उग्रसेनं च पितरं यदुभोजांधकाधिपम्॥स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान् महाबलः॥६९॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे श्रीकृष्णावतारहेत्वादिनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥श्रीशुक उवाच ॥ प्रलंबबकचाणूरतृणावर्तमहा[३]शनैः ॥ मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥ अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ॥ यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः॥ २ ॥ ते पीडिता निविविशुः कुरुपांचालकैकयान् ॥ शाल्वान् विदर्भान् निषधान् विदेहान् कोसलानपि॥३ ॥

द्वितीये कंसधाताय देवक्या गर्भगो हरिः ॥ ब्रह्मादिभिः स्तुतः सा च सांत्विततेति निरूप्यते ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! जरासंधाश्रयः कंसः प्रलंबबकचाणूरादिभिर्मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैर्बाणभौमादिभिः सह यदूनां कदनं चक्रे ॥ १ ॥ २ ॥ ते पीडिताः संतः कुरुपांचालकैकयशाल्वादीन् देशान् विविशुः ॥ ३ ॥

---

[१] वसुदेवनंदयोः । [२] अजनः विष्णुः । [३] महाशनाः अघासुरः ।

अनतासीदृष्टंभात

केचित् कंसमनुवर्तमानाः पर्युपासत । एवं देवक्याः षट्सु बालेषु हतेषु सत्सु ॥ ४ ॥ सप्तमोऽनंताख्यं विष्णोर्धाम देवक्याः हर्षशोकप्रदो गर्भो बभूव ॥ ५ ॥ भगवानपि यदूनां कंसजं भयं ज्ञात्वा योगमायामादिशत् ॥ ६ ॥ हे देवि ! व्रजं गच्छ तत्र वसुदेवस्त्री रोहिणी गुप्तस्थाने वसति ॥ ७ ॥ तत्र गत्वा देवकीजठरे मे धाम शेषाख्यं तदाकृष्य रोहिण्याः उदरे स्थापय ॥८ ॥ ततो देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामि । त्वं च नंदस्त्रियां

एके तमनुरुंधाना ज्ञातयः पर्युपासत ॥ हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ ४॥ सप्तमो वैष्णवं धाम यमनंतं प्रचक्षते ॥ गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥५॥ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ॥ यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥६॥ गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतम्॥ रोहिणी वसुदेवस्य भार्याऽऽस्ते नंदगोकुले ॥ अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसंति हि ॥ ७॥ देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ॥ तत् संनिकृष्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय॥ ८ ॥ अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे॥ प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नंदपत्न्यां भविष्यसि ॥ ९ ॥ अर्चिष्यंति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ॥ धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम्॥ १०॥ नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ॥ दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥११॥ कुमुदा चंडिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च॥ माया नारायणीशानी शारदेत्यंबिकेति च॥१२॥ गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि॥ रामेति लोकरमणाद्बलं बलवदुच्छ्रयात् ॥१३॥ श्रीशुक उवाच॥ संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः॥ प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाऽकरोत्॥१४॥ गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ॥ अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः॥१५॥

यशोदायां भविष्यसि ॥ ९ ॥ एवंकृते मनुजास्त्वां धूपदीपनैवेद्यादिभिरर्चिष्यंति ॥ १० ॥ तव नामानि दुर्गा भद्रकाली विजया वैष्णवी ॥ ११ ॥ कुमुदा चंडिका कृष्णा नारायणीति स्थानानि च कुर्वंति ॥ १२ ॥ तथा गर्भाकर्षणात् तं संकर्षणमिति वदंति लोकरमणात् राममिति बलाधिक्याद्बलमिति च ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं हरिणाऽऽदिष्टा सा व्रजे आगत्य तथा चकार ॥ १४ ॥ एवं योगमायया

एवं विचार्य कंसोऽतिघोराद्भावान्निवृत्य हरेर्जन्म प्रतीक्षान्नास्ते॥२३॥किंच आसीनोभुञ्जानःपर्यटन् हरिंचिंतयानो जगत् तन्मयं ददर्श॥२४॥
तत्र देवैः सह ब्रह्मा शिवश्च गत्वा तुष्टुवुः ॥ २५ ॥ हे हरे ! सत्यसंकल्पं कालत्रयेऽपि सत्यं त्वां वयं शरणं प्रपन्नाः स्मः ॥२६ ॥किंच हेकृष्ण!
अयं संसारवृक्षो मायाश्रयः । तस्य सुखदुःखे द्वे फले ।गुणत्रयं मूलम्।धर्मार्थादयश्चत्वारो रसाः। सप्त धातवस्त्वक् । पञ्चभूतमनोबुद्ध्यहंकाराख्याः

इति घोरतमाद्भावात् संनिवृत्तः स्वयं प्रभुः॥ आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ २३ ॥ आसीनः संविशंस्ति
ष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् महीम् ॥ चिंतयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥२४॥ ब्रह्मा भवश्च तत्रेत्य मुनिभिर्नारदा
दिभिः ॥ देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषण[1]मैडयन्॥२५॥ सत्यव्रतं सत्यपरं[2] त्रिसत्यं सत्त्यस्य[3] योनिं निहितं च सत्ये[4]॥
सत्यस्य[5] सत्यं ऋत[6]सत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २६ ॥ एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पञ्चविधः[7]
षडात्मा[8] ॥सप्त त्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः॥२७॥त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं संनिधानं
त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २८॥ बिभर्षि रूपाण्यवबोध[9] आत्मा
क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥ सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ २९ ॥

अष्ट शाखाः । नव द्वाराणि छिद्राणि । दश प्राणाः पर्णानि । जीवेश्वरौ द्वौ पक्षिणौ स्तः ॥२७ ॥ एवंभूतवृक्षस्योत्पत्तिपालननाशकर्ता त्वमेव न
तु ब्रह्मादयः ॥ २८ ॥ एवंभूतस्त्वं सर्वलोकानां क्षेमाय सात्त्विकरूपाणि बिभर्षि ॥ २९ ॥

---

[1] कामवर्षिणम् । [2] सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिंस्तम् । [3] सच्छब्देन पृथिव्यतेजांसि । त्यच्छब्देन वाय्वाकाशा । एवं सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं । तस्य योनिः कारणम् । [4] सत्ये तस्मिन्नेव भौतिके देहेन्तर्यामितया स्थितम् । [5] सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं तन्नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । [6] ऋतं सूनृता वाणी, सत्यं समदर्शनं, तयोर्नेत्रं नेतारं प्रवर्तकमिति यावत् । [7] पञ्चेंद्रियाणि विधाः ज्ञानप्रकारा यस्य सः । [8] बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ जरामृत्यु देहस्येति षडूर्मयः (१) इति षडात्मनः स्वभावाः यस्य सः । [9] अवबोधैकस्वरूपः ।

हे कमलनेत्र ! त्वयि सत्त्वमूर्तौ समाधिना चित्तं कृत्वा त्वत्पादपोताश्रयेण भवाब्धिं गोवत्सपदं कुर्वंति ॥ ३० ॥ हे स्वप्रकाश ! तव भक्ता भवार्णवमुत्तीर्य त्वद्भक्तिमार्गसंप्रदायरूपां नौकां लोकतरणार्थमत्र स्थापयित्वा पारं याताः ॥ ३१ ॥ हे हरे ! ये ज्ञानिनस्त्वत्पादसेवां न कुर्वंति ते परं पदमारुह्य ततोऽधः पतंति ॥ ३२ ॥ तथा तव भक्तास्तु न पतंति । किंतु विघ्नानां मूर्धसु पदं दत्त्वा निर्भयाः संतो विचरंति ॥ ३३ ॥

त्वय्यंबुजाक्षाखिलसत्त्वधामनि समाधिनाऽऽवेशितचेतसैके॥ त्वत्पादपोतेन महत्[1]कृतेन कुर्वंति गोवत्सपदं भवाब्धिम्
॥३०॥ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्र[2]सौहृदाः ॥ भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते विधाय याताः
स[3]दनुग्रहो भवान् ॥ ३१ ॥ येऽन्येऽरविंदाक्ष विमुक्त[4]मानिनस्त्वय्य[5]स्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥ आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं
ततः पतंत्यधोऽनादृतयुष्मदंघ्रयः ॥ ३२ ॥तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यंति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ॥
त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो॥३३॥सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय
उपायनं वपुः ॥ वेदक्रियायोगतपस्समाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३४॥ सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजं भवे
द्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ॥ गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः[6]॥३५ ॥न नामरूपे गुण
जन्मकर्[7]मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥ मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियंत्यथापि हि ॥३६ ॥

एवंभूतो भवान् विश्वस्य पालने जीवानां कर्मफलदातृवपुराश्रयते । तेन वपुषा जनस्तव पूजां करोति ॥ ३४ ॥ हे धातः ! इदं सत्त्वं तव वपुर्न भवेत् तर्ह्यज्ञाननिवर्तकमपरोक्षज्ञानं न भवेत् । गुणप्रकाशैर्भवान् केवलं कल्प्यते न तु साक्षात्क्रियते ॥ ३५ ॥ हे देव ! सर्वसाक्षिणस्तव नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपणयोग्ये न भवतः । यतस्त्वं मनसो वचसश्च पारे। अथापि भक्ताः उपासनादिलक्षणक्रियायां त्वां साक्षात् पश्यंति॥३६॥

---

[1] महद्भिः सेव्यतया संपादितेन । [2] अतिप्रीतियुक्ताः । सर्वभूतेष्विति शेषः । [3] सतः भक्ताननुगृह्णातीति । [4] विमुक्ताः वयमिति मन्यमानाः । [5] भक्तेरभावादित्यर्थः । [6] यस्य संबंध्ययं बुद्ध्यादिगुणः प्रकाशते येन वा बुद्ध्यारूढेन बुद्ध्याधिष्ठात्रा बाह्यो गुणः घटादिः प्रकाशते स ईश्वरः इत्यनुमीयते इत्यर्थः । [7] गुणाश्च जन्मानि च कर्माणि च तैः ।

देवक्या गर्भे रोहिण्यां स्थापिते सति पौराः गर्भः पपातेति चुक्रुशुः ॥१५॥ अथ भगवान् भक्तानामभयदो वसुदेवमनसि प्रादुर्बभूव ॥ १६ ॥ ततो वसुदेवः पौरुषीं मूर्तिं बभार सूर्य इव तेजस्वी भूतानां दुर्धर्षश्च बभूव ॥ १७ ॥ ततो वसुदेवेन वेधदीक्षयाऽर्पितां श्रीमूर्तिं देवकी मनसैव दधार पूर्वदिक् चन्द्रमिव । अथ वेधदीक्षालक्षणम् । तत्र स्पर्शदीक्षा दृग्दीक्षा वेधदीक्षेति दीक्षात्रैविध्यम् । तदुक्तं कुलार्णवागमे “यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां शिशून् संवर्धयेच्छनैः ॥ स्पर्शदीक्षोपदेशश्च तादृशः कथितः प्रिये (१) स्वापत्यानि यथा मत्स्यो वीक्षणेनैव पोषयेत् ॥ दृष्टिदीक्षोपदेशश्च तादृशः कथितः प्रिये (२) यथा कूर्मः स्वतनयान् ध्यानमात्रेण पोषयेत् ॥ वेधदीक्षोपदेशश्च तादृशः कथितः प्रिये (३)” इति ॥१८॥

भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः॥ आविवेशांशभावेन मन आनकदुंदुभेः॥१६॥ स बिभ्रत् पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः॥दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह ॥१७॥ ततो जगन्मंगलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी॥ दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथाऽऽनंदकरं मनस्तः ॥ १८ ॥ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे ॥ भोजेंद्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥१९॥ तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाऽजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ॥ आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥२०॥ किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो[3] न विहंति विक्रमम् ॥ स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयं यशः श्रियं हंत्यनुकालमायुः॥२१॥ स एष जीवन् खलु संपरेतो वर्तेत योऽत्यंतनृशंसितेन॥देहे मृते तं मनुजाः शपंति गंता तमोंधं तनुमानिनो ध्रुवम्॥२२॥

सा देवकी श्रीहरेर्निवासभूता सत्यपि न रेजे यतः कंसगृहे रुद्धा यथा घटादिषु रुद्धो दीपः ॥ १९ ॥ एवं स्वकांत्या भवनं प्रकाशयन्तीं तां दृष्ट्वा कंसः आह मे प्राणहरो यो हरिः स ध्रुवं गुहां श्रितः यतः इयं पुरैवं न रेजे ॥ २० ॥ स मद्वधे पराक्रमं करिष्यत्येव । अतस्तस्मिन्नद्य मया किं करणीयम् । इयमेव हन्यतामिति चेत् तर्हि भगिन्याः गार्भिण्याः स्त्रिया वधो यशः श्रियमायुश्च नाशयति ॥२१ ॥ किंच क्रौर्येण यो वर्तते स जीवन्नपि मृतः स्यात् । किंच तं जीवंतमेव मनुजाः शपंति । देहाद्यभिमानिनोऽस्य देहे मृतेऽयं नरकं गमिष्यतीति ॥ २२॥

---

१ ज्ञानवंचके । अन्येषामनुपकारिणीत्यर्थः । २ विष्णुगर्भाम् । ३ अर्थतन्त्रः देवकार्यप्रधानो विक्रमं स्वं न विहंति मद्वधे पराक्रमं करिष्यत्येवेत्यर्थः ।

हे कृष्ण तव नामरूपाणि शृण्वन् गृणन् चिंतयन् त्वच्चरणकमलयोः प्रविष्टचेताः सन् संसाराय न कल्पते ॥ ३७ ॥ हे हरे ! अस्यास्तव पादभूतायाः भुवो भारस्त्वया जन्मनैव दूरीकृतः एतद् दिष्ट्या । किंच त्वत्पदैश्चिह्नितां पृथ्वीं द्रक्ष्याम एतद् दिष्ट्या ॥ ३८ ॥ हे कृष्ण ! अजन्मनस्तव जन्मकारण क्रीडां विना न तर्कयामः ॥ ३९ ॥ हे ईश मत्स्यकूर्मनृसिंहवराहादियोनिषु कृतावतारस्त्वं त्रिभुवनमस्मांश्च पासि ।

शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्नामानि रूपाणि च मंगलानि ते ॥ क्रियासु[1] यस्त्वच्चरणारविंदयोराविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥३७॥ दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽपनीतस्तव[2] जन्मनेशितुः॥ दिष्ट्यांकितां त्वत्पदकैस्सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकंपिताम्॥ ३८॥ न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे॥भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभया[3]श्रयात्मनि[4] ॥ ३९ ॥ मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु[5] कृतावतारः ॥ त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथाऽधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वंदनं ते ॥ ४० ॥ दिष्ट्यांब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद् भगवान् भवाय नः॥मा भूद् भयं भोजपतेर्मुमूर्षागोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपं[6]मनिदं[7] यथा[8] ॥ ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतियर्युर्दिवम्॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे ब्रह्मादिकृतगर्भगतविष्णुस्तुतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यथान्यदा तथाधुनापि पाहि । भुवो भारं हर । तस्म तुभ्यं नमः ॥ ४० ॥ अथ देवकीं वदंति हे अंब ! शिवायास्माकं साक्षाद् भगवान् ते कुक्षिं गतः अतः कंसात् ते भयं मा भूत् तवात्मजो यदूनां गोप्ता भविष्यति ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! इति स्तुत्वा देवाः स्वर्गं ययुः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभाग० महा० दशम० पू० चू० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ देवार्चनादिकर्मसु । २ त्वया । ३ हे अभयाश्रय हे नित्यमुक्त । ४ जीवात्मन्यपि भवादयो यतस्त्वयि विषये याऽविद्या तया कृताः न परमार्थतः संति । तदा तव जन्मकारणं नास्तीति किमु वक्तव्यम् । ५ देवेषु कृतो ऽवतारो वामनाख्यः । ६ यस्य रूपम् । ७ अनिदं सर्वप्रत्ययगूभूतम् । ८ यथावत् ।

तृतीये निजरूपेण सम्भूतस्तु हरिः स्वयम् ॥ पितृभ्यां संस्तुतो नीतः पित्रा भीतेन गोकुलम् ॥ १ ॥ अथ यदा सर्वगुणयुक्तः शुभः कालं आसीत् तथा यदा शांतर्क्षग्रहतारकं रोहिण्यर्क्षमासीत् ॥ १ ॥ तदा च दिशः प्रसेदुः निर्मलोडुगणोदयं नभः आसीत् मंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा मही जाता ॥ २ ॥ यदा प्रसन्नजलाः नद्यः कमलशोभिनो ह्रदाश्च तथा पक्षिभिर्भ्रमरैर्नादिताः वनपंक्तयः आसन् ॥ ३ ॥ यदा च सुखस्पर्शो तथा विप्राग्नयो देदीप्यमानाः बभूवुः ॥ ४ ॥ यदा च साधूनां मनांसि प्रसन्नानि जातानि किंच तस्मिन्नजन्मनि जायमाने

श्रीशुक उवाच ॥ अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ॥ यर्ह्यैवाजनजन्मर्क्ष शांतर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥ दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥ मही मंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥ नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः ॥ द्विजालिकुलसन्नादस्तबका वनराजयः ॥ ३ ॥ ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगंधवहः शुचिः ॥ अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिंधतः ॥ ४ ॥ मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ॥ जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुंदुभयो दिवि ॥ ५ ॥ जगुः किन्नरगंधर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ॥ विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं तदा ॥ ६ ॥ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥ मंदंमंदं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥७॥ निशीथे तम उद्भूते जायमाने जनार्दने ॥ देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ ८ ॥ तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदा[2]र्युदायुधम् ॥श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सांद्रपयोदसौभगम् ॥ ९ ॥

सति दिवि दुन्दुभयो नेदुः ॥ ५ ॥ किन्नरगंधर्वाः जगुः सिद्धचारणास्तुष्टुवुः विद्याधर्योऽप्सरसो ननृतुः ॥ ६ ॥ मुनयो देवाः पुष्पाणि ववृषुः मेघाः अब्धिमनु मंदमंदं जगर्जुः ॥ ७ ॥ तदा भयंकरेऽतितमसि जायमाने निशीथे देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीत् प्राच्यां दिशि पूर्णेन्दुरिव ॥८॥ तं पद्मेक्षणं चतुर्भुजं शंखचक्रगदायुधं श्रीवत्सचिह्नं कौस्तुभकण्ठं पीतांबरं घनश्यामम् ॥ ९ ॥

---

१ अजनान्नारायणाज्जन्म यस्य सः प्रजापतिः तस्यर्क्षं रोहिणीनक्षत्रम् । २ अरिः चक्रम् । शंखादीन्युद्धतान्यायुधानि यत्र तम् ।

किरीटकुण्डलकांत्या स्फुरत्केशं कटिसूत्रांगदादिभिः रोचमानं बालकं दृष्ट्वा ॥ १० ॥ प्रफुल्लनेत्रो वसुदेवो हर्षितः सन् द्विजेभ्यो मनसाऽयुतगाः अददात् ॥ ११ ॥एनं परमपुरुषं स्वतेजसा सूतिकागृहं प्रकाशयन्तं निश्चित्य कृतांजलिर्भूत्वा तुष्टाव ॥ १२ ॥ वसुदेव उवाच ॥ हे ईश ! त्वां जानामि । कथम् । प्रकृतेः परः पुरुषः इति ॥ १३ ॥ स एव त्वं स्वमाययेदं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टवद्दृश्यसे ॥ १४ ॥ यथेमे महदादयो भावाः

महार्हवैदूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ॥ उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत॥ ॥ १० ॥ स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा ॥ कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥ ११ ॥ अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नतांगः कृतधीः कृतांजलिः॥ स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित् ॥१२ ॥ वसुदेव उवाच॥ विदितोऽसि भवान्साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः॥ केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १३ ॥ स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ॥ तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥१४॥ यथेमेऽविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह ॥ ना[1]नावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयंति हि॥ १५॥सन्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव ॥ प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः ॥ १६॥ एवं भवान् बुद्ध्यनु[2]मेयलक्षणैर्ग्राह्यगुणैस्सन्नपि तद्गुणा[3]ऽग्रहः॥अनावृतत्वाद्बहिरंतरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥१७॥ य आत्मनो दृश्य[4]गुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्व[5]व्यतिरेकतोऽबुधः॥विना[6]नुवादं न च तन्मनीषितं[7] सम्यग्यत[8]स्त्यक्तमुपाददत् पुमान् ॥१८॥

षोडशविकारैः सहैकत्र मिलित्वा विराजमुत्पाद्य ॥ १५ ॥ तत्र प्रविष्टा इव दृश्यंते न पुनः प्रविष्टाः प्रागेव विद्यमानत्वात् ॥१६॥ एवं भवान् गुणैः सह वर्तमानोपि केवलानुभवानंदरूप एव त्वं विदितोऽसीति मे भाग्यम् ॥ १७ ॥ यः पुमान् देहं पृथक् पश्यति स मूढः ॥ १८ ॥

---

१ संनिपाते हेतुमाह । नानावीर्या इति । यतः पृथग्भूताः सन्तो नानावीर्याः विशिष्टकार्यसमर्थाः न भवंति । २ बुद्ध्या रूपादिज्ञानेनानुमेयं लक्षणं स्वरूपं येषां तैरिन्द्रियैर्ग्राह्यैर्गुणैः विषयैः । ३ तैर्गुणैः सह न गृह्यते । ४ देहादिषु । ५ आत्मव्यतिरेकेण । ६ वाचारम्भणमात्रं विना । ७ विचारितं देहादि । ८ यतोऽवस्तुत्वेन त्यक्तं बाधितमेव वस्तु बुद्ध्योपाददत् स्वीकुर्वन् पुमानबुध एवेत्यर्थः ।

किंच हे विभो ! विश्वस्य जन्मादि त्वत्तो वदंति । एतत् त्वयि न विरुद्धम् । यतः कुर्वद्भिर्गुणैस्त्वयि सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुपचर्यते तव गुणाश्रय
त्वात् । यथा भृत्यकृत्यं राजनि ॥ १९ ॥ एवंभूतस्त्वं त्रिलोकपालनार्थं मायया श्वेतवर्णं बिभर्षि तथोत्पत्तये रक्तम् । नाशाय कृष्णमिति
॥ २०॥ अपि च हे विभो ! अस्य लोकस्य रक्षार्थं मम गृहेऽवतीर्णोऽसि । स त्वं नृपसंज्ञैरसुरैरितस्ततश्चाल्यमानाः सेनाः हनिष्यसि ॥२१ ॥
एवं सत्यपि त्वयाऽप्रमत्तेन भाव्यम् । हे प्रभो ! यतः खलः कंसो नौ गृहे भावि त्वज्जन्म श्रुत्वा तवाग्रजानवधीत् । स पुरुषैः कथितं तवावतारं

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदंत्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥ त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वा
दुपचर्यते गुणैः ॥१९॥ सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ॥ सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं
कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २०॥ त्वमस्य विश्वस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वरः ॥ राजन्यसं
ज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥२१ ॥ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्
सुरेश्वर ॥ स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाऽधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच॥ अथैनमात्मजं वीक्ष्य
महापुरुषलक्षणम् ॥ देवकी तमुपाधावत् कंसाद्भीता शुचिस्मिता ॥२३॥ देवक्युवाच ॥ रूपं यत् तत् प्राहुरव्यक्तमा
द्यं [1]ब्रह्म [2]ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद् विष्णुर[3]ध्यात्मदीपः ॥२४॥नष्टे लोके
द्विपरार्धावसाने महाभू[4]तेष्वादिभूतं गतेषु ॥ व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ २५ ॥

जातं श्रुत्वोदायुधः सन् संप्रत्येवाऽऽगमिष्यति ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! अथ देवेकी महापुरुषलक्षणं पुत्रं दृष्ट्वा कंसाद्भीता सती तं
तुष्टाव ॥ २३ ॥ देवक्युवाच ॥ हे भगवन् ! वेदाः निर्गुणं निर्विकारं यद् वस्तु वदंति तदेव त्वं विष्णुः॥२४॥ महाप्रलयेऽस्मिन् लोके नष्टे सति
यस्त्वमेक एवाशेषसंज्ञोऽवशिष्यसे । एवंभूतस्य तव भयशंका नेति ॥ २५ ॥

---

[1] बृहत् । [2] चेतनम् । [3] बुद्ध्यादिकरणसंघातप्रकाशकः । [4] पञ्चतन्मात्रम् ।

हे विभो ! अयं निमेषादिर्वत्सरांतः कालस्तव चेष्टामाहुः तं त्वां निर्भयं शरणं व्रजामि ॥ २६ ॥ हे आद्य ! अयं मर्त्यो मृत्युसर्पाद् भीतः सन् कुत्रापि निर्भयं स्थानं न प्राप । ततो यदृच्छया त्वत्पादाब्जं प्राप्य स्वस्थः शेते ॥ २७ ॥ स त्वं कंसाद्भीतान् नस्त्राहि इदं तव पौरुषं रूपं ध्यानास्पदं मांसचक्षुषां प्रत्यक्षं मा कृथाः ॥२८॥ हे कृष्ण ! असौ पापो मयि त्वज्जन्म जातमिति मा जानीयात् यतस्तस्माद् बिभेमि॥२९॥ हे विश्वात्मन् ! शंखचक्रादियुक्तं चतुर्भुजं रूपं संहर ॥ ३० ॥ किंच हे ईश ! यस्त्वं प्रलयांते इदं विश्वं यथावकाशं स्वतनौ बिभर्षि स त्वं मे

योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम्॥निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥२६ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वांल्लोकान्निर्भयं नाध्यगच्छत्॥त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाऽऽद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥ स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान् भृत्यवित्रासहाऽसि ॥ रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः॥२८॥जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ॥ समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः॥ २९॥ उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ॥ शंखचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥३०॥ विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशांते यथावकाशं पुरुषः परो भवान्॥बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडबनं हि तत् ॥३१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति ॥ तदाऽयं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ॥ ३३ ॥ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु ॥ सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥

गर्भगोऽभूः इदं नृलोकस्य विडंबनम् ॥ ३१ ॥ अथ चतुर्भुजरूपेण प्राकट्ये कारणमाह ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे मातः ! स्वायंभुवमन्वंतरे पूर्वजन्मनि त्वं पृश्निरिति अयं वसुदेवः सुतपा इत्यासीत् ॥ ३२ ॥ तदा युवां ब्रह्माज्ञया सृष्ट्यर्थं तपः कृतवंतौ ॥३३॥ तदा वर्षवातादिकालगुणान् सहमानौ गतमलौ ॥ ३४ ॥

---

१ हे प्रकृतिप्रवर्तक ।

तुर्थे पर्णवायुभोजनौ मत्तः कामेच्छया ममाराधनं कृतवंतौ ॥३५॥ एवं तीव्रं तपस्तप्यतोः सतोर्दिव्यद्वादशसहस्रवर्षाणि व्यतीयुः ॥ ३६ ॥ तदा वां तुष्टो वपुषाऽमुना प्रादुरासम् ॥ ३७ ॥ ततो वरो व्रियताम् इत्युक्ते युवाभ्यामनपत्याभ्यां मादृशः पुत्रो वृतः ॥ ३८ ॥ न मोक्षः यतो देवमायया मोहितौ ॥ ३९ ॥ तदा तथास्त्वित्येवं वरं दत्त्वा मयि गते सति प्राप्तमनोरथौ भूत्वा ग्राम्यभोगान् भुक्तवंतौ ॥ ४० ॥ ततो लोके मत्सममन्यमदृष्ट्वा वां पृश्निगर्भ इति सुतोऽभवम् ॥४१॥ ततोऽन्यजन्मन्यदित्यां कश्यपाद् वामनरूपेण वां सुतः आसम् ॥४२॥ अधुना तृतीये

शीर्णपर्णानिलाहारावुपशांतेन चेतसा ॥ मत्तः कामानभीप्संतौ मदाराधनमीहतुः ॥३५॥ एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करम् ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥३६॥ तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषाऽनघे ॥ तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥३७॥ प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥ व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥ अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दंपती ॥ न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया ॥ ३९ ॥ गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ॥ ग्राम्यान् भोगानभुंजाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ॥ ४०॥ अदृष्ट्वाऽन्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ॥ अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥४१॥ तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥ उपेंद्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२॥ तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषाऽथ वाम् ॥ जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥ नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ॥४४॥ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥ चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥४५ ॥ यदि कंसाद् बिभेषि त्वं तर्हि मां गोकुलं नय ॥ मन्मायामानयाशु त्वं यशोदागर्भसंभवाम् ॥ ४६ ॥

भवेऽपि तेनैव वपुष जातोऽस्मि । हे सति ! एवं मे वचः सत्यम् ॥ ४३ ॥ किंच प्राग्जन्मस्मरणायेदं रूपं मया दर्शितम् । अन्यथा मज्जन्मज्ञानं मर्त्यशरीरेण नोत्पद्यते । अतः परं त्वदिच्छया बालोऽपि भविष्यामि ॥ ४४ ॥ हे पितरौ ! युवां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन वा चिंतयंतौ संतौ मद्गतिं यास्यथः ॥ ४५ ॥ हे वसुदेव ! यदि कंसाद्बिभेषि तर्हि मां गोकुलं नय यशोदागर्भसंभवां मन्मायां चानय ॥ ४६ ॥

द० १॥

चू०पू० अ० ३

श्रीशुक उवाच ॥ एवं हरिरुक्त्वा पित्रोः पश्यतोः सतोः सद्यः प्राकृतः शिशुर्बभूव ॥४७॥ ततो वसुदेवो भगवदाज्ञया सुतं गृहीत्वा यदा बहिर्गंतुमैच्छत् तदैव योगमाया यशोदायां व्रजे जाता ॥४८॥ तया हृतेंद्रियवृत्तिषु द्वारपालेषु पौरेषु च शयितेषु सत्सु सर्वाः पिहितद्वारो बृहत्कपाटलोहकीलशृंखलैर्दुरत्यया अपि ॥ ४९ ॥ कृष्णवाहे वसुदेवे प्राप्ते सति ताः द्वारो विवृताः । तदैव मंदगर्जितः पर्जन्यो ववर्ष । तदैव शेषः फणैर्जलं निवारयन् जगाम॥ ५०॥ततः इंद्रे वर्षति सति यमुनाऽगाधवेगोर्मिभिः फेनव्याप्ताऽतिभयानकभ्रमिशतैर्व्याप्तापि रामस्य सिंधुरिव मार्गं

श्रीशुक उवाच॥इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ॥ पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥४७॥
ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥ यदा बहिर्गंतुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाऽजनि नंदजायया ॥४८॥ तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वास्स्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ ॥ द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंखलैः ॥ ४९ ॥ ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्तंत यथा तमो रवेः ॥ ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद् वारि निवारयन् फणैः॥५०॥ मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला॥भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियः पतेः ॥५१॥नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ॥ सुतं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात्॥५२॥देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ॥ प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥५३॥ यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबुध्यत ॥ न तल्लिंगं परिश्रांता निद्रयाऽपगतस्मृतिः ॥५४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे श्रीकृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ददौ । अत्र विशेषः पराशरपुराणे–"यमुनां चातिगंभीरां नानावर्तशताकुलाम् । वसुदेवो वहन् विष्णुं जानुमात्रजलां ययौ" इति।कृष्णांगुष्ठं स्पृष्ट्वा जानुमात्राऽभूदित्युक्तं पाद्मे ॥५१॥ ततो वसुदेवो व्रजं गत्वा मायया सुप्तान् गोपान् ज्ञात्वा यशोदाशयने सुतं निधाय तत्सुतां गृहीत्वा पुनर्गृहान् गत्वा ॥ ५२ ॥ तां देवकीशयने निधाय पादयोर्निगडं बद्ध्वा पूर्ववत् तस्थौ ॥ ५३ ॥ नंदपत्नी यशोदा च निद्रया गतस्मृतिः किंचिज्जातमिति बुबुधे न खलु कन्या पुत्रो वेति यतो योगमायया मोहिता ॥५४॥ इति श्रीभागवते चू०द०पू०श्रीकृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥१०

---

१ हृताः प्रत्ययाः अन्याश्च सर्वाः वृत्तयो येषां तादृशेषु । २ व्यशीर्यंतेति पाठान्तरम् ।

चंडिकावाक्यमाकर्ण्यातिभयाकुलः ॥ दुर्मंत्रिभिर्हतं मेने कंसो बालादिहिंसनम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततो बहिरंतःपुरद्वारः शृङ्ख
लादिना पूर्ववद्बद्धाः । ततो द्वारपालाः बालध्वनिं श्रुत्वोत्थिताः सन्तः ॥ १ ॥ तूर्णं राजमंदिरं गत्वा कंसाय तदष्टमं जन्म कथयामासुः ॥ २ ॥
अथ कंसस्तल्पादुत्थाय मुक्तकेशः सूतिकागृहं जगाम ॥ ३ ॥ तदा देवकी कंसं दीनवाण्या जगाद। हे भ्रातः ! इयं तव स्नुषा एनां हन्तुं नार्हसि
॥४॥ किंच हे कंस ! त्वया बहवः शिशवो हताः ॥ ५॥ हे भ्रातः ! इमां चरमां प्रजां कन्यारूपां प्रजां मे दातुमर्हसि ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच॥

श्रीशुक उवाच ॥ बहिरंतःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥ ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥ ते तु
तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥ आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥ २ ॥ स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽय
मिति विह्वलः ॥ सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन् मुक्तमूर्धजः ॥ ३ ॥ तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती॥ स्नुषेयं तव
कल्याण स्त्रियं मा हंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥ त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका
प्रदीयताम् ॥५॥ नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ॥ दातुमर्हसि मंदाया अंगेमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥ श्रीशुक
उवाच॥ उपगुह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनदीनवत् ॥ याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥७ ॥ तां गृहीत्वा
चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुताम् ॥ अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥ सा तद्धस्तात् समुत्पत्य सद्यो
देव्यंबरंगता ॥ अदृश्यताऽनुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥ दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभरणभूषिता॥ धनुश्शूलेषु
चर्मासिशंखचक्रगदाधरा ॥ १० ॥

कन्यामाकृष्य जग्राह ॥ ७ ॥ ततः कंसस्तां चरणयोर्गृहीत्वा शिलोपरि
एवं रुदन्त्या तया दीनवत् यः याचितः कंसस्तां निर्भर्त्स्य तद्धस्तात् कन्यामाकृष्य जग्राह ॥ ७ ॥ ततः कंसस्तां चरणयोर्गृहीत्वा शिलोपरि
बलेन चिक्षेप ॥ ८॥ सा तद्धस्तादुत्पत्य सद्यो देवी भूत्वा गगने स्थिता सती तत्रायुधसहिताऽष्टभुजा ददृशे ॥ ९ ॥ तथा दिव्यगंधपुष्पमाला
वस्त्रालंकारैर्भूषिता धनुश्शूलेषुचर्मासिशंखचक्रगदाधरा॥ १० ॥

दत्तबलिभिः सिद्धचारणादिभिः स्तूयमाना जगाद ॥ ११ ॥ हे मंद ! मया हतया किं यत्र क्व वा तव शत्रुर्जातोऽस्ति दीनशिशून् मा हिंसीः ॥ १२ ॥ एवं प्रभाष्य देवी काश्यादिबहुस्थानेषु बहुनामा बभूव ॥ १३ ॥ कंसस्तयोक्तं श्रुत्वा विस्मितः सन् देवकीं वसुदेवं च शृंखलायाः विमुच्य नम्रो भूत्वा जगाद ॥ १४ ॥ हे भगिनि ! हे भाम ! मया युवयोः पुत्राः बहवो हिंसिताः ॥ १५ ॥ सोऽहं निर्दयः सन् ब्रह्महेव श्वसन् कान् लोकान् गमिष्यामि ॥ १६॥ किंच दैवमपि मिथ्या वक्ति न मर्त्य एव यतः आकाशवाण्याः विश्वासात् पापः शिशून् हतवान् ॥ १७॥

सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥ उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत्॥११॥किं मया हतया मंद जातः खलु
तवांतकृत् ॥ यत्र क्व वाऽपूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान् वृथा ॥ १२॥ इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥ बहु
नामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥ तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः॥ देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रि
तोऽब्रवीत॥१४॥ अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना॥पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः॥१५॥सत्वहं
त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः॥काँल्लोकान् वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन्॥१६॥दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या
एव केवलम् ॥ यद्विस्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवान् शिशून् ॥१७ ॥ मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतंभुजः ॥
जंतवो न सदैकत्र दैवाधीनाः सहासते ॥ १८ ॥ भुवि भौमानि भूतानि यथा यांत्यपयांति च ॥ नायमात्मा तथैतेषु
विपर्येति यथैव भूः ॥ १९ ॥ यथाऽनेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः॥देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते॥२० ॥
तस्माद्भद्रे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि ॥ माऽनुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विंदतेऽवशः ॥ २१ ॥

अतो युवां पुत्रान् स्वकृतं भुक्तवतः प्रति मा शोचतं यतो जन्तवो दैवाधीनाः सदैकत्र न आसते ॥ १८॥ किंच देहा एव भवंति न भवंति च यथा भुवि घटादीनि न त्वात्मा ॥ १९ ॥ एवमजानतः पुंसो देहात्मबुद्धिर्भवति । तया भेदः । भेदाद्देहयोगवियोगौ । ततः सुखदुःखे ॥ २० ॥ अतो हे भद्रे ! पुत्रान् माऽनुशोच । यतः प्राणी पराधीनः सन् स्वकृतं भुंक्ते ॥ २१ ॥

---

१ हे भगिनिर्भर्तः । २ राक्षसः यथा स्वापत्यानि हिनस्ति तद्वदीति शेषः ।

वद्धतो हंतास्मीत्यात्मानं मन्यते तावदज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥ हे दीनवत्सलाः । मम दौरात्म्यं क्षमध्वम् । एवमुक्त्वाऽश्रुमुखः कसस्तयोः पादावग्रहीत् ॥ २३ ॥ ततः आत्मसौहृदं दर्शयन् तौ निगडान्मोचयामास ॥२४॥ ततोऽनुतप्तस्य कंसस्य क्षांत्वा देवकी रोषं व्यसृजत् । वसुदेवश्च तं जगाद ॥२५ ॥ हे कंस ! यथा त्वं वदसि तथा । अज्ञानादहंकारबुद्धिः । ततः स्वपरभेदः । ततश्च शोकहर्षादयः ॥ २६ ॥

यावद्धतोऽस्मि हंतास्मीत्यात्मानं मन्यते स्वदृक् ॥ तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२॥ क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥ इत्युक्त्वाऽश्रुमुखः पादौ श्यालस्स्वस्रोरथाग्रहीत् ॥ २३॥ मोचयामास निगडाद्विस्रब्धः कन्यकागिरा ॥ देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥२४॥ भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षांत्वा रोषं च देवकी॥ व्यसृजद्वसुदेवस्य प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५॥ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम्॥अज्ञानप्रभवाऽहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥२६॥ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥ मिथो घ्नंतं न पश्यंति भावैर्भावं पृथग्दृशः॥२७॥श्रीशुक उवाच ॥ कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ॥ देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहम्॥२८॥ रात्र्यां तस्यां व्यतीतायां कंस आहूय मंत्रिणः ॥ तेभ्य आचष्ट तत् सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया॥२९॥आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ॥ देवान् प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ ३०॥ एवं चेत्तर्हि भोजेंद्र पुरग्रामव्रजादिषु॥अनिर्दशान् निर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून्॥३१॥किमुद्यमैः करिष्यंति देवाः समरभीरवः॥नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥३२॥

॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं तयोर्वचः श्रुत्वा कंसस्तदाज्ञां गृहीत्वा गृहं विवेश ॥ २८ ॥ ततस्तस्यां रात्र्यां गतायां कंसो मंत्रिणः आहूय योगमाययोक्तं सर्वं तेभ्यः आह ॥ २९ ॥ एवं कंसवचः श्रुत्वा ते देवशत्रवस्तं जगदुः ॥ ३० ॥ हे भोजेंद्र ! एवं चेत् तर्हि पुरग्रामव्रजादिषु सर्वान् शिशूनद्य हनिष्यामः ॥ ३१ ॥ तव धनुर्ज्याशब्दैरुद्विग्नाः देवाः उद्यमैः किं करिष्यंति ॥ ३२ ॥

---

१ द्विवचनबलात् स्वसृतत्पत्योरित्यर्थः । २ क्षान्तरोषा चेति पाठोपि । ३ भेदबुद्धयो भावैरेव निमित्तभूतैर्मिथो भवान् । घ्नंतं भावमीश्वरं न पश्यंतीत्यर्थः । ४ न निर्गतानि दश दिनानि येषां तान् ।

तव बाणैर्हन्यमानाः देवाः संग्रामं त्यक्त्वा पलायनं चक्रुः॥३३॥तत्र केचित् प्रांजलयः केचिद् मुक्तकच्छशिखाःकेचिद्भीताः स्म इति वादिनः
स्युः ॥३४॥ त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान् विरथान् भयातुरान् देवान् न हिनस्सि॥३५॥निर्भयदेशे शूरैर्देवैः किम् । बहिरदृष्टेन हरिणा किम्। वनस्थि
तेन शंभुना किम्॥३६॥ अल्पवीयणेन्द्रेण किम् । तपः कुर्वता ब्रह्मणा किम् । अथापि शत्रुत्वाद्देवाः न सोढव्याः इति मन्महे। अतो देवानां

अस्यं[1]तस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समंततः ॥ जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥३३॥ केचित् प्रांजलयो दीना
न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥ मुक्तकच्छशिखाः केचित् केचिद्भीताः स्म वादिनः॥३४॥न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्
भयसंवृतान् ॥ हंस्यन्यासक्त[2]विमुखान् भग्नचापानयुध्यतः॥३५॥किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ॥ रहोजुषा किं
हरिणा शंभुना वा वनौकसा ॥३६॥ किमिंद्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता॥तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्याःइति
मन्महे ॥ ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३७ ॥ यथाऽऽमयोंगे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपद
श्चिकित्सितुम् ॥ यथेंद्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यते ॥ ३८ ॥ मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र
धर्मः सनातनः ॥ तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ३९ ॥ तस्मात् सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवा
दिनः ॥ तपस्विनो यज्ञशीलान् गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४० ॥ विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ॥ श्रद्धा
दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४१ ॥ स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड् गुहाशयः ॥ तन्मूला देवताः सर्वाः
सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥ ४२ ॥

मूलखनने आज्ञां देहि ॥३७॥ हे कंस ! यथा शरीरे समुपेक्षितो रोगो वृद्धः सन् चिकित्सितुं न शक्यते एवं बद्धबलो रिपुर्न चाल्यते ॥३८॥ हे
प्रभो ! देवानां मूलं विष्णुः । तन्मूलं धर्मः । तन्मूलं वेदगोविप्रतपोयज्ञाः ॥३९॥ अतस्तपस्विनो विप्रान् हविर्दुघा गाश्च हनिष्यामः॥४०॥किं
च विप्रगोदेववेदतपआदयो हरेस्तनवः॥४१॥स हरिः सर्वदेवानामीशः।तन्मूलाः ब्रह्मादिसर्वदेवाः। अतो यदृषीणां हिंसनं तत् तद्वधोपायः॥४२॥

---

१ विध्यतः सतः । २ अन्यासक्तान् विमुखांश्च ।

श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं कंसो दुर्मंत्रिभिः सह विचार्य कालपाशेन वेष्टितः सन् ब्रह्महिंसां हितं मेने ॥४३॥ ततो दैत्यान् लोकनाशार्थमादिश्य
गृहं ययौ ॥४४॥ ततस्ते दैत्याः सतां द्वेषमाचेरुः यतः समीपप्राप्तमृत्यवः ॥४५॥ सतां विद्वेषः पुरुषस्य यशोधर्मादीनि सर्वाणि हन्ति ॥४६॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पू० चूर्णिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पञ्चमे जातकं नंदः सूनोः कृत्वा महोत्सवम् ॥ गत्वाऽथ मथुरां
प्राप वसुदेवागमोत्सवम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ नंदः पुत्रे उत्पन्ने सति जाताह्लादः स्नातो दैवज्ञान् विप्रानाहूय ॥ १ ॥ ततस्तैः स्वस्त्य

श्रीशुक उवाच ॥ एवं दुर्मंत्रिभिः कंसः सह संमंत्र्य दुर्मतिः ॥ ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥४३॥ संदिश्य
साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥ कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ ४४ ॥ ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा
मूढचेतसः ॥ सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥४५॥ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥ हंति श्रेयांसि
सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४६ ॥ श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पू० कंसाज्ञप्तकृतबालादिहिंसनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्रीशुक उवाच ॥ नंदस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ॥ आहूय विप्रान् दैवज्ञान् स्नातः
शुचिरलंकृतः ॥ १ ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ॥ कारयामास विधिवत् पितृदेवार्चनं तथा ॥२॥
धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते ॥ तिलाद्रीन् सप्त रत्नौघ[1]शातकौंभांबरावृतान् ॥३॥ कालेन स्नान[2]शौचाभ्यां
संस्कारैस्तपसेज्यया ॥ शुध्यंति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्माऽऽत्मविद्यया ॥ ४ ॥ सौमंगल्यगिरो विप्राः सूतमागध
बंदिनः ॥ गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुन्दुभयो मुहुः ॥ ५ ॥

यनं वाचयित्वा पुत्रस्य जातकर्म कारयामास ॥ २ ॥ ततो नन्दो विप्रेभ्यो धेनूनां लक्षद्वयं तथा वस्त्ररत्नयुतान् सप्त तिलपर्वतान् ददौ ॥ ३ ॥
यतः कालादिना भूम्यादिशुद्धिः दानेन द्रव्यशुद्धिः संस्कारैर्गर्भशुद्धिः तपसेंद्रियशुद्धिः स्यात् ॥ ४ ॥ ततो विप्रसूतमागधबंदिनां मंगलवाण्यो
बभूवुः गायकाः जगुः भेरीदुन्दुभयो नेदुः ॥ ५ ॥

---

[1] रत्नौघैः शातकौंभैः सुवर्णरसाक्तैरंबरैश्चाऽऽवृतान् । [2] स्नानेन देहादेः शुद्धिः । शौचेनाऽमेध्यलिप्तादेः । इज्यया ब्राह्मणादेः । संतुष्ट्या मनसः । जीवस्य चाध्यात्म विद्यया ।

चित्रध्वजपताकातोरणादिभिर्भूषितो व्रजोऽभूत् ॥ ६ ॥ गोवृषवत्साः हरिद्रातैललिप्ताः विचित्रधातुमालादिभिर्भूषिताः बभूवुः॥ ७॥गोपाःअमूल्य वस्त्राभरणैर्भूषिताः नानोपायनपाणयः आययुः॥८॥ गोप्यो यशोदायाः सुतोद्भवं श्रुत्वा वस्त्रालंकारादिभिरात्मानमलंकृत्य पृथुश्रोण्यो बलिभिः सह त्वरितं जग्मुः ॥९॥ १०॥ एवं नंदगृहं गच्छंत्यश्चित्रांबराः पथि शिखाच्युतपुष्पवर्षाः सकंकणाः गोप्यो मार्गे विरेजुः ॥११॥ ततस्तत्र गत्वा

व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः ॥ चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ॥ ६ ॥ गावो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः ॥ विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः॥७॥ महार्हवस्त्राभरणाः कंचुकोष्णीषभूषिताः॥गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ॥ ८॥ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिताः यशोदायाः सुतोद्भवम् ॥ आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः ॥९॥ नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंकजभूतयः ॥बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥१०॥गोप्यः सुमृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यश्चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ॥ नंदालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः ॥११॥ ता आशिषः प्रयुंजानाश्चिरं पाहीति बालके ॥हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिंचंत्यो जनमुज्जगुः॥१२॥ अवाद्यंत विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ॥ कृष्णे विश्वेश्वरेऽनंते नंदस्य व्रजमागते॥१३॥गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः॥आसिंचंतो विलिंपंतो नवनीतैश्च चिक्षिपुः॥१४॥नन्दा महामनास्तेभ्यो वासोऽलंकारगोधनम्॥सूतमागधबंदिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीविनः ॥१५॥ तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ॥विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥१६॥ रोहिणी च महाभागा नंदगोपाभिनंदिता ॥व्यचरद्दिव्यवासस्स्रक्कण्ठाभरणभूषिता ॥ १७॥

चिरं पाहीति बालके आशिषः प्रयुंजानाः हरिद्राचूर्णतैलजलैर्जनं सिंचंत्यःउज्जगुः॥१२॥कृष्णे व्रजमागते विचित्रवाद्यानि व्यवाद्यंत॥१३॥ गोपाः मिथो हृष्टाःदधिक्षीरादिभिः सिंचन्तो नवनीतैर्लिंपंतस्तानि च मिथश्चिक्षिपुः॥१४॥अथ नन्दस्तेभ्यःसूतमागधबंदिभ्यश्चवासोऽलंकारादिप्रादात् ॥१५॥ तथा येऽन्ये विद्योपजीविनस्तान् स्वपुत्रोदयार्थंकामैरपूजयत्॥१६॥ततो रोहिणी दिव्यवस्त्रालंकारादिभिर्भूषिता सती तत्र व्यचरत्॥१७॥

---

१ नवकुंकुमकिंजल्कैर्मुखपंकजेषु भूतिर्यासां ताः ।

तद्दिनमारभ्य नन्दव्रजः सर्वसमृद्धिमानासीत् ॥१८॥ हे राजन् ! एकदा नंदो गोकुलरक्षार्थं गोपान् स्थापयित्वा कंसस्य प्रतिवर्षं देयं करं दातुं मथुरां गतः ॥ १९ ॥ तदा वसुदेवो नंदमागतं श्रुत्वा राज्ञे दत्तकरं च ज्ञात्वा तस्य वासस्थानं शकटोत्तारभूमिं ययौ ॥२०॥नंदः आगतं तं दृष्ट्वोत्थाय प्रीतः सन् दोर्भ्यामालिंगितवान् ॥ २१ ॥ ततस्तेन पूजितः कुशलं पृष्टः आसीनो वसुदेवः इदमाह ॥२२॥ हे भ्रातः ! अप्रजस्य तव

तत आरभ्य नंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥ हरेर्[1]निवासात्मगुणै रमा[2]क्रीडमभून्नृप॥१८॥गोपान् गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरांगतः ॥ नंदः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥ १९ ॥ वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नंदमागतम् ॥ ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम्॥२०॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ॥ प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः॥ २१॥पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वाऽनामयमादृतः ॥प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशांपते ॥२२॥ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ॥ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् समपद्यत ॥ २३॥ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन् वर्तमानः पुनर्भवः ॥ उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा ॥२५॥ कच्चित् पशव्यं निरुजं भूर्यंबुतृणवीरुधम् ॥ बृहद्वनं तदधुना यत्रास्ते त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥ भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे ॥ तातं भवंतं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः ॥ २७ ॥ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥ २८ ॥

प्रजा यत् समपद्यत तद् दिष्ट्या ॥ २३ ॥ किंच अत्र संसारचक्रे वर्तमानो भवान् पुनर्जात इव मया प्राप्तः एतद् दिष्ट्या इदं प्रियदर्शनं दुर्लभम् ॥ २४॥ यतः प्रियसंवासः एकत्र न यथा नद्या ओघेन तृणादीनां तद्वत्॥२५॥हे नन्द ! तद् वनं कुशलं कच्चित् यत्र त्वं सुहृद्वृतःआस्से ॥२६॥हे भ्रातः मम सुतो मात्रा सह त्वां तातं मन्वानः सुखी कच्चित्॥२७॥हे नन्द!बंधून् प्रति संपादितो यस्त्रिवर्गः स एव पुंसो योग्यः ॥२८॥

---

[1] हरेर्निवासेन ये आत्मनि गुणाः सर्वप्रियत्वादयस्तैः । [2] लक्ष्मीविहारस्थानम् ।

नंद उवाच ॥ अहो हे वसुदेव ! तव पुत्राः कंसेन बहवो हताः एका कन्याऽवशिष्टा सापि दिवं गता ॥ २९ ॥ हे भ्रातः ! त्वया दुःखं न भाव
नीयम् ॥ ३० ॥ वसुदेव उवाच ॥ हे नंद ! त्वया राज्ञे वार्षिकः करो दत्तः-युष्माभिर्वयं च दृष्टाः अत्र बहुकालं न स्थेयम् इदानीं गोकुले
उत्पाताः संति ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततो नंदादयो गोपाः वसुदेवोक्तं श्रुत्वा तमनुज्ञाप्य शकटैर्गोकुलं ययुः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभाग०
दशम०पू०चू० पंचमोऽध्यायः ॥५॥ षष्ठे सख्युर्गिरा नंदो व्रजं गच्छन् मृतां पथि ॥ दृष्ट्वा तु राक्षसीं तस्या मृत्युं श्रुत्वाऽथ विस्मितः॥ १ ॥

नंद उवाच ॥ अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ॥ एकाऽवशिष्टाऽवरजा कन्या सापि दिवं गता॥२९॥नूनं ह्य
दृष्टनिष्ठोऽयम[1]दृष्टपरमो जनः ॥ अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥३०॥ वसुदेव उवाच ॥ करो वै वार्षिको
दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ॥ नेह स्थेयं बहुतिथं संत्युत्पाताश्च गोकुले ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति नंदादयो
गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः॥अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥३२॥ इति श्रीभागवते महा०दशमस्कन्धे
पू० नंदवसुदेवसंगमो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नंदः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिंतयन् ॥
हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः ॥ १ ॥ कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी॥शिशूंश्चचार निघ्नंती पुरग्रा
मव्रजादिषु ॥ २ ॥ न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु ॥ कुर्वन्ति सात्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि॥ ३ ॥ सा
खेचर्येकदोपेत्य पूतना नंदगोकुलम् ॥ योषित्वा[2] माययाऽऽत्मानं प्राविशत् कामचारिणी ॥४॥तां केशबंधव्यतिषि
क्तमल्लिकां बृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमाम् ॥ सुवाससं कंपितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुंतलमंडिताननाम्॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ अथ नंदः शौरेर्वचो न मृषेति पथि चिंतयन् हरिं शरणं जगाम ॥ १ ॥ एतर्हि कंसेन प्रेषिता बालघातिनी पूतना पुरग्रामव्रजा
दिषु शिशून् घ्नंती सती चचार ॥ २ ॥ हे नृप ! यत्र हरेः श्रवणादीनि न संति तत्रैव रक्षोबलम् ।साक्षाद् हरौ तद्भयं नेति किं पुनर्वक्तव्यम्॥ ३॥
ततः सा खेचरी कदाचित् स्त्रीवेषं धृत्वा व्रजे प्राविशत् ॥ ४॥ तां केशबंधसंसिक्तमल्लिकाकुसुमां कृशोदरीं सुवाससं कर्णभूषणादियुताम् ॥ ५ ॥

---

[1] अदृष्ट एव निष्ठा समाप्तिर्यस्य सः । [2] योषित्वा वेषतो वरां नारीमेवाऽऽत्मानं विधाय ।

सुन्दरहास्यकटाक्षावलोकनादिभिर्व्रजौकसां मनो हरन्तीं पतिदर्शनार्थं प्राप्तां लक्ष्मीमिव गोप्यो मेनिरे॥६॥ततः सा शिशून् विचिन्वतीयदृच्छया नंदगृहे दुष्टानामंतकं बालं तल्पे ददर्श॥७॥ तदा हरिर्बालकमारिकां तां ज्ञात्वा मीलितेक्षणः आस । सा तं बालं गृहीत्वांकमारोपयत् ॥८॥तां तीक्ष्णचित्तां मातुरिव चेष्टितां पूतनां निरीक्षमाणे तत्प्रभया धर्षिते यशोदारोहिण्यावतिष्ठतां न निवारितवत्यौ ॥९॥ ततः सा घोरा बालकमंके निवेश्य तस्मै दुर्जरविषं स्तनं ददौ।अथ भगवान् तं स्तनं कराभ्यां गाढं प्रपीड्य प्राणैः सह पपौ॥१०॥ततः सा मुंचमुंचेति भाषिणी नेत्रे विवृत्य चरणौ च क्षिप्त्वा परिस्वेदव्याप्ता सती रुरोद ॥११॥ तस्याः शब्देन साद्रिर्मही चचाल रसातलानि दिशश्च प्रतिनेदुः ।तदा जनाः वज्रपातशंकया क्षितौ पेतुः॥ १२॥इत्थं निशाचरी गतप्राणा सती मुखं विवृत्य केशचरणभुजान् प्रसार्य व्रजेस्वस्वरूपेणस्थिता सती वज्रहतो वृत्र इव पपात ॥१३॥

वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनो हरंतीं वनितां व्रजौकसाम्॥अमंसतांभोजकरेण रूपिणींगोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिम् ॥६॥ बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छया नंदगृहेऽसदंतकम्॥बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि[1] ॥७॥विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमीलितेक्षणः॥अनंतमारोपयदंकमंतकं यथोरगं सुप्त[2]मबुद्धिरज्जुधीः॥८॥तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यांतरा[3] कोशपरिच्छदासिवत्[4]॥वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठताम्॥९॥तस्मिन्स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं घोरांकमादाय शिशोर्ददावथ॥गाढंकराभ्यां भगवान्प्रपीड्य तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिबत् ॥१०॥ सा मुंचमुंचालमिति प्रभाषिणी निष्पीड्यमानाऽखिलजीवमर्मणि ॥ विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ॥११॥ तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ॥ रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशंकया ॥ १२॥ निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि ॥ प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥१३॥

---

१ भस्मनि । २ अबुद्धिरज्ञानी चासौ रज्जुधीश्च । ३ गृहमध्ये । ४ कोशाभ्यंतरनिहितखड्गवत् ।

पतन्नपि तद्देहः षट्क्रोशमध्यवर्तिवृक्षान् चूर्णीचकार ॥१४॥ ततस्तद्देहं गिरिकंदरनासिकम् ॥१५॥ अंधकूपसदृशनेत्रं जलहीनह्रदोदरं देहं दृष्ट्वा
गोपाः गोप्यश्च त्रेसुः॥१६॥१७॥ततस्तस्याः उरसि क्रीडंतं बालं दृष्ट्वा गोप्यःएत्य जगृहुः॥१८॥ततोयशोदारोहिणीभ्यां सह ताः गोप्योबालस्य
गोपुच्छभ्रमणादिभी रक्षां चक्रिरे॥१९॥ततस्तं गोमूत्रेण स्नापयित्वा गोरजसा रक्षां कृत्वा तथा ललाटादिषु द्वादशांगेषु गोमयेन केशवादिनामभी
रक्षांचक्रुः ॥२०॥ततो गोप्य आचम्य बालके बीजन्यासं चक्रुः।हे कृष्ण ! अजस्तव चरणौ पातु।मणिमान् तव जानुनी पातु ।यज्ञः ऊरू पातु ।

पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यंतरद्रुमान् ॥ चूर्णयामास राजेंद्र महदासीत्तदद्भुतम्॥१४॥ईषा[1]मात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकंदर
नासिकम् ॥ गंडशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजम्॥१५॥ अंधकूपगभीराक्षं पुलिनारोह[2]भीषणम् ॥ बद्ध[3]सेतुभुजोर्वंघ्रि
शून्यतोयह्रदोदरम् ॥१६॥ संतत्रसुः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरम् ॥ पूर्वं तु तन्निस्स्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः
॥ १७॥ बालं च तस्या उरसि क्रीडंतमकुतोभयम् ॥गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥ यशोदारोहि
णीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः॥रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः॥१९॥गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसा
र्भकम् ॥ रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः ॥२०॥ गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ॥न्यस्यात्म
न्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत॥२१॥अव्यादजोंघ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः॥
हृत्केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कंठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम् ॥ २२॥ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्व
त्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाऽजनश्च ॥ कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेंद्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समंतात् ॥ २३ ॥

अच्युतः कटितटं पातु । हयशिराः उदरं पातु । केशवो हृदयं पातु । ईशः उरःस्थलं पातु । इनः कंठं पातु । विष्णुर्भुजौ पातु । उरुक्रमो
मुखं पातु । ईश्वरः शिरः पातु ॥ २१ ॥ २२ ॥ चक्रधरो हरिरग्रेऽस्तु । गदाधरो हरिः पश्चादस्तु । चापधरो मधुसूदनो दक्षिणेऽस्तु । खड्गधरोऽ
जनो वामेऽस्तु । चतुष्कोणेषु शंखधरः उरुगायो रक्षतु ।। उपेन्द्रः उपरि रक्षतु ।ताक्ष्यौंऽधो रक्षतु । हलधरः आ समंतात् पातु ॥ २३ ॥

---

[1] ईषा लांगलदंडः तत्प्रमाणोग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तथाविधमास्यं यस्य तत् । [2] पुलिनवद् विशालाभ्यामारोहाभ्यां जघनाभ्यां भीषणम् । [3] बद्धाः सेतव इव भुजावूरू अंघ्री च यस्मिन् तत् ।

हृषीकेशः इंद्रियाणि पातु । नारायणः प्राणान् रक्षतु श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं रक्षतु । योगेश्वरो मनो रक्षतु ॥ २४ ॥ पृश्निगर्भो बुद्धिं रक्षतु । भगवानहंकारं रक्षतु । गोविंदः क्रीडंतं रक्षतु । माधवः शयानं रक्षतु ॥ २५ ॥ वैकुण्ठो व्रजंतं रक्षतु । श्रीपतिरासीनं रक्षतु । यज्ञभुग्भुञ्जानं रक्षतु ॥ २६ ॥ तथा डाकिन्यो यातुधान्यो भूतप्रेतपिशाचादयस्तथा कोटरारेवतीज्येष्ठापूतनादयोऽपस्मारादिरोगाः॥२७ ॥ २८ ॥ तथा स्वप्नदृष्टाः

इंद्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ॥ श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥२४॥ पृश्निगर्भश्च ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ॥ क्रीडन्तं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः ॥ २५॥ व्रजंतमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः ॥ भुञ्जानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः॥२६॥डाकिन्यो यातुधान्यश्च कूष्मांडा येऽर्भकग्रहाः ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥ २७ ॥ कोटरारेवतीज्येष्ठापूतनामातृकादयः॥ उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेंद्रियद्रुहः ॥ २८ ॥ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये॥ सर्वे नश्यंतु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥२९॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ॥ पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम् ॥३०॥ तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः ॥ विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः॥३१॥ नूनं बतर्षिः सञ्जातो योगेशो वा समास[1] सः॥ स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुन्दुभिः ॥ ३२ ॥ कलेवरं परशुभिश्छित्त्वा तत्ते व्रजौकसः ॥ दूरे क्षिप्त्वाऽवयवशो न्यदहन् काष्ठवेष्टितम् ॥३३ ॥ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः॥ उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः॥३४॥

महोत्पाताः वृद्धबालग्रहाश्च सर्वे विष्णोर्नामग्रहणान्नश्यंतु ॥ २९॥ एवं गोपीभिः कृतरक्षणं सुतं स्तनौ पाययित्वा शाययामास ॥ ३० ॥तावन्नंदादिगोपाः व्रजमेत्य तद्देहं दृष्ट्वा विस्मिताः बभूवुः आहुश्च ॥ ३१ ॥ अहो नूनं वसुदेवः ऋषिः संजातः । यतः स यदाह सोऽयमुत्पातो दृष्टः ॥ ३२ ॥ ततो गोपाः परशुभिस्तद्देहं खण्डानि कृत्वा दूरे क्षिप्त्वा न्यदहन् ॥ ३३ ॥ ततस्तद्देहात सुगन्धतुल्यो धूमः उत्थितः ॥३ ४॥

---

[1] सम्यगास ।

हे नृप ! एवं सा राक्षसी हरये जिघांसया स्तनं दत्त्वापि सद्गतिं प्राप ॥ ३५ ॥ किंपुनः श्रद्धया भक्त्या तस्मैं कृष्णाय प्रियमिच्छन् सद्गतिं प्राप्नोतीतिं वक्तव्यम् ॥ ३६ ॥ भक्तहृदिस्थाभ्यां पद्भ्यां यस्याः अंगमाक्रम्य स्तनं पपौ ॥ ३७ ॥ सा राक्षसी मातृगतिं स्वर्गं प्राप । कृष्णभुक्तस्तनक्षीरा गावो मातरश्च प्राप्नुवन्तीति किं वक्तव्यम् ॥ ३८ ॥ यासां दुग्धानि मोक्षदः कृष्णः पपौ ॥ ३९ ॥ तासां कृष्णावलोकनं कुर्वतीनां

पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ॥ जिघांसयापि हरये स्तनं दत्त्वाऽऽप सद्गतिम् ॥ ३५ ॥ किं पुनः श्रद्धया
भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ॥ ३६ ॥ पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां
लोकवंदितैः ॥ अंगं यस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत् स्तनम् ॥ ३७ ॥ यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिम् ॥
कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावो नु मातरः ॥ ३८ ॥ पयांसि यासामपिबत् पुत्रस्नेहस्नुतान्यलम् ॥ भगवा देवकी
पुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ॥ ३९ ॥ तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ॥ न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः
॥ ४० ॥ कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः ॥ किमिदं कुत एवेति वंदतो व्रजमाययुः ॥ ४१ ॥ ते तत्र वर्णितं गोपैः
पूतनागमनादिकम् ॥ श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ॥ ४२ ॥ नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदा
रधीः ॥ मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥ ४३ ॥ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो
गोविंदे लभते रतिम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पू० पूतनामोक्षो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संसारः पुनर्न संभवति ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये व्रजौकसः कटधूमस्य सुगन्धं घ्रात्वा किमिति वदंतो नंदव्रजं ययुः ॥ ४१ ॥ ततस्ते गोपैः पूतनागमनादि तन्निधनं शिशोः कुशलं चोक्तं श्रुत्वा विस्मिताः आसन् ॥ ४२ ॥ ततो नंदः स्वपुत्रं प्रेत्यागतमिव गृहीत्वा मूर्ध्नि घ्रात्वा हर्षं लेभे ॥ ४३ ॥ हे नृप ! यः श्रद्धया पूतनामोक्षं कृष्णस्य बालचरितं शृणुयात् स गोविन्दे प्रीतिं लभते ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चूर्णिकायां दशमस्कन्धे पू० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उत्क्षिपन् शकटं व्योम्नि तृणावर्तमधः क्षिपन् । दर्शयन् विश्वमास्ये च कृष्णः क्रीडति सप्तमे ॥ १ ॥ राजोवाच । हे ब्रह्मन् ! भगवान् मत्स्याद्यवतारेण यानि चरितानि करोति तानि नः कर्णसुखानि भवंति ॥ १ ॥ हे शुक ! यच्चरितं शृण्वतः पुंसो मनोग्लानिस्तृष्णा च गच्छति तथा चित्तशुद्धिर्भक्तसख्यानि च भवंति ॥२ ॥ अथान्यत् कृष्णस्य बालचरितं वद ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच । हे नृप एकदा शिशोः सुगंधादिनांग परिवर्तनसमये करणीये उत्सवाभिषेके तथा तस्मिन्नेव दिने जन्मर्क्षयोगे च मिलितस्त्रीणां मध्ये यशोदा कृष्णस्याभिषेचनं चकार ॥ ४ ॥ ततो

राजोवाच ॥ येनयेनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः ॥करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो ॥ १ ॥ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुध्यत्यचिरेण पुंसः ॥ भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥२॥ अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम् ॥ मानुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुंधतः ॥३॥ श्रीशुक उवाच ॥ कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषिताम् ॥वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती॥४॥ नंदस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितः॥ अन्नाद्यवासस्स्रगभीष्टधेनुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥५॥ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजयती व्रजौकसः॥नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदंस्स्तनार्थं चरणावुदक्षिपत्॥६॥अधश्शयानस्य शिशोरनोऽल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्तत॥ विध्वस्तनानारसकुप्य[2]भाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरम्॥७॥दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रियः औत्थानिके कर्मणि याः समागताः ॥ नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात्॥८॥(इति ब्रुवंतोऽतिविवादमोहिता जनाः समंतात् परिवव्रुरार्तवत्)॥

यशोदाऽन्नादिना पूजितैर्विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं पुत्रं प्राप्तनिद्रं ज्ञात्वा शकटाधःप्रेंखे शायितवती ॥ ५ ॥ ततः सा तस्मिन्नुत्सवेप्राप्तानां व्रजौकसां संमानं कुर्वती सती कृष्णरोदनं नाऽशृणोत् । तदा स्तनपानार्थी कृष्णःपादावूर्ध्वं चालितवान् ॥ ६॥ ततः शकटाधःशयानस्य शिशोः पदा हतं विध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं शकटं न्युब्जं पपात ॥७॥ ततो यशोदाद्याः नंदादयो गोपाश्च तदद्भुतं दृष्ट्वा शकटं कथं विपरीतं पपातेत्यूचुः॥८॥

---

[1] हरश्चरितम् । [2] कुप्यं स्वर्णरजतातिरिक्तकांस्यादिमयम् ।

ततो बालकाः अनेन रुदता पातितमित्याहुः ॥ ९॥तद् बालभाषितं गोपादयो न श्रद्दधिरे यतो बालस्य बलं ते न विदुः॥१०॥ ततो यशोदा
रुदंतं शिशुं गृहीत्वा ग्रहपीडाशंकिता भूत्वा विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं पुत्रं स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥ ततो गोपैः शकटं पूर्ववत् स्थापितम् । ततो
विप्राः ग्रहादिहोमं कृत्वा शकटं पूजयामासुः ॥१२॥ किंच ये ईर्ष्यानृतहिंसादिभिर्वर्जितास्तेषामाशिषो व्यर्था न स्युः इत्यभिप्रेत्य पुत्रं गृहीत्वा

ऊचुरऽव्यवसितमतीन् गोपान् गोपीश्च बालकाः॥रुदताऽनेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥९॥न ते श्रद्दधिरे गोपा बाल
भाषितमित्युत ॥ अप्रमेयं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः ॥ १० ॥ रुदंतं सुतमादाय यशोदा ग्रहशंकिता॥कृतस्व
स्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥ पूर्ववत् स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदम् ॥ विप्रा हुत्वाऽर्चयांचक्रुर्द
ध्यक्षतकुशांबुभिः ॥१२॥ येऽसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः ॥ न तेषां सत्यशीलानामाशिषो विफलाः कृताः
॥ १३ ॥ इति बालकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः ॥ जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः॥१४॥ वाचयित्वा स्व
स्त्ययनं नंदगोपः समाहितः ॥ हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम् ॥ १५॥गावः सर्वगुणोपेता वासस्स्रगु
क्ममालिनीः ॥ आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात् ते चान्वयुंजत॥ १६॥ विप्रा मंत्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्तास्तथाशिषः॥
ता निष्फला भविष्यंति न कदाचिदपि स्फुटम् ॥ १७॥ एकदाऽऽरोहमारूढं लालयंती सुतं सती॥ गरिमाणं शिशो
र्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥ भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता ॥ महापुरुषमादध्यौ जगतामास
कर्मसु ॥ १९ ॥ दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥ चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥ २० ॥

अभिमंत्रितंजलैः पवित्रौषधिमिः विप्रैरभिषेच्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वस्त्ययनं वाचयित्वा नन्दो विप्रेभ्यो गवादि पुत्रोदयार्थं प्रादात् । ततस्ते
आशिषः प्रयुयुजुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ताः विप्रैरुक्ताः आशिषो निष्फलाः न बभूवुः ॥ १७ ॥अथैकदा यशोदोत्संगे स्थितं सुतं लालयंती शिशो
र्भारं वोढुं न सेहे ॥ १८ ॥ ततो यशोदा विस्मिता सती तं भुवि कृत्वेश्वरं दध्यौ ॥ १९ ॥ तावत् तृणावर्तनामा दैत्यः कंसप्रेरितः सन्

---

१ जगतां मध्ये कर्मसु आस बभूव न तु जगदुदरं तं वेदेत्यर्थः । जगामाशु चेति पाठान्तरम् ।

चक्रवातरूपेणाऽऽगत्य व्रजं रजोभिर्व्यापयन् दिशो घोरशब्देन नादयन्नासीनं शिशुं जहार ॥ २० ॥ २१ ॥ ततो मुहूर्तं गोष्ठं रजस्तमोभ्यां व्याप्तम्। ततो यशोदा सुतं नापश्यत् ॥ २२ ॥ तथा कोऽपि जनो मोहितः आत्मानं परं च नापश्यत ॥ २३ ॥ एवं वायुचक्राद्रजोवर्षे सति माता सुतमार्गं न ज्ञात्वा मृतवत्सा गौरिव भुवि निपत्य शुशोच ॥ २४ ॥ ततो यशोदायाः रोदनं श्रुत्वाऽश्रुपूर्णमुख्यो गोप्यस्तदनु रुरुदुः ॥ २५ ॥ स दैत्यः

गोकुलं सर्वमावृण्वन् मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः॥ईरयन् सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः॥२१॥ मुहूर्तमभवद्गोष्ठंरजसा तम
सा वृतम् ॥ सुतं यशोदा नापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः ॥२२॥नापश्यत् कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः॥तृणा
वर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥२३ ॥ इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे सुतपदवीमबलाऽविलक्ष्य माता ॥ अतिकरुणमनु
स्मरंत्यशोचद्भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः ॥२४ ॥ रुदितमनु निशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्ण
मुख्यः ॥ रुरुदुरनुपलभ्य नंदसूनुं पवन उपारतपांसुवर्षवेगे ॥ २५ ॥ तृणावर्तः शांतरयो वात्यारूपधरो हरन् ॥ कृष्णं
नभोगतो गंतुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् ॥२६॥ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया॥गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नो
दद्भुतार्भकम् ॥२७॥ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ॥ अव्यक्तरावो न्यपतत् सहबालो व्यसुर्व्रजे ॥ २८ ॥
तमंतरिक्षात् पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालम् ॥ पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदंत्यो ददृशुः समेताः
॥ २९ ॥ आदाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लंबमानम् ॥ तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं विहा
यसा मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥ गोप्यश्च गोपाः किल नंदमुख्या लब्धाशिषः प्रापुरतीव मोदम् ॥ ३० ॥

कृष्णं हरन् सन् दुःखादाकाशं गतोऽपि ततःपरं गंतुं नाशक्नोत् ॥ २६ ॥ स शिशुं पर्वतप्रायं मन्यमानः कृष्णेन गले धृतः सन् तं त्युक्तुं नाशक्नोत् ॥ २७ ॥ किंच गलग्रहणान्निश्चेष्टो निर्गतलोचनो दैत्यो गतप्राणः सन् बालेन सह व्रजे पपात ॥ २८ ॥ आकाशात् शिलायां पतितं विशीर्णावयवं दैत्यं रुदंत्यः स्त्रियो दृष्ट्वा ॥ २९ ॥ तस्योरसि लंबमानं कृष्णं गृहीत्वा यशोदायै समर्प्य गोपाः गोप्यो लब्ध

---

१ पुरुषादो राक्षसः ।

मनोरथाः सन्तः हर्षं प्रापुराहुश्च ॥ ३० ॥ अहो एष बालो दैत्येन मृत्युं प्रापितोऽपि पुनः प्राप्तः ॥३१॥ किंच अस्माभिस्तपःपूजनदानादि किं कृतं यतो मृतोऽपि बालः पुनः प्राप्तः ॥३२॥ एवं नंदः कर्माणि दृष्ट्वा वसुदेववचः सत्यमिति मानयामास ॥ ३३ ॥ अथैकदा यशोदा सुतं स्वकमारोप्य स्तनं पाययामास ॥ ३४ ॥ ततो यशोदा पीतप्रायस्तनस्य तस्य जृंभतः सतो मुखं लालयंती सती तत्र यद्ददृशे ॥ ३५ ॥ तदाह। खं

अहो बतात्यद्भुतमेष रक्षसा बालो निवृत्तिं गमितोऽभ्यगात् पुनः ॥ हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद् विमुच्यते ॥ ३१ ॥ किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदम्॥यत्संपरेतः पुनरेव बालको दिष्ट्या स्वबंधून् प्रणयन्नुपस्थितः ॥३२॥ दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नंदगोपो बृहद्वने ॥ वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥ ३३ ॥ एकदार्भकमादाय स्वांकमारोप्य भामिनी ॥ प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ ३४ ॥पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितम् ॥ मुखं लालयती राजन्जृंभतो ददृशे इदम् ॥ ३५ ॥ खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्येन्दुवह्निश्वसनांबुधींश्च ॥ द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानि भूतानि यानि स्थिरजंगमानि ॥ ३६ ॥ सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन्संजातवेपथुः ॥ संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत सुविस्मिता ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापु० दशमस्कंधे पू० शकटतृणावर्तभंजनविश्वप्रदर्शनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गर्गः पुरोहितो राजन्यदूनां सुमहातपाः ॥ व्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवप्रचोदितः ॥ १ ॥

द्यौर्भूर्ज्योतिश्चक्रं दिश सूर्यचंद्राग्निवायुवरुणान् द्वीपपर्वतनदीर्वनानि चराचरभूतानि ॥ ३६ ॥ हे राजन्। सैवं विश्वं वीक्ष्य कंपमाना सती ने० संमील्य विस्मिताऽऽसीत् ॥३७॥ इति श्रीभागवते चू० द० पू० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमे नामकर्मास्य बालक्रीडाकुतूहले॥ मृद्भक्षणादियोगे च विश्वरूपं निरूप्यते ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् वसुदेवेन प्रेरितो यदुपुरोहितो गर्गो नन्दस्य व्रजं जगाम ॥ १ ॥

---

१ पूर्तं वापीकूपादिनिर्माणम्। इष्टं अग्निहोत्रादि। दत्तं दानम् २ हर्षयन्।

नंदस्तं दृष्ट्वोत्थाय कृतांजलिः सन्नधोक्षजदृष्ट्या तमानर्च ॥ २ ॥ एवं कृतातिथ्यं मुनिं स जगाद । हे ब्रह्मन् ! पूर्णस्य तव किं करवाम ॥ ३ ॥ त्वादृशां महतामन्यत्र गमनं न स्वार्थं किं तु गृहिणां श्रेयसे ॥ ४ ॥ किंच त्वयाऽतींद्रियज्ञानसाधनं ज्योतिश्शास्त्रं कृतं येन पुमान् भूतभाविफलं वेत्ति ॥ ५ ॥ त्वं ब्रह्मविदां श्रेष्ठोसि । अतो मे पुत्रयोर्नामकर्मादिसंस्कारान् कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ गर्ग उवाच । हे नन्द ! अहं यदूनामाचार्यः सदा विख्यातोऽस्मि । मया संस्कारे कृते तत्र पुत्रं कंसोदेवकीसुतमिति मन्येत ॥७॥ किंच पापधीः कंसस्तु कन्यागिरः श्रुत्वा देवक्याः अष्टमो गर्भः

तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरस्सरम् ॥२॥ सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा
सूनृतया मुनिम् ॥ नंदयित्वाऽब्रवीद्ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किम् ॥ ३ ॥ महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसाम् ॥
निश्श्रेयसाय भगवन् कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥ ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतींद्रियम् ॥ प्रणीतं भवता
येन पुमान्वेद परावरम् ॥५॥ त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि ॥ बालयोरनयोर्नॄणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः
॥ ६ ॥ गर्ग उवाच ॥ यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ॥ सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ॥ ७ ॥
कंसः पापमतिः सख्यं तव चानकदुन्दुभेः ॥ देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥ ८ ॥ इति संचिंतयंङ्छुत्वा
देवक्या दारिकावचः ॥ अपि हंताऽऽगताशंकस्तर्हि तन्नोऽनयो भवेत् ॥ ९ ॥ नंद उवाच ॥ अलक्षितोऽस्मिन् रहसि
मामकैरपि गोव्रजे ॥ कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संप्रार्थितो विप्रः
स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥ चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ॥ ११ ॥ गर्ग उवाच ॥ अयं हि रोहिणीपुत्रो रमयन्
सुहृदो गुणैः ॥ आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः ॥ यदूनामपृथग्भावात् संकर्षणमुशंत्युत ॥ १२ ॥

स्त्री भवितुं नार्हति ॥ इति चिंतयन् युवयोः सखित्वं ज्ञात्वा यदि हनिष्यति तर्हि नोऽन्यायः स्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ नंद उवाच । हे गर्ग ! त्वमेकांते मामकैरप्यलक्षितः सन् स्वस्तिवाचनपूर्वकमनयोः संस्कारं कुरु ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रार्थितो गर्गो बालयोर्नामकरणं रहसि चकार ॥ ११ ॥ गर्ग उवाच । हे नंद ! अयं रोहिणीपुत्रो गुणैः सुहृदो रमयन् रामः इत्याख्यास्यते । बलाधिक्याद्बलं यदूनामपृथग्भावात् संकर्षणं वक्ष्यंति ॥ १२ ॥

किंच अस्य शुक्लो रक्तः पीतः इति त्रयो वर्णाः पुरा । इदानीं तु कृष्णतां गतः । अतः कृष्णः इत्येकं नाम स्यात् ॥ १३ ॥ किंच अयं
तवात्मजः प्राग्वसुदेवस्य क्वचिज्जातः । अतो वासुदेवः इति वदंति ॥ १४ ॥ अस्य गुणकर्मानुरूपनामानि बहूनि सन्ति ॥ १५ ॥ अयं कृष्णो
वः श्रेयः करिष्यति । अनेन च सर्वदुःखानि यूयं तरिष्यथ ॥ १६ ॥ किंच पुराऽराजके चोरपीडिताः साधवोऽनेन रक्ष्यमाणाः सन्तो दस्यून्
जिग्युः ॥ १७ ॥ तथा च येऽस्मिन् प्रीतिं कुर्वंति तेषां शत्रवः पराभवं न कुर्वंति ॥ १८ ॥ तस्माद्धे नन्द ! अयं तवात्मजो गुणैर्नारायणसमः ।

आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १३ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य
क्वचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १४ ॥ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १५ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूय
मंजस्तरिष्यथ ॥ १६ ॥ पुराऽनेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः ॥ १७ ॥
य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवंत्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ १८ ॥ तस्मान्नन्दात्म
जोऽयं ते नारायणसमो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन गोपायस्व समाहितः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यात्मानं
समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ॥ नंदः प्रमुदितो मेने आत्मानं पूर्णमाशिषाम् ॥ २० ॥ कालेन व्रजताऽल्पेन गोकुले
रामकेशवौ ॥ जानुभ्यां सहपाणिभ्यां रिंगमाणौ विजह्रतुः ॥ २१ ॥ तावंघ्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपन्तौ घोष[1]प्रघोषरु
चिरं व्रजकर्दमेषु ॥ तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरंति मात्रोः ॥ २२ ॥

अतः एनं पालयस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं नन्दमादिश्य गर्गे स्वगृहं गते सति नन्दो हर्षितः सन् पूर्णाशिषमात्मानं मेने ॥ २० ॥
ततः स्वल्पकालेन व्रजे रामकेशवौ जानुभ्यां पाणिभ्यां रिंगमाणौ सन्तौ विजह्रतुः ॥ २१ ॥ ततो व्रजकर्दमेषु चरणभूषणशब्देन रुचिरं चलन्तौ
तन्नादेन हृष्टमनसौ सन्तौ भीतवद्यशोदारोहिण्योः समीपमाजग्मतुः ॥ २२ ॥

[illegible]
[illegible]

---

[1] घोषाः कटिपादभूषणकिंकिण्यः ।

तदा मातरौ तौ सुतौ हस्ताभ्यामागतावलिंग्य मुखे स्तनं दत्त्वाऽल्पदशनं तयोर्मुखं वीक्ष्य मुदं ययतुः॥२३॥ यदा स्त्रीणां कुमारलीलाः दर्शयंतौ
धृतपुच्छैर्वत्सैरितस्ततः आकृष्टौ तदा तौ दृष्ट्वा गोप्यो हर्षिताः आसन् ॥ २४ ॥ किंच यदा शृंगिदंष्ट्र्यस्यग्निजलपक्षिकंटकेभ्यः क्रीडातत्परौ
चपलौ सुतौ निषेद्धुं तज्जनन्यौ न शेकाते तदा मातरौ गृहसौख्यस्य परां काष्ठां प्रापतुः ॥ २५ ॥ तावत् स्वल्पकालेन रामकृष्णावघृष्टजानुभिः
पद्भिर्विचक्रमतुः ॥ २६ ॥ ततः कृष्णो व्रजबालकैः रामेण च सह स्त्रीणां हर्षं जनयन् चिक्रीड॥२७॥ तदा गोप्यः एवं कृष्णस्य कौमारचापरं

तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवंत्यौ पंकांगरागरुचिरावुपगुह्य दोर्भ्याम्॥ दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य
मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदम् ॥२३॥ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावंतर्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः॥ वत्सैरि
तस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षंत्य उज्झितगृहा जहृषुर्हसंत्यः ॥२४॥शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकंटकेभ्यः क्रीडापरा
वतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुम् ॥ गृह्याणिकर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोऽनवस्थाम्॥२५॥कालेना
ल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले ॥ अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा ॥२६ ॥ ततस्तु भगवान् कृष्णो वयस्यै
र्व्रजबालकैः ॥ सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम् ॥२७॥ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलम्॥
शृण्वन्त्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः॥२८॥ वत्सान् मुंचन् क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वाद्वत्त्य
थ दधि पयः कल्पितैः स्तेययोगैः ॥ मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नात्ति भांडं भिनत्ति द्रव्यालाभे स गृहकुपितो
यात्युपक्रोश्य तोकान् ॥ २९ ॥ हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यंतार्निहितवयुनः शिक्यभांडेषु
तद्वित् ॥ ध्वांतागारे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्योयार्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ॥ ३० ॥

वीक्ष्य यशोदायाः समीपमेत्य जगदुः॥२८॥ हे यशोदे ! अयं कृष्णोऽकाले वत्सान् मुंचति कल्पितैश्चौर्योपायैर्दधि पयो भक्षयति मर्कटेभ्यो
ददाति। तत्र तृप्तत्वेन कोऽपिन भक्षयति चेद् भांडं भिनत्ति। द्रव्यस्यालाभे सति गृहं दग्धं करिष्यामिति क्रुद्धः सन् बालान् रोदयित्वा याति॥
॥२९॥तथा यदा तुङ्गशिक्यस्थभाण्डेषु हस्तस्पर्शो न भवेत्तदा पीठकोलूखलाद्यैर्विधिं प्रकल्प्य छिद्रं रचयति।यदा चांधकारयुक्ते गृहे भांडानि

१अंतर्निहिते दध्यादौ वयुनं ज्ञानं यस्य सः । २ छिद्ररचनादिवत्ता ।

रेरे चोर इत्याक्षिप्त सति त्वं चोरः तव पिता चोरः अहं गृहस्वामी इति वदति [illegible]
[illegible] असे [illegible]

स्थाप्यंते तदा कृष्णो धृतमणिगणं स्वांगमेवार्थप्रदीपं करोति । तानि च पश्यति ॥ ३० ॥ यदा च रेरे चोर इत्याक्रुष्टः सन् त्वमेव चोरोऽहं
गृहस्वामीत्येवं धाष्टर्यानि कुरुते । तथा स्वर्चिते गृहे मूत्रपुरीषोत्सर्गादीनि कृत्वा त्वत्समीपं साधुरिवास्ते।एवं क्रुद्धानां गोपीनां वचः श्रुत्वापि
यशोदाऽऽक्षेप्तुं नैच्छत् ॥ ३१ ॥ अथकदा क्रीडमानाः रामादिगोपपुत्राः कृष्णो मृदं भक्षितवान् इति मात्रे न्यवेदयन्॥ ३२ ॥सा कृष्णं करे धृत्वा

एवं धाष्टर्यान्युशंति[1] कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥ इत्थं स्त्रीभिः सभयन
यनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छत ॥ ३१ ॥ एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या
गोपदारकाः ॥ कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन् ॥ ३२ ॥ सा गृहीत्वा करे कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी ॥
यशोदा भयसंभ्रांतप्रेक्षणाक्षमभाषत ॥ ३३ ॥कस्मान्मृदमदान्तात्मन् भवान्भक्षितवान्रहः ॥ वदंति तावका ह्येते कुमा
रास्तेऽग्रजोऽप्ययम् ॥ ३४ ॥नाहं भक्षितवानंब सर्वे मिथ्याभिशंसिनः॥यदि सत्यगिरस्तर्हि[2] समक्षं पश्य मे मुखम्॥ ३५ ॥
यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान्हरिः ॥ व्यादत्ताऽव्याहतैश्वर्यः क्रीडामनुजबालकः ॥ ३६ ॥ सा तत्र
ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः ॥साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नींदुतारकम् ॥ ३७ ॥ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो
नभस्वान्वियदेव च ॥ वैकारिकाणींद्रियाणि मनो मात्रा[3]गुणास्त्रयः ॥ ३८ ॥एतद्विचित्रं सहजीवकालस्वभावकर्माशय
लिंगभेदम् ॥ सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजं सहात्मानमवाप शंकाम् ॥ ३९ ॥

निर्भत्स्य भीतं तमाह ॥ ३३ ॥ हे कृष्ण ! कस्मात् त्वं मृदं भक्षितवान् । एते बालाः बलरामोऽपि वदति ॥ ३४ ॥ तदा कृष्ण आह । हे मातः
अहं मृदं न भक्षितवान् एते मिथ्या वदंति यदि सत्यगिरस्तर्हि मे मुखं पश्येति ॥ ३५ ॥ एवं चेत् मुखं प्रसारयेति मात्रोक्ते हरिर्मुखं प्रसारित
वान् ॥ ३६ ॥ ततः सा तन्मुखे विश्वम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स्वर्लोकादिसहितं व्रजं दृष्ट्वा शंकां प्राप्याऽह ॥ ३९ ॥

---

१ उशति हे कमनीये यशोदे । २ देशाः । ३ शब्दादयः ।

अहो एतत् किं स्वप्नः उत वा देवमाया अथवाऽस्य जन्मसिद्धमैश्वर्यम् ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा चरमं पक्षं गृहीत्वा कृष्णः ईश्वरः इति निश्चित्य यतः इदं जगत् प्रतीयते तत्पदं प्रणतास्मि ॥ ४१ ॥ तथा यन्मायया ममासौ पतिरेष मे सुतः इमा गोप्यो गोपाश्च ममैवेति कुबुद्धिर्भवति स मे गतिः स्यात् ॥ ४२ ॥ एवं ज्ञाततत्त्वायां यशोदायां कृष्णः पुत्रस्नेहमयीं स्वमायां व्यतनोत् ॥ ४३ ॥ तदा नष्टस्मृतिर्गोपी तमंकमारोप्य पूर्ववदासीत् ॥ ४४ ॥ किंच वेदादिभिर्गीयमानमाहात्म्यं हरिं पुत्रमिति मेने ॥४५॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! नन्दः एवं श्रेयः किं चकार तथा यशोदा च

किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः ॥ अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ४० ॥ अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरंजसा ॥ यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदम् ॥ ४१ ॥ अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती॥ गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ ॥ इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः ॥ वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ ४३ ॥ सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी साऽऽरोप्यारोहमात्मजम् ॥ प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथा पुरा ॥ ४४ ॥ त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः ॥ उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यतात्मजम् ॥ ४५ ॥ राजोवाच ॥ नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ॥ यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥ ४६ ॥ पितरौ नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितम् ॥ गायन्त्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहम् ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया ॥ करिष्यमाण आदेशान्ब्रह्मणस्तमुवाच ह ॥४८॥ जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ॥ भक्तिः स्यात्परमा लोके ययांजो दुर्गतिं तरेत् ॥४९॥ अस्त्वित्युक्तः स भगवान् व्रजे द्रोणो महायशाः ॥ जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराऽभवत् ॥ ५० ॥

यस्याः स्तनं हरिः पपौ ॥ ४६ ॥ रामकृष्णयोर्बालचरितं तत्पितरौ न ज्ञातवन्तौ । एवं श्रेयस्ताभ्यां किं कृतम् ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! अष्टवसूनां मध्ये द्रोणो नाम वसुन्धरया भार्यया सह ब्रह्माज्ञया गोपालनादिलक्षणां पूजां करिष्यमाणस्तमाह ॥ ४८ ॥ हे ब्रह्मन् ! जातयोः सतोरावयोर्हरौ भक्तिः स्यात् इति प्रसादं कुरु ॥ ४९ ॥ ततो ब्रह्मणा तथेत्युक्तो द्रोणः इदानीं नंदः इति तत्पत्नी यशोदेति च जज्ञे ॥ ५० ॥

तस्मात् पुत्रीभूते हरौ तयोर्भक्तिरासीत् ॥ ५१ ॥ अतः कृष्णो ब्रह्मणः उक्तं सत्यं कर्त्तुं सहरामो व्रजे वसन् तेषां प्रीतिं चक्रे ॥५२॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे पू० चू० अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ नवमे पय उत्सिक्ते मत्वा गोप्यथ तत्कृतम् ॥ विलोक्य भांडभंगादि कृष्णं दाम्ना बबंध तम् ॥ १ ॥ तन्नूदराश्रितं विश्वं दृष्ट्वा विस्मितचेतसः ॥ बन्धनद्व्यंगुलापूर्त्यां पूर्णतामन्वदर्शयन् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! एकदा गृहदासीषु कर्मांतरनियुक्तासु सतीषु यशोदा स्वयं दधिमन्थनं चकार ॥ १॥ तदा पुत्रस्य बालचरितानि स्मरन्ती तानि जगौ ॥ २ ॥ हे नृप ! सा कटि

ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने ॥ दंपत्योर्नितरामासीद् गोपगोपीषु भारत॥५१॥कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः ॥ सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वा० विश्वरूपदर्शनेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा गृहदासीषु यशोदा नन्दगेहिनी ॥ कर्मातरनियुक्तासु निर्ममंथ स्वयं दधि ॥ १ ॥ यानि यानीह गीतानि तद्बालचरितानि च॥दधिनिर्मंथने काले स्मरन्ती तान्यगायत ॥ ॥२॥ क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः ॥रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौ कुण्डले च स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मालती निर्ममंथ ॥ ३॥ तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नन्तीं जननीं हरिः ॥ गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ॥४॥ तमंकमारूढमपाययत्स्तनं स्नेहस्नुतं सस्मितमीक्षती मुखम्॥अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावुत्सिच्यमाने पयसि त्वधिश्रिते॥५॥संजातकोपः स्फुरितारुणाधरं संदश्य दद्भिर्दधिमंथभाजनम् ॥ भित्त्वा मृषाश्रुर्दृषदश्मना रहो जघास हैयंगवमंतरं गतः ॥ ६ ॥

तटे कांचीबद्धं सूक्ष्मवस्त्रं बिभ्रती तथा स्नेहस्नुतस्तनयुग्मं रज्ज्वाकर्षणेन श्रमयुक्तभुजयोश्चलत्कंकणौ कर्णयोः कुण्डले च बिभ्रती स्वेदयुक्तमुखी सती दधि ममंथ ॥ ३ ॥ तदा स्तन्यकामो हरिस्तां प्राप्य दधिमन्थानं धृत्वा न्यषेधत् ॥४॥ सा तं स्तनं पाययित्वा सस्मितं मुखं वीक्षमाणा चुल्ल्यां स्थापिते दुग्धे तापेनोद्रिच्यमाने सति पुत्रं हित्वा शीघ्रमुत्तारणार्थं ययौ॥५॥तदा कृष्णः क्रुद्धः सन् मंथनपात्रं भित्त्वा नवनीतमभक्षयत्॥६॥

---

१ शिलापुत्रेण । २ गृहमध्ये ।

ततो गोपी पयः उत्ताय पुनरेत्य भग्न पात्रं दृष्ट्वा तत् पुत्रकम ज्ञात्वा कृष्णं तत्र न दृष्ट्वा ॥ ७ ॥ ततः परिवार्तितोलूखलोपरि स्थित शिक्यस्थं
नवनीतं मर्कटाय ददतं चौर्यशंकितेक्षणं कृष्णं दृष्ट्वा शनैः पृष्ठतः आजगाम ॥८॥ ततः कृष्णो धृतयष्टिं यशोदां वीक्ष्योलूखलादुत्तीय भीतवत
पलाययामास । तदा गोपी योगिनामपि तपसा योग्यभूतं मनो न यं प्राप तमन्वधावत् ॥९ ॥ कृष्णमनुगच्छन्ती कटिपश्चाद्भागभारेण स्तब्ध

उत्तार्यं गोपी सुशृतं पयः पुनः प्रविश्य सदृश्य च दध्यमत्रकम्॥भग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं चापि न
तत्र पश्यती ॥ ७ ॥ उलूखलांघ्रेरुपरि व्यवस्थितं मर्काय कामं ददतं शिचि स्थितम् ॥ हैयंगवं चौर्यविशंकितेक्षणं
निरीक्ष्य पश्चात् सुतमागमच्छनैः॥ ८ ॥ तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततोऽवरुह्यापससार भीतवत् ॥ गोप्यन्वधा
वन्न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः॥९॥अन्वंचमाना जननी बृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रांतगतिस्सुमध्यमा ॥
जवेन विस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनाऽनुगतिः परामृशत् ॥ १०॥कृतागसं तं प्ररुदंतमक्षिणी कर्षंतमंजन्म[2]षिणी स्वपा
णिना ॥ उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयंत्यवागुरत् ॥ ११ ॥ त्यक्त्वा यष्टिं सुत भीतं विज्ञायार्भक
वत्सला ॥ इयेष किल त बद्धुं दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा ॥ १२ ॥ न चांतन बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ॥ पूर्वापरं
बहिश्चांतजगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥ तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिंगमधोक्षजम् ॥गोपिकोलूखले दाम्ना बबंध
प्राकृतं यथा॥१४॥ तद्दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ॥ द्व्यंगुलोनमभूत्तेन सदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥
यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदध ॥ तदपि द्व्यंगुलं न्यूनं यद्यदादत्त बंधनम् ॥ १६ ॥

गतिः सती दुःखेन तं धृतवती ॥ १० ॥ ततः साऽपराधिनं रुदंतं भयविह्वलेक्षण सुतं भीषयंती हस्ते धृत्वाऽभर्त्सयत् ॥ ११ ॥ तावत् सुतं भीतं
ज्ञात्वा यष्टिं त्यक्त्वा तं रज्ज्वा बद्धुमैच्छत् ॥ १२ ॥ यस्यांतर्बहिर्न पूर्वमपरं च न॥ १३ ॥एवंभूतं सुतमिति मत्वा यशोदोलूखले दाम्ना बबंध
॥ १४ ॥ तद्दाम्नि द्व्यङ्गुलोने सति यशोदाऽन्यत संदधे॥ १५ ॥तदपि न्यूनं जातम् । तेनान्यदपि संदधे ।तदपि द्व्यंगुलं न्यूनं जातम् ॥ १६॥

---

१ विस्रंसितात् केशबंधनाच्युतैः कुसुमैरनुगतिः अनुगमनं यस्याः सा । २ अंजनी सर्वतः प्रसरंती मषी ययोस्ते ।

एवं यशोदा स्वगृहदामानि संदधत्यपि तं बद्धुमसमर्थासती विस्मिता जाता॥१७॥एवं स्विन्नगात्रायाः स्वमातुः श्रमं दृष्ट्वा कृष्णःस्वबंधनेकृपालु
रासीत् ॥ १८ ॥ हे नृप! एवं हरिणा भक्ताधीनता दर्शिता यस्येदं सेश्वरंविश्वमधीनम् ॥१९॥तं प्रसादं ब्रह्मा शिवः श्रीर्न लेभिरे यं गोपी प्राप
॥ २० ॥किंच भगवान् यथा भक्तिमतां सुखेन प्राप्यस्तथा योगिनां न॥२१॥अथ कृष्णो गृहकृत्येषु यशोदायां व्यग्रायां पूर्वं कुबेरपुत्रौ गुह्यकौ
संताविदानीमर्जुनौ ददर्श ॥ २२ ॥ हे राजन्! तौ नलकूबरमणिग्रीवौ पुरा नारदशापेन मदाद् वृक्षतां प्रापितौ॥ २३ ॥श्रीभागवते द० पू० चू०

एवं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि ॥ गोपीनामुत्स्मयंतीनां स्मयंती विस्मिताऽभवत ॥ १७ ॥ स्वमातुः स्विन्न
गात्रायाःविस्रस्तकबरस्रजः ॥ दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबंधने ॥ १८ ॥ एवं संदाशता ह्यंग हरिणा भक्तव
श्यता ॥ स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥ नेमं विरिंचो न भवो न श्रीरप्यंगसंश्रया ॥प्रसादं लेभिरे
गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् ॥ २० ॥ नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः॥ ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा
भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥ कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ॥ अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ॥२२।
पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात ॥ नलकूबरमणि ग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ ॥ २३ ॥इति श्रीभागव०
म० दशम० पू०. दामबन्धने कृष्णप्रसादो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥राजोवाच ॥ कथ्यतां भगवन्नेतत्तयोः शापस्य
कारणम् ॥ यत्तद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेस्तमः ॥१॥ श्री शुक उवाच॥रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ॥
कैलासोपवने रम्ये मंदाकिन्यां मदोत्कटौ ॥ २ ॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ ॥ स्त्री जनैरनुगायद्भि
श्चेरतुः पुष्पि ते वने ॥ ३ ॥ अंतः प्रविश्य गंगायामंभोजवनराजिनि ॥ ।चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः॥४ ॥

नवमोऽध्यायः ॥९ ॥ दशमेऽपातयद्द्रिगन्नंतरा यमलार्जुनौ ॥ तत्रत्याभ्यां च देवाभ्यां कृष्णः स्तुत इतीर्यते॥१॥राजोवाच॥हे ब्रह्मन् तयोः शा
पस्य कारणं भागवतोत्तमस्य नारदस्यापि येन क्रोधस्तत कथ्यताम्.॥१॥श्री शुक उवाच ॥ हे नृप ! कुबेरात्मजौ शिवानुचरौ भूत्वाकैलासोपवने
गंगायाम् ॥ २ ॥ मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ गायद्भिः स्त्रीजनैस्सह वने चेरतुः॥ ३ ॥ ततस्तौ गंगामध्ये प्रविश्य युवतीभिश्चिक्रीडतुः॥४॥

तावद् यदृच्छया तत्र नारदः आगतः सन् तौ दृष्ट्वोन्मत्तावबुध्यत ॥ ५ ॥ ततो नारदं दृष्ट्वा नग्नाः स्त्रियः शापभीताः सत्यो वस्त्राणि पर्यधुः ।
तौ गुह्यकौ न पर्यधुः ॥ ६ ॥ अयं नारदस्तौ मत्तौ दृष्ट्वा तयोरनुग्रहार्थं शापं दास्यन् जगाद ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ः विषयान् सेवमानस्य
पुरुषस्य बुद्धिंभ्रशकः श्रीमदादन्यः सत्कुलविद्यादिजनितो मदो न यत्र श्रीमदे स्त्रीद्यूतमद्यादयः संति ॥ ८ ॥तथेमं देहं स्थिरं मत्वा निर्दयैः
पुरुषैः पशवो हन्यंते ॥ ९ ॥ किंच अयं देहो नृपसंज्ञितोऽप्यंते कृमिविड्भस्मसंज्ञितो भवति । एतादृशदेहाथ यो भूतध्रुक् स किं स्वार्थं वेद।

यदृच्छया च देवर्षिर्भगवाँस्तत्र कौरव ॥ अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ॥ ५ ॥ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो
विवस्त्राः शापशंकिताः ॥ वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ॥६॥ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदांधौ सुरात्म
जौ ॥ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजो
गुणः ॥ श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवः ॥ ८ ॥ हन्यंते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः ॥ मन्यमानैरिमं
देहमजरामृत्यु नश्वरम् ॥९॥ देवसंज्ञितमप्यंते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् ॥ भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः
॥ १० ॥ देहः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव वा ॥ मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ॥ ११ ॥ एवं साधा
रणं देहमव्यक्त[1]प्रभवाप्ययम् ॥ को विद्वानात्मसात्कृत्वा हंति जंतूनृतेऽसतः ॥ १२ ॥ असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं
परमांजनम् ॥ आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ॥ १३ ॥ यथा कंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति तां व्यथाम् ॥
जीवसाम्यं गतो लिङ्गै[2]र्न तथाऽविद्धकंटकः ॥ १४ ॥

न किंचित् ॥ १० ॥ अयं देहोऽन्नदातुर्मात्रादीनां वा किम् ॥ ११ ॥ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययमात्मेति मत्वा दुर्जनान् विहाय को
विद्वान् जंतून् हन्ति ॥ १२ ॥ किंच श्रीमदांधस्य पुरुषस्य परमौषधं दारिद्र्यं यतो दरिद्रः सन्नात्मवद् भूतानि पश्यति ॥ १३ ॥ किंच यथा
कंटकविद्धांगस्तां व्यथां जंतोर्नेच्छति तथाऽविद्धकंटको न ॥ १४ ॥

---

[1] अव्यक्ताज्जन्म अप्ययो नाशश्च तत्रैव यस्य तम् । [2] मुखम्लान्यादिलिङ्गैः सर्वप्राणिनां सुखदुःखे समे इति ज्ञातवानित्यर्थः ।

एवं पुमान् दरिद्रः सन् कष्टं प्राप्नोति । तदेव तस्य तपः ॥ १५॥ एवमन्नकांक्षिणः क्षुधा कृशदेहस्य पुंसः इंद्रियाणि शुष्यंति।हिंसापि समाप्यते ॥ १६ ॥ किंच दरिद्रस्यैव साधुसंगमो भवति । ततः स शुध्यति ॥ १७ ॥ ननु साधूनामपि धनिकः प्रियः स्यान्न दरिद्रः इति तत्राह । साधूनां धनगर्वितैः पुंभिः किम् । न किमपि ॥ १८ ॥ अतोऽनयोः श्रीमदांधयोरज्ञानजं मदं हरिष्यामि ॥ १९ ॥ यतः इमौ लोकपालसुतौ भूत्वाऽऽत्मानं वस्त्रहीनं न जानीतः ॥ २० ॥ तस्माद् वृक्षतां गच्छताम् । तत्रापि मत्प्रसादेन स्मृतिः स्यात् ॥ २१ ॥ किंच दिव्ये शतवर्षै

दरिद्रो निरहंस्तंभो मुक्तः सर्वमदैरिह ॥ कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः॥१५॥ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकांक्षिणः॥इंद्रियाण्याशुशुष्यंति हिंसापि विनिवर्तते॥१६॥ दरिद्रस्यैव युज्यंते साधवः समदर्शिनः ॥ सद्भिः क्षिणोति तं तर्षं तत आराद्विशुध्यति ॥१७॥ साधूनां समचित्तानां मुकुंदचरणैषिणाम्॥उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभैरसद्भिरसदाश्रयैः ॥१८॥तदहं मत्तयोर्माध्व्या वारुण्या श्रीमदांधयोः ॥ तमोमदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः ॥१९॥यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ॥न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ॥२०॥अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नवं यथा पुनः॥स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात्॥२१॥वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते॥वृत्ते स्वलोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम्॥नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥ २३ ॥ ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ॥ जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥२४॥ देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ॥ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥ २५ ॥

गते हरेः सान्निध्य प्राप्य पुनर्देवत्व प्राप्स्यतः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा नारदो नारायणाश्रमं गतः । ततस्तौ नलकूबरमणिग्रीवौ व्रजे यमलार्जुनौ बभूवतुः ॥ २३ ॥ हे नृप ! कृष्णः एवं नारदवचः सत्यं कर्तुं यत्र तावास्तां तत्र शनैर्जगाम ॥ २४ ॥ किंच नारदो यतोऽतिप्रियः अतस्तदुक्तं साधयिष्यामीति मनसि निधाय ॥ २५ ॥

---

१ निर्गतोऽहंकाररूप स्तंभो यस्मात् सः । २ वासुदेवस्येति शेषः।

सहजातयोः कृष्णस्तयोर्मध्यतो निर्ययौ । कृष्णस्य प्रवेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥ २६ ॥आकर्षयता कृष्णेनोत्पाटितमूलबंधौ तौ चंडशब्दं कृत्वा पेततुः ॥२७॥ तत्र स्वकांत्या दिशः प्रकाशयंतौ स्वस्वरूपं प्राप्य कृष्णं नत्वा बद्धांजली संतौ जगदतुः॥२८॥हे कृष्ण! हे महायोगिन्!! त्वमाद्यः पुरुषः । इदं विश्वं तव रूपम् ॥२९ ॥ हे भगवन्! सर्वभूतानां देहादीनामीशः कालश्च त्वमेव ॥३०॥ किंच महान् प्रकृतिपुरुषादिश्च

इत्यंतरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ॥आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥ २६ ॥बालेन निष्कर्षयताऽन्वगुलूखलं तद्दामोदरेण तरसोत्कलितांघ्रिबंधौ॥ निष्पेततुः परमंविक्रमिताऽतिवेपस्कन्धप्रवालविटपौ कृतचंडशब्दौ॥ ॥२७॥तत्र श्रिया परमया ककुभःस्फुरंतौ सिद्धावुपेत्य कुजंयोरिव जातवेदाः॥कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽखिललोकनाथं बद्धांजली विरजसाविदमूचतुः स्म ॥२८॥ कृष्णकृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः॥ऽव्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः ॥ २९ ॥ त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेंद्रियेश्वरः[4] ॥ त्वमेव कालो भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥ ॥३० ॥त्वं महान् प्रकृतिः साक्षाद् रजस्सत्त्वतमोमयी ॥ त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥ ३१ ॥ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैःप्राकृतैर्गुणैः ॥ कोन्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः[6] ॥३२॥ तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय मेधसे ॥आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः॥३३॥यस्यावतारा ज्ञायंते शरीरेष्वशरीरिणः ॥तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसंगतैः ॥ ३४॥ स भवान् सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च॥ अवतीर्णोंशभागेन सांप्रतं पतिराशिषाम्॥३५॥

त्वमेव ॥ ३१ ॥ प्राकृतगुणैस्त्वमग्राह्यः । प्राक्सिद्धं त्वां ज्ञातुं कोऽर्हति ॥ ३२ ॥ एवंभूताय भगवते वासुदेवाय तुभ्यं नमः ॥ ३३ ॥ अशरीरिणो यस्यावताराः शरीरेषु मत्स्यादिषु ज्ञायंते ॥ ३४ ॥ स त्वं सर्वलोकोद्भवाय मोक्षाय चाधुनावतीर्णोऽसि ॥ ३५ ॥

---

१ परमस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमस्तेनाऽतिवेपः अतिकंपो येषु तथाविधाः स्कन्धप्रवालविटपाः ययोस्तौ । २ वृक्षयोः स्थितोऽग्निर्यथा मूर्तिमानुदेति तथोपेत्य । ३ अक्षरः प्रणाः अतना अहंकारः ॥ ४ अंतर्यामी ।५ सर्वक्षेत्रेषु सर्वदेहेषु विकारान् मनआदीनि वेत्तीति ॥ ६ देहाद्यावृत ॥ ७ आत्मनः स्वस्माद् द्योतः प्रकाशो येषां तैर्गुणैः ॥

तस्मै शांताय यदूनां पतये नमः ॥ ३६ ॥ हे कृष्ण ! नौ तव किंकरावनुजानीहि। त्वद्दर्शनं नारदस्यानुग्रहादासीत् ॥ ३७ ॥ हे हरे ! इयं वाणी तव गुणकथनेऽस्तु । कर्णौ कथायाम् । हस्तौ तव पूजायाम् । मनस्त्वत्पादस्मरणे । शिरस्तव निवासभूतजगत्प्रणामे । दृष्टिःसतां तव मूर्तीनां च दर्शने ॥३८॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं तयोर्वाक्यं श्रुत्वा दाम्नोलूखले बद्धः कृष्णस्तौ प्रति प्राह ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच । गुह्यकौ ! मयैतत् नारदशापादि पुरैव ज्ञातम् ॥ ४० ॥ साधूनां दर्शनाद् बंधो न भवेद् यथा सवितुर्दर्शनान्नेत्रयोर्बंधो न ॥४१ ॥ अतो मत्परौ संतौ स्वस्थानं

नमः परमकल्याण नमः परममंगल ॥ वासुदेवाय शांताय यदूनां पतये नमः ॥ ३६ ॥ अनुजानीहि नौ भूमंस्तवानुचरकिंकरौ ॥ दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ॥३७॥ वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ॥ स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥ ३८ ॥श्रीशुक उवाच॥ इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान् गोकुलेश्वरः ॥ दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा करुणात्मना ॥ यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनुग्रहः कृतः ॥ ४० ॥ साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्[2]कृतात्मनाम् ॥ दर्शनान्नो भवेद्बंधः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥४१ ॥ तद् गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् ॥ संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमो[3]ऽभवः ॥ ४२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ बद्धोलूखलमामंत्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥४३॥ इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे यमलार्जुनयोः नारदशापमोचनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोपा नंदादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततोरवम् ॥ तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकिताः ॥ १ ॥

गच्छतम् । युवयोर्मयि भक्तिर्जाता ॥ ४२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! ततः कृष्णं पुनः पुनः प्रणम्य परिक्रम्याऽऽमंत्र्योत्तरां दिशं जग्मतुः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभाग० द० पू० त० दशमोऽध्यायः॥ १० ॥ एकादशे समागत्य वृंदावनमथार्भकैः॥ वत्सान् पालयताऽऽनेन हतौ वत्सबकासुरौ ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! ततो नंदादिगोपाः पततोर्वृक्षयोः शब्दं श्रुत्वा वज्रपात इति भयशंकिताः सन्तस्तत्र ययुः ॥ १ ॥

---

[1] न ह्यन्यो जुषतो जोष्यानित्यादिभिः । [2] मयी कृतः निहितः आत्मा यैस्तेषाम् । [3] नं भवो यस्मिन् सः ।

ततो भुवि पतितौ दृष्ट्वा तत्पतनकारणं न ज्ञात्वा बभ्रमुः ॥ २ ॥ तावदुलूखलं कर्षन्तं दाम्ना बद्धं बालं कस्येदं कर्मेत्याहुः ॥३ ॥ तदा तत्रस्था बाला उलूखलं कर्षताऽनेन कृतमित्यूचुः । तत्र द्वौ पुरुषावपि दृष्टौ ॥४॥ ततो बालवचस्ते गोपाः न जगृहुः । केचित् संदेहयुक्तचित्ताः बभूवुः ॥ ५ ॥ तत्रोलूखले दाम्ना बद्धं सुतं दृष्ट्वा नन्दस्तं मुमोच ॥६॥ अथ कदाचित् कृष्णो गोपीभिः करतालादिनोत्साहयुक्तः सन् नृत्यति गायति च ॥ ७ ॥ क्वचित् केनचिदिदमानयेति कृताज्ञः सन् पीठकोन्मानपादुकं बिभर्ति । हस्तचालनं च कुरुते ॥ ८ ॥ एवं कृष्णेन भक्तवश्यता

भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ॥ बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं[1] पतनकारणम्॥२॥उलूखलं विकर्षंतं दाम्ना बद्धं च
बालकम् ॥ कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः॥३॥बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलम्॥विकर्षता मध्यगेन
पुरुषावप्यचक्ष्महि॥४॥न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटतेति तस्य तत् ॥ बालस्योत्पाटन तवाः केचित् संदिग्धचेतसः॥५॥
उलूखलं विकर्षंतं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजम् ॥ विलोक्य नन्दःप्रहसद्वदनो विमुमोच ह॥६॥गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्य
द्भगवान्बालवत्क्वचित्॥ उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयन्त्रवत्॥७॥बिभर्ति क्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मान[2]पादुकम्॥
बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन्॥८॥दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भृत्यवश्यताम् ॥ व्रजस्योवाह वै हर्षं
भगवान्बालचेष्टितैः ॥ ९॥ गृह्णीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः॥फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः॥
॥ १०॥ फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयम् ॥ फलैरपूरयद्रत्नैः फलभांडमपूरि च ॥११॥ सरित्तीरगतं कृष्णं
भग्नार्जुनमथाह्वयत्॥(रामं च रोहिणी देवी क्रीडंतं बालकैर्भृशम्)॥जन्मर्क्षमद्य भवतो विप्रेभ्यो देहि गाःशुचि।१२।

दर्शिता । भगवान् बालचेष्टितैर्व्रजस्यैवं हर्षं चकार ॥ ९ ॥ तान्येवाधिकं वर्णयति । सर्वफलप्रदो भगवान् फलार्थी फलानि गृहाणेत्युक्तः सन् धान्यमाददे ॥ १० ॥ यदा च फलविक्रेत्र्या गलिते धान्ये तस्य करद्वयं फलैः पूरितं तदा फलभांड रत्नपूर्णमभवत् ॥ ११ ॥ अथ कदाचित् रोहिणी सरित्तीरगतं कृष्णमाजुहाव । हे कृष्ण ! अद्य भवतो जन्मनक्षत्रम् । अतो विप्रेभ्यो गावो देयाः ॥ १२ ॥

---

१ प्रत्यक्षतः पुरतो दृश्यमपि । २ पीठकं श्रीपर्ण्यादिपीठम् । उन्मानं दारुप्रस्थादि । ३ क्रीणीहि इति पाठांतरम् ।

अपि चाह । तव वयस्यान् मातृमृष्टान् स्वलंकृतांश्च पश्य । त्वमपि स्नात्वा भुक्त्वा स्वलंकृतश्च भूत्वा विहर ॥१३॥ एवमाहूतावपि रामकृष्ण
क्रीडासक्तया यदा नागतौ तदा रोहिणी तयोरानयनार्थं यशोदां प्रेषितवती ॥ १४ ॥ स्नेहनिबद्धमनाः यशोदा ब्रह्मादिमुकुटमणिं सुतं मत्वा
सरामं तं हस्ते गृहीत्वा स्ववाटं नीतवती ॥ १५ ॥ पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी सा साग्रजं बालैः सह दीर्घं कालं क्रीडमानं कृष्णमाह्वयति ॥ १६ ॥
हे कृष्ण ! हे कमलाक्ष ! ! हे तात ! ! ! एहि ! पिब स्तनम् । अलं क्रीडित्वा श्रांतोऽसि । त्वमिदानीं क्षुत्परीतश्च ॥१७॥ रामं प्रति वदति । हे

पश्यपश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान्स्वलंकृतान् ॥ त्वं च स्नातः कृताहारो विहरस्व स्वलंकृतः॥ १३ ॥ नोपेयातां यदाहूतौ
तौ क्रीडासंगेन पुत्रकौ ॥ यशोदां प्रेषयामास रोहिणी पुत्रवत्सलाम् ॥ १४ ॥ इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं मत्वा सुतं
स्नेहनिबद्धधी नृप हस्ते गृहीत्वा सहराममच्युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयम्॥ १५ ॥ क्रीडंतं सा सुतं बालैरति
वेलं सहाग्रजम् ॥ यशोदाऽजोहवीत्कृष्णं पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी॥ १६॥ कृष्णकृष्णारविंदाक्ष तात एहि स्तनं पिब॥अलं
विहारैः क्षुत्क्षांतः क्रीडाश्रांतोऽसि पुत्रक ॥ १७ ॥ हे रामागच्छ ताताशु सानुजः कुलनन्दन ॥ प्रातरेव कृताहारस्त
द्भवान् भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥ प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः ॥ एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान् यात
बालकाः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोपवृद्धा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने॥ नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममंत्रयन्
॥ २० ॥ तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानवयोधिपः ॥ देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः॥ २१ ॥ उत्थातव्यमि
तोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः ॥ आयांत्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः ॥ २२ ॥

राम कुल नन्दन ! कृष्णेन सहाऽऽगच्छ । प्रातरेव कृताहारस्त्वमधुना भोक्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ हे कृष्ण ! भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपस्त्वां प्रतीक्षते
अतः आगत्यावयोः प्रियं विधीयताम् ॥ बालकाः यूयं स्वस्वगृहान् यात ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ततो गोपवृद्धाः व्रजे महोत्पातानुभूय
सर्वे मिलित्वा गोकुलस्य हितकृत्य विचारयन्तः आसन् ॥ २० ॥ तत्र ज्ञानवयोधिकः उपनन्दनामा गोपः आह ॥ २१ ॥हे गोपाः! आस्माभि
रितः शीघ्रं गन्तव्यम् । अत्र बालानां नाशहेतवः उत्पाताः आयांति ॥ २२ ॥

---

१ इतः आत्राध्याये पुस्तकभेदेन पाठभेदस्य नानात्वमुपलक्ष्य वहुपुस्तकसमालोचनेनायं श्लोकः आदतः ।

तदाह । कथंचिद् बालघ्न्या अयं कृष्णो मुक्तः । तथा हरेः प्रसादात् शकटं तदुपरि नापतत् ॥ २३ ॥ तथा तृणावर्तेनाऽयं खं नीतः शिलायां
पातितोऽपि देवै रक्षितः ॥२४॥ किंच द्रुमयोर्मध्यं प्राप्यासौ बालोऽन्यो वा न मृतः।इदमीशेन रक्षणं कृतम्॥२५॥ अतो यावदौत्पातिकोऽनर्थो
न भवेत् तावदितो बालान् गृहीत्वाऽन्यत्र यास्यामः ॥२६॥ इतः समीपं वृन्दावनं नाम वनं गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणलतं वर्तते॥२७॥

मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ॥हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ २३॥ चक्रवातेन नीतोऽयं
दैत्येन विपदं[1] वियत् ॥ शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ २४ ॥ यन्न म्रियेत द्रुमयोरंतरं प्राप्य बालकः ॥
असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ २५ ॥ यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः ॥ तावद्बालानुपादाय
यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः ॥२६ ॥ वनं वृंदावनं नाम पशव्यं नवकाननम् ॥ गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरु
धम् ॥ २७ ॥ तत् तत्राद्यैव यास्यामः शकटान् युंक्त मा चिरम् ॥ गोधनान्यग्रतो यांतु भवतां यदि रोचते ॥ २८ ॥
तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधुसाध्विति वादिनः ॥ व्रजान् स्वान्स्वान् समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥ २९॥ वृद्धान्
बालांस्त्रियो राजन् सर्वोपकरणानि च ॥ अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः॥३० ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य
श्रृंगाण्यापूर्य सर्वतः ॥ तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरोहिताः ॥ ३१ ॥ गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुंकुमकांतयः ॥
कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठ्यः सुवाससः ॥ ३२ ॥ तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ॥ रेजतुः कृष्ण
रामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ ३३ ॥

तत्राद्यैव वयं यास्यामः शकटान् नियुंक्त ।भवतां यदि रोचते गोधनानि पुरतो यांतु॥२८॥तच्छ्रुत्वा गोपाःसाध्वित्युक्त्वा शकटसमूहान् संयोज्य
शकटेषु परिच्छदान् तथा वृद्धबालस्त्रियो निधाय गृहीतशरासनाः ॥२९ ॥३०॥ गोधनानि पुरस्कृत्य श्रृङ्गाणि पूरयंतस्तूर्यघोषेण सहपुरोहिताः
कृतप्रयत्नाः ययुः ॥३१॥ तदा गोप्यः शकटारूढाः सत्यः कृष्णलीलाः जगुः॥ ३२॥ तथा यशोदारौहिण्यावेकंशकटमारुह्यपुत्राभ्यांरेजतुः॥३३॥

---

[1] वीनां पक्षिणां पदं विहारस्थानम् ।

एवं सर्वकालसुखावहं वृंदावनं प्रविश्य शकटैरर्धचंद्रवद् वसतिस्थानं चक्रुः ॥ ३४ ॥ किंच वृंदावनं गोवर्धनं यमुनातटानि च दृष्ट्वा रामकृष्णयोः परा प्रीतिरासीत् ॥ ३५ ॥ एवं बालचेष्टितैर्व्रजौकसां प्रीतिं दत्त्वा कालेन तौ वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३६ ॥ अथ कौमारलीलामाह । ततस्तौ व्रजभुवः समीपे गोपबालैः सह वत्सान् चारयामासतुः ॥ ३७ ॥ क्वचिद् वेणुं वादयतः । तथा क्षेपणैर्बिल्वादीनि क्षिपतः । क्वचित किंकिणीयुक्तपादैस्ताडयतः । क्वचित् कृत्रिमगोवृषैः सह स्वयं वृषायमाणौ नर्दंतौ संतौ मिथो युयुधाते । किंच हंसादीन् जंतून् शब्दैरनुकृत्य

वृंदावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ॥ तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचंद्रवत् ॥३४ ॥ वृंदावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ॥ वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥ ३५॥ एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छंतौ बालचेष्टितैः॥ कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३६ ॥ अविदूरे व्रजभुवः सहगोपालदारकैः ॥ चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥ ३७ ॥ क्वचिद् वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतःक्वचित ॥ क्वचित् पादैः किंकिणीभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ॥ ३८॥ वृषायमाणौ नर्दंतौ युयुधाते परस्परम् ॥ अनुकृत्य रुतैर्जंतूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥ ३९ ॥ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः ॥ वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ॥ ४० ॥ तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः॥ दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥ ४१ ॥ गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां सहलांगूलमच्युतः ॥ भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद् गतजीवितम् ॥ स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह ॥ ४२ ॥ तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ देवाश्च परिसंतुष्टाः बभूवुः पुष्पवर्षिणः ॥ ४३ ॥

चेरतुः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कदाचित् बालैः सह वत्सान् चारयतोः सतोस्तज्जिघांसुर्दैत्यः आगमत् ॥ ४० ॥ तं वत्सरूपिणं वत्सयूथगतं वीक्ष्य कृष्णो रामाय दर्शयित्वा तत्समीपं गत्वा ॥ ४१ ॥ तं सलांगूलं पश्चात्पादाभ्यां धृत्वा भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे गतप्राणं प्राहिणोत । तदा स महाकायः कपित्थफलैः सह पपात ॥ ४२ ॥ तं वीक्ष्य बालाः प्रशस्य साध्वित्यूचुः । देवाः पुष्पवृष्टिं चक्रुः ॥ ४३ ॥

---

१ रज्जुनिर्मितयंत्रविशेषैर्गोफण इति प्रसिद्धैः । २ अजानन्निव । ३ आगमम् ।

एवं तौ वत्सपालौ भूत्वा सप्रातराशौ वत्सांश्चारयन्तौ तत्र विचेरतुः ॥४४॥ अथैकदा सर्वे बालाः स्वस्ववत्सकुलमादाय जलसमीपं गत्वा जलं पाययित्वा स्वयं पपुः ॥ ४५ ॥ तत्र ते बालाः गिरेः शृङ्गमिव स्थितं पक्षिणं ददृशुः ॥ ४६ ॥ हे राजन् ! स वै बको नामाऽसुरः सहसाऽऽगत्य तीक्ष्णतुण्डेन कृष्णं जग्रास ॥ ४७ ॥ ततो बकेन ग्रस्तं कृष्णं दृष्ट्वा रामं विना बालाः अचेतनाः बभूवुः ॥ ४८ ॥ ततस्तालुमूलेऽग्निवद्दहन्तं तं

तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ॥ सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ ४४ ॥ स्वंस्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यंत एकदा ॥ गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥४५॥ ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम्॥ तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरेः शृंगमिव च्युतम ॥ ४६ ॥ स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक् ॥ आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्बली ॥ ४७ ॥ कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ॥ बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥४८॥ तं तालुमूलं प्रदहंतमग्निवद्गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः॥ चच्छर्द सद्योऽतिरुषाऽक्षतं, बकस्तुण्डेन हन्तुंःपुनरभ्यपद्यत ॥ ४९ ॥ तमापतंतं स निगृह्य तुण्डयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः ॥ पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया मुदावहो वीरणवद्दिवौकसाम्॥ ५० ॥ तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन्नन्दनमल्लिकादिभिः ॥ समीडिरे चानकशंखसंस्तवैस्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥ ५१ ॥ मुक्तं बकास्याद्रुपलभ्य बालका रामादयः प्राणमिवेन्द्रियो गणः॥ स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृता प्रणीय वत्सान्व्रजमेत्य तज्जगुः ॥५२॥ श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः ॥ प्रेत्यागतमिवौत्सुक्यादैक्षंत तृषितेक्षणाः ॥ ५३ ॥

दैत्यो ववाम । तुण्डेन हन्तु प्राप्तः ॥ ४९ ॥ तावत् कृष्णस्तं चंच्वोर्दोर्भ्यां धृत्वा बालेषु पश्यत्सु लीलया ददार ॥ ५० ॥ तदा बकारिं कृष्णं देवाः पुष्पैर्ववृषुः । आनकशंखैः स्तवैश्च तुष्टुवुः ॥ ५१ ॥ एवं बकमुखान्मुक्तं कृष्णं प्राप्य रामादयः प्रीताः संतो व्रजम् एत्य तत् कर्म जगुः ॥ ५२ ॥ ततो गोप्यो गोपाश्च तत् श्रुत्वा विस्मिताः भूत्वा तृषितेक्षणाः संतस्तं दृष्ट्वोचुः ॥ ५३ ॥

---

१ ब्रह्मणः । २ तृणवत् । ३ एकीकृत्य ।

अहो अस्य बालस्य बहवो मृत्यवः प्राप्ताः तथापि तेषामनिष्टमासीत् ॥५४॥ घोरदर्शनास्ते कृष्णजिघांसयाऽऽसाद्याग्नौ पतंगवन्नश्यंति॥५५॥ अहो ब्रह्मविदां वाचः कदापि मृषा न भवंति यतो गर्गो यदाह तत् तथैव जातम् ॥ ५६॥ एवं नंदादयो गोपाः कृष्णरामकथां कुर्वंतः संसारवेदनां नाविंदन् ॥ ५७ ॥ एवं कृष्णरामौ कौमारैः क्रीडनैर्निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिर्व्रजे कौमारावस्थां जहतुः ॥५८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पू० चूर्णिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११॥ द्वादशे तु महासर्पवपुर्धरमघासुरम् । वत्सपालगिलं क्रुद्धो गलेऽहन्निति

अहो बतास्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् ॥ अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयम् ॥५४ ॥ अथाप्यभिभवंत्येनं नैवैते घोरदर्शनाः॥ जिघांसयैनमासाद्य नश्यन्त्यग्नौ पतंगवत् ॥ ५५ ॥ अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः संति कर्हिचित्॥ गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥ ५६ ॥ इति नंदादयो गोपाः कृष्णरामकथा मुदा ॥ कुर्वन्तो रमनाणाश्च नाविंदन्भववेदनाम् ॥ ५७ ॥ एवं विहारैःकौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥ निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पू० वत्सबकवधो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्प्रातःसमुत्थाय वयस्यवत्सपान्॥ प्रबोधयञ्छृङ्गरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरस्सरो हरिः ॥१॥ तेनैव साकं पृथुकाः सहस्रशः स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः ॥ स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसंख्ययान्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥ २ ॥ कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्य स्ववत्सकान् ॥ चारयन्तोऽर्भलीलाभिर्विजह्रुस्तत्रतत्र ह ॥ ३ ॥

वर्ण्यते ॥ १ ॥ महाबकगलक्रीडा केवलस्य न कौतुकम् । इतीवाघासुरमुखे ससखः प्राविशद्धरिः॥ २॥ श्रीशुक उवाच ॥ कदाचित् कृष्णो वने प्रथमं भोजनं कर्तुं प्रातरुत्थाय शृंगशब्देन बालान् प्रबोध्य वत्सान् पुरस्कृत्य निर्गतः॥१॥ततः कृष्णेन सह सहस्रशो बालाः सहस्राधिकसंख्यायुतान् वत्सान् पुरस्कृत्य शृंगवेत्रवेणून् गृहीत्वा ययुः॥२॥ततस्ते कृष्णस्य वत्सैः स्ववत्सान् मेलयित्वा चारयन्तो बाललीलाभिस्तत्रतत्र विजह्रुः॥३॥

---

२ तेषां मृत्यूनामेवाऽनिष्टमासीत् यतस्तैः पूर्वमन्येषां भयं कृतम् । २ निलाय स्थितस्याऽन्येन तच्छोधनं निलायम् ।

ततः फलप्रवालपिच्छधातुकाचगुंजामणिभिरात्मानं भूषयतः ॥ ४ ॥ किंच अन्योन्यशिक्यादीन् मुष्णंतो गोपैर्ज्ञातानि तानि चिक्षिपुर्ददुश्च ॥५॥ कृष्णो वनशोभावलोकनाय यदि दूरं गतो भवेत् तदा कृष्णमहंपूर्वमहपूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥ केचिद्गोपालाः वेणून् वादयंतः केचित् शृंगाणि केचित् भृंगैरिव गायंतः केचित् कोकिलैरिव शब्दं कुर्वंतः॥७॥केचित् पक्षिच्छायाभिर्धावंतः के० हंसैर्गच्छंतः के० बकैरिवोपविशंतः के० मयूरैर्नृत्यंतः॥८॥केचिद् वृक्षशाखासु लंबमानान् वानरपुच्छान् विकर्षयंतः केचित् तत्पुच्छैर्द्रुमानारोहंतः के० दंतदर्शनादिभिस्तैः

फलप्रवालस्तबकसुमनःपिच्छधातुभिः॥काचगुंजामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ॥४॥मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीन् ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः ॥ तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसंतश्च पुनर्ददुः॥५॥ यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम् ॥ अहंपूर्वमहंपूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥ केचिद्वेणून् वादयंतो ध्मांतः शृंगाणि केचन ॥केचिद्भृंगैःप्रगायंतः कूजंतः कोकिलैः परे ॥ ७ ॥ विच्छायाभिः प्रधावंतो गच्छंतः साधु हंसकैः॥बकैरुपविशंतश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः॥८॥विकर्षंतः कीशबालानारोहंतश्च तैर्द्रुमान्॥ विकुर्वंतश्च तैः साकं प्लवंतश्च पलाशिषु॥ ९ ॥ साकं भेकैर्विलंबंतः सरित्प्रस्रवसंप्लुताः ॥ विहसंतः प्रतिच्छायाः शपंतश्च प्रतिस्वनान् ॥ १० ॥इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यंगतानां[४] परदैवतेन ॥ मायाश्रितानां नरदारकेण साकं विजह्रुः कृतपुण्यपुंजाः ॥११॥ यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ॥ स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमतो व्रजौकसाम् ॥ १२ ॥

सह विकारान् कुर्वंतः ॥ ९ ॥ के० भेकैरिव विलंघंतः के० प्रतिबिंबानि विहसंतः के० प्रतिस्वनान् शपंतः संतो रेमिरे ॥ १० ॥ एवं ते गोपबालाः परब्रह्मरूपेण मनुष्यपुत्रतया प्रतीयमानेन सह विजह्रुः । अहो तेषां भाग्यम् ॥ ११ ॥ यस्य पादरेणुर्योगिभिरपि दुष्प्रापः स एवेशो येषां संमुखे स्थितस्तेषां व्रजौकसां भाग्यं किं वर्ण्यते ॥ १२ ॥

---

१ शाखायाः शाखांतरमुद्गच्छंतः । २ वृक्षेषु । ३ ब्रह्म च तत्सुख चानुभूतिश्च तया । विदुषां स्वप्रकाशपरमसुखेनेत्यर्थः । ४ भक्तानाम् । ५ मायाश्रिता ६. नरदारकतया प्रतीयमानेन ॥

अथैवं तेषां क्रीडनं न सहमानोऽघासुरः आगमत्॥ १३ ॥ततः कृष्णादिबालान् दृष्ट्वा पूतनाबकयोः कनिष्ठबंधुः स आह। अयं कृष्णो मे सोदरयोर्नाशकृत्। अतो वत्सतत्पालसहितमेनं हनिष्यामि ॥ १४ ॥ किंच यदेते बालाः मत्सुहृदोस्तिलोदकतया कल्पितास्तदा व्रजवासिनो नष्टतुल्याः भवंति यतस्ते प्रजाप्राणा एव संति॥१५॥इति निश्चित्य योजनदीर्घमद्रितुल्यमांसं गुहावत् प्रसारितमुखमाजगरं वपुर्धृत्वा सर्वग्रसनेच्छया।

अथाघनामाऽभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः ॥ नित्यं यदंतर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते[1] ॥ १३ ॥ दृष्ट्वाऽर्भकान्कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः ॥ अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये ॥ १४ ॥ एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः ॥ प्राणे गते वर्ष्मसु[2] का नु चिंता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते ॥ १५ ॥ इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः स योजनायाममहाद्रिपीवरम् ॥ धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः॥ १६ ॥ धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननांतो गिरिशृङ्गदंष्ट्रः ॥ ध्वांतांतरास्यो वितताध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः[3] ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वे मत्वा वृंदावनश्रियम् ॥ व्यात्ताजगरतुंडेन ह्युत्प्रेक्षंते स्म लीलया ॥ १८॥ अहो मित्राणि गदत सत्त्वकूटं पुरः स्थितम् ॥ अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुंडायते न वा ॥ १९ ॥ सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराहनुवर्द्धनम् ॥ अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिच्छायया[4]ऽरुणम्॥२०॥

पथि व्यशेत ॥ १६ ॥ कथंभूतः। भूमावधरोष्ठो मेघेषूर्ध्वोष्ठो दर्याननांतो गिरिशृंगदंष्ट्रो विस्तीर्णमार्गजिह्वः इति॥१७॥ एवं दैत्यं तादृशं दृष्ट्वा तं च वृन्दावनशोभेति भ्रांत्या मत्वा प्रसारिताजगरमुखसादृश्येन विपरीतमुत्प्रेक्षितवंतः आहुश्च ॥ १८ ॥ अहो मित्राणि गदतगदत। अयं सत्त्वाभासो न वा अस्मद्ग्रसनाय प्रसारितसर्पमुखवन्न वा ॥ १९ ॥ सत्यंसत्यं सूर्यकिरणैं रक्तं मेघमयोष्ठवत् पश्यत ॥ २० ॥

---

[1] विचिन्त्यते। यद् देवैरपि हृदि विचिन्त्यते तथाविधं सुखक्रीडनकं वीक्षितुमक्षमः इति योज्यम्।
[2] देहेषु।
[3] दववद् दावाग्निव द् ईक्षणयोः नेत्रयोरुष्णः।
[4] तत्प्रतिच्छायया मेघप्रतिच्छायया ऽरुणंरोधः यत्तदधरोष्ठवदिति योज्यम्।

एता उच्चशृंगपंक्तयस्तद्दंष्ट्राभिःस्पर्धमानाः पश्यत ॥ २१ ॥ अयं दीर्घमार्गों जिह्वां प्रतिस्पर्धते पश्यत ॥ २२॥ दवाग्निनोष्णकठोरवायुः श्वासवद्
भाति पश्यत । तत्र दवाग्निना दग्धप्राणिनां दुगधांतमांसगंधवद् भाति पश्यत ॥ २३ ॥ किंच अयं किमस्मान् प्रविष्टान् ग्रसिष्यति । एवं चेद
नेन कृष्णेन बकवन्नंक्ष्यति इत्युक्त्वा करताडनैर्येयुः ॥ २४ ॥ एवं कृष्णो भाषणं श्रुत्वा रक्षः इति विदित्वा गोपान् वारयितुं यावन्मनो दधे

प्रतिस्पर्धेते सृक्किभ्यां सव्यासव्ये नगोदरे ॥ तुंगशृंगालयोप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥२१॥आस्तृताऽऽयाममार्गोऽयं
रसनां प्रति गर्जति ॥ एषामंतर्गतं ध्वांतमेतदप्यंतराननम् ॥ २२ ॥ दावोष्णखरवातोऽयं श्वासवद् भाति पश्यत ॥
तद्दग्धसत्त्वदुर्गंधोऽप्यंतरामिषगंधवत् ॥ २३॥ अस्मान् किमत्र ग्रसिता निविष्टानयं तथा चेद् बकवद् विनंक्ष्यति॥
क्षणादनेनेति बकार्युशन्मुखं[1] वीक्ष्योद्धसंतः करताडनैर्ययुः ॥२४॥ इत्थं मिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं श्रुत्वा विचिंत्येत्य[2]
मृषा मृषायते ॥ रक्षो विदित्वाऽखिलभूतहृत्स्थितः स्वानां निरोद्धुं भगवान् मनो दधे ॥ २५ ॥ तावत्प्रविष्टास्त्वसुरो
दरांतरं परं न गीर्णाः शिशवःसवत्साः॥प्रतीक्षमाणेनबकारिवेशनंहतस्वैकांतस्मरणेन[3] रक्षसा॥२६॥तान्वीक्ष्यकृष्णः स
कलाभयप्रदोह्यनन्यनाथान् स्वकरादवच्युतान्॥दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणार्दितोदिष्टकृतेन विस्मितः॥२७॥
कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं न वा अमीषां च सतां विहिंसनम्॥द्वयं कथं स्यादिति संविचित्य तज्ज्ञात्वाऽविश
त्तुंडमशेषदृग्घरिः॥२८॥तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः॥जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबांधवाः॥२९॥

तावत् तदंतरे ते प्रविष्टाः । तथापि कृष्णप्रवेशं प्रतीक्षमाणेन तेन न गीर्णाः ॥२५ ॥ २६ ॥ ततः कृष्णो मृत्योर्जठराग्निघासान् स्वहस्तान्निस्सृ
तान् तान् दृष्ट्वा दिष्टकृतेन विस्मितः सन्॥२७॥एषां प्रविष्टानां विहिंसनमजगरस्य जीवनमेतदुभयं कथं न स्याद् इति विचिंत्य ज्ञात्वा सर्वज्ञो
हरिरजगरमुखं विवेश ॥ २८ ॥ तदा मेघांतरिताः देवा हाहेति चुक्रुशुः । राक्षसाः हर्षं प्रापुः ॥ २९ ॥

---

[1] बकारेः ण स्य उशन्मुखं कमनीयं मुखम् । [2] अमृषा वस्तुतः सर्पवपुरसुर एव । मृषायते स्वानां सर्पसादृश्यगोचरत्वेन प्रतीयते इति तान् निरोद्धुमिति योज्यम् । [3] हतयोः स्वकयोरंतं स्मरतीति तथाविधेन ।

ततः कृष्णस्तत् श्रुत्वाऽर्भकवत्ससहितमात्मानं चूर्णीकर्तुमिच्छोस्तस्य गले ववृधे ॥ ३० ॥ ततो निरुद्धमार्गिणस्तस्य देहांतरगतो वायुर्ब्रह्मरंध्रं निर्भिद्य बहिर्गतः ॥ ३१ ॥ तेनैव सर्वेषु प्राणेषु बहिर्गतेषु मृतान् बालवत्सान् स्वामृतदृष्ट्योत्थाप्य तैर्युक्तः कृष्णो मुखाद्बहिर्ययौ ॥ ३२ ॥ ततस्तद्देहोत्थितं तेजः खे स्थितं सत् कृष्णनिर्गमं प्रतीक्ष्य देवानां पश्यतां कृष्णे विवेश ॥३३॥ तदा देवाः पुष्पवृष्टिं चक्रुः । अप्सरसो ननृतुः ।

तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् ॥ चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ॥ ३० ॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः ॥ पूर्णोन्तरंगे पवनो निरुद्धो मूर्धन् विनिष्पाट्य विनिर्गतो बहिः ॥३१॥ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान् सुहृदः परेतान् ॥दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुंदो भगवान् विनिर्ययौ ॥३२॥ पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद् दिशो दश ॥ प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन् मिषतां दिवौकसाम्॥३३॥ ततोऽतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः ॥गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिस्स्वनैर्गणाः ॥ ३४॥ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादिनैकोत्सवमंगलस्वनान् ॥ श्रुत्वा स्वधाम्नोऽन्त्यज आगतोऽचिराद् दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयम् ॥३५॥ राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृंदावनेऽद्भुतम् ॥ व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाऽऽक्रीडगह्वरम् ॥३६॥ एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम् ॥ मृत्योः पौगंडके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥ ३७ ॥

गंधर्वाः जगुः ॥ ३४ ॥ ततो वाद्यगीतस्तुत्यादीनां शब्दान् सत्यलोके स्वधाम्नः समीपे श्रुत्वाऽऽगतो ब्रह्मा कृष्णस्य महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप ॥ ३५ ॥ हे राजन् ! तदाजगरं चर्म शुष्कं सद् वृंदावने व्रजौकसां क्रीडार्थं महाबिलमासीत् ॥३६ ॥ हे नृप ! एतत् कृष्णस्य पंचमवर्षकृतं कर्म बालाः व्रजे आगम्य षष्ठे वर्षे ऊचुः ॥ ३७ ॥

---

१ स्वकार्यं कुर्वतः । २ अकुर्वत । ३ पूजाम् । ४ अन्ति समीपे । ५ महि महिमानम् । ६ ईशस्य कृष्णस्य ।

हे नृप ! मनुजार्भमायिनः कृष्णस्य तच्चित्रं न यतः स पापोऽपि सत्समानरूपतां प्राप ॥ ३८ ॥ यस्य मूर्तिप्रतिमा सकृन्मनसि स्थापिता सती प्रह्लादादिभ्यः आत्मगतिं ददौ । स एव यस्यांतर्गतस्य मोक्षो जातः इदं किमाश्चर्यम् ॥ ३९ ॥ सूत उवाच । हे शौनक ! एवं कृष्णचरितं श्रुत्वा राजा पुनः पप्रच्छ ॥ ४० ॥ राजोवाच । हे ब्रह्मन् ! कौमारे कृतं कर्म बालाः पौगंडके कथं ज्ञात्वोचुः । अवस्था प्रमाणमाह । "कौमारं पंचमाब्दांतं पौगंडं दशमावधि । कैशोरमापंचदशाद्यौवनं तु ततः परम्" इति ॥ ४१ ॥ अत्रास्माकं महत् कौतूहलं वर्तते । तद् ब्रूहि ॥ ४२ ॥

नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥ अघोऽपि यत्स्पर्शनधौतपातकः प्रापात्मसात्म्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥ सकृद्यदंगप्रतिमांतराहिता मनोमयीं भागवतीं ददौ गतिम् ॥ स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोंतर्गतो हि किं पुनः ॥ ३९ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वत्रातुश्चरितं विचित्रम् ॥ पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन् कालांतरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् ॥ यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगंडकेऽर्भकाः ॥ ४१ ॥ तद्ब्रूहि मे महायोगिन् परं कौतूहलं गुरो ॥ नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा ॥ ४२ ॥ वयं धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबंधवः ॥ यत् पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतम् ॥ ४३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानंतहृताखिलेन्द्रियः ॥ कृच्छ्रात् पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तम ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महा० दशम० पू० अघासुरवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम ॥ यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥

किंच वयं क्षत्रबंधवोऽपि धन्याः यतस्त्वत्तः कृष्णकथामृतं पिबामः ॥ ४३ ॥ सूत उवाच । हे शौनक ! इत्थं पृष्टः शुकः शनैस्तमाह ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापु० दशम० पू० चू० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशेऽहरद्ब्रह्मा वत्सान् पालांश्च मायया । तदा तत्सर्वरूपोऽब्दं कृष्णः पूर्ववदाचरत् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच । हे भागवतोत्तम ! त्वया साधु पृष्टं यतो मुहुर्हरिकथां शृण्वन्नपि नूतनवत् तां करोषि ॥ १ ॥

---

१ यादवदेवेन श्रीकृष्णेन दत्तः । उत्तराया इति शेषः । २ स्वरक्षकस्य । ३ येन श्रवणेन निगृहीतं वशीकृतं चेतो यस्य सः । ४ दृष्टिः । ५ द्वितीयान्तपाठः क्वचित् ।

किंच कृष्णकथा प्रतिक्षणं नव्यवद् भवति इति यत् स साधूनां स्वभाव एव यथा स्त्रीलंपटानां कामिन्याः वार्ता नूतना तद्वत ॥ २ ॥ तस्मात् हे नृप ! इदं गुह्यमपि वदामि ॥ ३ ॥ ततोऽघासुरमुखाद्वत्सान् बालांश्च रक्षित्वा ततस्तान् यमुनातीरम् आनीय कृष्णःइदमाह ॥४॥ हे बालाः इदं तटं रम्यम् । कोमलस्वच्छवालुकं भ्रमरपक्षिनादेन लसद्भिर्द्रुमैर्व्याप्तमस्ति ॥ ५ ॥ अतोऽस्माभिरत्र भोक्तव्यं यतो वेलातिपातेऽत्र क्षुधार्दिताः

सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ॥ प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता ॥ २ ॥ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ३ ॥ तथाऽघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् ॥ सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत ॥४ ॥ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालुकम् ॥ स्फुटत्[3]सरोगंधहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ ५ ॥ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवाऽऽरूढं क्षुधार्दिताः ॥ वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरंतु शनकै स्तृणम् ॥ ६ ॥ तथेति पाययित्वांभो वत्सानारुध्य शाद्वले ॥ मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ॥ ७ ॥ कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमंडलैरभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः ॥ सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथांभोरुहकर्णिकायाः ॥ ८ ॥ केचित् पुष्पैर्दलैः केचित् पल्लवैरंकुरैः फलैः ॥ शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ ९ ॥ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ॥ हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः ॥ १० ॥

स्मः । किंच एते वत्साः जलं पीत्वा समीपे तृण चरंतु ॥ ६ ॥ ततस्तथेत्युक्त्वा बालाः वत्सान् हरिततृणदेशं संरुध्य स्वस्वशिक्यानि मुक्त्वा कृष्णेन सह बुभुजुः ॥ ७ ॥ तदा कृष्णस्य सर्वतः संमुखाः अर्भकाः बहुपंक्तिमंडलैः स्थिताः संतो विरेजुः ॥ ८ ॥ तत्र केचित् पुष्पैस्तद्दलैः पत्रैः फलैः शिग्भिः शिलादिभिश्च पात्राणि कृत्वा ॥ ९ ॥ सर्वे स्वस्वभोज्यरुचिं मिथो दर्शयंतो हसंतः सकृष्णाः बुभुजुः ॥ १० ॥

---

[1] या अच्युतवार्तैवाऽर्थो येषां तथाविधानि वाणीश्रुतिचेतांसि येषां तेषाम् । [2] स्त्रीयानां केलीनां संपदो विद्यंते यास्मिंस्तत् । [3] सरः सरोजम् अलीनां पात्रिणां पक्षिणां च के उदके ध्वनयः तेषां प्रतिध्वनेन व्याप्तैर्द्रुमैराकुलम ।

तदा यज्ञभुक् कृष्णस्तन्मध्यस्थः सन्नुदरवस्त्रयोर्मध्ये वेणुं दधद्वामकक्षे श्रृंगवेत्रं दधद्वामकरे दध्योदनकवलं दधद् अंगुलिसन्धिषु बिल्वादिफलानि दधद् एवं धृत्वा मित्राणि नर्मभिर्हासयन् स्वर्गस्थजने पश्यति सति बालवत् क्रीडन् बुभुजे॥११॥ हे नृप ! एवं बालेषु भुञ्जानेषु वत्सास्तृणलोभेन दूरं विविशुः ॥ १२ ॥ तदा भीतान् गोपान् कृष्ण आह। हे सखायः ! भोजनाद् मा विरमत । वत्सानहमानेष्ये ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा कृष्णोऽद्रिगुहादिषु वत्सान् विचिन्वन् सपाणिकवलो ययौ॥१४ ॥ तावद्ब्रह्मा तदा कृष्णस्य महिमानं द्रष्टुं स्थानात् तद्वत्सान् बालांश्च

बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु ॥ तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो[1] [2]हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग् बालकेलिः ॥ ११ ॥ भारतैवं वत्सपेषु भुंजानेष्वच्युतात्मसु ॥ वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ १२ ॥ तान् दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भी[3]भयम्॥ मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम् ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वाद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ॥ विचिन्वन् भगवान् कृष्णः सपाणिकवलो ययौ ॥ १४॥ अम्भोजन्मजनिस्तदंतरगतोमायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितोवत्सपान् ॥ नीत्वान्यत्र कुरूद्वहांतरदधात् खेऽवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयम् ॥ १५ ॥ ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ॥ उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः ॥ १६ ॥ क्वाप्यदृष्ट्वांतर्विपिने वत्सान् पालांश्च विश्ववित् ॥ सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसाऽवजगाम ह ॥ १७ ॥ ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च ॥ उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८॥

जहार यो ब्रह्मा पूर्वं कृष्णस्याघासुरमोक्षणं दृष्ट्वा परं विस्मयं प्राप्तः ॥ १५ ॥ ततः कृष्णो वने वत्सानदृष्ट्वा यमुनातटे तान् बालांश्च सर्वत्र मृगयन् ॥ १६ ॥ वत्सान् वत्सपांश्च क्वापि न दृष्ट्वा सर्वं ब्रह्मकृतं ज्ञात्वा॥१७॥ कृष्णस्तन्मातृणां ब्रह्मणश्च हर्षं कर्तुं वत्सानां गोपबालानां च रूपेण वर्तमानमात्मानं चक्रे ॥ १८ ॥

---

[1] स्वस्य परितः उपविश्य स्थितान् सुहृदः। [2] आस्य। [3] भयहेतुभ्यो भयम् ।

तदेवाह । वत्सपानां वत्सानां च यावद्वपुः प्रमाणं यावत् करचरणादिकं यावद्यष्टिशृंगवेणुदलशिक्यं यावद्वस्त्राभरणं यावद्गुणशीलनामाकृतिवयो
यावत् क्रीडादिकं तावद्रूपः कृष्णो बभौ । सर्वं विष्णुमयं जगदिति या वाणी सा प्रत्यक्षा बभूव ॥ १९ :॥ एवं सर्वात्मा कृष्णः आत्मरूपान्
गोवत्सान् स्वात्मरूपैर्गोपबालैः प्रयोज्य व्रजं विवेश॥२०॥तत्तद्वत्सान् पृथक् नीत्वा तत्तद्गोशालायां स्थापयित्वा तत्तद्गृहं स्वयं विवेश॥२१ ॥
तदा तन्मातरो वेणुनादं श्रुत्वोत्थाय सत्यान्पुत्रान् मत्वा ब्रह्मैव दोर्भिरालिंग्य स्नेहस्नुतं स्तनं पाययामासुः ॥२२॥ एवं नित्यवत् कृष्णः स्वच

यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत् करांघ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांबरम् ॥ यावच्छीलगुणाभिधा
कृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोंगवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥ १९ ॥ स्वयमात्मात्मगोवत्सान् प्रतिवा
र्यात्मवत्सपैः ॥ क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजम् ॥ २० ॥ तत्तद्वत्सान् पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ॥
तत्तदात्माऽभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरम् ॥
स्नेहस्नुतस्तन्यपयस्सुधासवं[1] मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिल
काशनादिभिः ॥ संलालितः स्वचरितैः प्रहर्षयन् सायं गतो यामयमेन[2] माधवः ॥ २३ ॥ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य
सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान् ॥ स्वकान्स्वकान् वत्सतरानपाययन् मुहुर्लिहंत्यः स्रवदौधसं पयः ॥२४ ॥ गोगो
पीनां मातृतास्मिन् सर्वा स्नेहर्धिकां[3] विना ॥ पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥ २५ ॥ व्रजौकसां स्वतोकेषु
स्नेहवल्ल्याब्दं[4] मन्वहम् ॥ शनैर्निस्सीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २६ ॥

रितैर्मातॄः प्रहर्षयन् सायं व्रजं प्राप्तस्ततस्ताभिर्मातृभिर्मज्जनमर्दनलेपालंकारवस्त्रतिलकाशनादिभिर्लालितः ॥ २३ ॥ ततो गावो गोष्ठं प्राप्य
स्वस्ववत्सान् लिंहत्यः सत्यो हुंकारं कृत्वा पयोऽपाययन्॥२४ ॥ हे नृप ! गोगोपीनां मातृभावः कृष्णे पूर्ववदासीत् ॥ गोगोपीष्वपि हरेर्बाल
भावनापि पूर्ववदासीत् ॥ २५ ॥ एवं व्रजौकसां स्वबालेषु स्नेहवल्ली नित्यं वर्षपर्यंतं निस्सीम ववृधे ॥ २६ ॥

---

[1] पय एव सुधावत् स्वादु आसवबन्मादकम् । [2] तत्तत्कालक्रीडोनियमेन । [3] स्नेहाधिक्यं त्विदानीं विशेषः इत्यर्थः । [4] आब्दं यावत्संवत्सरम् ।

एवं कृष्णो वत्सपालमिषेण वर्षं वनगोष्ठयोश्चिक्रीडे ॥ २७ ॥ एकदा स रामः कृष्णो वर्षस्य पंचसु वा षट्सु वा रात्रिषु न्यूनासु सतीषु वनं विवेश ॥ २८ ॥ ततो गोवर्धनशिखरे चरंत्यो गावो व्रजसमीपे वत्सान् चरतो ददृशुः ॥२९॥ततः स गोसमूहो रक्षकानतिक्रम्य दुर्गमार्गानुल्लंघ्योच्चमुखपुच्छाः स्रवत्पयाः हुंकारेण द्रुतं व्रजसमीपं जगाम ॥ ३० ॥ ततो गावो वत्सान् प्राप्यांगानि गिलंत्य इव लिहंत्यः पुनः प्रसूता अपि

इत्थमात्मात्मनाऽऽत्मानं वत्सपालमिषेण सः ॥ पालयन् वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥ २७ ॥ एकदा चारयन्
वत्सान् सरामो वनमाविशत् ॥ पंचषासु त्रियामासु हा[1]यनापूरणीष्वजः ॥ २८ ॥ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्र
जम् ॥ गोवर्धनाद्रिशिरसि चरंत्यो ददृशुस्तृणम् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वाऽथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्म[2]पदुर्ग
मार्गः ॥ द्विपात्[3] ककुद्[4]ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्रु[5]पया जवेन ॥ ३० ॥समेत्य गावोऽधो वत्सान् वत्सवत्योऽप्य
पाययन् ॥ गिलंत्य इव चांगानि लिहंत्यः स्वौधसं पयः ॥३१॥ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना ॥ दुर्गाध्व
कृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ॥ ३२ ॥ तदीक्षणप्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् ॥ उदुह्य
दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥ ३३ ॥ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः ॥ कृच्छ्राच्छनैर
पगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥३४ ॥ व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणम् ॥ मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहे[6]तुविदचिंतयत्
॥ ३५ ॥किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥ व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ॥ ३६ ॥

पयोऽपाययन् ॥ ३१ ॥ ततो गोपाः गवां रोधनप्रयत्ननिष्फलत्वेन जातक्रोधाः अतिदुःखमार्गेण तत्र तत्र गोवत्सैः सह सुतान् दृष्ट्वा ॥ ३२ ॥ क्रोधहीनाः संतः प्रेमयुक्ता दोर्भिः पुत्रानालिंग्य मूर्धानमवघ्राय मुदं प्रापुः ॥ ३३ ॥ ततस्ते गोपाः कृच्छ्रात् तथा शनैर्निर्वृताः आसन् ॥ ३४ ॥ अथ रामो व्रजस्य प्रेमवृद्धेरतिशयं दृष्ट्वा तद्धेतुमचिंतयत् ॥ ३५ ॥ तदाह। अहो व्रजस्य प्रेम यथा कृष्णे आसीत् तथा स्वबालेषु वर्धते। एतत् किम् ॥ ३६ ॥

---

१ आपूरणीषु पूरकतयावशिष्टासु । २ अतिक्रांतः आत्मपात् गोपालात् अत्यात्मपः । स चासौ दुर्गमार्गश्च अत्यात्मपदुर्गमार्गः । ३ द्विपादिव प्रतीयमानः ४ ककुद्याकुंचिता ग्रीवा यस्य सः । ५ आस्रुतः स्रवंति पयांसि यस्य सः । ६ हेतुमजानन् ।

इयं माया देवानां नराणां दैत्यानां वा यतो मामपि मोहयति । अतः कृष्णस्यैव ॥ ७ ॥ एवं संचिंत्य रामो वत्सान् बालांश्च सव कृष्णरूपं ज्ञानदृष्ट्या ददर्श ॥ ३८ ॥ ततः कृष्णं दृष्ट्वा जगाद। हे कृष्ण। एते तावद्वत्साः ऋष्यंशाः पालास्तु देवांशाः इत्यहंवेद्मि। अधुना तु सर्वं त्वमेव भासि एवं कथं तद्विविच्य वद । तदा कृष्णेन संक्षेपात् सर्ववृत्तांतमुक्तं बलो विदितवान् ॥ ३९ ॥ अथ ब्रह्माऽऽत्मनो मानेन त्रुटिमात्रकालेन तत्रैत्य पुरावत् सानुचरं क्रीडंतं हरिं दृष्ट्वा व्यतर्कयत् ॥ ४० ॥ अहो एते वत्साः बालाश्च मे मायातल्पे शयानाः नाद्याप्युत्थिताः ॥ ४१ ॥

केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युताऽऽसुरी ॥ प्रायो मायाऽस्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ॥ ३७॥ इति संचिंत्य दाशार्हो वत्सान्सवयसानपि ॥ सर्वानाचष्ट वैकुंठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ३८ ॥ नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव भासीश भिदाऽऽश्रयेऽपि ॥ सर्वं पृथक् त्वं निगमात् कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोऽवैत् ॥ ३९ ॥ तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रुट्यनेहसा ॥ पुरोवदब्दं क्रीडंतं ददृशे सकलं हरिम् ॥ ४० ॥ यावंतो गोकुले बालाः सवत्साः सर्व एव हि ॥ मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः॥४१॥ इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे॥ नेति तावंत एव तत्राब्दं क्रीडंतो विष्णुना समम् ॥४२॥ एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मनि॥ सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ॥ ४३ ॥ एवं संमोहयन् विष्णुं विमोहं विश्वमोहनम् ॥ स्वयैव माययाऽजोऽपि स्वयमेव विमोहितः ॥ ४४॥ ताभ्यां तमोवन्नैहारं खद्योतार्चिरिवाहनि ॥ महतीतरमायैश्यं निहंत्यात्मनि युंजतः ॥ ४५ ॥ तावत्सर्व वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् ॥ व्यदृश्यंत घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ॥ ४६ ॥

अतः एतेऽत्र कुत्रत्याः ॥ ४२ ॥ एवं चिरं ध्यात्वा सत्याः के इतरे के इति ज्ञातुं समर्थो नासीत् ॥ ४३ ॥ एवं ब्रह्मा विष्णुं मोहयितुं प्रवृत्तोऽपि स्वमायया स्वयमेव मोहं प्राप ॥ ४४॥ यथा खद्योतकांतिः पृथक् प्रकाशं न दिवा करोति। एवं महापुरुषे युञ्जतः पुंसो माया न किंचित् करोति ॥ ४५ ॥ तावद्ब्रह्मणः पश्यतः सतः सर्वे वत्सास्तत्पालाश्च घनश्यामाः पीतांबरधराः ॥ ४६ ॥

---

१ उक्तमिति शेषः । २ मन्मायामोहितेभ्यः इतरे । ३ हिमरूणप्रभवम् । ४ नीचा माया । ५ युंजतः इतरतया न किंचित् करोति किं त्वात्मनि स्वस्मिन्नो ऐश्यं सामर्थ्यं निहंति नाशयति।

चतुर्भुजाः शंखचक्रगदापद्मधराः किरीटकुंडलवनमालाधराः ॥ ४७ ॥ श्रीवत्सांगदादिलक्षिताः नूपुरकटिसूत्रांगुलीयकैः शोभिताः ॥ ४८ ॥ तुलसीनवमालादिभिरापादमस्तकं पूर्णाः ॥ ४९ ॥ चंद्रिकावद्धवलैः स्मितैः कटाक्षावलोकनैः स्वभक्तमनोरथानां रजस्सत्वाभ्यां स्रष्टृपालका इव व्यदृश्यंत ॥५०॥ ब्रह्मादितृणपर्यंतैश्चराचरैर्नृत्यगीताद्यनेकार्हणैः पृथक्पृथगुपासिताः ॥ ५१ ॥ तथा अणिमाद्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वैश्च तथा काल

चतुर्भुजाः शंखचक्रगदाराजीवपाणयः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो हारिणो वनमालिनः ॥ ४७ ॥ [1]श्रीवत्सांगददोरत्नकंबुकंकणपाणयः ॥ नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्रांगुलीयकैः ॥ ४८ ॥ आंघ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः ॥ कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः[2] ॥ ४९ ॥ चंद्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापांगवीक्षितैः ॥ स्वकार्थानामिव रजस्सत्त्वाभ्यां[3] स्रष्टृपालकाः ॥ ५० ॥ आत्मादिस्तंबपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः ॥ नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः ॥ ५१ ॥ अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभि[4]र्विभूतिभिः ॥ चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ॥ ५२ ॥ कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः ॥ स्वमहि[5]ध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ॥५३॥ सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः ॥ अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम्[6] ॥ ५४ ॥ एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् ॥ यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ॥५५॥ ततोऽतिकुतुकोद्वृत्त[7]स्तिमितैकादशेन्द्रियः ॥ तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यं[8]तीव पुत्तिका ॥५६॥

कर्मगुणादिभिः सर्वैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कथंभूताः मूर्तिमंतः । सत्यज्ञानरूपाः अनंताः ब्रह्ममूर्तयो व्यदृश्यंत ॥ ५४ ॥ एवं ब्रह्मैकदैव सर्वान् ददर्श ॥ ५५ ॥ ततोऽत्याश्चर्येण हंसपृष्ठे निपत्य तेषां तेजसा स्तब्धेन्द्रियः पुत्तिकेव तूष्णीं बभूव ॥ ५६ ॥

---

[1] श्रीवत्सांगदाः दोष्षु येषां ते च रत्नकंबुकंकणपाणयश्च । रत्नमयानि कंबुवत् त्रिधाराणि कंकणानि पाणषु येषां ते । [2] बाहुपुण्ययुक्तजनैरर्पितैः । [3] रजसापांगारुणत्वोपलक्षितेन स्रष्टारः सत्वेन स्मितधवलत्वोपलक्षितेन पालकाश्च । [4] मायाविद्यादिभिः शक्तिभिः । [5] भगवन्माहिम्ना तिरस्कृतस्वातन्त्र्यैः । [6] उपनिषद् आत्मज्ञानमेव दृक् चक्षुर्येषां तेषाम् । [7] उद्वृत्तः क्षुभितः । [8] पूर्देवी व्रजाधिष्ठात्री काचिद्देवता तस्याः अंति समीपे यथा पुत्तिका प्रतिमा ।

हे नृप ! एवं ब्रह्मणि किमिदमिति मुह्यति सति श्रीकृष्णः स्वमायाजवनिकामपसारितवान् ॥ ५७॥ ततो ब्रह्मा मृतवदुत्थितः सन् नेत्राण्युन्मील्य ॥ ५८ ॥ सर्वतः पश्यन् पुरः स्थितं वृंदावनं ददर्श ॥५९॥ तदेवाह । यत्र वने स्वाभाविकाऽप्रतिकार्यवैराः मनुष्यसिंहादयो मित्राणि सहैवाऽऽसन् ॥ ६० ॥ तत्र मायाशिशुत्वरूपं नाट्यं धारयंतं ब्रह्मा पूर्ववद् वत्सान् सर्वतः शोधयंतं सपाणिकवलं ब्रह्मरूपं कृष्णं ददर्श ॥ ६१ ॥एवं दृष्ट्वा

इतीरेशेऽतर्क्ये[1] निज[2]महिमनि स्वप्रमिति[3]के परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ॥अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा
मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽजाजवनिकाम् ॥५७॥ ततोऽर्वाक्प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः ॥
कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ॥ ५८ ॥ सपद्येवाभितः पश्यन् दिशोऽपश्यत्पुरः स्थितम् ॥ वृन्दावनं ज
नाजीव्यद्रुमाकीर्णं समा[7]प्रियम् ॥ ५९ ॥ यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन् नृमृगादयः॥ मित्राणीवाऽजितावास[8]द्रुतरुट्तर्षकादिकम् ॥ ६० ॥ तत्रोद्वहत् पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनंतमगाधबोधम् ॥ वत्सान् सखीनिव पुरः परितो
विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदंडमिवा
तिपात्य॥स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकम्॥६२॥उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य
पदयोः पतन् ॥ आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वास्मृत्वा पुनःपुनः ॥ ६३ ॥

स्ववाहनाद्धंसाद्भुव्युत्तीर्य वेगेन दंडवत् तं नत्वा चतुर्मुकुटाग्रैश्चरणद्वयं स्पृष्ट्वाऽऽनंदाश्रुजलैरभिषिषेच ॥ ६२ ॥ ततो ब्रह्मोत्थाय पूर्वदृष्टं महित्वं स्मृत्वास्मृत्वा कृष्णपादयोश्चिरं पपात ॥ ६३ ॥

---

१ इरा सरस्वती तस्याः ईशे ब्रह्मणि । २ निजः असाधारणो महिमा यस्य तस्मिन् । ३ स्वप्रमिति स्वप्रकाशं च तत् कं सुखं च यस्मिंस्तस्मिन् । ४ अजातः प्रकृतेः परत्र परस्मिन् । ५ अतन्निरसनमुखेन मायायाः मिथ्यात्वप्रतिपादनेन ब्रह्मकैः श्रुतिशिरोभिरुपनिषद्भिर्मितिः ज्ञानं यस्य तस्मिन् स्वरूपम् इत्यध्याहार्यम् । तद्विशेषणत्वेनाऽऽकर्षादयः पंच सप्तम्यन्तार्थाः योज्याः । एतादृशस्वरूपे ब्रह्मणि किमिदमिति मुह्यति सति पश्चात् तद् द्रष्टुमप्यनीशे सतीत्यन्वयः । ६ अपश्यत । ७ सं संततानि आसमंतात् प्रियाणि यस्य तत् । ८अजितस्य श्रीकृष्णस्यावासेन द्रुताः पलायिताः रुट्तर्षादयः क्रोधलोभादयो यस्मात् तत्।

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः॥ कृतांजलिः प्रश्रयवान् समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया
॥ ६४॥ इति श्रीभाग०म०दशम०पू०ब्रह्ममोहनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ब्रह्मोवाच॥ नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडि
दंबराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय॥ वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदु पदे पशुपांगजाय॥ १॥ अस्या
पि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामस्य[३] न तु भूतमयस्य कोऽपि ॥ नेशेमंहि त्ववसितं मनसांतरेण साक्षात्तवैव किमु
ताऽऽत्मसुखानुभूतेः ॥२॥ ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवंति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम्॥ स्थाने स्थिताः श्रुति
गतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम्॥ ३ ॥ श्रेयस्सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यंति
ये केवलबोधलब्धये ॥ तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम्॥४॥ पुरेह भूमन्न बहवोऽपि
योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया॥ विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेंजोऽच्युत ते गतिं पराम्॥ ५ ॥

ततः शनैरुत्थाय लोचने विमृज्य कृष्णं वीक्ष्य नम्रकंधरः कृतांजलिः सकंपो गद्गदवाण्या ऐलत तुष्टाव ॥ ६४ ॥ इति श्रीभागवते दशम० पू० चू० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशेऽद्भुतं दृष्ट्वा पूर्वागंतुकनिश्चयम् ॥ अनीशः कर्तुमस्तौषीत् कृष्णं ब्रह्मा विमोहितः ॥ १ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ हे स्तुत्य ! अभ्रवपुषे तडिदंबराय गुंजाकर्णभूषणाय वनमालाधराय मयूरपिच्छमुकुटाय कवलवेत्रशृंगवेणुभिः शोभिताय मृदुपदे तुभ्यं नमः ॥ ॥ १ ॥ हे देव ! अस्यापि सुलभतया प्रकाशितस्यापि तव वपुषो महिमानं ज्ञातुं न कोऽपि समर्थः । किमुत तवैव साक्षात् स्वसुखानुभवमात्रस्य ॥ २ ॥ हे अजित ! ज्ञाने प्रयत्नं हित्वा स्वस्थान एव श्रुतिपथप्राप्तां त्वत्कथां सत्कुर्वंतो ये जीवंति तैस्त्वं जितोऽसि ॥ ३ ॥ हे विभो ! ये भक्तिं निःश्रेयसस्य मार्गं हित्वा ज्ञानप्राप्तये यत्नं कुर्वंति तेषां क्लेश एवावशिष्यते यथा तुषावखंडिनाम् ॥ ४ ॥ हे भूमन् ! पुरा बहवोऽपि योगिनोः योगैर्ज्ञानमप्राप्य पश्चात् भक्त्येवाऽऽत्मानं ज्ञात्वा सुखेन तव गतिं प्रपेदिरे ॥ ५ ॥

---

१ नंदपुत्रांय । ममानुग्रहो यस्मात् तस्य । ३ स्वायाना यथायथेच्छा तथातथा भवतः । ४ नेष्टे । ५ क्लेशं लाति ददातीति । ६ त्वय्यर्पितेहा लौकिकी सर्वाऽपि चेष्टा निजानि कर्माणि च तैर्लब्धया ।

हे विभो ! अगुणस्य तव महिमा विजितेंद्रियैः क्वचित् ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥ सगुणस्य तव विश्वहितायावतीर्णस्य गुणानां प्रमाणं कर्तुं के समर्थाः
न केऽपि ॥ ७ ॥ तस्मात् तव कृपा कदा भविष्यतीति मन्यमानः स्वोपार्जितकर्मफलमनासक्तः सन् भुंजान एवात्यतं तपआदिना क्लिश्यन् यो
जीवेत् स मुक्तौ दायभाग्भवति ॥ ८ ॥ एवं स्तुत्वाऽपराधं निवेदयति । हे ईश ! मम दौर्जन्यं पश्य यतः सर्वमोहके त्वयि स्वमायां प्रसार्य तवै

तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलांतरात्मभिः॥अ[1]विक्रियात् स्वा[2]नुभवादरू[3]पतो ह्यनन्यबोध्या[4]त्मतया
न चान्यथा॥६॥गुणात्मनस्तेपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ॥ कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पै[5]र्भूपां
सवः खे मिहिका[6] द्युभा[7]सः ॥ ७ ॥ तत्तेऽनुकंपां सुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकम्॥हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते
जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥ पश्येश मेऽनार्यमनंत आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि॥मायां वित
त्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ॥९॥अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः॥
अजा[8]वलेपांधतमोंधचक्षुषा एषोऽनुकंप्यो मयि नाथवानिति ॥१०॥ काहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टितांडघ[9]टस
प्तवितस्तिकायः ॥ क्वेदृग्विधाऽविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ ११ ॥ उत्क्षेपणं गर्भगत
स्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ॥ किमस्तिना[10]स्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्य[11]नंतः ॥ १२ ॥

श्वर्यं द्रष्टुमैच्छम् ।अहो त्वय्येवं कर्तुमहं कियान् । अग्नौ ज्वालेव न किंचित्॥९॥अतो हे अच्युत! त्वत्तः पृथगीशमात्मानं मन्यमानस्य मेऽपराधं
क्षमस्व॥१०॥ हे ईश! अस्मिन् ब्रह्मांडे स्वमानेन सप्तवितस्तिककायोऽहं क्व।ईदृग्विधानेकब्रह्मांडरूपपरमाणुपरिभ्रमणार्थं गवाक्षा इव रोमरंध्राणि
यस्य तस्य तव महिमा क्व॥११॥अपि च हे ईश।गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणं मातुरपराधाय स्यात किम्।अतःसर्वस्यकुक्षिगतत्वेनममापि

---

१ विक्रिया विशेषाकारः तद्रहितात् ।२ आत्माकारांतःकरणसाक्षात्कारात् । ३ अविषयात् ।४ स्वप्रकाशत्वेनैव विबोद्धुमर्हति न त्वन्यथेति भावः ।५अतिनिपुणैः।६ हिमकणाः।७ दिवि नक्षत्रादिकिरणप रमाणवोपि।८ अजो जगत्कर्ताहमिति मदेन गाढतमोरूपेणांधीभूते नेत्रे यस्य तस्य ।९ ब्रह्मांडरूपो घटः।१० भावाभावशब्दाभ्यामभिहितम्।११अनंतः बहिःतव कुक्षेः कियदपि किंचिन्मात्रमपि किमस्तीत्यन्वयः।

तथात्वान्मातृवदपराधः सोढव्यः ॥ १२॥ प्रलये नारायणस्योदरनाभिनालात् निर्गजोऽजः इति वाक् तावन्न मृषा ॥ १३ ॥ ननु नारायणपुत्र एव स्याः त्वं तेन मया किं प्राप्तं तत्राह । नारायणो जलाश्रयः सर्वलोकसाक्षी किं त्वं नासि ॥ १४ ॥ तव जलस्थं वपुः सत्यं न यदि सत्यं स्यात् तर्हि तदैव मया किमिति न दृष्टम् । हृद्यपि किमिति नो दृष्टम् । ततस्तपःकरणानंतरमेव सुदृष्टम् । अतो मायैव । अतस्तव जलेन परिच्छेदः

जगत्त्रयांतोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ॥विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ् नव मृषा किं त्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि ॥ १३ ॥ नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनामात्मास्यऽधीशोऽखिललोकसाक्षी॥नारायणों[1]गं नरंभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया ॥१४॥ तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ॥ किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किन्नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि॥१५ ॥ अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपंचस्य बहिः स्फुटस्य ॥ कृत्स्नस्य चांतर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥१६॥ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा ।तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥ १७ ॥ अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्सा समस्ता अपि॥तावंतोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासितास्तावंत्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते॥ १८ ॥ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायाम्॥ सृष्टाविवाहं जगतो विधाने इव त्वमेषोंत इव त्रिनेत्रः ॥ १९ ॥

सत्यो न ॥ १५ ॥ अत्रैवावतारे त्वया बहिः स्फुटस्य प्रपंचस्य मायात्वं जनन्यै जठरांतर्जगत्प्रदर्शनेन प्रकटीकृतम् ॥ १६ ॥ किंच तव कुक्षौ सर्वं मायैव भाति ॥ १७ ॥ ममापि त्वया मायात्वं दर्शितम् । तदाह । आदावेकः । ततो वत्साः तत्पालाः यावंतस्तावंतश्चतुर्भुजाः । अंते त्वमेक एवाऽवशिष्टोऽसि॥१८॥हे ईश।तव स्वरूपमजानतां प्रकृतिस्त्वमात्मा स्वातंत्र्येण मायां विस्तार्य भासि।कथम्।जगत्सृष्ट्यादिष्वस्मदादिवत् १९॥

---

१ नरादुद्भूता येऽर्थास्तथा नराज्जातं यज्जलं तदयनाद् यो नारायणः प्रसिद्धः सोऽपि तवैवांगं मूर्तिः । २ हे मायोपशमन् । ३ त्वत्साहितम् ।किमिदं त्वत्साहितं मायया विना घटेतेत्यन्वयः । ४ त्वां विहाय । ५ त्वया । ६ ।विश्वस्यंत्यादः । ७ मया सहाखिलैस्त्वैरुपासिताः । ८ पालने ।

तथा देवर्षिनरतिर्यक्षु तव वामनपरशुरामरामवराहरूपेण जन्म दुष्टानां मदनिग्रहाय सतामनुग्रहाय च वर्तते ॥ २० ॥ एवंभूतस्य तव विभूतीः को वेत्ति । अतस्तव योगमायावैभवमचिंत्यम् ॥ २१ ॥ तस्मादिदमसज्जगत् सत्ये त्वयि जायमानवन्नश्यत् सत् सत्यमिव भाति ॥२२॥ सत्यस्तु त्वमेवेत्याह । एकस्त्वं सत्यः स्वयंज्योतिः पुराणः पुरुषः ॥२३॥ एवंभूतं त्वां ये गुरुलब्धज्ञानचक्षुषा पश्यंति त एव संसारसमुद्रं तरंति ॥२४॥

सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्वपि तेऽजनस्य[1] ॥ जन्माऽसतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय
च ॥२०॥ को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् ॥ क्व वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन्
क्रीडसि योगमायाम् ॥ २१ ॥ तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं[2] पुरुदुःखदुःखम् ॥ त्वय्येव नित्यसु
खबोधतनावनंते माया त उद्यदपि यत् सदिवावभाति ॥ २२ ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत
आद्यः ॥ नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥ २३ ॥ एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि
स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ॥ गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृतांबुधिम् ॥ २४ ॥ आत्मानमे
वात्मतयाऽविजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपंचितम् ॥ ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ
यथा ॥ २५ ॥ अज्ञानसंज्ञौ भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञ[3]भावात् ॥ अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्य
माणे तरणाविवाहनी ॥२६॥ त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ॥ आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता ॥२७॥

तदा येषामात्मतयात्मानमजानतां सर्वमज्ञानेनैव जातं तत् ज्ञानेन लीयते रज्ज्वां सर्पशरीरस्याध्यासापवादौ यथा ॥ २५ ॥ किंच एतौ बंधमोक्षौ ऋतज्ञभावादन्यौ न स्तः । एवं विचार्यमाणे नात्मनि बंधमोक्षौ यथा सूर्ये रात्र्यहनी ॥ २६ ॥ आत्मानि देहादिकम् अध्यस्य देहादावात्मानमध्यस्यात्रैव नष्टः आत्मा बहिर्मृग्यः इति विचित्रम् नहि गृहे नष्टं वने मृग्यते ॥ २७ ॥

---

१ अजन्मनः । २ निरस्तप्रतिभासम् । ३ ऋतः बाधितश्चासौ ज्ञः चिदात्मा च तथाविधो भावः परमार्थभूतः आत्मा च तस्मात् । ४ अजस्रेचिति अखंडानुभवरूपे ॥

अतो विवेकिनस्त्वां देहमध्ये एव जडं त्यजंतः संतो मृगयंति । एवं चाऽऽत्मतयैव ज्ञानान्मुक्तिः ॥२८॥ अथापि हे देव ! तव पदांबुजद्वयप्रसादलेशेनाऽनुगृहीत एव पुमान् तव तत्त्वं जानाति नान्यः ॥२९॥ तस्मात हे नाथ ! अत्र ब्रह्मजन्मनि तिर्यग्योनीनां मध्ये वा यज्जन्म तस्मिन्नेत द्भूरि भाग्यमस्तु येन भाग्येन त्वद्भक्तानां मध्ये कश्चिद्भूत्वा तव चरणकमलं सेवेय ॥ ३० ॥ हे कृष्ण ! व्रजे गावो गोप्यश्च धन्याः यासां स्तन्यं

अंतर्भवेऽनंत भवंतमेव ह्यतत्त्यजंतो मृगयंति संतः ॥ असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणं तं किमु यंति[3] संतः[4] ॥ २८ ॥ अथापि ते देव पदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि ॥ जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥ २९ ॥ तदस्तु मे नाथ स भूरि भागो भवेऽत्र वाऽन्यत्र तु वा तिरश्चाम् ॥ येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम् ॥ ३० ॥ अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा ॥ यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥३१॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसाम् ॥ यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३२ ॥ एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः ॥ एतद्धृषीकचषकैरसकृत पिबामः शर्वादयोंऽघ्र्युदजमध्वमृतासवं ते ॥ ३३ ॥ तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेऽपि कतमांघ्रिरजोभिषेकम् ॥ यज्जीवितं तु निखिलं भगवान् मुकुंदस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥ ३४ ॥

वत्सबालरूपेण त्वया पीतम् । यस्य तव तृप्तये सर्वेऽपि यज्ञाः अद्य न शक्ताः ॥ ३१ ॥ अहो नंदगोपव्रजौकसां महद्भाग्यं येषां परब्रह्म मित्रम् ॥ ३२ ॥ एषां भाग्यमहिमा तावदास्ताम् । वयमपि देवाः एकादशेंद्रियाधिष्ठातारो भूरिभाग्याः यतः एतद्रूपमिंद्रियपानपात्रैर्मुहुः पिबामः ॥३३॥ हे नाथ ! अत्र लोके तत्रापि गोकुले ते यज्जन्म तदेव भूरिभाग्यम् ॥ ३४ ॥

---

१ अंति समीपे । २ रज्जुम् । ३ जानंति । ४ सतः संतमपि गुणं निषेधं विना किं जानंति । न जानन्तीत्यर्थः । ५ अहंकारस्य शिवो बुद्धेर्ब्रह्मा चेति वस्तुतस्त्रयोदश । ६ उदजं कमलम् । ७ गोकुलवासिनां मध्येपि यस्य कस्याप्यंघ्रिरजसाऽभिषेको यस्मिंस्तत् । ८ येषां जीवितम् ।

एषां व्रजवासिनां भक्त्या भवान् ऋणीवास्ते ॥३५॥ हे कृष्ण ! यावत् त्वद्भक्ताः न जातास्तावद् रागादयश्चौराः भवंति । तथा गृहं कारागृहम् । अंघ्रिनिगडो मोहः ॥ ३६ ॥ किंच प्रभो ! शरणागतजनानामानंदं विस्तारयितुं निष्प्रपंचोऽपि प्रपंचं विस्तारयसि ॥ ३७ ॥ किंच त्वां जानंत एव जानंतु । किं बहूक्त्या । मम मन आदीनां तव वैभवं न गोचरम् ॥३८॥ हे कृष्ण ! मां सत्यलोकं गंतुमाज्ञां देहि । त्वं सर्वं वेत्सि

एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देवरातेति नश्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति॥सद्वेषा[2]दिव पूतनापि सकुलां[3] त्वामेव देवाऽऽपितां[4] यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥ ३५ ॥ तावद्रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् ॥ तावन्मोहोंघ्रिनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥३६॥ प्रपंचं निष्प्रपंचोऽपि विडंबयसि भूतले ॥ प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो॥३७॥जानंत एव जानंतु किं बहूक्त्या न मे प्रभो॥मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः॥३८॥अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक्॥त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितम्॥३९॥ श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् ॥ उद्धर्म [6]शार्वरहर क्षितिराक्षसध्रुगाकल्पमार्कमर्हन् भगवन् नमस्ते ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः ॥ नत्वाऽभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ४१ ॥ ततोनुज्ञाप्य भगवान् स्वभुवं प्रागवस्थितान् ॥ वत्सान्पुलिनमानिन्ये यथा[8]पूर्वसखं स्वकम् ॥ ४२ ॥

अतः इदं मे शरीरं तवार्पितम्॥३९॥ हे कृष्ण ! हे वृष्णिकुलपद्मस्य प्रीतिदायिन ! हे महादेव ! हे द्विजपशुसमुद्रवृद्धिकारिन् ! तुभ्यं नमः॥४०॥ श्रीशुक उवाच॥ब्रह्मा कृष्णमेवं स्तुत्वा त्रिः परिक्रम्य नत्वा च स्वलोकं ययौ॥४१॥ततो ब्रह्माणमनुज्ञाप्य वत्सान् बालांश्च यमुनातटं निन्ये॥४२॥

---

[1] विश्वफलात् सर्वफलात्मकात् त्वत्तोऽपरं फलं किम् । भवान् राता दातेत्यस्माकं चेताऽयदपि सर्वत्र गच्छदविचारयदापि मुह्यति । [2] भक्तानां वेषानुकरणमात्रेण । [3] बकाघासुरसहिता । [4] प्रापिता । [5] येषां तु धामादयस्त्वदर्थमेव तेषां किमपरं भवान् दास्यतीत्यर्थः । [6] पाखंडधर्मरूपं शार्वरं तमो हरतीति । [7] आ अर्कम् अर्कमभिव्याप्य सर्वेषामर्हन् पूजनीय । [8] यथापूर्वं सखायो यस्मिंस्तत् ।

हे नृप!एवं कृष्णं विनैकस्मिन् वर्षे गते सति ते बालाःवर्षं क्षणार्धं मेनिरे यतः कृष्णमायामोहिताः॥४३॥यया मायया मोहितं जगत् पुनः पुनर्विस्मृतात्मकं भवति॥४४॥ततस्ते ऊचुः ।हे कृष्ण । त्वया सम्यगागतम् । त्वद्विनैकोऽपि कवलो न भुक्तः। अतः साधु भुज्यताम्॥४५॥ततः कृष्णः प्रहस्य तैः सह भुक्त्वाऽऽजगरं चर्म दर्शयन्॥४६॥मयूरपिच्छपुष्पगैरिकादिधातुभिर्विचित्रितांगः शृंगवेणू वादयन् सन् व्रजंप्राविशत॥४७॥ततो

एकस्मिन्नपि यातेऽब्दे प्राणेशं चांतरात्मनः ॥ कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ॥४३ ॥किं किं न विस्मरंतीह मायामोहितचेतसः ॥ यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकम्॥ ४४ ॥ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा ॥ नैकोऽप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यताम्॥ ४५ ॥ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सदार्भकैः ॥ दर्शयंश्चर्माऽऽजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रजम् ॥ ४६ ॥बर्हप्रसूननवधातुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः ॥वत्सान् गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपी[1]दृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम्॥ ४७ ॥अद्यानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनुना॥हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः॥ ४८ ॥राजोवाच ॥ ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत्॥योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैकवल्लभः ॥इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥ तद्राजेंद्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ॥ न तथा ममतालंबिपुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥ यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥

बाला ः एवमूचुः । अद्याऽनेन महासर्पो हतः।अस्माकं रक्षा च कृता॥ ४८॥राजोवाच॥ हे ब्रह्मन् ! इयान् व्रजवासिनां कृष्णे प्रेमा कथं जातः । इदं कथ्यताम् ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! सर्वभूतानामात्माऽतिप्रियः । तत्प्रियत्वादन्येऽपत्यादयः ॥ ५० ॥ तस्मात् स्वात्मनि यथा सर्वेषां प्रीतिस्तथा ममतालंबिपुत्रवित्तादिषु न ॥ ५१ ॥ किंच देहात्ममानिनां पुंसां यथा देहः प्रियतमस्तथा तदनुगाः न ॥ ५२ ॥

---

[1] गोपीदृशामुत्सवरूपं दृशिः दर्शनं यस्य सः ।

देहोऽपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यात्मवत् प्रियो न यतः क्षीयमणे देहेऽपि जीविताशा बलीयसी ॥ ५३ ॥ तस्मादात्मा सर्वेषां प्रियतमः ॥ ५४ ॥ हे नृप !
त्वं सर्वात्मानं कृष्णं जानीहि । अतोऽत्र सर्वेषां प्रीतिर्जाता ॥ ५५ ॥ इदं जगत् कृष्णरूपम् ॥ ५६ ॥ सर्वेषामपि वस्तूनां कृष्ण एव कारणम् ॥ ५७ ॥
हे नृप ! ये कृष्णचरणकमलनौकाश्रितास्तेषां भवाब्धिर्वत्सपदतुल्यो भवति ॥ ५८ ॥ एवं त्वया यत् पृष्टं तत् सर्वं कथितम् ॥ ५९ ॥ इदं कृष्णस्य

देहोऽपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसौ नात्मवत् प्रियः ॥ यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ॥ ५३ ॥ तस्मात्
प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ तदर्थमेव सकलं जगच्चैतच्चराचरम् ॥ ५४ ॥ कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्
॥ जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ५५ ॥ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च ॥
भगवद्रूपमखिलं नान्यद् वस्त्विह किंचन ॥ ५६ ॥ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्था भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवान्
कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥ ५७ ॥ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ॥ भवांबुधिर्वत्सपदं परं
पदं पदं पदं यद् विपदां न तेषाम् ॥ ५८ ॥ एतत् ते सर्वमाख्यातं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ यत् कौमारे हरिकृतं पौगंडे
परिकीर्तितम् ॥ ५९ ॥ एतत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाद्वलजेमनं च ॥ व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति
नरोऽखिलार्थान् ॥ ६० ॥ एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥ निलायनैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥
॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे ब्रह्मस्तुतिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चरितं यः शृणोत्युच्चारयति वा स सर्वार्थान् प्राप्नोति ॥ ६० ॥ एवं रामकृष्णौ कौमारैः क्रीडनैर्व्रजे क्रीडंतौ संतौ कौमारं वयस्तत्यजतुः ॥
॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चूर्णिकायां ब्रह्मस्तुतिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

---

१ परमार्थः । २ भवतीति भवन् परिणामं प्राप्नुवत् । कारणमिति यावत् तस्मिन् । ३ श्रीकृष्णव्यतिरिक्तम् । ४ महतामाश्रयम् । ५ परं पदं वैकुंठाख्यं पदं स्थानं तेषां भवति । यत्तु विपदां पदं तन् कदाचिदपि तेषां न भवति । ६ व्यक्तात् जडप्रपंचादितरत् । शुद्धसत्त्वात्मकमित्यर्थः । तथाविधं रूपं वत्सवत्सपालरूपं यैर्भिस्तत् । ७ अजस्य ब्रह्मणः । उरुः महान् अभिष्टवः स्तवः तम् ।

ततः पञ्चदशे धेनुपालनं धेनुकार्दनम् ॥ कालियक्ष्वेडतो गोपरक्षणं च निरूप्यते ॥ १ ॥ अहिवक्रप्रवेशेन वृथा।खिन्नान् सखीनतः॥ कृष्णः प्रावे
शयत्पक्वफलं तालालिकाननम् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः कृष्णरामौ पौगण्डवयश्श्रितौ पशुपालानां संमतौ सखिभिर्गाश्चारयन्तौ सन्तौ
वृन्दावनं स्वपदैः पुण्यतमं चक्रतुः ॥ १ ॥ ततश्च माधवो बलरामादिभिर्वृतो वेणुं वादयन् पशूनां हितं वनं विवेश ॥ २ ॥ तद्वनं भ्रमरमृगपक्षिभि
र्व्याप्तं :कमलगंधिवायुना सेवितं दृष्ट्वा तत्र रंतुं कृष्णो मनोदधे॥३॥ततः स रक्तपल्लवश्रिया फलपुष्पभारेण स्वपादयोः स्पृशच्छिखाग्रान् वृक्षान्

श्रीशुक उवाच॥ततश्च पौगंडवयःश्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ ॥ गाश्चारयन्तौ सखिभिः समं पदैर्वृन्दावनं
पुण्यमतीव चक्रतुः॥ १॥तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः ॥ पशून् पुरस्कृत्य पशव्य
माविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥२॥ तन्मंजुघोषालिमृगद्विजाकुलं महन्मनः[1]प्रख्यपयस्सरस्वता॥ वातेन जुष्टं
शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रंतुं भगवान् मनो दधे ॥३॥स तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः ॥ स्पृश
च्छिखान् वीक्ष्य वनस्पतीन् मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ॥ ४ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ अहो अमी देववरामरार्च
तं पादांबुजं ते सुमनःफलार्हणम् ॥ नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥५ ॥ एतेऽलिन
स्तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजंते ॥प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न
जहत्यनघात्मदैवम्॥६॥नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वंति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन॥ सूक्तैश्च कोकि
लगणा गृहमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा हसन्निव कृष्णो रामं जगाद ॥४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे राम ! एते वृक्षाः पुष्पफलार्हणं गृहीत्वा शाखाभिस्तव पादांबुजं येन पापेन तरुजन्म
कृतं तस्य नाशाय नमंति॥५॥किंच एते भ्रमरास्तव यशो गायंति। अतः इमे प्रायो मुनिगणाः वने गूढमपि त्वां न त्यजंति॥६॥हेराम।एते मयूराः
नृत्यंति । तथैताः हरिण्यो गोप्य इव दृष्टचाप्रियं कुर्वंति।तथा कोकिलाःगृहं प्राप्ताय तुभ्यं वाग्भिः सत्कुर्वंति।अतः एते वनस्था अपि धन्याः॥७॥

---

१ महती मनसा प्रख्य तुल्यं पयो येषु तथाविधं सरोऽस्यास्तीति तेन ॥ २ त्वद्भक्तेषु श्रेष्ठाः ।

हे राम ! इयं भूस्तृणलताश्च तव पादस्पर्शाद्धन्याः । द्रुमलतास्तव नखस्पर्शात् धन्याः । पर्वतमृगपक्षिणस्ते कृपावलोकैर्धन्याः । गोप्यस्तव
वक्षसा धन्याः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं वृंदावनं दृष्ट्वा प्रीतः समीपवर्तिनदीतटेषु पशून चारयन् रेमे ॥ ९ ॥ क्वचित् भ्रमरेषु गायत्सु स्वयं
गायति ॥ १० ॥ क्वचिद् हंसकूजितमनुकूजति । क्वचित नृत्यंतं मयूरमभिनृत्यति ॥ ११ ॥ क्वचिद्गम्भीरवाचा दूरगान् पशूनाह्वयति ॥ १२ ॥

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ॥ नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योऽ
तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं वृन्दावनं श्रीमत्प्रीतः प्रीतमनाः पशून ॥ रेमे संचारय
न्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥९॥ क्वचिद्गायति गायत्सु मदांधालिष्वनुव्रतैः॥उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः
॥ १० ॥क्वचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ॥ अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् क्वचित ॥११॥ मेघगम्भी
रया वाचा नामभिर्दूरगान् पशून् ॥ क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ १२ ॥ चकोरक्रौंचचक्राह्वभारद्वा
जांश्च बर्हिणः ॥ अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः॥१३॥क्वचित् क्रीडापरिश्रांतं गोपोत्संगोपबर्हणम् ॥
स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः ॥ १४ ॥ नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः ॥ गृहीतहस्तौ गोपा
लान् हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥ क्वचित् पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः ॥ वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपबर्हणः
॥ १६ ॥ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः ॥ अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥ १७ ॥

क्वचित् चकोरक्रौंचचक्रवाकादीननुकृत्य रौति । क्वचिद् व्याघ्रसिंहाभ्यां पशुषु पलायमानेषु भीतवत् पलायते ॥ १३ ॥ क्वचित् क्रीडाश्रांतं रामं
पादसंवाहनादिभिर्विगतश्रमं करोति ॥ १४ ॥ क्वचिद् नृत्यतो गायतो गोपान् रामकृष्णौ प्रशंसतुः ॥ १५ ॥क्वचिद् कृष्णः पत्रशय्यासु गोपो
त्संगे कृतोपबर्हणः सन् वृक्षमूले शेते ॥ १६ ॥ तदा केचिद्गोपास्तस्य पादसंवाहनं चक्रुः । अपरे पल्लवादिनिर्मितव्यजनैर्वीजयन्ति स्म ॥ १७॥

---

१ यद्भुजयोरन्तरं स्पृहतीति तथोक्ताः ।

अन्ये तु तदनुरूपाणि गायंति ॥ १८ ॥ एवं कृष्णो ग्राम्यैः समं चरित्रैर्गोपपुत्रत्वं विडंबयन् रेमे ॥ १९ ॥ तदा श्रीदामा गोपालस्तथा सुबलस्तोकादयः इदं प्रेम्णा जगदुः॥२०॥हे राम ! हे कृष्ण ! इतः समीपे तालवृक्षपंक्तिभिर्व्याप्तं महद्वनम् ॥२१॥ तत्र बहूनि फलानि संति तथापि धेनुकेन रुद्धानि ॥ २२ ॥ स तु खररूपधृक् ज्ञातिभिः सहाऽऽस्ते ॥ २३ ॥ तस्मात् तद्वनं नृपशुपक्ष्यादिभिः रहितम् ॥ २४ ॥ तत्र फलानां

अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः ॥ गायंति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥१८॥ एवं निगूढात्मगतिः
स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् ॥ रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः॥१९ ॥श्रीदामानामगोपालो रामकेशवयोः सखा ॥ सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् ॥ २० ॥ रामराम महाबाहो कृष्ण
दुष्टनिबर्हण ॥ इतोऽविदूरे सुमहद् वनं तालालिसंकुलम्॥२१॥फलानि तत्र भूरीणि पतितानि पतंति च ॥ संति किंत्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २२ ॥ सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् ॥ आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ २३ ॥ तस्मात् कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन् ॥ न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितम् ॥ २४ ॥
विद्यंतेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ॥ एष वै सुरभिर्गंधो विषूचीनोऽवगृह्यते ॥ २५ ॥ प्रयच्छ तानि नः कृष्ण
गंधिलोभितचेतसाम् ॥ वांछास्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते ॥२६॥ एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया॥
प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू॥२७॥बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् संपरिकंपयन् ॥ फलानि पातयामास मतंगज इवौजसा ॥ २८ ॥ फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ॥ अभ्यधावत् क्षितितलं सनगं परिकंपयन् ॥२९॥

गंधो वाति जिघ्र ॥ २५ ॥ हे कृष्ण ! तानि नः प्रयच्छ । अस्माकं वांछाऽस्ति । हे राम ! यदि रोचते तर्हि गम्यताम् ॥ २६ ॥ एवं तद्वचः श्रुत्वा तौ सखिप्रियार्थं गोपैः सह तत्र जग्मतुः ॥ २७ ॥ ततो बलस्तद्वनं प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् कंपयन् फलानि पातयामास ॥ २८ ॥ तदा फलानां पततां शब्दं श्रुत्वा धेनुको भूतलं कंपयन्नधावत् ॥ २९ ॥

---

१ सर्वतः प्रसूतः ।

ततो बलमेत्य पश्चात्पादाभ्यां वक्षसि निहत्य शब्दं कृत्वा पर्यसरत् ॥ ३० ॥ पुनरेत्य संमुखं स्थितः सन्नपरपादौ बलाय प्राक्षिपत् ॥ ३१ ॥ तावद् बलरामस्तं पादयोर्हस्तेन धृत्वा भ्रामयित्वा च मृतं तं तालाग्रे चिक्षेप॥ ३२ ॥ तेन हतस्तालः पार्श्वस्थं वृक्षं कंपयन् भग्नः सोन्यं सोऽपरमकंपयत् ॥ ३३ ॥ एवं खरदेहताडिताः सर्वे तालाः वायुप्रेरिता इव चकंपिरे ॥ ३४ ॥ एतदनंते भगवति चित्रं न ॥३५॥ धेनुकस्य सर्वे ज्ञातयो

समेत्य तरसा प्रत्यग् द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली॥निहत्योरसि का[1]शब्दं मुंचन् पर्यसरत खलः॥३०॥ पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा[2] पराक् स्थितः ॥ चरणावपरौ राजन् बलाय प्राक्षिपद् रुषा ॥३१॥स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना ॥ चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ॥ ३२ ॥ तेनाऽऽहतो महातालो वेपमानो महाशिराः ॥ पार्श्वस्थं कंपयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ॥ ३३॥ बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः ॥ तालाश्चकंपिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥ ३४ ॥ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे ॥ ओतप्रोत[3]मिदं यस्मिंस्तंतुष्वंग यथा पटः ॥ ३५ ॥ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ॥ क्रोष्टारो[4]ऽभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा हतबांधवाः ॥ ३६ ॥ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया ॥ गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत् तृणराजसु ॥ ३७ ॥ फलप्रकरसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः ॥ रराज भूः सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलम् ॥ ३८ ॥ तयोस्तत् सुमहत् कर्म निशम्य विबुधादयः॥मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥ ३९ ॥ अथ तालफलान्यादन् मनुष्या गतसाध्वसाः ॥तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने॥४०॥

रामकृष्णावभ्यद्रवन् ॥ ३६ ॥ आगच्छतस्तान् रामः कृष्णश्च पश्चात् पादेषु धृत्वा तालवृक्षाग्रे प्राहिणोत् ॥ ३७ ॥ तदा गतप्राणैर्दैत्यदेहैः फलतालाग्रैश्च व्याप्ता मही रराज ॥ ३८ ॥ एवं रामकृष्णयोर्महत् कर्म दृष्ट्वा देवादयः पुष्पवृष्टिं मुमुचुः ॥ ३९ ॥ ततस्तत्र गोपास्तत्फलानि भक्षयामासुः पशवश्च तृणं चेरुः ॥ ४० ॥

---

[1] गर्दभशब्दानुकरणमेतत् । [2] गर्दभः । [3] ओतमूर्ध्वतंतुषु प्रोतं तिर्यक्तंतुषु । [4] गर्दभाः ।

ततः सरामः कृष्णो गोपैः स्तूयमानो व्रजं प्राप्तः ॥ ४१ ॥ तदा वेणुं क्वणंतं गोरजोव्याप्तकेशेषु बद्धमयूरपिच्छपुष्पं रुचिरावलोकनहास्ययुतं कृष्णं दृष्ट्वा गोप्यः सम्मुखं जग्मुः॥४२॥ततः कृष्णमुखगतं मधु नेत्ररूपभृंगैः पीत्वा दिनवियोगजं तापं जहुः ॥ ततः कृष्णस्तासां कटाक्षमोक्षरूपं संमानं गृहीत्वा व्रजं विवेश ॥४३॥ अथ यशोदारोहिण्यौ तयोराशिषो व्यधत्ताम्॥४४॥ततो रामकृष्णौ मज्जनोन्मर्दनादिभिर्गतश्रमौ नीवीं

कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ॥ ४१ ॥ तं गोरजश्छुरितकुंतलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम्॥ वेणुं क्वणंतमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेताः॥ ॥ ४२ ॥ पीत्वा मुकुंदमुखसारघमक्षिभृंगैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ॥ तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षम् ॥ ४३ ॥ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ॥ यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥ ४४॥ गतांध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ॥ नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गंधमंडितौ॥४५॥ जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ ॥ संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥ ४६ ॥ एवं स भगवान् कृष्णो वृंदावनचरः क्वचित् ॥ ययौ राममृते राजन् कालिंदीं सखिभिर्वृतः॥४७॥अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः॥ दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ॥ ४८ ॥ विषांभस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः ॥ निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलांते कुरूद्वह ॥ ४९ ॥ वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ ईक्षयाऽमृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत् ॥ ५० ॥ ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलांतिकात् ॥ आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ॥५१ ॥

वसित्वा॥४५॥ततो मात्राऽऽनीतं स्वाद्वन्नं भक्षित्वा शय्यायां सुषुपतुः ॥४६॥ अथ कदाचित् कृष्णो रामं विना गोपैः सह यमुनां गतः॥४७॥ अथ गोपाः गावश्च निदाघातपपीडितास्तृषार्ताः विषदूषितं तस्याः जलं पपुः ॥ ४८ ॥ तदा ते विषजलस्योपस्पर्शाद्गतप्राणाः निपेतुः॥४९॥ तान् स्वभक्तान् योगेश्वरः कृष्णोऽमृतदृष्ट्या जीवयामास ॥ ५० ॥ ततस्ते जलांतिकादुत्थाय परस्परं वीक्ष्य विस्मिताः आसन् ॥ ५१ ॥

---

१ नश्रमोऽश्रमः स न भवतीत्यनश्रमः । श्रमः इत्यर्थः । द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् । गताध्वश्रमावित्यर्थः ।२ स्वन्नम् ।

हे राजन् ! ते विषं पीत्वा मृतस्यात्मनः पुनरुत्थानं कृष्णस्यानुग्रहममंसत ॥५२॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पू०चू० पंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ षोडशे कालियस्योक्तो निग्रहो यमुनाह्रदे ॥ तत्पत्नीभिः स्तुतेनाऽथ कृष्णेनानुग्रहः कृतः ॥ १ ॥ हत्वा रासभदैतेयान् जग्ध्वा तालफलान्यलम् ॥ प्रीतोऽनृत्यत् फणारंगे कालियस्य कलानिधिः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! कृष्णः कालियनागेन दूषितां यमुनां दृष्ट्वा तस्याः शुद्धिमिच्छन् कालियं निस्सारितवान् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् । भगवानगाधे जले बहुयुगावासं कालियं कथं न्यगृह्णात् । किंच

अन्वमंसत तद्राजन् गोविंदानुग्रहेक्षितम् ॥ पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते म० दशमस्कंधे पू० धेनुकासुरवधो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ॥ तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ कथमंतर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिम् ॥ स वै बहुयुगावासं यथाऽऽसीद्विप्र कथ्यताम् ॥ २ ॥ ब्रह्मन् भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छंदवर्तिनः ॥ गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालिंद्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना ॥ श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतंत्युपरिगाः खगाः ॥४ ॥ विप्रुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ॥ म्रियंते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंगमाः ॥ ५ ॥ तं चंडवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः॥कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोऽतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ॥ ६ ॥ सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः ॥ पर्यक्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन् धनुश्शतमनंतबलस्य किं तत् ॥ ७ ॥

सोऽचलचरोऽपि कथमवात्सीत् । तत् कथ्यताम् ॥२ ॥ हे ब्रह्मन् ! कृष्णस्य चरितामृतं सेवयन् कस्तृप्येत् ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! कालिंद्यां कालियस्य ह्रदो विषाग्निना पच्यमानजलः आसीत् यदुपरि गच्छंतः पक्षिणः पतंति ॥ ४ ॥ किंच यस्य तीरस्थाःस्थिरजंगमजीवाः अंबुकणयुक्तेन विषजलतरंगवायुना स्पृष्टाः म्रियंते ॥ ५॥ ततः कृष्णस्तत्र प्रचंडवेगं सर्पं तेन दुष्टां नदीं च दृष्ट्वा परिकरं बद्ध्वा कदंबमारुह्य बाहुं करतलेनाहत्य विषोदे पपात ॥ ६ ॥ ततः स ह्रदः कृष्णनिपातवेगेन धनुश्शतं परितः प्रसृतः । अनंतबलस्यैतत् चित्रं न ॥ ७ ॥

एवं ह्रदे क्रीडमानस्य करिश्रेष्ठपराक्रमस्य कृष्णस्य भुजदण्डताडितजलघोषं श्रुत्वा कालियः स्वगृहपराभवं दृष्ट्वाऽऽजगाम॥ ८ ॥ ततो घनश्यामं सुकुमारं पीतांबरधरं निर्भयं क्रीडमानं कृष्णं दृष्ट्वा मर्मस्थानेषु सन्दश्य देहेन तमवेष्टयत्॥ ९ ॥ कालियवेष्टनं दृष्ट्वा गोपा दुःखिताः सन्तस्तीरे निपेतुः॥ १०॥ गावः सवृषवत्साः कृष्णे न्यस्तेक्षणाः रुदत्य इव तस्थिरे॥ ११॥अथ व्रजे भूकम्पोल्कापातनेत्रस्फुरणादयः उत्पाताः बभूवुः ॥१२॥

तस्य ह्रदे विहरतो भुजदंडघूर्णवार्घोषमंग वरवारणविक्रमस्य॥आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुश्श्रवाः सम
सरत्तदमृष्यमाणः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यम्॥क्रीडंतमप्रतिभयं कम
लोदरांघ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चच्छाद ॥९॥ तन्नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा
भृशार्ताः ॥ कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥ १०॥ गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्द
मानाः सुदुःखिताः ॥ कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदंत्य इव तस्थिरे॥ ११॥अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः॥
उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः॥ १२॥ तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नंदपुरोगमाः ॥ विना रामेण गाः
कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ १३ ॥ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ॥ तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभ
यातुराः ॥ १४ ॥ आबालवृद्धवनिताः सर्वेंग पशुवृत्तयः ॥ निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः॥ १५॥तांस्तथा
कातरान् वीक्ष्य भगवान् माधवो बलः ॥ प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः ॥ १६ ॥ तेन्वेषमाणा दयितं
कृष्णं सूचितया पदैः॥ भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १७ ॥

तान् दृष्ट्वा नंदादिगोपाः रामं विना गाश्चारयितुं गतं कृष्णं ज्ञात्वा ॥ १३ ॥ तैर्दुर्निमित्तैः पुत्रस्य निधनं मत्वा तत्प्राणाः गोपास्ततो दुःखशोकभयातुराः ॥ १४ ॥ तथा आबालवृद्धस्त्रियः सर्वे कृष्णदर्शनलालसाः गोकुलान्निर्जग्मुः ॥ १५ ॥ एवं भीतान् तान् दृष्ट्वा बलः प्रहस्य तत्प्रभावज्ञः किंचिन्नोवाच ॥ १६ ॥ ततस्ते कृष्णं मृगयन्तो भगवत्पदैः सूचितमार्गेण यमुनातीरं जग्मुः ॥ १७ ॥

---

१ न तं विदन्तीति तथा। २ अति वत्सलाः।

तदा ते गोपाः कृष्णस्य ध्वजयवांकुशवज्रादिभिर्युतानि पदानि वीक्ष्य त्वरया ययुः ॥१८॥ततस्तत्र ह्रदे सर्पेण वेष्टितं कृष्णं दृष्ट्वा कश्मलं प्रापुः
॥ १९ ॥ तदा गोप्यश्च कृष्णासक्तमनसः सत्योऽहिना प्रियतमे ग्रस्ते सति त्रैलोक्यं शून्यं ददृशुः॥२०॥किंच ततो गोप्यः कृष्णमनुप्रविष्टां
यशोदां धृत्वा कृष्णमुखेऽर्पितदृशः सत्यो मृततुल्याः आसन् ॥ २१ ॥ तथा कृष्णप्राणान् ह्रदं प्रविशतो नंदादीन् वीक्ष्य रामः प्रत्यषेधत् ॥२२॥

ते तत्रतत्राब्जयवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः॥मार्गे गवामन्यपदांतरांतरे निरीक्षमाणा ययुरंग सत्वराः
॥ १८ ॥ अंतर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात् कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयांते ॥ गोपांश्च मूढधिषणान् परितः पशूंश्च
संक्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः ॥ १९॥ गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनंते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरंत्यः ॥
ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २० ॥ ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां
तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवंत्यः ॥ तास्ताः प्रियव्रजकथाः कथयंत्य आसन् कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः
॥ २१ ॥ कृष्णप्राणान् निर्विशतो नंदादीन्वीक्ष्य तं ह्रदम् ॥ प्रत्यषेधत् स भगवान्रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥
इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥ आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा
मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् ॥२३॥तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजंगः॥तस्थौ
श्वसन् श्वसनरंध्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः ॥ २४ ॥ तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे
सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ॥ क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः ॥२५॥

एवमनन्यगतिमात्महेतोर्दुःखितं गोकुलं दृष्ट्वा कृष्णः कालियबंधान्निर्गतः ॥ २३ ॥ ततो हरेर्विस्तीर्यमाणदेहेन व्यथितदेहः कालियस्तं
त्यक्त्वा क्रुद्धः सन् फणानुन्नमय्य श्वसन् कृष्णमीक्षमाणस्तस्थौ ॥ २४ ॥ ततो हरिस्तं द्विशिखजिह्वया सृक्किणी लिहन्तं दृष्ट्वा क्रीडमानः सन्

---

१ मध्येमध्ये । २ विरहितम् । ३ श्वसनरन्ध्रविषः । अम्बरीषस्तब्धेक्षणः । उल्मुक मुखश्च । श्वसनरंध्रेषु नासिकाविवरेषु विषं यस्य । अम्बरीषः मंडकपाकभाजनं तप्तलोहमयम् । तद्वत् स्तब्धे ईक्षणे यस्य सः ।

परितस्तं बभ्राम । सर्पोऽप्यवसरं प्रतीक्षमाणो बभ्राम ॥ २५ ॥ एवं भ्रमणेन हतबलमुन्नतांसं तमानम्य तन्मस्तकेषु ननर्त ॥ २६ ॥ तदा कृष्णं
नृत्यं कर्तुमुद्युक्तं दृष्ट्वा गंधर्वसिद्धचारणादयो मृदंगपणवादिभिः सहाऽऽगमन् ॥ २७ ॥ ततः शतैकमस्तकस्य तस्य यद्यत् शिरो न नमति तत्तत्
कृष्णः स्वचरणपातैर्ममर्द । तदा स मुखतो नासाविवरेभ्यश्च रक्तं वमन् मूर्छां प्राप ॥ २८ ॥ एवं कृतेऽपि तस्य यद्यत् शिरः समुन्नमति तत्तत्

एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरस्स्वधिरूढ आद्यः॥ तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादांबुजोऽखिलक
लादिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥ तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः॥प्रीत्या मृदंगपणवानकवाद्यगी
तपुष्पोपहारस्तुतिभिः सहसोपसेदुः ॥२७॥ यद्यच्छिरो न नमतेंग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खलदंडधरोंघ्रिपातैः ॥क्षी
णायुषो भ्रमत उल्वणमास्यतोऽसृक् नस्तो वमन्परमकश्मलमाप नागः ॥ २८ ॥ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु
यद्यत्समुन्नमति निश्श्वसतो रुषोच्चैः ॥ नृत्यन्पदाऽनुनमयन्दमयांबभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः ॥ २९ ॥
तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु वमन्नृप भग्नगात्रः ॥ स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं
मनसा जगाम ॥ ३० ॥ कृष्णस्य गर्भजगतो[1]ऽतिभरावसन्न पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम् ॥ दृष्ट्वाऽहिमाद्यमुपसे
दुरमुष्य पत्न्य आर्ताः श्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः ॥ ३१ ॥ तास्तं सुविग्नमनसोऽथ पुरस्कृतार्भाः कायं निधाय भुवि
भूतपतिं प्रणेमुः ॥ साध्व्यः कृतांजलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ३२ ॥

कृष्णः पुनर्नृत्यन् सन् दमयामास । तदा स गंधर्वादिभिः पुष्पैः पूजितः आसीत् ॥ २९ ॥ हे नृप ! तस्य चित्रतांडवेन भग्नफणच्छत्रः स मुखैः
रक्तं वमन्नादिपुरुषं स्मृत्वा तं मनसा शरणं जगाम ॥ ३० ॥ एवं गर्भजगतः कृष्णस्य भारेणावसन्नं पादताडनेन भग्नफणातपत्रं पतिं दृष्ट्वा तत्प
त्न्यः आर्ताः गलितवस्त्रभूषणकेशबंधाः पुरस्कृतबालकाः कृतांजलिपुटाः भर्तुर्मोक्षार्थं भुवि कृष्णं प्रणेमुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

---

१ गर्भे जगत् यस्य । २ पापात्मनः ।

नागपत्न्य ऊचुः । हे कृष्ण ! कृतापराधेऽस्मिन् त्वया कृतो दंडो योग्यः यतस्तवावतारो दुष्टदमनार्थम् ॥ ३३ ॥ हे कृष्ण ! यतोऽस्य सर्पत्वं दृश्यतेऽतस्तन्मूलपापनाशको दंडस्त्वयाऽस्मदनुग्रहार्थमेव कृतः ॥ ३४ ॥ हे कृष्ण ! अनेन पूर्वं किं तप आदि कृतं यतस्तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारो जातः । अयं कस्यानुभावः इति न विद्महे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ये त्वत्पादरजः प्रपन्नास्ते स्वर्गब्रह्मलोकादि तथा मोक्षमपि नेच्छंति ॥ ३७ ॥

नागपत्न्य ऊचुः ॥ न्याय्यो हि दंडः कृतकिल्बिषेऽस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय ॥ रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ॥ ३३ ॥ अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो दंडोऽसतां ते खलु कल्मषापहः ॥ यद् दंदशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव संमतः ॥ ३४ ॥ तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ॥ धर्मोऽथवा सर्वजनानुकंपया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥ कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ॥ यद्वांछया श्रीर्ललनाऽचरत् तपो विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ॥ ३६ ॥ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वांछंति यत्पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥ तदेष नाथाऽऽप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ॥ संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद् विभवः समक्षः ॥ ३८ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥ ३९ ॥ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ अगुणायाविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ॥ ४० ॥ कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ॥ विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥ भूतमात्रेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ॥ त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ॥ ४२ ॥

हे नाथ ! एवंभूतं त्वत्पादरजः एष प्रयत्नं विना प्राप । अहो भाग्यम् ॥ ३८ ॥ अतो भूतावासाय परमात्मने ब्रह्मणे नमः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कालाय सर्वसाक्षिणे विश्वकर्त्रे विश्वस्योपद्रष्ट्रे च ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

---

१ पुरुषार्थप्रतिबंधकपापनिवृत्त्यादिरूपम् । २ पर्यालोचयन् । ३ स्वयं मानरहितेनाप्यन्येभ्यो मानदेन । ४ सर्वं जीवयतीति तथा । ५ कालशक्त्याश्रयाय । ६ सृष्ट्यादिसमयानां साक्षिणे । ७ सर्वकारकरूपाय । ८ गूढा स्वांशभूतानामात्मनां जीवानामनुभूतिर्येन तस्मै ।

अनंताय सूक्ष्माय वाच्यवाचकशक्तये नमः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कृष्णाय रामाय प्रद्युम्नाय ॥ ४५ ॥ गुणप्रदीपाय ॥ ४६ ॥ अतर्क्यमहिम्ने नमः ! हे करणप्रवर्तक ! आत्माराम ॥ ४७ ॥ परावरगतिज्ञाय विश्वाय तुभ्यं नमः ॥ ४८ ॥ हे हरे ! त्वं विश्वस्य जन्मादीन् गुणैः स्वयमिच्छा

नमोऽनंताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ॥ नानावादानुरोधाय[1] वाच्यवाचकशक्तये[2] ॥ ४३ ॥ नमः प्रमाणमूलाय
कवये शास्त्रयोनये ॥ प्रवृत्ताय[3] निवृत्ताय[4] निगमाय नमोनमः ॥ ४४ ॥ नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च ॥
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ ४५ ॥ नमो गुणप्रदीपाय[5] गुणात्मच्छादनाय[6] च ॥ गुणवृत्त्युपलक्ष्याय[7]
गुणद्रष्ट्रे[8] स्वसंविदे ॥ ४६ ॥ अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये[9] ॥ हृषीकेश नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने॥४७॥
परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय[10] ते नमः ॥ अविश्वाय[11] च विश्वाय[12] तद्द्रष्ट्रेऽस्य च हेतवे ॥ ४८ ॥ त्वं ह्यस्य जन्मस्थिति
संयमान्प्रभो गुणैरनीहोऽकृत कालशक्तिधृक् ॥ तत्तत्स्वभावान्[13] प्रतिबोधयन्[14] सतः समीक्षया[15]ऽमोघविहार ईहसे ॥ ४९॥
तस्यैव तेऽमूस्तनवस्[16]त्रिलोक्यां शांता अशांता उत मूढयोनयः ॥ शांताः प्रियास्ते ह्यधुनाऽवितुं सतां[17] स्थातुश्च ते
धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ५० ॥ अनुगृह्णीष्व भगवन् प्राणांस्त्यजति पन्नगः ॥ स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः
प्रदीयताम् ॥ ५१ ॥

रहितः सन्नकरोः । एवममोघविहारस्त्वं क्रीडसे ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्य तव शांताः प्रियाः संति यतः सतां रक्षणार्थमवतीर्णोऽसि ॥ ५० ॥ हे भगवन् ! अस्माननुगृहाण । अयं नागः प्राणांस्त्यजति । अतो नः पतिरूपः प्राणो दीयताम् ॥ ५१ ॥

---

[1] अस्ति नास्ति सर्वज्ञः किंचिज्ज्ञो बद्धो मुक्तः एकोऽनेकः इत्यादिना नानावादानुरोधाद्धि माययाऽनुवर्तते यस्तस्मै ॥ [2] चक्षुरादीनां चक्षुरादिरूपाय । अतः कर्त्रेव स्वयं तन्निरपेक्षज्ञानाय । [3] विधिरूपाय । [4] निषेधरूपाय । [5] गुणाः अंतःकरणानि मनोबुद्धिचित्ताहंकाररूपाणि प्रदीपयति प्रकाशयतीति तस्मै । [6] तैरेव गुणैरुपासकानां फलवैचित्र्यायाऽऽत्मानमाच्छाद्य नानात्वेन प्रकाशमानाय । [7] चित्तादीनां चेतनाऽध्यवसायादिवृत्तिभिरुपलक्ष्याय । [8] अगोचराय । [9] सर्वकार्योत्पत्तिप्रकाशहेतुत्वेनोपलक्षणयोग्याय । [10] सर्वाधिष्ठात्रे । [11] न विश्वं यस्मिंस्तन्निषेधावधये इत्यर्थः । [12] तद्विवर्ताधिष्ठानायेत्यर्थः । [13] घोरत्वादीन् ॥ [14] संस्काररूपेणेति शेषः । [15] ईक्षणमात्रेण ॥ [16] क्रीडासामग्र्यः [17] सतां धर्मपरिपालनेच्छया ईहतः प्रवर्तमानस्य । अतस्तानवितुं स्थातुः स्थितस्य ।

तथा कालियेन कृतोऽपराधस्त्वया सोढव्यः ॥ ५२ ॥ किंच अस्माकं तव दासीनां यदनुष्ठेयं तद् विधेहि यत् श्रद्धयाऽनुतिष्ठन् पुमान् सर्व
भयान्मुच्यते ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं नागपत्नीभिः स्तुतः कृष्णो मूर्छितं सर्पं विससर्ज ॥ ५४ ॥ ततः सर्पः स्वस्थो भूत्वा दीनः
कृतांजलिः शनैर्हरिमाह ॥ ५५ ॥ कालिय उवाच ॥ हे कृष्ण ! वयमुत्पत्त्यैव खलाः दीर्घमन्यवः स्मः ॥ ५६ ॥ हे ईश ! त्वया सृष्टं विश्वं

अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ॥ क्षंतुमर्हसि शांतात्मन् मूढस्य त्वामजानतः ॥ ५२ ॥ विधेहि ते
किंकरीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया ॥ यच्छ्रद्धयाऽनुतिष्ठन् वै मुच्यते सर्वतोभयात्॥५३॥श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं स नागपत्नी
भिर्भगवान् समभिष्टुतः ॥ मूर्च्छितं भग्नशिरसं विससर्जांघ्रिकुट्टनैः ॥ ५४ ॥ प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शनकैर्ह
रिम् ॥ कृच्छ्रात् समुच्छ्वसन् दीनः कृष्णं प्राह कृतांजलिः ॥५५॥ कालिय उवाच ॥ वयं खलाः सहोत्पत्त्या ताम
सा दीर्घमन्यवः॥ स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः[1]॥५६॥त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनम्[2]।नाना
स्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥ ५७ ॥ वयं च तत्र भगवन् सर्पा जात्युरुमन्ययवः ॥ कथं त्यजामस्त्वन्मायां
दुस्त्यजां मोहिताः स्वयम् ॥ ५८ ॥ भवान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ॥ अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि
नः ॥ ५९ ॥ श्रीशुक उसाच ॥ इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान् कार्यमानुषः[3] ॥ नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा
चिरम् ॥६०॥स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी ॥ य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ॥ ६१ ॥

नानास्वभाववीर्यादिमत् ॥ ५७॥ हे भगवन् ! तत्र वयमुरुमन्यवः सर्पाः । अतस्त्वन्मायां कथं त्यजामः ॥ ५८ ॥ यतोमायात्यागे त्वं कार
णम् । अतोऽनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद् विधेहि॥५९॥श्रीशुक उवाच॥एवं सर्पवचः श्रुत्वा कृष्ण आह। हे सर्प ! त्वयात्र न स्थेयम्। स्वज्ञाति
पुत्रस्त्रीभिः सह समुद्रं याहि । मा चिरम् । इयं नदी गोनृभिर्भुज्यताम् । किंच तुभ्यं यन्मच्छासनं जातं तद् यः स्मरेत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

---

[1] यतोऽसद्ग्रहरूपः स स्वभावः । [2] गुणैर्विबधतया सृज्यत इति तथा । [3] देवानां कार्यं कर्तुं मनुष्य त्वेनावतीर्णः ।

तथा संध्ययोः कीर्तयेत् स युष्मद्भयं नाप्नुयात् किंच योऽत्र स्नात्वा जलैर्देवादीन् तर्पयेत् ॥ ६२ ॥ उपोष्य मामर्चेत् स पापैर्मुच्यते । त्वं तु
यस्य भयात् रमणकं द्वीपं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः स गरुडो मत्पादचिह्नितं त्वां न भक्षयिष्यति॥६३॥ श्रीशुक उवाच॥एवं कृष्णेनोक्तो नाग
स्तत्स्त्रियश्च दिव्यवस्त्रालंकारादिभिर्दिव्यगन्धानुलेपनैः कमलमालया च कृष्णं पूजयामासु॥६४६५॥ एवं जगन्नाथं संपूज्य प्रदक्षिणीकृत्य तस्या
ज्ञया।।६६॥स्त्रीपुत्रैःसह रमणकं द्वीपं जगाम। तदैव यमुना निर्विषाऽभवत्॥६७॥इतिश्री भागवते दशम० पू० चू० कालियनिर्यापणं नाम षोडशो

कीर्तयन्नुभयोः संध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥ योऽस्मिन् स्नात्वा मदाक्रीडे[1] देवादींस्तर्पयेज्जलैः॥६२॥उपोष्य मांस्म
रन्नर्चेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः ॥ यद्भयात् स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलांछितम्
॥ ६३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम्॥६४॥
दिव्यांबरस्रङ्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः॥ दिव्यगंधानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥६५॥ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य
गरुडध्वजम्॥ततःप्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवाद्य तम्॥६६॥ सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह॥तदैव साऽमृत
जला यमुना निर्विषाऽभवत् ॥अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः॥६७॥इतिश्रीभागवते महापुराणेदशमस्कंधे पू०
कालियदमनं नाम षोडशोऽध्याय ॥१६॥ राजोवाच ॥नागालयं रमणकं कस्मात् तत्याज कालियः॥ कृतं किं वा
सुपर्णस्य तेनैकेनासमंजसम् ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः॥वानस्पत्यो[2] महाबाहो
नागानां प्राङ्निरूपितः॥२॥स्वं स्वं भागं प्रयच्छंति नागाः पर्वणि पर्वणि॥गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने॥३॥

ऽध्यायः ॥१६॥नागं सप्तदशे नागलयं तं निरयापयत्॥ बन्धून्स्वदुःखतः श्रांतान् सुतांस्तत्र दयादपात्॥१॥राजोवाच॥हे द्विज ! कालियो नागा
लयं रमणकं कथं तत्याज । तेन गरुडस्य किमप्रियं कृतम् ॥१॥श्रीशुक उवाच ॥हे नृप ' भक्ष्यैःसर्पजनैर्वृक्षमूले प्रतिमासं नागानां बाधापरिहारा
यैकैको नागरूपो बलिरुपकल्पितः॥२॥ ते च नागाः पर्वणि पर्वणि सर्पजनैर्दत्तं स्वं स्वं भागं गरुडाय स्वरक्षार्थं प्रयच्छंति कालियस्तु न॥३॥

---

१ मम क्रीडास्थाने । २ वनस्पतिमूले देयः ।

तत्र विषवीर्यमदाविष्टः कालियो गरुडं तुच्छीकृत्यान्यैर्दत्तं तद्बलिं स्वयं बुभुजे ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धो गरुडः कालियं हंतुमागतः ॥ ५ ॥
तमागतं दृष्ट्वोज्जृंभितफणः उग्रलोचनः कालियो विषायुधः सन् दन्तैर्गरुडं ददंश ॥ ६ ॥ तावत् प्रचंडवेगो गरुडः क्रुद्धः सन् वामपक्षेण तं
जघान ॥ ७ ॥ तदा तत्पक्षताडितः सर्पो विह्वलः सन् तेनाऽगम्यं यमुनाह्रदं विवेश ॥ ८ ॥ तत्रैकदा गरुडो भक्ष्यं जलचरं सौभरिणा निवारि

विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ॥ कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् ॥४॥ तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन्
भगवान् भगवत्प्रियः ॥ विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ तमापतंतं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रि
तनैकमस्तकः ॥ दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्ददायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥ तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्यु
मान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः ॥ पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ॥७ ॥ सुपर्णपक्षाभिहतः
कालियोऽतीव विह्वलः ॥ ह्रदं विवेश कालिंद्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥८॥ तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ॥
निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ॥ ९ ॥ मीनान्सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते ॥ कृपया सौभरिःप्राह
तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥ १० ॥ अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति ॥ सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद् ब्रवीम्य
हम् ॥ ११ ॥ तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः ॥ अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः ॥ १२ ॥
कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रांतं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ॥ महामणिगणाकीर्णं जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ १४ ॥ उपलभ्योत्थिताः
सर्वे लब्धप्राणा इवासवः ॥ प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे ॥ १४ ॥

तोऽपि बलादहरत् ॥ ९ ॥ ततः स, ऋषिर्मीनपतौ हते दुःखितान् मीनान् दृष्ट्वा गरुडमुद्दिश्याऽऽह ॥ १० ॥ अत्र यदि गरुड एत्य मत्स्यान्
खादति तर्हि सद्यो मरिष्यति । एतत् सत्यं ब्रवीमि ॥ ११ ॥ हे नृप । तं ह्रदं कालियो वेद । अन्यः सर्पो न । अतो गरुडाद्भीतः सन् तत्र
गतः । ततस्तस्मात् कृष्णेन निष्कासितः ॥ १२ ॥ ततो ह्रदाद् निर्गतं कृष्णं दिव्यस्रग्गंधवाससं स्वर्णालंकृतं दृष्ट्वा ॥ १३ ॥ गोपाः उत्थाया
नन्दपूर्णमनसः संतः आलिंगयामासुः ॥ १४ ॥

यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च प्राप्तमनोरथाः आसन् ॥ १५ ॥ रामश्च तमालिंग्य जहास । वृक्षाः गवादयश्च हर्षं लेभिरे ॥ १६ ॥
ततः सभार्याः विप्राः नंदं गत्वोचुः । हे नंद ! तव सुतः सर्पग्रस्तोपि मुक्तः । एतद् दिष्ट्या ॥ १७ ॥ अतो विप्रेभ्यो दानं देहि ततो नंदः प्रीतः
सन् सुवर्णं गाश्च ददौ ॥ १८ ॥ तदा यशोदापि कृष्णं परिष्वज्य प्रेमात्तृणि मुमोच ॥ १९ ॥ हे नृप ! सर्वे व्रजवासिनो गावश्च तां रात्रिं क्षुत्तृ
ड्भ्याम्ताः सन्तो यमुनातीरे ऊषुः ॥२०॥ तदा शुष्कवनोत्पन्नोऽग्निः सुप्तं व्रजजनं निशीथे सर्वतो व्याप्य तं दग्धुमुपचक्रमे ॥ २१ ॥ ततस्ते

यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव ॥ कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसँल्लब्धमनोरथाः॥१५॥रामश्चाच्युतमा
लिंग्य जहासास्यानुभाववित् ॥ नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥१६॥ नंदं विप्राः समागत्य गुरवः सक
लत्रकाः ॥ ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ १७ ॥ देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ॥ नंदः
प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदाऽदिशत् ॥१८॥ यशोदापि महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ॥ परिष्वज्यांकमारोप्य
मुमोचाश्रुकला मुहुः ॥१९॥ तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्शिताः॥ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिंद्याउपकूलतः
॥२०॥ तदा शुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ॥ सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥ २१ ॥ तत उत्थाय
संभ्रांता दह्यमाना व्रजौकसः ॥ कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरम् ॥२२॥ कृष्णकृष्ण महाभाग हे रामामित
विक्रम ॥एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः॥२३॥सुदुस्तरान्नः स्वान् पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो॥न शक्नुम
स्त्वच्चरणं संत्यक्तुमकुतोभयम् ॥ २४ ॥इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः॥तमग्निमपिबत् तीव्रमनन्तोऽनन्त
शक्तिधृक्॥२५॥इति श्रीभागवते महा० दशमस्कंधे पू० कालियनिर्यापणदावाग्निपानं नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

दह्यमानाः जनाः मायामनुष्यं कृष्णं शरणं प्राप्याऽऽहुः ॥ २२ ॥ हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे राम ! एषोऽतिघोरोऽग्निस्तावकान् नो ग्रसति ॥२३॥
अतः कालाग्नेर्नः पाहि । त्वच्चरणं त्यक्तुं न शक्नुमः ॥२४ ॥ इत्थं स्वजनवैक्लव्यं दृष्ट्वा कृष्णस्तमग्निं पपौ ॥२५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे चू० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसंतगुणलक्षिते॥अघातयद्बलेनालं प्रलंबं लीलया हरिः॥१॥कृत्वा नृत्यं फणाग्रेषु कालियस्य सकौतुकम्।बलं प्रलंबतुंगांसमारोहयदशातिहा॥२॥श्रीशुकउवाच॥अथ कृष्णो ज्ञातिभिर्गीयमानो व्रजं प्राविशत्॥१॥एवं व्रजे गोपालकपटमायया रामकृष्णयोः क्रीडतोः सतोर्जीवानां नातिप्रियो ग्रीष्मऋतुः प्राप्तः॥२॥स वृंदावनगुणैर्वसंतं इव लक्षितः यत्र सरामः कृष्णः आस्ते॥३॥तस्य वसंतसाम्यमाह।यत्र ग्रीष्मे निर्झरनादेन गतझिल्लीस्वनं वृंदावनं भवति।निर्झराणामंबुकणैर्ये स्निग्धाः द्रुमास्तैः शोभितम्॥४॥यत्रवने मंदसुगंधिशीतवायुना वनस्थानां ग्रीष्मकालीनवह्न्यर्को

श्रीशुक उवाच ॥ अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ॥ अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमंडितम् ॥ १ ॥ व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्ममायया ॥ ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणाम् ॥२॥ स च वृंदावनगुणैर्वसंत इव लक्षितः ॥ यत्रास्ते भगवान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ॥ ३ ॥ यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् ॥ शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमंडितम् ॥ ४ ॥ सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकंजोत्पलरेणुहारिणा ॥ न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोऽतिशाद्वले ॥ ५ ॥ अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समंततः ॥ न यत्र चंडांशुकरा विषोल्बणा भुवो रस शाद्वलितं[३] च गृह्णते ॥ ६ ॥ वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् ॥ गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥७॥ क्रीडिष्यमाणस्तत् कृष्णो भगवान्बलसंयुतः ॥ वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतोऽविशत् ॥८॥ प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः ॥ रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ॥ ९ ॥ कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् ॥ वेणुपाणितलैः शृंगैः प्रशशंसुरथापरे ॥ १० ॥ गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ॥ ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ॥ ११ ॥

द्भवस्तापो न विद्यते॥५॥यत्र सूर्यकिरणाः विषवदुग्राः भुवोरसं न हरंति॥६॥एवं पुष्पितं मृगपक्षिभिर्नादितं मयूरभ्रमरैर्गीतं वनं दृष्ट्वा॥७॥क्रीडेच्छूराम गोपालगोधनैर्युक्तः कृष्णोवेणुंवादयन्तद्वनंविवेश।८।ततः प्रवालबहस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः रामकृष्णादयोगोपाः ननृतुर्युयुधुर्जगुः॥९॥एवंकृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः।केचिद्वेणुहस्ततालशृंगैरवादयन्।अपरेप्रशशंसुः।१०॥एवंगोपजातिगुप्ताः देवाः गोपालरूपिणो रामकृष्णयोः स्तुतिं चक्रुः॥११॥

---

१ अतिहरिततृणाकीर्णे । २ द्रवत् द्रवीभवत् पुरीषं पंको यस्याः सा द्रवत्पुरीषी तस्याः भुवः । ३ शाद्वलरूपताम् ।

ततस्तौ काकपक्षधरौ संतौ भ्रामणोल्लंघनास्फोटनविकर्षणैर्बाहुयुद्धेन च चिक्रीडतुः॥ १२॥ क्वचिदन्येषु नृत्यत्सु स्वयं गायकौ वादकौ भूत्वासाध्विति
शशंसतुः॥ १३॥ क्वचिद् रामकृष्णौ बिल्वैः कुंभवृक्षफलैरामलकमुष्टिभिरस्पृश्य नेत्रबंधादिना च चिक्रीडतुः। क्वचिद् मृगखगानां चेष्टया॥ १४॥ क्व०
भेकप्लुतिभिः। क्व० दोलालंबनेन। क्व० नृपलीलया॥ १५॥ एवं तौ क्रीडाभिर्वने नदीपर्वतादिषु सरोवरेषु च चेरतुः॥ १६॥ एवं गोपैः सह तद्वने तयोः पशूं

भ्रामणैर्लंघनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ॥ चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥ क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु
गायकौ वादकौ स्वयम् ॥ शशंसतुर्महाराज साधुसाध्विति वादिनौ ॥ १३ ॥ क्वचित् बिल्वैः क्वचित्कुंभैः क्वचा
मलकमुष्टिभिः ।[१] अस्पृश्यनेत्रबंधाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया ॥ १४ ॥ क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः ॥ कदाचित्
स्पंदोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥ १५ ॥ एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ॥ नद्यद्रिद्रोणिकुंजेषु कान
नेषु सरस्सु च ॥ १६ ॥ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ॥ गोपरूपी प्रलंबोऽगादसुरस्तज्जिहीर्षया ॥ १७ ॥
तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान् सर्वदर्शनः ॥ अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिंतयन् ॥ १८ ॥ तत्रोपा
हूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ॥ हे गोपा विहरिष्यामो द्वंद्वीभूय यथायथम्॥ १९॥ तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा
रामजनार्दनौ ॥ कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्रामस्य चापरे ॥ २० ॥ आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ॥
यत्रारोहंति जेतारो वहंति च पराजिताः ॥ २१ ॥

श्चारयतोः सतोस्तयोर्जिहीर्षया गोपरूपी प्रलंबासुरोऽगात्॥ १७॥ तदा भगवान् तं जानन्नपि तद्वधोपायं विचिंत्य तेन सख्यं मेने॥ १८॥ ततः कृष्णो
गोपानाहूयाऽऽह । हे गोपाः ! यथायोग्यं बयोबलाद्यनुरूपं द्वंद्वीभूय विहरिष्यामः॥ १९॥ तत्र गोपाः रामकृष्णौ नायकौ चक्रुः। तत्रकेचित् कृष्ण
पक्षीयाः अन्ये रामपक्षीया आसन्॥ २०॥ ततो वाह्यवाहकलक्षणाः क्रीडाश्चक्रुः यत्र क्रीडायां जेतारः आरोहंति पराजिताः वहंति ॥ २१ ॥

---

[१] अस्पृश्यत्व नेत्रबंधश्च ।

एवं वहंतो वाह्यमानाः गोपाः गोधनं चारयंतः संतो भांडीरकं नाम वटं जग्मुः ॥२२॥ यदा रामपक्षीयाः श्रीदामवृषभादयः क्रीडायां जयिनो जाताः । तदा कृष्णपुरोगमास्तानूहुः ॥ २३ ॥ तत्र श्रीकृष्णः श्रीदामानमुवाह । भद्रसेनो वृषभम् । प्रलंबो रामम् ॥ २४ ॥ ततः स दैत्यः कृष्णमसह्यं मत्वा रामं वहन् मर्यादातः परं दूरं शीघ्रं प्रागात् ॥ २५ ॥ ततः पर्वतवद् भारसारं रामं वहन् दैत्यः स्वं वपुरास्थितः सुवर्णालं

वहंतो वाह्यमानाश्च चारयंतश्च गोधनम् ॥ भांडीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥ २२ ॥ रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः ॥ क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप ॥ २३ ॥ उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ॥ वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलंबो रोहिणीसुतम् ॥ २४ ॥ अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुंगवः ॥ वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥ तमुद्वहन् धरणिधरेंद्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वपुः ॥ स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडि[1]द्द्युमानु[2]डुपतिवाडिवांबुदः ॥ २६ ॥ निरीक्ष्य तद्वपुरलमंबरे चरत् प्रदीप्तदृग् [3]भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ॥ ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्विषाऽद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥ २७ ॥ अथाऽऽगतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहायसाऽर्थमिव हरंतमात्मनः ॥ रुषाऽहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥ २८ ॥ स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन् रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ॥ महारवं व्यसुरपतत् समीरयन् गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालिना ॥ गोपाः सुविस्मिता आसन् साधुसाध्विति वादिनः ॥ ३० ॥

कृतो मेघ इव बभौ ॥ २६ ॥ ततः आकाशेऽतिवेगेन भ्रमंतं प्रदीप्तदृशं ज्वलत्केशं तं दृष्ट्वा रामः किंचित् तत्रास ॥ २७ ॥ अथ प्राप्तस्मृतिर्निर्भयो राम आत्मानं हरंतं दैत्यं रुषा दृढमुष्टिना शिरसि जघान ॥ २८ ॥ ततो दैत्यस्तदैव भग्नमस्तको मुखाद् रुधिरं वमन् महाशब्दं कुर्वन् गतप्राणः पपात वज्रहतो गिरिरिव ॥ २९ ॥ एवं रामेण निहतं प्रलंबं दृष्ट्वा गोपाः साध्वित्युक्त्वाः विस्मिताः आसन् ॥ ३० ॥

---

१ विद्युद्दीप्तिमान् । २ उडुपं तं चन्द्रं वहतीति चंद्रस्थानीयो रामः असुरो मेघः विद्युत् सुवर्णालंकारकांतिः । ३ भ्रुकुटितटसंलग्नोग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत् । ४ गतस्मृतिः ।

ततः आशिषो गृणंतः प्रेत्यागतमिवालिंग्य तं प्रेमविह्वलचित्ताः प्रशशंसुः ॥ ३१ ॥ तदा देवाः पापे प्रलंबे निहते सति पुष्पैः राममभ्यवर्षन साध्विति शशंसुः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभा॰म॰द॰ पू॰चू॰ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ऊनविंशे निविष्ट तु गोपगोकुलमच्युतः ॥ मुंजारण्यमरण्याग्नेररक्षत्तन्निपानतः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावः स्वैरं चरंत्यस्तृणलोभेन गह्वरं विविशुः ॥ १ ॥ अजा गावो महिष्यश्च वनाद्वनं प्रविशंत्यो दावेन तृषिताः क्रंदंत्योऽत्युच्छ्रितघनतृणविशेषारण्यं विविशुः ॥२ ॥ ततः कृष्णरामादयो गोपाः पशून

आशिषोऽभिगृणंतस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणम्[1] ॥ प्रेत्यागतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥ ३१ ॥ पापे प्रलंबे निहते देवाः परमनिर्वृताः ॥ अभ्यवर्षन् बलं माल्यैः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ ३२ ॥ इति श्रीभाग॰म॰द॰पू॰प्रलंबासुरवधो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः॥स्वैरं चरंत्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥ १ ॥ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशंत्यो वनाद्वनम् ॥ इषीकाटवीं विविशुः क्रंदंत्यो दावतर्षिताः ॥ २ ॥ तेऽपश्यंतः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ॥ जातानुतापा न विदुर्विचिन्वंतो गवां गतिम् ॥३॥तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवाम् ॥ मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाऽऽजीव्या[2] विचेतसः ॥ ४ ॥ मुंजाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रंदमानं स्वगोधनम् ॥ संप्राप्य तृषिताः श्रांतास्ततस्ते संन्यवर्तयन् ॥ ५ ॥ ता आहूता भगवता मेघगम्भीरया गिरा ॥ स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥ ६ ॥ ततः समंताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छया[3]ऽभूत् क्षयकृद्वनौकसाम् ॥ समीरितः सारथिनोल्वणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजंगमान् महान् ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा तद्गतिं विचिन्वंतोऽपि न विदुः ॥ ३ ॥ ततस्तासां खुरैर्दंतैश्चच्छिन्नतृणैर्गोष्पदांकितभूप्रदेशैश्च गवां मार्गमन्वगमन् ॥ ४ ॥ ततस्ते गोपाः मुंजाटव्यां क्रंदमानं स्वगोधनं प्राप्य तृषिताः संतः संन्यवर्तयन् ॥ ५ ॥ तदा कृष्णेन मेघगंभीरया वाचाऽऽहूतास्ताः स्वनामशब्दं श्रुत्वा प्रतिनेदुः ॥ ६ ॥ तावत् ततः सर्वतो दावाग्निर्ज्वलत्काष्ठैः स्थिरजंगमान् लेलिहानः प्रादुरभूत ॥ ७॥

---

[1] प्रशंसार्हम् । [2] गतजीविकासाधनाः । [3] बायुना ।

तदा तं दावाग्निं दृष्ट्वा भीताः गोपा गावश्च सबलं कृष्णं जगदुः ॥८॥ हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे राम! अग्निना दह्यमानान् नस्त्रातुमर्हथः ॥९॥हे
कृष्ण ! त्वद्बांधवाः दुःखं प्राप्तुं नार्हंति । वयं हि त्वत्सेवकाः स्मः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच॥ हे नृप ! बंधूनां दीनं वचः श्रुत्वा कृष्णः आह ।
हे गोपाः ! मा भैष्ट । नेत्राणि निमीलयत ॥ ११ ॥ तथेत्युक्त्वा मीलिताक्षेषु तेष्वग्निं पीत्वा तान् दुःखाद् व्यमोचयत्॥१२॥ततश्च ते गोपाः
नेत्राण्युन्मील्य पुनर्भांडीरं वटं प्रापिताः संतो हरेः कर्म दृष्ट्वा विस्मिताः आसन् ॥ १३ ॥ ततः एवं कृष्णयोगवीर्यं दावाग्नेरात्मनो रक्षां च

तमापतंतं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ॥ ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता
जनाः ॥ ८ ॥ कृष्णकृष्ण महावीर्य हे रामामितविक्रम ॥ दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः॥९॥नूनं त्वद्बांधवाः
कृष्ण न चार्हंत्यवसादितुम् ॥ वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वचो निशम्य
कृपणं बंधूनां भगवान् हरिः ॥ निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११॥तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्ब
णम्॥पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद् योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥ ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भांडीरमापिताः ॥
निशम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥ १३ ॥ कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायाऽनुभावितम् ॥ दावाग्ने
रात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम्॥ १४ ॥ गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः ॥वेणुं विरणयन् गोष्ठमगाद्
गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥ गोपीनां परमानंद आसीद् गोविंददर्शने ॥ क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥ १६ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे श्रीकृष्णकृतदावाग्निपानं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ ययोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः॥ गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलंबवधमेव च ॥ १ ॥

दृष्ट्वा ते गोपाः कृष्णं देवं मेनिरे ॥ १४ ॥ ततः सायाह्ने सरामः कृष्णो गोपैः स्तुतः सन् गाः परावर्त्य वेणु वादयन् व्रजं विवेश॥१५॥ तदा
गोपीनां कृष्णदर्शनेऽत्यानंदः आसीत् । कृष्णं विना यासां क्षणं युगशतमिव जातम् ॥ १६॥इति श्रीभाग०दशम०पू०चू०एकोनविंशोऽध्यायः
॥ १९॥विंशे प्रावृट्छरच्छोभावर्णनेन वनोचिताः॥प्रावृट्क्रीडा निरूप्यंते गोपरामयुजो हरेः ॥ १ ॥ हेयादेयोपमानेन प्रावृट्छरदृतुश्रियोः॥
वर्णनं त्वद्भुतैश्वर्यकृष्णलीलाविवक्षया ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ गोपाः दावाग्नेरात्मनो मोक्षं प्रलंबवधं च स्त्रीभ्य आचख्युः ॥ १ ॥

ततः एवं तयोरद्भुतं कर्म श्रुत्वा गोपाः गोप्यश्च कृष्णरामौ देवश्रेष्ठौ मेनिरे ॥२॥ततः सर्वप्राणिसमुद्भवो वर्षाऋतुः प्राप्तः । कथंभूतः सः । क्षोभि
तनभस्थलः ॥ ३ ॥ तदा मेघैराकाशं गुणैर्व्याप्तं ब्रह्मेव बभौ ॥ ४ ॥ तदा सूर्यःकिरणैरष्टौ मासान्पीतं यद्भूमेर्जलं तन्मोक्तुमारेभे ॥५ ॥ किंच
मेघाः विश्वस्य जीवनं जलं करुणा इव मुमुचुः ॥ ६ ॥ तदा च ग्रीष्मेण कृशा मही पुष्टा जाता काम्यतपसो नरस्य तनुः कामान् सम्प्राप्य पुष्टा

गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ॥ मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥२॥ ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्व
सत्त्व[1]समुद्भवा ॥ विद्योतमान[2]परिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥ ३ ॥ सांद्रनीलांबुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥ अस्पष्ट
ज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ॥४॥अष्टौ मासान्निपीतं यद् भूम्याश्चोदमयं वसु ॥ स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः
काल आगते ॥५॥ तडित्वंतो महामेघाश्चंडश्वसनवेपिताः॥ प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव॥ ६॥ तपःकृशा
[3]देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही ॥ यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फलम् ॥ ७ ॥ निशामुखेषु खद्योतास्तमसा
भांति न ग्रहाः ॥ यथा पापेन पाषंडा नहि वेदाः कलौ युगे ॥८॥ श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मंडूका व्यसृजन् गिरः ॥
तूष्णीं शयानाः प्राग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्यये[4] ॥ ९ ॥ आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योऽनुशुष्यतीः ॥ पुंसो यथाऽस्वतं
त्रस्य देहद्रविणसंपदः ॥१० ॥ हरिता हरिभिः शष्पैरिंद्रगोपैश्च लोहिता॥ उच्छिलींध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूर
भूत् ॥ ११ ॥ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः ॥ धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥ १२ ॥

भवति यथा ॥७॥ निशामुखेषु खद्योताः भांति ग्रहाः न यथा कलौ पापेन पाषण्डाः न वेदाः ॥८॥ किंच पर्जन्यशब्दं श्रुत्वा मंडूकाः शब्दां
श्चक्रुः यथा नियमात्यये ब्राह्मणाः पुनर्वाचमाददते ॥९॥क्षुद्रनद्यः उत्पथवाहिन्यः आसन् इंद्रियाधीनस्य पुंसो द्रव्यसम्पद इव॥ १०॥हरितस्तृणै
ररुणकीटैश्च हरिता रक्ता च भूः राज्ञां सेनेव जाता॥ ११॥क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां हर्षं ददुः।दैवाधीनमजानतां धनिनःमुपतापं ददुः ॥१२॥

---

१ सर्वसत्त्वानामुत्पत्तितो जविनतश्च समुद्भवः यस्यां सा । २ परिधयः दिशः । ३ पर्जन्यसिक्ता । ४ नित्यकर्मसमाप्त्यनंतरम् ।

किंच सर्वे प्राणिनो नवोदकसेवने रुचिरं रूपं दधुः यथा हरिसेवया भक्ताः ॥ १३ ॥ सरिद्भिः सगतः सिंधुश्चुक्षोभ यथाऽपक्वयोगिनश्चित्तम् ॥१४॥ पर्वताः धाराभिर्हन्यमाना अपि न विव्यथुः यथा व्यसनैः पराभूता अपि भक्ताः ॥ १५ ॥ मार्गास्तृणैर्व्याप्ताः संदिग्धाः आसन् द्विजैर नभ्यस्ताः श्रुतय इव ॥ १६ ॥ मेघेषु विद्युल्लताः स्थैर्यं न चक्रुः पुरुषेषु पुंश्चल्य इव॥१७ ॥ आकाशे निर्गुणमपींद्रधनुरभात् प्रपंचे निर्गुणः पुमा

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ॥ अबिभ्रद्रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ १३ ॥ सरिद्भिः संगतः सिंधुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् ॥ अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं[1] गुणयुग्यथा ॥१४॥ गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ॥ अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः ॥१५॥ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः॥ नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥ १६ ॥ लोकबंधुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ॥ स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव ॥ ॥१७॥ धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं[2] च गुणिन्यभात् ॥ व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा ॥ १८ ॥ न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः ॥ अहंमत्या भासितया स्वभासा[3] पुरुषो यथा ॥ १९॥ मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दन् शिखंडिनः॥ गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाऽच्युतजनागमे ॥ २०॥ पीत्वाऽपः पादपाः पद्भिरासन् नानात्ममूर्तयः॥ प्राक् क्षामास्तपसा श्रांता यथा कामानुसेवया ॥ २१ ॥ सरस्स्वशांतरोधस्सु न्यूषुरंगापि सारसाः ॥गृहेष्वशांतकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥२२॥ जलौघैर्निरभिद्यंत सेतवो वर्षतीश्वरे[4] ॥ पाषंडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥२३ ॥

निव ॥१८॥ मेघैर्गुप्तश्चंद्रो न रराज अहंकारेण गुप्तो जीव इव ॥१९ ॥ तदा मेघागमे मयूराः प्रत्यनन्दन् यथा गृहे खिन्नाः पुरुषा भक्तसमागमे नंदंति ॥ २० ॥ वृक्षाः मूलैर्जलं पीत्वा नानामूर्तयः आसन् यथा तपसा श्रांताः नराः कामसेवया ॥ २१॥ किंच पंककण्टकादियुक्ततटेषु सरस्सु चक्रवाकाः अवसन् अशांतकार्येषु गृहेषु ग्राम्या यथा ॥२२॥ जलस्यौघैस्तटमर्यादाः अभिद्यन्त कलौ पाषंडिनां दुष्टवादैर्वेदमार्गाः यथा ॥२३॥

---

[1] कामवासनायुक्तम् । [2] मौर्वीशून्यं गुणरहितं च । [3] स्वचैतन्येन प्रकाशितेनाहंकारेणेत्यर्थः । [4] पर्जन्ये ।

मेघाः भूतेभ्यो जलव्यमुंचन् यथा राजानो दानानि ददते॥२४॥एवंभूतं पक्कखर्जूरजंबूयुतं तद् वनं दृष्ट्वा गोगोपैर्बलरामेण च सह कृष्णस्तत्र विवेश ॥ २५ ॥तदा धेनवो भगवताऽऽहूताः सत्यः स्रावितपयोधराः ययुः ॥२६॥ तदा हरिः प्रीताः पुलिंदीर्ददर्श । वनपंक्तयो मधुस्रवाः ददर्श । गिरेः पतिताः जलधारास्तासां नादान् निकटवर्तिनीर्गुहाश्च ददर्श॥२७॥तत्र मेघे वर्षति सति कृष्णः क्वचित् वृक्षच्छायायां प्रविश्य कंदमूलफलाशनो रेमे ॥२८॥गृहादानीतं दध्योदनं शिलायां कृत्वा सबलगोपैर्बुभुजे॥२९॥ ततस्तृणोपरि संचर्वतस्तृप्तान् वृषान् वत्सान् गाश्च पयोधरभारश्रमाः॥३०॥

व्यमुंचन् वायुनिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः॥यथाऽऽशिषो विश्पतयः कालेकाले द्विजेरिताः ॥ २४ ॥ एवं वनं तद्
वर्षिष्ठं पक्कखर्जूरजम्बुमत् ॥ गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्धरिः ॥२५॥ धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूय
सा ॥ ययुर्भगवताऽऽहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः॥२६॥वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ॥ जलधारा गिरेर्नादा
नासन्ना ददृशे गुहाः ॥२७॥ क्वचिद् वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति॥निर्विश्य भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः
॥ २८ ॥ दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलांतिके ॥ संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः ॥२९॥ शाद्वलोपरि
संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ॥ तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥ ३० ॥ प्रावृट्छ्रियं च तां वीक्ष्य
सर्वभूतमुदावहाम् ॥ भगवान् पूजयांचक्र आत्मशक्त्युपबृंहिताम ॥ ३१ ॥ एवं निवसतोस्तस्मिन् रामकेशवयोर्व्रज॥
शरत् समभवद् व्यभ्रा स्वच्छांब्वपरुषानिला ॥३२॥ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ॥ भ्रष्टानामिव चे
तांसि पुनर्योगनिषेवया॥३३॥ व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पंकमपां मलम् ॥ शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्य
थाऽशुभम् ॥ ३४ ॥ सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ॥ यथा त्यक्तैषणाः शांता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः॥३५॥

तथा तां वर्षाऋतुश्रियं च दृष्ट्वा संमानं चक्रे ॥ ३१ ॥ एवं तत्र रामकृष्णयोर्निवसतोः सतोः शरदृतुः प्राप्तः । तदा खं निरभ्रम् । जलं स्वच्छम् । शांतो वायुश्च ॥ ३२ ॥ शरदा जलानि प्रकृतिं ययुः यथा योगसेवया भ्रष्टानां चेतांसि ॥ ३३ ॥ किंच नभसो मेघं भूतानां सांकर्यं भुवः पंकं जलस्य मलं च शरद् जहार । आश्रमिणां चतुर्णां पापं कृष्णभक्तिरिव॥३४॥मेघाः सर्वस्वं हित्वा शुभ्रकांतयो रेजुः त्यक्तैषणाः मुनय इव॥३५॥

पर्वताः जलं क्वचिन्मुमुचुः क्वचिन्न यथा ज्ञानिनो ज्ञानं क्वचिद् विस्तारयंति क्वचिन्न ॥ ३६ ॥ क्षीयमाणं जलं क्षुद्रजलेचराः न विदुः यथा
क्षीयमाणमायुर्मूढनरा नजानन्ति ॥ ३७ ॥ क्षुद्रजलचराः अर्कजं तापं प्रापुः यथा कुटुंबी दारिद्र्येण तापं प्राप्नोति ॥ ३८ ॥ किंच स्थलानि
कर्दमं जहुः लताः अपक्वतां जहुः यथा धीराः शरीरादौ ममतां त्यजंति ॥ ३९ ॥ किंच अब्धिः स्थिरजलोऽभूत् त्यक्तक्रियो मुनिरिव॥४०॥
शरदागमे कर्षकाः क्षेत्रेभ्यः सेतुभिजलं जगृहुः यथा योगिन इंद्रियरोधेन ज्ञानम् ॥४१॥ भूतानां शरदर्कजं तापं चंद्रो जहार देहाभिमानं बोध

गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् ॥ यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥ ३६ ॥ नवाविदन् क्षीय
माणं जलं गाधजलेचराः॥यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुंबिनः ॥ ३७॥गाधवारिचरास्तापमविंदन् शरदर्कजम् ॥
यथा दरिद्रः कृपणः कुटुंब्यविजितेंद्रियः॥३८॥शनैश्शनैर्जहुः पंकं स्थलान्यामं च वीरुधः॥यथाहंममतां धीराः शरी
रादिष्वनात्मसु ॥ ३९ ॥ निश्चलांबुरभूत् तूष्णीं समुद्रः शरदागमे ॥ आत्मन्युपरते सम्यग् मुनिर्व्युपरतागमः॥४०॥
केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् कर्षका दृढसेतुभिः ॥ यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः॥४१ ॥ शरदर्कांशुजांस्तापा
न् भूतानामुडुपोऽहरत् ॥देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ॥४२॥खमशोभत निर्मेघ शरद्विमलतारकम्॥
सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥ ४३ ॥ अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ॥ यथा यदुपतिः
कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि॥४४॥आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ॥ जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृत
चेतसः ॥ ४५॥गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाऽभवन् ॥ अन्वीयमानाः स्ववृषः फलैरीशक्रिया इव ॥४६॥

इव ॥ ४२ ॥ खं निर्मेघं स्वच्छनक्षत्रं शुशुभे सत्त्वयुक्तं चित्तमिव ॥ ४३ ॥ तदा चंद्रो नक्षत्रैः पूर्णमंडलः शुशुभे यथा यादवैर्वृतः कृष्णः
॥ ४४ ॥ किंच जनाः पुष्पवनवायुमालिंग्य तापं जहुः । कृष्णहृतचित्ताः गोप्यो न जहुः ॥४५ ॥ तदा गोमृगखगस्त्रियः शरदृतुना पुष्पिण्यः
स्वपतिभिः पश्चादन्वीयमानाः अभवन् ॥ ४६ ॥

---

१ इन्द्रियैः । २ इवशब्दोऽध्याहार्यः । ३ शब्दब्रह्मणः वेदस्यार्थान् पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णीतान् दर्शयतीति तथा । ईश्वराराधनार्थाः क्रियाः ।

सूर्योदये कमलानि चंद्रविकासीनि विना हर्षं प्रापुः यथा राज्ञा दस्यून् विना लोकाः॥४७॥किंच पुरग्रामव्रजेषु नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैर्यज्ञैर्महोत्स
वैश्च लौकिकैः पक्वधान्येन च युक्ता भूर्बभौ॥४८॥शरदागमाद्द वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च वर्षाकाले रुद्धाः संतो बहिर्निर्गम्य स्वस्वार्थान्
प्रपेदिरे यथा सिद्धाः आयुषा रुद्धाः संतः काले प्राप्ते देवादिदेहान् प्राप्नुवंति॥४९॥इति श्रीभागवते दशम॰पू॰चू॰विंशोऽध्यायः॥२०॥एकविंशे
शरद्रम्यवृंदावनगते हरौ ॥ तद्वेणुस्वरमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच॥हे राजन् ! गोगोपालसहितः कृष्णः शरत्स्वच्छजलं

उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना ॥ राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून् विना नृप ॥ ४७ ॥ पुरग्रामे
त्वाग्रयणैरैंद्रियैश्च[1] महोत्सवः ॥ बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां[2] नितरां हरेः ॥ ४८ ॥ वणिङ्मुनिनृपस्नाता
निर्गम्याऽर्थान् प्रपेदिरे ॥ वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिंडान् काल आगते ॥ ४९ ॥ इति श्रीभा॰ म॰ दश॰ पू॰
प्रावृट्शरद्वर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगंधिना ॥ न्यविशद्
वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ १ ॥ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृंगद्विजकुलघुष्टसरस्सरिन्महीध्रम् ॥ मधुपतिरव
गाह्य चारयन् गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम् ॥२॥ तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ॥काश्चित् परोक्षं
कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥ तद्द वर्णयितुमारब्धाः स्मरंत्यः कृष्णचेष्टितम्॥नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्त
मनसो नृप ॥ ४ ॥ बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयंतीं च मालाम् ॥
रंध्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृंदैर्वृंदारण्यं स्वपदै[3]रमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥

कमलसुगंधिवायुना वातम्॥ १॥पुष्पितवनपंक्तिषु मत्तभ्रमरपक्षिभिर्नादितसरस्सरित्पर्वतं तद्वृंदावनंप्रविश्य बलेनगोपालैश्च सहकृष्णो गाश्चारयन्
वेणुमवादयत् ॥२॥ तत् कामोत्पत्तिकरं वेणुगीतं श्रुत्वा गोप्यः परोक्षं सखीभ्योऽवर्णयन्॥३॥तद् वर्णयितुमारब्धवत्योऽपि कामवेगेन विक्षिप्तम
नसो वर्णयितुं नाशकन् ॥४॥तदा यादृशं कृष्णस्मरणं तासां मनःक्षोभकं जातं तदाह। कृष्णो मयूरपिच्छमुकुटं नटवरवपुर्बिभ्रत् तथा कर्णयोः
कर्णिकारपुष्पं बिभ्रत् तथा स्वर्णवत्पीतं वासो वैजयंतीं मालां च बिभ्रत् वेणोः रंध्राण्यधरसुधयाऽऽपूर्यंगोपैर्गीतकीर्तिः सन् वृन्दावनं विवेश॥५॥

---

[1] इंद्रियार्थैः। लौकिकैर्न वैदिकैरित्यर्थः। [2] रामकृष्णाभ्यामित्यर्थः। [3] स्वपदैरंकितैः रमणं रातिजनकम्।

हे नृप!एवं वेणुशब्दं श्रुत्वा व्रजस्त्रियो वर्णयंत्यः सत्यः पदेपदे कृष्णमालिंगितवत्यः ऊचुः॥६॥गोप्य ऊचुः॥हे गोप्यः ! चक्षुष्मतां तावत् प्रियदर्शनमिदमेवफलम् । नान्यत्।तच्च फलं पशून् वने प्रवेशयतोः रामकृष्णयोर्वेणुं वादयन्मुखं यैः पीतं तैरेव सेवितम् । नान्यैः॥ ७ ॥अन्याःआहुः। हे गोप्यः! आम्रप्रवालकमलमालाभिर्विचित्रवेषौ गोपसभायां नटवराविव मध्ये रेजतुः।अहो गोपानां पुण्यमिति॥८॥किंच हे गोप्यः।अयं वेणुः किं पुण्यं कृतवान् यतोऽस्मद्भोग्यां कृष्णाधरसुधां स्वयं भुंक्ते।किंच यासां जलेन पुष्टाः ताः नद्यः कमलादिना रोमांचिताः लक्ष्यंते।येषांवंशेजाता

इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ॥ श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयंतोऽभिरेभिरे ॥ ६ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ अक्षण्वतां
फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः ॥ वक्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तक
टाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालाऽनुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ॥ मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगो
ष्ठ्यां रंगे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥८॥ गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिका
नाम् ॥ भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टरसं[3] ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथाऽऽर्याः ॥ ९ ॥ वृन्दावनं सखि भुवो
वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि ॥ गोविंदवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तस
त्त्वम् ॥ १० ॥ धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता या नंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषम् ॥ आकर्ण्य वेणुरणितं सह
कृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥ ११ ॥

स्ते वृक्षाः मधुधारामिषेणाश्रूणि मुमुचुः यथा वृद्धाः स्ववंशे हरिसेवकं दृष्ट्वा रोमांचिताः भवंत्यश्रूणि च मुञ्चंति॥९॥हे सखि ! इदं वनं भुवःकीर्तिं विस्तारयति यतः कृष्णपादाब्जप्राप्तशोभम् । किंच इमं वेणुनादं तदनु मयूरनृत्यं च दृष्ट्वाऽन्ये मृगादयः पर्वतशिखरेषु स्तब्धा बभूवुः ॥ ॥१०॥अपराः आहुः । हे गोप्यः ! एताः हरिण्योऽज्ञा अपि धन्याः यतो वेणुगीतं श्रुत्वा पतिभिः सह स्नेहाऽवलोकनैःकृष्णपूजां चक्रुः॥११॥

---

१ स्निग्धकटाक्षविसर्गम् । २ ईषदंतरांतरसंयुक्तम् । ३ केवलमवशिष्टं रसमात्रं यथा भवति तथा ।

अन्या ऊचुः । हे गोप्यः । देवांगनाः कृष्णं दृष्ट्वा तद्वेणुगीतं च श्रुत्वा विमानेषु देवानामुत्संगेषु स्थिता अपि श्लथन्नीव्यो मुमुहुः॥ १२॥ किंच हे गोप्यः ! गावो वेणुगीताऽमृतमुन्नमितकर्णपुटैः पिबंत्यस्तस्थुः । तथा स्नुतस्तनपयःकवलाः सन्तो विस्मृतक्रियाः बभूवुः ॥ १३ ॥ हे गोप्यः ! अत्र ये पक्षिणो वृक्षशाखाः आरुह्य कृष्णस्य वेणुगीतं शृण्वंति ते च निर्निमेषदृशः पश्यंति ते बहुधा मुनयो भवितुमर्हंति॥ १४ ॥

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सव[1]रूपवेषं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ॥ देव्यो विमानगतयः स्मर[2]नुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविंदमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशंत्यः ॥ १३॥ प्रायो बतांब विहगा मुनयो वनेऽस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम्॥ आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वंत्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः॥१४॥ नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ॥ आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णंति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वाऽऽतपे व्रजपशून् सह रामगोपैः संचारयंतमनुवेणुमुदीरयंतम ॥ प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात स्ववपुषांबुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥

हे गोप्यः ! नद्यः कृष्णगीतं श्रुत्वोर्मिभुजैः कमलान्याहरंत्यो मुरारेः पादयुगं धारयंति । अतस्ताः धन्याः ॥ १५ ॥ किंच हे गोप्यः ! मेघः आतपे रामगोपैःसह पशून् चारयन्तं कृष्णं दृष्ट्वोदितः सन् स्ववपुषा छत्रमिव छायामकरोत् । किं भाग्यम् ॥ १६ ॥

---

१ वनितानामुत्सवो यस्मात् तथाविध रूपं वेषश्च यस्य तम् । २ स्मरेण परिक्षिप्तधियः । ३ दृशा मार्गेणाऽऽत्मनि मनासि गोविन्दं स्पृशंत्यः आलिंगंत्यः । ४ अश्रूणां कलाः लेशाः लोचनयोर्यासां तांः । गोविशेषणान्येतानि । गावः शावाश्चेति समुच्चयः । ५ कृष्णस्य दर्शनं पुष्पफलाद्यन्तरं विना यथा भवति तथा । ६ कृष्णप्रकटितम् । ७ आयतैः परिभ्रमैर्लक्षितेन सूचितेन मनोभवेन भग्नो वेगो यासां ताः । ८ आलिङ्गनेनाच्छादितं यथाभवति तथा । ९ पुष्पसमूहैस्तत्तुल्यैस्तुषारैर्वा । १०लोकार्तिहरणशीलत्वादिसाम्यात् सखा श्रीकृष्णो मेघस्य ॥

हे सख्यः ! एताः पुलिन्द्यः कृतार्थाः यतः श्रीकृष्णचरणकमलकुंकुमं वने चंक्रमणन तृणेषु संलग्नं दृष्ट्वा तन्मुखस्तनेष्वालिप्य कामव्यथां जहुः। अतस्ताः धन्याः ॥ १७ ॥ कन्या ऊचुः ॥ अयं गोवर्धनोऽद्रिर्वैष्णवेषु श्रेष्ठोऽस्ति यतः स सहगोगणयोः रामकृष्णयोर्जलतृणकन्दमूलगुहादिभिः संमानं करोति ॥ १८ ॥ किं च हे सख्यः ! शिरसि गोपादबंधनरज्जुवेष्टनेन स्कन्धे गोकर्षणार्थं पाशग्रहणेन शोभमानयोर्गाः वने नयतोः रामकृष्णयोर्वेणुनादैर्गतिमतां स्तब्धता स्थावरधर्मस्तरूणां रोमांचो जंगमधर्मः इदमाश्चर्यं शृणुत ॥१९॥एवं हे नृप ! वृन्दावनस्थाः गोप्यो मिथः

पूर्णाः पुलिंद्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेन [२]दयितास्तनमंडितेन॥ तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन [३]लिंपन्त्य आनन कुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥हंतायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ॥॥ मानं तनोति सहगो[४]गणयोस्तयोर्यत् पानीयसू[६]यवसकन्दरकंदमूलैः ॥ १८ ॥ गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनु[७]भृत्सु सख्यः ॥ अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥१९॥ एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ॥ वर्णयन्ती मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे श्रीकृष्णवेणुगीतवर्णनं नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हेमन्ते प्रथमे मासि नंदव्रजकुमारिकाः॥ चेरुर्हविष्यं भुंजानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥ १ ॥ आप्लुत्यांभसि कालिंद्या जलांते चोदितेऽरुणे ॥ कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम् ॥ २ ॥

कृष्णक्रीडाः वर्णयंत्यः सत्यस्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चूर्णिकायां दशमस्कन्ध पूर्वा० एकविंशोध्यायः ॥ २१॥ द्वाविंश गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया ॥ वरं दत्त्वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥हे राजन् ! हेमन्ते मार्गशीर्षे मासि व्रजकुमारिकाः हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनं व्रतं चेरुः ॥१॥ ततोऽरुणोदये यमुनायाः जले स्नात्वा तीरे वालुकामयीं देवीं कृत्वा ॥ २ ॥

---

[१] उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जयोः रागेण आरुण्येन श्रीः कांतिर्यस्य तेन कुंकुमेन । [२] दयितानां स्तनेषु मंडितेन अनुलिप्तेन । [३] कुंकुमदर्शनेन स्मरकृता रुक् तापो यासां ताः । [४] गोभिः गणेन सखिसमूहेन च वर्तमानयोः । [५] रामकृष्णयोः । [६] सूयवसं शोभनतृणम् । [७] स्थावरजंगमात्मकेषु द्विविधेषु शरीरेषु मध्ये ।

गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिस्तामानर्चुः ॥३॥ किंच हे कात्यायनि ! हे महामाये !! हे देवि !! नदगोपसुतं कृष्णं मे पतिं कुरु। तुभ्यं नमः॥४॥ एवं मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः । एवं ताः मासपर्यंतं व्रतं चेरुः॥५॥ व्रतपूर्वांगमाह । प्रातरेवोत्थाय मिथो गृहीतपाणयः ॥६॥ कालिंद्यां स्नातुं यांत्यः उच्चैः कृष्णं जगुः । एकदा नद्यां गत्वा तीरे पूर्ववद् वस्त्राणि निधाय जले विजह्रुः। तत् ज्ञात्वा योगेश्वरः कृष्णः॥७॥८॥ गोपैः सह तत्रागत्य तासां

गंधैर्माल्यः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ ऊच्चावचश्चोपहारैः प्रवालफलतडुंलः॥ ३॥ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ॥ नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥४॥ इति मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः॥ एव मासं व्रत चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ॥ ५ ॥ भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान्नदसुतः पतिः ॥ उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ॥ ६ ॥ कृष्णमुच्चर्जगुर्यांत्यः कालिंद्यां स्नातुमन्वहम् ॥ नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निःक्षिप्य पूर्ववत् ॥ ७ ॥ वासांसि कृष्णं गायंत्यो विजह्रुः सलिले मुदा ॥ भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ ८ ॥ वयस्यैरावृतस्तत्र गतस्तत्कमसिद्धये ॥ तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः ॥ ९ ॥ हसद्भिः प्रहसन्बालः परिहासमुवाच ह ॥ अत्रागत्याबलाः कामं स्वंस्वं वासः प्रगृह्यताम् ॥ १० ॥ सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद् यूयं व्रतकार्शिताः॥ न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ॥ ११ ॥ एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ॥ तस्य तत्क्ष्वेलित दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ॥ १२ ॥ व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योऽन्यं जातहासा न निर्ययुः॥ एवं ब्रुवति गोविंदे नर्मणाऽऽक्षिप्तचेतसः ॥ आकंठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥ १३ ॥

वस्त्राणि गृहीत्वा कदंबमारुह्य ॥९॥ बालैस्सह हसन् सन् सपरिहासरसं जगाद । हे अबलाः ! अत्रागत्य स्वंस्वं वस्त्रं गृह्यताम्॥१०॥ अहं सत्यं कथयामि न परिहासः यतो यूयं व्रतकृशाःस्थ॥११॥ अतोऽत्रैत्य सहैवैकैकशो वा वस्त्रं गृह्यताम्। हे नृप ! एवं कृष्णस्य परिहासं दृष्ट्वा गोप्यः॥१२॥ व्रीडिताःसत्यो मिथः प्रेक्ष्य हास्य कृत्वा बहिन निर्ययुः। एवं कृष्णे ब्रुवति सति ताः शीतोदके आकण्ठमग्नाः कंपमानाः सत्यः कृष्णमूचुः॥१३॥

---

१ नामामि ।

तत्र मुग्धाः ऊचुः । हे कृष्ण ! अन्यायं मा कृथाः । नन्दपुत्रं त्वां जानीमः । वस्त्राणि देहि यतो वयं कंपिताः ॥ १४ ॥ प्रौढा ऊचुः । हे श्यामसुन्दर ! वयं ते दास्यो भवाम । तवोदितं करवाम । वस्त्राणि देहि । नो चेद् नन्दाय ब्रूमहे ॥ १५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ हे अबलाः ! यूयं यदि मे दास्यः तर्हि मदुक्तं कुरुत । अत्रागत्य वस्त्राणि गृह्णन्तु ॥ १६ ॥ ततस्ताः पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य शीतेन कंपिताः सत्यो जलाद् बहिर्निर्गताः ॥ १७ ॥ ततः कृष्णस्ताः कुमारिकाः वीक्ष्य स्कंधे वासांसि गृहीत्वा प्रीतः प्रोवाच ॥ १८ ॥ हे अबलाः ! यूयं व्रतं धृत्वा

माऽनयं भोः कृथास्त्वां तु नंदगोपसुतं प्रियम् ॥ जानीमोंऽग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥ १४ ॥ श्यामसुंदर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ॥ देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद् राज्ञे ब्रुवामहे ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ॥ अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छतु शुचिस्मिताः ॥ १६ ॥ ततो जलाशयात सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः ॥ पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः ॥ १७ ॥ भगवानाह ता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ॥ स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥ १८ ॥ यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत् तदु देवहेलनम् ॥ बद्ध्वांजलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंहसः कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राऽऽप्लवनं व्रतच्युतिम् ॥ तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं[1] नेमुरवद्यमृग्[2] यतः ॥ २० ॥ तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान् देवकीसुतः ॥ वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः ॥ २१ ॥ दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः[3] क्रीडनवच्च कारिताः ॥ वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन् प्रियसंगनिर्वृताः ॥ २२ ॥

वस्त्ररहिताः स्नानं कृतवत्यः । तत् पापमेव । तत्पापनिवृत्तये मूर्ध्न्यंजलिं बद्ध्वाऽधः प्रणामं कृत्वा वस्त्राणि गृह्यताम् ॥ १९ ॥ एवं कृष्णोक्तं विवस्त्रस्नानं व्रतनाशकं मत्वा व्रतपूर्तिहेतवे तमेव प्रणेमुः ॥ २० ॥ ततः कृष्णो नम्रास्ताः दृष्ट्वा ताभ्यो वासांसि ददौ ॥ २१ ॥ एवं कृष्णेन दृढं वंचिता अपि तं दोषदृष्ट्या नापश्यन् ॥ २२ ॥

---

[1] फलभूतम् । [2] यतः स एवाऽवद्यमृग् पापमार्जकः । [3] उपहसिताः ।

ततस्ताः स्ववासांसि परिधाय तस्मिन् लज्जायितेक्षणाः सत्यो नो चेलुः ॥२३॥ ततस्तासां संकल्पं ज्ञात्वा कृष्णः आह ॥२४॥ हे साध्व्यः । युष्म
त्संकल्पो मया विदितोऽनुमोदितश्च। अतः स सत्योभवितुमर्हति॥२५॥ किंचमय्यावेशितधियांमनोरथो विषयभोगाय न कल्पते॥२६॥ हे अबलाः।
व्रजं यात। आगामिनीः रात्रीर्मया सह रंस्यथ ॥२७॥ श्रीशुक उवाच॥ हे नृप! एवं कृष्णेनाऽऽदिष्टास्ताः कुमारिकाः कृष्णचरणकमलं ध्यायंत्यो

परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंगम[1]सज्जिताः ॥ गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः ॥२३॥ तासां विज्ञाय भगवान्
स्वपादस्पर्शकाम्यया ॥ धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥ २४ ॥ संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मद
र्चनम्॥ मयाऽनुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥२५॥ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते॥ भर्जिता क्व
थिता धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते॥२६॥ याताऽबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः॥ यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं
सतीः ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ॥ ध्यायंत्यस्तत्पदांभोज कृच्छ्रान्निर्विवि
शुर्व्रजम्॥२८॥ अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकीसुतः॥ वृंदावनाद् गतो दूरं चारयन् गाः सहाग्रजः॥२९॥ निदाघार्का
तपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः॥ आतपत्रायितान् वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः॥३०॥ हे स्तोक कृष्ण हे अंशो श्रीदा
मन् सुबलार्जुन॥ विशालर्षभ तेजस्विन् देवप्रस्थ वरूथप॥३१॥ पश्यतैतान्महाभागान् परार्थैकांतजीवितान्॥ वातवर्षा
तपहिमान् सहंतो वारयंति नः ॥३२॥ अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्॥ सुजनस्यैव येषां वै विमुखा यांति
नार्थिनः ॥३३॥ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ॥ गंधनिर्यास[2]भस्मास्थितोक्मैः[3] कामान् वितन्वते ॥ ३४ ॥

ययुः॥२८॥ अथ सबलः कृष्णो गोपैर्वृतो गाश्चारयन् दूरंगतः॥२९॥ तदा ग्रीष्मार्कातपे छत्रवत् कृतच्छायान्वृक्षान् दृष्ट्वा कृष्णो गोपानाह ॥३०॥
हे स्तोक! हे कृष्ण ! हे अंशो ! हे श्रीदामन् ! हे सुबल ! ॥३१॥ एतान् वृक्षान् पश्यत । स्वयं वातवर्षातपहिमान् सहित्वाऽस्माकं निवारयंति॥
॥३२॥ अहो तेषां वरं जन्म येषामर्थिनो विमुखा न यांति ॥३३॥ एते पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः सर्वेषां कामान्पूरयति ॥ ३४ ॥

---

[1] प्रेष्ठसंगमेन प्रियतमसंगमेन सज्जिताः वशीकृताः । [2] निर्यासः घनरसः । [3] तोक्मैः पल्लवाद्यंकुरैः ।

एतावदेव प्राणिनां जन्मसाफल्यम् । तदाह प्राणार्थादिभिः सदा श्रेय एवाऽऽचरेत् ॥ ३५ ॥ एवं प्रवालस्तबकफलपुष्पादिभिर्नम्रशाखानां
तरूणां मध्ये यमुनां गतः सन् ॥ ३६ ॥ तत्र गाः जलं पाययित्वा गोपाः स्वयं जलं पपुः ॥ ३७ ॥ तत्रोपवने पशूंश्चारयंतः क्षुधार्ताः गोपाः
कृष्णरामावब्रुवन् ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते द० चू० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशे ततो गोपैरन्नयाच्ञोपदेशतः ॥ तत्पत्न्यनुग्रहात्
कृष्णो दीक्षितानन्वतापयत् ॥ १ ॥ गोपा ऊचुः । हे राम ! हे कृष्ण ! एषा क्षुधाऽस्मान् बाधते । तच्छांतिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥ श्रीशुक

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ॥ प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥ ३५ ॥ इति प्रवालस्तबकफल
पुष्पदलोत्करैः॥तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥३६॥ तत्र गाः पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ॥
ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम्॥३७॥तस्या उपवने कामं चारयंतः पशून्नृप॥कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता
इदमब्रुवन्॥३८॥ इति श्रीभाग० म० दश० पू० श्रीकृष्णकृतगोपीवस्त्रापहरणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ गोपा
ऊचुः ॥ राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण ॥ एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छांतिं कर्तुमर्हथः॥१॥श्रीशुक उवाच ॥ इति
विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ॥ भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा
ब्रह्मवादिनः ॥ सत्रमांगिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥३॥ तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः॥ कीर्त्तयंतो
भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥४॥ इत्यादिष्टा भगवता गत्वाऽयाचंत ते तथा ॥ कृतांजलिपुटा विप्रान् दंडवत्
पतिता भुवि ॥५॥हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः॥प्राप्ताञ्जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ॥६॥

उवाच ॥ एवं गोपैः प्रार्थितः कृष्णः स्वभक्तायाः विप्रभार्यायाः प्रसीदन् सन् जगाद ॥ २ ॥ हे गोपाः देवयजनं गच्छत यत्र ब्राह्मणाः स्वर्गेच्छयांगिरसं
सत्रमासते ॥ ३ ॥ तत्र गत्वा मम रामस्य च नाम गृहीत्वान्नं याचत ॥ ४ ॥ ततो गोपास्तत्र गत्वा विप्रान् दंडवन्नत्वा कृतांजलयोऽन्नमयाचंत
॥ ५ ॥ हे भूमिदेवाः ! शृणुत । अस्मान् कृष्णदासान् रामप्रेरितान् जानीत ॥६॥

---

१ आचार्यां प्रहिताः ।

किंच हे द्विजाः ! इतःसमीपे गाश्चारयन्तौ रामकृष्णौ वर्तेते । तयोरन्नं दीयतां यदि श्रद्धा ॥ ७ ॥ ननु वयं दीक्षिताः अभोज्यान्नाः इति चेत् तत्राहुः । हे विप्राः ! दीक्षायाः आरभ्याऽग्नीषोमीयपश्वालंभनात् पूर्वमन्नभक्षणे दोषस्तथा सौत्रामण्याश्च नान्यत्र ॥ ८ ॥ हे राजन् ! एवं द्विजाः भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः यतो बालिशाः वृथा वृद्धाभिमानिनः ॥ ९ ॥ किंच हे नृप ! देशकालद्रव्यमंत्रतंत्रादि सर्वं यज्ञश्च यन्मया ॥१०॥ तं साक्षाद्भगवंतं मनुष्यदृष्ट्या द्विजाः मेनिरे ॥ ११ ॥ द्विजाः ओमिति नेति च नोचुः । ततो गोपाः निराशाः भूत्वा रामकृ

गाश्चारयंतावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो [1]लषंतो बुभुक्षितौ ॥ तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥ ७ ॥ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ॥ अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥८॥ इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः॥क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशावृद्धमानिनः॥९॥देशः कालः पृथग्द्रव्यं मंत्रतंत्रर्त्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च ऋतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १०॥ तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवंतमधोक्षजम् ॥ मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥११॥ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप ॥ गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥ १२ ॥ तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ॥ व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयन् लौकिकीं गतिम्॥१३ ॥ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतम् ॥ दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया ॥१४ ॥ गत्वाऽथ पत्नीशालायां दृष्ट्वाऽऽसीनाः स्वलंकृताः ॥ नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥ नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः ॥ इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् ॥ १६ ॥

ष्णयोरागत्योचुः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा कृष्णः प्रहस्य पुनर्गोपानाह ॥ १३ ॥ हे गोपाः ! सबलं मां प्राप्तं विप्रपत्नीभ्यः कथयत । ताः वोऽन्नं दास्यंति ॥ १४ ॥ ततो गोपास्तत्र गत्वा पत्नीशालायामासीनास्ताः दृष्ट्वा नत्वा च जगदुः ॥ १५ ॥ हे विप्रपत्न्यः ! युष्मभ्यं नमः वचांसि शृणुत । इतोऽविदूरे भ्रमता कृष्णेन वयं प्रेषिताः ॥ १६ ॥

---

[1] अभिलषतः ।

स कृष्णो गाश्चारयन् गोपालैः रामेण च सह दूरमागतः। तस्य गोपैः सह क्षुधितस्याऽन्नं दीयताम् ॥ १७ ॥ ततस्ताः कृष्णं प्राप्तं श्रुत्वा जातसंभ्रमाः सत्यः ॥१८॥ चतुर्विधमन्नं गृहीत्वा नद्यः समुद्रमिव कृष्णमभिजग्मुः ॥१९॥ ततश्च ताः पत्यादिभिर्निषेधिता अपि कृष्णे धृतमनसःसत्यः ॥२०॥ यमुनोपवने गत्वा सरामं कृष्णं ददृशुः ॥२१॥कथंभूतं तम् । श्यामं पीतांबरधरं मित्रस्कन्धे कृतहस्तमन्यहस्तेन कमलं भ्रामयंतं प्रसन्न

गाश्चारयन्स गोपालैः स रामो दूरमागतः ॥ बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥१७॥ श्रुत्वाऽच्युतमुपायांतं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ॥ तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥१८॥ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ॥ अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥१९॥ निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बंधुभिः सुतैः ॥ भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः[1] ॥२०॥ यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमंडिते ॥ विचरंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः ॥२१॥ श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ॥ विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम्[2] ॥२२॥ प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैः[3] यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरंध्रैः ॥ अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं[4] यथाभिमतयो[5] विजहुर्नरेन्द्र ॥ २३ ॥ तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ॥ विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः॥२४॥ स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किम्॥यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः ॥ २५ ॥ नन्वद्धा मयि कुर्वंति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः[6] ॥ अहैतुक्य[7]व्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये[8] यथा[9] ॥ २६ ॥

मुखम् ॥२२॥ ईदृशं तं दृष्ट्वा नेत्ररंध्रैरंतः प्रविश्य चिरकालमालिंग्य तापं जहुः ॥२३॥ ततः कृष्णस्त्यक्तसर्वाशाः स्वदिदृक्षयाऽऽगतास्ताः ज्ञात्वा प्रहस्याऽऽह ॥ २४॥ हे स्त्रियः ! स्वागतं वः। आस्यतां किं करवाम। किं च दर्शनार्थं यूयं प्राप्ताः। इदं वो योग्यम् ॥ २५ ॥ ननु विवेकिनो

---

[1] दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृतः आशयो याभिस्ताः । [2] कर्णयोरुत्पले अलकाः कपोलयोर्मुखाब्जे च हासो यस्य तम् । [3] श्रुताः ये प्रियतमस्योदयाः उत्कर्षास्त एव कर्णपूराः तैः । [4] सुषुप्तसाक्षिणम् । [5] अहंकृतयः । [6] आत्मनः पुरुषार्थं पश्यन्तीति तथा [7] अहैतुकीं फलाभिसन्धानरहिताम् । अतोऽव्यवहितां निरंतराम् । [8] आत्मा च प्रियश्च तस्मिन् । [9] यथावत् ।

मयि निष्कामा भक्ति कुर्वंति ॥ २६ ॥ यतः आत्माध्यासेन देहापत्यकलत्रधनादयःसर्वे प्रियाः भवंति । ततः को न्वपरः ॥ २७ ॥ अतो
यूयं धन्याः । तस्मात् यज्ञवाटं गच्छत । युष्मत्पतयो यज्ञं समापयिष्यंति ॥ २८ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ हे विभो ! एवं क्रूरं वक्तुं नार्हसि । वयं
सर्वबंधून् हित्वा त्वद्दास्यार्थं प्राप्ताः अतोऽस्मान् मा त्यज ॥ २९ ॥ किंच अस्मत्पतिपुत्रादयो न स्वीकारं कुर्वंति । तस्मादस्माकमन्य
गतिर्मा भूत् । त्वद्दास्यमेव देहि ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे स्त्रियः ! युष्मासु देवा अपि मानं करिष्यंति पतिपुत्रादयः किमु ॥ ३१ ॥

प्राणबुद्धिमनस्स्वात्मदारापत्यधनादयः ॥ यत्सपर्कात् प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः ॥ २७ ॥ तद् यात देव
यजनं पतयो वो द्विजातयः ॥ स्वसत्रं पारयिष्यंति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥ २८ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ मैवं विभोऽर्हति
भवान् गदितं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ॥ प्राप्ता वयं तुलसिदामपदावसृष्टं[2] केशैर्निवोढुमतिलंघ्य
समस्तबन्धून् ॥ २९ ॥ गृह्णंति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबंधुसुहृदः कुत एव चान्ये॥तस्माद् भवत्प्रपदयोः[3]
पतितात्मनां नो नान्या भवेद् गतिररिंदम तद् विधेहि ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः
॥ लोकाश्च वो मयोपेता[4] देवा[5] अप्यनुमन्वते ॥३१॥ न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यंगसंगो नृणामिव ॥ तन्मनो
मयि युंजाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ॥ ॥३२ ॥ (स्मरणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयिभावोऽनुकीर्तनात्॥न तथा सन्निकर्षेण
प्रतियात ततो गृहान्) श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ॥ ते चानसूयवः स्वाभिः
स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥ ३३ ॥ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथाश्रुतम् ॥ हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनम् ॥
॥ ३४ ॥ भगवानपि गोविंदस्तेनैवान्नेन गोपकान् ॥ चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥ ३५ ॥

किं च मद्भक्तानां सुखाय स्नेहवृद्धये चांगसंगो न भवति किंतु मनस्संग एव । अतो मयि मनो युंजानाः सत्यः शीघ्रं मां प्राप्स्यथ ॥ ३२ ॥
श्रीशुक उवाच॥ एवं कृष्णेनोक्ताः विप्रपत्न्यो यज्ञवाटं गताः ॥ ततः पतयस्तासु दोषमकृत्वा ताभिः सह यज्ञं समापयन् ॥ ३३ ॥ तत्रैका भर्त्रा
धृता सती यथाश्रुतं कृष्णं मनसालिंग्य देहं जहौ ॥ ३४ ॥ ततः कृष्णस्तेनान्नेन गोपान् भोजयित्वा स्वयं बुभुजे ॥ ३५ ॥

---

१ निगमं प्रतिज्ञानं "न मे भक्तः प्रणश्यति" इति । २ अवज्ञया दत्तमपि । ३ तव पादाग्रयोः । ४ उपेताः अनुज्ञाताः । ५ प्रत्यक्षं देवान् प्रदर्श्याऽऽह देवा अपीति ।

एवं कृष्णो लोकमनुकुर्वन् गोगोपगोपीः रमयन् रेमे ॥ ३६॥ अथ ते विप्राः रामकृष्णयोर्याच्ञां हतवंतो वयमिति स्मृत्वाऽन्वतप्यंत ॥ ३७ ॥
ततस्ते स्त्रीणां कृष्णे भक्तिं दृष्ट्वा भक्त्या हीनं स्वमात्मानं व्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥ अहो नो जन्म धिक् । तथा व्रतं विद्यां कुलं क्रियाश्च धिक्
यतो वयं कृष्णे विमुखाः ॥ ३९ ॥ किंच भगवन्माया योगिनामपि मोहिनी यतो नृणां गुरवोऽपि स्वार्थे मुह्यामहे ॥ ४० ॥ अहो !

एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन्[1] ॥ रेमे गोगोपगोपीनां रमयन्रूपवाक्कृतैः ॥३६॥ अथानुस्मृत्य विप्रास्तेअन्वत
प्यन् कृतागसः ॥ यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडंबयोः ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकि
कीम् ॥ आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥ धिग् जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां[2] धिग् व्रतं धिग् बहुज्ञताम् ॥
धिक् कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे॥३९॥नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी ॥ यद्वयं गुरवो
नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ॥४० ॥ अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ॥ दुरंतभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान्
गृहाभिधान् ॥ ४१ ॥ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ॥ न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः
शुभाः ॥ ४२ ॥ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ॥ भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ ४३ ॥
ननु स्वार्थे विमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ॥ अहो न स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥ ४४ ॥ अन्यथा पूर्ण
कामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ॥ ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडम्बनम् ॥ ४५ ॥

स्त्रीणां गोविंदे भावं पश्यत यो भावो गृहरूपमृत्युपाशान् छिन्नवान् ॥ ४१ ॥ किंच आसां द्विजातिसंस्कारो गुरौ निवासस्तपः शौचं क्रियाश्च
न ॥ ४२ ॥ अथापि योगेश्वरे कृष्णे दृढा भक्तिर्जाता । किमासां भाग्यम् ॥ ४३ ॥ किंच कृपालुः कृष्णो गृहेच्छया मत्तानां नो गोपवाक्यैः
स्मारयामास ॥ ४४ ॥ अन्यथा पूर्णस्य तस्यान्नयाचनया किम् ॥ ४५ ॥

---

[1] नरानुकरणव्रतोः ।

[2] सौत्रं सावित्रं दक्षामात त्रिगणितं जन्मेत्याद्युक्तम् ।

किंच लक्ष्मीरन्यान् हित्वा यं सेवते यस्य च याच्ञा जनमोहिनी खलु ॥ ४६ ॥ किंच देशकालद्रव्यादयो धर्मो यज्ञश्च यन्मयः ॥ ४७ ॥ स एष भगवान् यदुषु जात इति श्रुत्वापि वयं न विद्महे॥४८॥अहो वयं धन्याः यतो नः स्त्रियस्तादृश्यः यासां भक्त्या नो मतिर्हरौ स्थिरा जाता ॥४९॥ तस्मै भगवते कृष्णाय नमः यन्मायामोहिता वयं कर्ममार्गेषु भ्रमामः ॥५०॥ स कृष्णो नोऽपराधं क्षंतुमर्हति ॥ ५१ ॥ एवं स्वाःपराधमनुस्मृत्य कंसाद् भीताः सन्तस्तयोर्दर्शनाय न जग्मुः ॥५२॥ इति श्रीभाग० द० पू० चू० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ चतुर्विंशे महेंद्रस्य मखं

हित्वाऽन्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयाऽसकृत्॥आत्मदोषापवर्गेण[1] यद्याच्ञा जनमोहिनी॥४६॥देशः कालः पृथग् द्रव्यं मंत्रतंत्रर्त्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥४७॥स एष भगवान् साक्षाद् विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः॥जातो यदुष्वित्यशृणम ह्यपि मूढा न विद्महे॥४८॥अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः[2] स्त्रियः॥भक्त्या यासां मतिर्जाता ह्यस्माकं निश्चला हरौ॥४९॥नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे॥यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु॥५०॥स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ॥अविज्ञातानुभावानां क्षंतुमर्हत्यतिक्रमम्॥५१॥इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः॥दिदृक्षवोऽप्यच्युतयोः कंसाद् भीता न चाऽचलन्॥५२॥इति श्रीभाग०म०द०पू०यज्ञपत्न्युद्धरणदीक्षितानुतापनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥श्रीशुक उवाच॥भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः॥ अपश्यन्निवसन् गोपानिंद्रयागकृतोद्यमान्॥१॥तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः॥प्रश्रयावनतोऽपृच्छद् वृद्धान्नंदपुरोगमान् ॥२॥ कथ्यतां मे पितः कोऽयं संभ्रमो व उपागतः ॥किं फलं कस्य चोद्देशः केन वा साध्यते मखः॥३॥

व्यावर्त्य हेतुभिः ॥ कृष्णः प्रवर्तयामास गोवर्धनमखोत्सवम् ॥१॥ भूसुराणां क्रियागर्वं निरस्य स्वस्सुरेषु च ॥ मघवन्मदभंगाय तन्मखं सन्यवारयत् ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ रामेण सह कृष्णोऽपि तत्रैव निवसन्निन्द्रयागकृतोद्यमान् गोपान् ददर्श॥ १ ॥तज्ज्ञात्वापि कृष्णो नम्रतया नन्दादीन् पप्रच्छ ॥ २ ॥ हे पितः ! कोऽयं सम्भ्रमो वः प्राप्तः । मखोऽयमिति चेत् । अस्य किं फलम् । कस्योद्देशः । केनायं मखः साध्यते ॥ ३॥

---

१ आत्मनश्चांचल्यगर्वादिदोषाणां त्यागेन । २ तादृश्यः ।

एतन्मह्यं ब्रूहि । मित्रोदासीनशत्रुरहितानां साधूनां गोप्यं कृत्यं किमपि नास्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंच अयं जनो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा कर्माणि करोति। तत्र यथा विदुषः कर्मफलं स्यात् तथाऽज्ञानिनो न ॥ ६ ॥ तत्राऽयं क्रियायोगः शास्त्रतः प्रवृत्तो वा लौकिको वा प्राप्तः । इदमुच्यताम् ॥ ७ ॥ नन्द उवाच ॥ हे कृष्ण ! भगवदिंद्रप्रियमूर्त्तयो मेघाः ते भूतानां जीवनं पयो वर्षंति ॥ ८ ॥ तमिन्द्रं वयमन्ये च तद्वृष्टिजलेन सिद्धैर्द्रव्यैः

एतद् ब्रूहि महान्कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ॥ नहि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥ [1]अस्त्यस्वपरदृष्टी[2]नाममित्रोदा[3]स्तविद्विषाम् ॥ उदासी[4]नोऽरिवद् वर्ज्य आत्मवत् सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ॥ विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६॥ तत्र तावत् क्रियायोगो भवतां किं विचारितः ॥ अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ॥ ७ ॥ नंद उवाच ॥ पर्जन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः ॥ तेऽभिवर्षंति भूतानां प्राणनं जीवनं पयः ॥ ८ ॥ तं तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् ॥ द्र[5]व्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः ॥ ९ ॥ तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ॥ पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभा[6]वनः ॥ १० ॥ य एवं विसृजेद् धर्मं पारंपर्यागतं नरः ॥ कामाल्लोभाद् भयाद् द्वेषात् स वै नाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वचो निशम्य नन्दस्य यथान्येषां व्रजौकसाम् ॥ इन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥ १२॥

क्रतुभिर्यजन्ते ॥ ९ ॥ ततश्च होमशेषेण त्रिवर्गफलसिद्धये नराः जीविकां कुर्वन्ति ॥१०॥ एवं परंपरागतं धर्मं यः कामलोभद्वेषादिना त्यजेत स शुभं नाप्नोति ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं नन्दस्य गोपानां च वचः श्रुत्वेंद्राय क्रोधं जनयन् कृष्णो नन्दमाह ॥ १२ ॥

---

[1] अस्य पूर्वेणान्वयः । [2] न विद्यते स्वः पर इति दृष्टिर्येषां तेषाम् । [3] उदास्तः उदासीनः । [4] सत्यपि भेददर्शने उदासीनः शत्रुवद्वर्ज्यः । आत्मतुल्यत्वाद् सुहृद् मन्त्रेऽ न वर्जयितव्यः इत्याह । उदासीन इति । [5] यत्नानाम् । [6] फलसाधकः ।

श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणा जायते जंतुः कर्मणैव विलीयते॥सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते॥१३॥अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् फलरूप्य[1]न्यकर्मणाम्[2] ॥ कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः॥१४॥किमिंद्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम्॥अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम्॥१५॥ स्वभावतंत्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते ॥ स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥१६॥ देहानुच्चावचान् जंतुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ॥ शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः॥१७॥तस्मात् संपूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ॥ अंजसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥१८॥आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ॥ न तस्माद्विंदते क्षेमं जारं नार्यसती यथा ॥१९॥ वर्त्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ॥ वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥२०॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते ॥ वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम्॥२१॥सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥२२॥ रजसा चोदिता मेघा वर्षंत्यंबूनि सर्वतः ॥ प्रजास्तैरेव सिद्ध्यंति महेंद्रः किं करिष्यति ॥२३॥

श्रीभगवानुवाच ॥ हे पितः अयं जीवः कर्मणा जायते म्रियते च तथा सुखदुःखादि कर्मणैव प्राप्यते ॥ १३ ॥ यदि च फलरूपीश्वरः कश्चित् स्यात् सोऽपि कर्तारं भजेत ॥ १४ ॥ अतः स्वस्वकर्मानुवर्तिनां भूतानि प्राक्तनसंस्कारजं यत् कर्म तदन्यथा कर्तुमनीशेनेंद्रेण किं न किंचित् ॥ १५ ॥ किंच अयं जनः स्वभावाधीनः स्वभावमनुवर्त्तते । इदं सर्वं स्वभावस्थमेव ॥१६॥ अयं जीवः कर्मणोच्चनीचान् देहान् प्राप्य त्यजति च । तथा शत्रुमित्रोदासीनगुर्वीश्वराश्च कर्मैव ॥१७॥ तस्मात् स्वभावस्थः सन् जनः कर्मैव पूजयेत् । तदेवास्य दैवतम् ॥ १८ ॥ किं च यः पूर्वसेवितां त्यक्त्वाऽन्यां सेवते स तस्मात् क्षेमं नाप्नोति दुष्टा स्त्री जारं यथा सेवित्वा ॥ १९ ॥ स्ववृत्तिं वक्तुं दृष्टांतत्वेन वर्णानां वृत्तिभेदमाह । विप्रो वेदाध्ययनादिना वर्तेत । राजन्यो भुवो रक्षया । वैश्यः कृष्यादिरूपवार्तया । शूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २० ॥ तत्र वैश्यवृत्तेश्चातुर्विध्यमाह । कृषिः १ वाणिज्यं २ गोरक्षा ३ वृद्धिजीवनम् ४ । तत्र वयं सदैव गोरक्षावृत्तयः ॥ २१ ॥ किंच सत्त्वादिगुणाः जगतः पालनादिहेतवः संति । तत्र रजसा विश्वमुत्पद्यते ॥२२॥ तथा रजसा प्रेरिताः मेघा जलं वर्षंति । तैर्मेघैरेव प्रजा जीवंति । तत्रेंद्रः किं करिष्यति ॥ २३ ॥

---

१ फलदाता । २ अन्येषां जीवानां कर्मणाम् ।

तथा हे नंद ! अस्माकं पुरो देशाः ग्रामाः न । वयं तु नित्यं वनपर्वतवासिनः स्मः ॥ २४ ॥ तस्माद्गवां विप्राणामद्रेश्च मखः इंद्रयागार्थं सिद्धैः साहित्यैः साध्यताम् ॥ २५ ॥ तत्र विविधाः पायसादयः सूपांताः पाकाः पच्यंताम् । तथा संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥ तथा विप्रैरग्नयो हूयन्ताम् । तेभ्योऽन्नं धेनुदक्षिणाश्च देयाः ॥ २७ ॥ तथान्येभ्यः श्वचांडालपतितेभ्योऽप्यन्नं देयम् । तथा गवां तृणं दत्त्वा गिरये बलिर्दीयताम् ॥ २८ ॥ तथा यूयं सुवाससः स्वलंकृताः भक्तवंतः सन्तो गोविप्राऽग्निपर्वतान् प्रदक्षिणं कुरुत ॥ २९ ॥ हे नंद ! एतन्मम मतं यदि

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ॥ वनौकसस्तात नित्यं वनशैलनिवासिनः ॥२४॥ तस्माद् गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः ॥ य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥ २५ ॥ पच्यंतां विविधाः पाकाः सूपांताः पायसादयः ॥ संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥ हूयंतामग्नयः सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ अन्नं बहुगुणं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥२७॥ अन्येभ्यश्चाश्वचांडालपतितेभ्यो यथार्हतः ॥ यवसं च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां बलिः ॥ २८ ॥ स्वलंकृता भुक्तवंतः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ॥ प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥२९॥ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते ॥ अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ॥३०॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसया ॥ प्रोक्तं निशम्य नंदाद्याः साध्वगृह्णंत तद्वचः ॥ ३१ ॥ तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ॥३२ ॥ उपहृत्य बलीन् सर्वानादृता यवसं गवाम् ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥३३॥ अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलंकृताः ॥ गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायंत्यः सद्विजाशिषः ॥३४॥

रोचते तर्हि क्रियताम् । अयं गोब्राह्मणाद्रीणां यज्ञो मे प्रियोऽस्ति ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमिंद्रगर्वं दूरीकर्त्रा कृष्णेनोक्तं श्रुत्वा नंदाद्यास्तद्वचोऽगृह्णन् ॥ ३१ ॥ तथा च कृष्णेनोक्तवत सर्वे चक्रुः ततः स्वस्तिवाचनं वाचयित्वा मखद्रव्येण गिरये ब्राह्मणेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ॥ ३२ ॥ गोभ्यश्च तृणं दत्त्वा गोधनानि पुरस्कृत्य शकटेष्वारुह्य स्वलंकृताः नंदाद्याः कृष्णवीर्याणि गायन्त्यो गोप्यश्च गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तदा कृष्णो गोपविश्वासार्थमन्यरूपं धृत्वा पर्वतमस्तकेऽहं पर्वतोऽस्मीति ब्रुवन् बलिमभक्षयत् ॥ ३५ ॥ किंच स कृष्णो व्रजजनैः सहाऽऽत्मनाऽऽत्मने तस्मै नमः कृत्वाऽऽह । अहो हे जनाः ! पश्यत । असौ शैलो नोऽनुग्रहं व्यधात् ॥ ३६ ॥ अयं सर्पादिकामरूपी शैलोऽवजानतो मर्त्यान् हंति । अतो गवां स्वस्य च सुखार्थमस्मै नमस्यामः ॥ ३७ ॥ हे नृप ! एवमद्रिगोद्विजमखं कृत्वा गोपाः व्रजं ययुः ॥ ३८ ॥ इति श्रीभा० द०पू० चू० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पंचविंशे रुषा शक्रे व्रजनाशाय वर्षति ॥ उद्धृत्य गिरिमासारादरक्षद् गोकुलं प्रभुः ॥ १ ॥

कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रंभणं गतः॥ शैलोऽस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद् बृहद्वपुः॥३५॥तस्मै नमो व्रजजनैः सचक्रे आत्मनाऽऽत्मने॥अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात्॥३६॥एषोऽवजानतोमर्त्यान्कामरूपी वनौकसः॥हंति ह्यस्मै नमस्यामःशर्मणे आत्मनो गवाम्॥३७॥इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः॥यथा विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥३८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कधं पू० इंद्रमखभंगो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥ श्रीशुक उवाच॥इन्द्रस्तदात्मनःपूजां विज्ञाय विहितां नृप॥गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोपसः॥१॥गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चांतकारिणाम् ॥ इंद्रः प्राचोदयत् क्रुद्धो वाक्यं चाहेशंमान्युत ॥२॥ अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम्॥कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥३॥यथाऽदृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः॥ विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षंति भवार्णवम्॥४॥वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनम्॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥५॥ येषां श्रियाऽवलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम्॥धुनुत श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयम्॥६॥

श्रीशुक उवाच॥इंद्रः आत्मनः पूजां नष्टां ज्ञात्वा कृष्णनाथेभ्यो नंदादिगोपेभ्यश्चुकोप।ततः इंद्रः प्रलयकर्तारं मेघगणं प्रेषयामास आह च॥ १॥२॥ अहो!गोपानां श्रीमदमाहात्म्यं पश्यत, ये गोपाः कृष्णं मनुष्यमाश्रित्य मे देवस्याऽपमानं चक्रुः॥३॥किंच कर्ममयैर्यज्ञैरात्मानुस्मृतिरूपां विद्यां हित्वा भवाब्धिं कथं तितीर्षंति॥४॥एते गोपाः बालिशं कृष्णमाश्रित्य मेऽप्रियं चक्रुः॥५॥अतस्तेषां श्रीमदगर्वं नाशं कुरुत पशूंश्च क्षयंनयत॥३॥

---

१ ईशमानी आत्मानमशि मन्यते इति ।

ऐरावतमारुह्य नंदव्रजं हंतुं मरुद्गणैः सहाऽऽगमिष्यामि ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमिंद्रेणाऽऽज्ञप्ताः मुक्तबंधनाः मेघाः धारापातैर्नंदव्रजं पीडयामासुः ॥ ८ ॥ ततस्ते गर्जंतो विद्युल्लताभिः प्रकाशिताः संतो जलशर्करा ववृषुः ॥ ९ ॥ एवं मेघेषु स्थूलधाराः मुंचत्सु सत्सु जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नतोन्नता नादृश्यथ ॥ १० ॥ अत्यासारातिवातेन कंपिताः पशवो गोपाः गोप्यश्चार्ताः संतः कृष्णं शरणं ययुः ॥ ११ ॥ तत्र शिरः पुत्रांश्च कायेनाऽऽच्छाद्य कृष्णपादमूलं ययुः ॥१२॥ ततो गोपादयः आहुः। हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे भक्तवत्सल ! इदं गोकुलं कुपितादिंद्रात् त्रातुमर्हसि ॥ १३ ॥ ततः शिलावर्षपातेन हन्यमानां प्रजां दृष्ट्वा हरिरिंद्रकृतं सर्वं मत्वा जगाद ॥ १४ ॥ अस्माभिः स्वयज्ञे नाशिते इंद्रो व्रजनाशाय वर्षति ॥ १५ ॥ तत्रोपायं स्वसामर्थ्येन साधये । किंच एषां लोकेशमानिनां श्रीमदं हरिष्ये ॥ १६ ॥ तथा सात्त्विकानां गर्वो न युक्तः । अतो मत्तः एषां मानभंगः शांतये कल्पते ॥ १७ ॥

अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ॥ मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठजिघांसया ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्थं मघवताऽऽज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः॥नन्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥ ८ ॥ विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनंतः स्तनयित्नुभिः ॥ तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ॥ ९ ॥ स्थूणास्थूला वर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ॥ जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतम् ॥१० ॥ अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ॥ गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविंदं शरणं ययुः ॥ ११ ॥ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः ॥ वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२॥ कृष्णकृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ॥ त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ॥ १३ ॥ शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ॥ निरीक्ष्य भगवान् मेने कुपितेंद्रकृतं हरिः ॥१४॥ अप[2]र्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ॥ स्वयागे निहतेऽस्माभिरिंद्रो नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥ तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये ॥ लोकेशमानिनां मौढ्याद् हरिष्ये श्रीमदं तमः ॥ १६ ॥ नहि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः ॥ मत्तोऽसतां मानभंगः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥

---

१ स्थूणा आयसः स्तम्भः । २ अपगतः ऋतुर्यस्य तत् । ३ ईशा वयमिति गर्वः। स च न युक्तः । अतस्तेषामसतां मानभंग इत्यादि योज्यम् ।

तस्माद् मच्छरणं व्रजं स्वात्मयोगे रक्षिष्यामि ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा कृष्णः एकहस्तेन गोवर्धनाद्रिं दधार बालकश्छत्राकमिव ॥१९॥ अथ कृष्ण
आह हे अंब!हे तात! हेगोपाः! यथासुख सगोधनाःगिरिगर्तं विशत॥२०॥मद्धस्ताद् गिरिः पतेद् इति त्रासो न कार्यः। वातवर्षभयाद् युष्मान्
रक्षिष्यामि ॥२१॥ ततो गोपादयो गर्तं विविशुः॥२२॥ततस्तैर्व्रजवासिभिः क्षुत्तृड्व्यथां हित्वा वीक्ष्यमाणः कृष्णः सप्ताहं पर्वतं दधार स्थानाच्च

तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ॥ गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वैकेन
हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ॥ दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥ अथाह भगवान् गोपान् हेंऽब
तात व्रजौकसः ॥यथोपजोषं[1] विशद गिरिगर्तं सगोधनाः ॥२०॥ न त्रास इव वः कार्यों मद्धस्ताद्रिनिपातने ॥वातवर्ष
भयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः ॥२१॥ तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ॥ यथावकाशं सधनाः सव्रजाः
सोपजीविनः[2] ॥ २२॥ क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ॥ वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदात्
॥ २३ ॥ कृष्णयोगानुभावं तं निशाम्येंद्रोऽतिविस्मितः ॥निस्तंभो भ्रष्टसंकल्पः[3] स्वान्मेघान् स न्यवारयत् ॥ २४ ॥
ख व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम् ॥ निशाम्योपरतं गोपान् गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ २५॥ निर्यात त्यजत
त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ॥ उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वंस्वमादाय
गोधनम् ॥ शकटोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥ भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत् प्रभुः ॥ पश्यतां
सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥

नाचलत् ॥२३॥ एवमिंद्रः कृष्णस्य योगानुभावं दृष्ट्वा विस्मितो भ्रष्टसंकल्पः सन् स्वान् मेघान् न्यवारयत्॥२४॥ततः कृष्णो निरभ्रं दृष्ट्वा गोपा
नाह॥ २५ ॥ हे गोपाः। सस्त्रीगोधनार्भकाः बहिर्निर्यात त्रासं त्यजत वातवर्षं शांतम्। नद्यश्च स्वल्पजलाः जाताः॥२६॥ ततो गोपाः गोधनं
शकटारोपितं परिच्छदं चाऽऽदाय सस्त्रीबालवृद्धाश्च बहिर्निर्ययुः ॥ २७ ॥ ततः कृष्णः सर्वेषां पश्यतां पूर्ववत् स्थानेऽद्रिं स्थापयामास ॥ २८ ॥

---

[1] यथासुखम्। [2] भृत्यपुरोहितादिसहिताः। [3] निर्गर्वः।

ततो व्रजौकसः कृष्णमालिंगनादिभिरुपजग्मुः गोप्यश्च स्नेहेनापूजयन् तथा दध्यक्षताद्भिराशिषो युयुजुः॥ २९॥ ततो यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च कृष्णमालिंग्याऽऽशीर्वादं ददुः ॥ ३०॥ तदा स्वर्गे देवसाध्याः सिद्धगंधर्वचारणास्तुष्टुवुः पुष्पवृष्टिं चक्रुः ॥ ३१ ॥ शंखदुंदुभयो नेदुः । गंधर्वाः जगुः ॥ ३२ ॥ ततो गोपैर्वेष्टितः सरामः कृष्णो व्रजं विवेश । तमनु गोपिकाः गोवर्धनोद्धारणादीनि कृष्णस्य चरितानि गायंत्यो ययुः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते द०पू०चू० पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५॥ षड्विंशे विस्मितान् गोपान् कृष्णस्याद्भुतकर्मभिः ॥ नंदो गर्गोक्तिमाश्राव्य

तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरंभणादिभिः॥गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुःसदाशिषः ॥ २९ ॥ यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च बलिनां वरः ॥ कृष्णमालिंग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥ ३० ॥ दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगंधर्वचारणाः ॥ तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ॥ ३१ ॥ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः ॥ जगुर्गंधर्वपतयस्तुंबुरुप्रमुखा नृप ॥ ३२ ॥ ततोऽनुरक्तः पशुपः परिश्रितो राजन्स्वगोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः ॥ तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायंत्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पू० गोवर्द्धनोद्धरणं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ॥ अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥ १ ॥ बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै॥ कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥२ ॥ यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ॥ कथं बिभ्रद् गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥ तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ॥ पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः॥४।

तदैश्वर्यमवर्णयत् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोपाः कृष्णस्यैवंविधानि कर्माणि वीक्ष्य विस्मिताः नंदं जगदुः ॥ १॥ हे नन्द । अस्य बालस्य कर्माण्यद्भुतानि संति। अतोऽसौ गोपालेषु कथं जन्मार्हति ॥ २ ॥ सप्तवर्षात्मको बालः एकेन हस्तेन कथं गिरिं दधार गजराट् पद्ममिव ॥ ३ ॥ तथा मीलिताक्षेण बालेन पूतनायाः स्तनः सप्राणः कथं पीतः ॥ ४ ॥

---

१ तनोर्वयः आयुर्यौवनं वा कालेन यथा पीयते तद्वत् ।

किंच शकटस्याधः शयानस्य त्रैमासिकवयसः ऊर्द्ध्वं चरणौ चालयतः पदाग्रेण हतं शकटं कथं पतितम् ॥ ५ ॥ हे नंद ! एकवर्षस्तव पुत्रस्तृणावर्तेन दैत्येनाकाशमार्गेण नीतः सन् तमेव कथं जघान ॥ ६ ॥ क्वचिन्नवनीतचौर्ये मात्रोलूखले बद्धः स यमलार्जुनयोर्मध्ये गत्वा तौ बाहुभ्यां पातयामास ॥ ७ ॥ एकदा वने रामगोपैर्युक्तः कृष्णो वत्सान् चारयन् तावत् प्राप्तं बकं मुखतो दोर्भ्यामपाटयत् ॥ ८ ॥ तथा वत्समध्ये प्राप्तं वत्सरूपिणं दैत्यं हत्वा कपित्थवृक्षे क्षिप्त्वा तेन कपित्थानि पातयामास ॥ ९ ॥ ततो धेनुकासुरं तद्बंधूंश्च हत्वा तालवनं सुखकरं

हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् ॥ अनोऽपतद् विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतम् ॥५॥ एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ॥ दैत्येन यस्तृणावर्तमहन् कंठग्रहातुरम् ॥ ६॥ क्वचिद् हैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ॥ गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥७ ॥ वने संचारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः ॥ हंतुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽरिमपाटयत्॥८॥वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशंतं जिघांसया॥हत्वा न्यपातयत् तेन कपित्थानि च लीलया॥९॥हत्वा रासभदैतेयं तद्बंधूंश्च बलान्वितः ॥ चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितम्॥ १० ॥ प्रलंबं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना ॥ अमोचयद् व्रजपशून् गोपांश्चारण्यवह्नितः॥११॥ आशीविषतमाहींद्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् ॥ प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् ॥१२ ॥ दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ॥ नंद ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः[1] कथम्॥१३॥ क्व सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणम्॥ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवात्मजे॥१४॥नंद उवाच॥ श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शंका च वोऽर्भके ॥ एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥१५॥

चक्रे ॥ १० ॥ ततो हे नंद ! प्रलंबं बलरामेण घातयित्वाऽरण्यवह्नितो गाः गोपांश्च मोचयामास ॥ ११ ॥ ततोऽतिविषं कालियं दमित्वा ह्रदाद् निष्कास्य यमुनां निर्विषजलां चक्रे ॥ १२ ॥ हे नंद ! तव पुत्रे सर्वेषामस्माकं दुस्त्यजा प्रीतिः । तथाऽस्मासु तस्यास्ति ॥१३ ॥अहो ! अयं सप्तवर्षात्मको बालः क्व अद्रिधारणं क्व ॥ १४ ॥ नंद उवाच ॥ हे गोपाः ! गर्गो यदाह तद् वचः श्रूयतां तेन वः शंका गच्छतु ॥ १५ ॥

---

[1] स्वाभाविकः ।

तदाह । प्रतियुगं तनूर्गृह्णतोऽस्य श्वेतो रक्तः पीत इति वर्णाः आसन् । इदानीं कृष्णतां प्राप्तः॥१६॥ किंच अयं तव पुत्रः पूर्वं क्वचिद् वसुदेवस्य
जातः अतो वासुदेवं वदंति॥१७॥अस्य गुणकर्मयोग्यानि नामरूपाणि बहूनि संति तान्यहं वेद जनाः न॥१८॥एष वः कल्याणं करिष्यति।अनेन
सर्वसंकटानि यूयं तरिष्यथ॥१९॥ पुराऽराजके चोरपीडिताः साधवोऽनेन रक्षिताः संतश्चोरान् जिग्युः ॥२०॥ अस्मिन् कृष्णे ये प्रीतिं कुर्वंति
तेषां शत्रवः पराभवं न कुर्वंति॥२१॥तस्माद् हे नंद!तव पुत्रो गुणैः श्रिया कीर्त्यादिना नारायणसमः।अतस्तत्कर्मसु नाश्चर्यम्॥२२॥एवमादिश्य

वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः॥शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः॥१६॥प्रागयं वसुदेवस्य कचि
ज्जातस्तवात्मजः॥वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते॥१७॥बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते॥गुणकर्मानु
रूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः॥१८॥एष वः श्रेय आधास्यद् गोपगोकुलनंदनः॥अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ
॥१९॥पुराऽनेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः ॥२०॥ य एतस्मिन् म
हाभागाः प्रीतिं कुर्वंति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवंत्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः॥ २१॥तस्मान्नंदात्मजोऽयं ते नारायण
समो गुणैः॥श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः॥२२॥इत्यद्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते॥मन्ये नारा
यणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥२३॥ इति नंदवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः॥दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्यामितते
जसः॥मुदिता नंदमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः॥२४॥देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मवर्षानिलैःसीदत्पालपशुस्त्रि
आत्मशरणं दृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन्॥उत्पाट्यैककरेण शैलमबलोलीलोच्छिलींध्रं यथा॥बिभ्रद् गोष्ठमपान्महेंद्रमदभित्
प्रीयान्न इंद्रो गवाम्॥२५॥इति श्रीभाग०महा०दशमस्कंधे पूर्वार्धे गर्गगीतनिरूपणं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः॥२६॥

गर्गे गृहं गते सति तमिमं नारायणांशं मन्ये ॥२३॥ एवं गर्गगीतं नंदवचः श्रुत्वा गोपाः गतविस्मयाः संतः कृष्णं नंदं चाऽऽनर्चुः ॥२४॥ ततो
भगवतः प्रीतिं प्रार्थयंते । स्वयज्ञनाशकोपेनेंद्रे वर्षति सति दुःखितं गोगोपालस्त्रीव्रजं दृष्ट्वा दययैककरेणाद्रिमुत्पाट्य [१]छत्राकमिव धृत्वा व्रजं
ररक्ष । स इंद्रमदनाशको गवां स्वामी कृष्णो नः प्रीयताम् ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पूर्वार्धे चूर्णिकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

---

[१] लीलार्थं छत्राकम् ।

सप्तविंशे तदालक्ष्य कृष्णस्य प्रभवं परम् ॥ वर्ण्यते सुरभीन्द्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! गोवर्धने धृते सति व्रजे रक्षिते सति च गोलोकात् सुरभिरिन्द्रश्च कृष्णं प्रति जग्मतुः ॥ १ ॥ततः इंद्रो लज्जितः सन्नेकांते कृष्णं प्राप्य तत्पादयोः शिरसा नत्वा॥२॥ नष्टत्रिलोकेशमदो कृतांजलिः सन् कृष्णं जगाद ॥ ३ ॥ इंद्र उवाच ॥ हे कृष्ण ! तव स्वरूपं शुद्धसत्त्वं रजस्तमोरहितं शांतम् । अतोऽयं संसारः सर्वज्ञस्य तव नास्ति ॥ ४ ॥ तत्कृताः लोभादयः कुतः स्युः । तथापि त्वं धर्मरक्षणाय खलनिग्रहाय च दंडं बिभर्षि ॥ ५ ॥ हे ईश !

श्रीशुक उवाच ॥ गोवर्धने धृते शैले आसीराद्रक्षिते व्रजे ॥ गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥ १ ॥
विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः ॥ पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनाकवर्चसा ॥ २ ॥ दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्ण
स्यामिततेजसः ॥ नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृतांजलिः ॥ ३ ॥इन्द्र उवाच ॥ विशुद्धसत्त्वं तव धाम शांतं तपो
मय ध्वस्तरजस्तमस्कम् ॥ मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो न विद्यते तेऽग्रहणा[1]नुबन्धः॥४॥कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता
लोभा[3]दयो येऽबुधलिङ्[4]गभावाः ॥ तथापि दंडं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥ पिता गुरुस्त्वं
जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंडः ॥ हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जग[5]दीशमानिनाम् ॥
॥ ६ ॥ये मद्विधाऽज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् ॥ हित्वाऽऽर्यमार्गं[6] प्रभजंत्यपस्मयाः ईहा
खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥ स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ॥ क्षंतुं प्रभोऽथार्हसि मूढ
चेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽसती ॥ ८ ॥

त्वं जगतां पिता गुरुः कालः । अतो जगदीशमानिनामस्माकं मानं विधुन्वन् हितायोपात्तदण्डो लीलावतारैर्लीलां करोषि ॥ ६ ॥ हे हरे ! ये मत्सदृशाः अज्ञास्ते भयकालेऽभयं दृष्ट्वा मदं हित्वा सन्मार्गं भजन्ति। अतस्तवेहैव खलानां दंडः ॥ ७ ॥ एवंभूतस्त्वमैश्वर्यमदव्याप्तस्य ममापराधं क्षन्तुमर्हसि । पुनस्त्वयि मतिरेवं मे मा भूत् ॥ ८ ॥

---

[1] अग्रहणेन अज्ञानेनानुबध्यते इति तथा । [2] पुनरन्यस्य देहस्य हेतवः । [3] देहसंबद्धकृताः । [4] अज्ञानित्वगमकाः । [5] जगदीश इति मदम् । [6] गतगर्वाः ।

तथा हे अधोक्षज ! अयं तेऽवतारोऽतिभारजन्मनां सेनापतीनां नाशाय सतां पालनाय च ॥ ९ ॥ एवं क्षमापयित्वा नमस्करोति ॥ हे कृष्ण ! वासुदेवाय सात्वतां पतये स्वच्छन्देन गृहीतदेहाय सर्वबीजाय तुभ्यं नमः ॥ १० ॥ ११ ॥ हे भगवन् ! यज्ञे नष्टे व्रजनाशार्थं मया कर्म कृतं तत्सहनं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥ किंच त्वयानुग्रहः कृतः । अतः ईश्वरं गुरुं त्वां शरणं प्राप्तः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स्तुतः कृष्णः प्रहस्य जगाद

तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनाम् ॥ चमूपतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनाम् ॥ ९ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥ १० ॥ स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥ मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायाऽऽसारवायुभिः ॥ चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥ १२ ॥ त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो हतोद्यमः ॥ ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संकीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् ॥ मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया तेऽकारि मघवन् मखभंगोऽनुगृह्णता ॥ मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ १५ ॥ मामैश्वर्यश्रीमदांधो दंडपाणिं न पश्यति ॥ तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ १६ ॥ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ॥ स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः ॥ १७ ॥ अथाह सुरभिः कृष्णमभिवाद्य मनस्विनी ॥ स्वसंतानैरुपामंत्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे इन्द्र ! स्वर्गश्रिया मत्तस्य तवानुग्रहार्थं मया यज्ञभंगः कृतः ॥ १५ ॥ किंच ऐश्वर्यमदांधः पुमान् दण्डपाणिं मां न पश्यति । अतो यस्यानुग्रहमिच्छामि तं संपद्भ्यो भ्रंशयामि ॥ १६ ॥ हे इन्द्र ! तव भद्रं स्वाधिकारे स्थित्वा निरहंकारैर्युष्माभिर्मच्छिक्षा क्रियताम् ॥ १७ ॥ अथ कामधेनुर्गोभिः सह कृष्णं नत्वा जगाद ॥ १८ ॥

---

१ बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्तेषाम् ।

हे कृष्ण । हे विश्वात्मन् । लोकनाथेन त्वया वयमिंद्रेण हता अपि सनाथाः कृताः ॥ १९॥ हे जगत्पते ! त्वं नो दैवतम् । अतो गोविप्रसाधूनामभ्युदयार्थमद्य त्वमेवेंद्रो भव ॥ २० ॥ किंच ब्रह्मणा प्रेरिताः इंद्ररूपं त्वामभिषेक्ष्यामः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सुरभिः कृष्णं प्रार्थ्य स्वदुग्धेन तथेंद्रः आकाशगंगायाः ऐरावतशुंडोद्धृतैर्जलैरभ्यषिंचताम् ॥ इन्द्रस्ततः कृष्णस्य गोविंद इति नाम कृतवान् ॥ तथा चोक्तम् “ अहमिंद्रो हि देवानां त्वं गवामिंद्रतां गतः ॥ गोविंद इति लोके त्वां गास्यंति भुवि मानवाः ” इति ॥२२॥ २३॥तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयो

सुरभिरुवाच ॥ कृष्णकृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसंभव ॥ भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥ १९ ॥
त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ॥ भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः ॥ २० ॥ इंद्रं नस्त्वाऽभिषेक्ष्यामो
ब्रह्मणा चोदिता वयम् ॥ अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृष्णमुपामंत्र्य
सुरभिःपयसाऽऽत्मनः ॥ जलैराकाशगंगाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ २२ ॥ इंद्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः ॥
अभ्यषिंचत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥ २३ ॥ तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयो गंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ॥
जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संननृतुर्मुदान्विताः ॥ २४ ॥ तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्प
वृष्टिभिः ॥ लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयोद्रुताम् ॥ २५ ॥ नानारसौघाः सरितो वृक्षा
आसन् मधुस्रवाः ॥ अकृष्टपच्यौषधयो गिरयोऽबिभ्रदुन्मणीन् ॥ २६॥कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सत्त्वानि कुरुनंदन ॥
निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७ ॥

गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः हरेर्यशो जगुः देवांगना ननृतुः॥२४॥ तदा देवमुख्याः कृष्णं स्तुत्वा पुष्पवृष्टिं चक्रुः । त्रयो लोकाः सुखं प्रापुः । गावो दुग्धव्याप्तां भुवं चक्रुः ॥ २५ ॥ किं च क्षीरादिरसवाहिन्यो नद्यः आसन् । वृक्षाः मधुस्रवाः आसन् । औषधयोऽकृष्टपच्याः आसन् । पर्वता बहिः प्रकटान् मणीनबिभरुः ॥ २६ ॥ एवं कृष्णेऽभिषिक्ते सति क्रूराण्यपि सत्त्वानि निर्वैराणि जातानि ॥ २७ ॥

---

१ देवनिकायेषु देवसमूहेषु केतव इव दर्शनीयाः । २ व्यत्ययेन निवार्षः ।

हे नृप ! एवमिंद्रः कृष्णमभिषिच्य तेनानुज्ञातो देवैः सह स्वर्गं ययौ ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते द० पू० चू० सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७॥ अष्टाविंशे ततो नंदाऽऽनयनं वरुणालयात् ॥ वैकुंठदर्शनं चाथ गोपानामनुवर्ण्यते॥ १॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकादश्यां निराहारो नंदो जनार्दनमभ्यर्च्य कलामात्रावशिष्टद्वादश्यां दैत्यवेलामज्ञात्वाऽरुणोदयात् पूर्वं निशि कालिंदीजलं स्नातुं विवेश। तदा वरुणदूतस्तं धृत्वा वरुणसमीपं निनाय ॥ १ ॥ २ ॥ ततो नंदमपश्यंतो गोपाः हे कृष्ण ! हे रामेति चुक्रुशुः । तच्छ्रुत्वा कृष्णो वारुणांतिकं ययौ ॥ ३ ॥ ततो वरुण आगतं हरिं दृष्ट्वा

इति गोगोकुलपतिं गोविंदमभिषिच्य सः ॥ अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पू० इंद्रस्तुतिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥ स्नातुं नंदस्तु कालिंद्यां द्वादश्यां जलमाविशत् ॥ १ ॥ तं गृहीत्वाऽनयद् भृत्यो वरुणस्यासुरांतिकम् ॥ अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥ २ ॥ चुक्रुशुस्तमपश्यंतः कृष्ण रामेति गोपकाः ॥ भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ॥ ३ ॥ तदंतिकं गतो राजन्स्वानामभयदो विभुः ॥ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ॥ महत्या पूजयित्वाऽथ तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥ वरुण उवाच ॥ अद्य मे निभृतो देह अद्यार्थोऽधिगतः प्रभो॥ त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ॥न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥६॥ अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना ॥ आनीतोऽयं तव पिता तद् भवान्क्षंतुमर्हति ॥ ७ ॥ ममाप्यनुग्रहं कृष्ण कर्तुमर्हस्यशेषदृक् ॥ गोविंद नीयतामेष पिता ते पितृवत्सल ॥ ८ ॥

तद्दर्शनाज्जातोत्सवस्तमर्हणैः संपूज्य जगाद ॥ ४ ॥ वरुण उवाच ॥ हे कृष्ण ! अद्य मया देहसाफल्यं प्राप्तम् । हे हरे ! त्वत्पादभजनकर्तारो ये ते मोक्षं प्रापुः ॥ ५ ॥ अतस्तुभ्यं ब्रह्मणे परमात्मनें नमः ॥ ६॥ हे कृष्ण ! अजानता मे दूतेन त्वत्पितुराकर्षणं यत् कृतं तत् क्षन्तुमर्हसि । हे गोविंद ! एष ते पिता नीयताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ एवं वरुणेन प्रसादितः कृष्णः स्वपितरं गृहीत्वा स्वानां हर्षं कुर्वन् जगाम ॥९॥ नंदस्त्वदृष्टपूर्वं लोकपालैश्वर्यं तथा तेषांलोकपालानां कृष्णे नम्रतां च दृष्ट्वा व्रजमेत्य ज्ञातिभ्यो जगाद ॥ १०॥ ततो गोपास्तमीश्वरं मत्वाऽयंकृष्णः स्वगतिं ब्रह्माख्यां नः प्रापयिष्यति इति सकल्पितवंतः ॥ ११॥ ततः सर्वज्ञः कृष्णस्तेषां संकल्पसिद्धये चिंतयामास ॥ १२ ॥ अयं जनोऽत्र लोकेऽविद्याकामकर्मभिस्तिर्यगादियोनिषु भ्रमन् स्वां गतिं न वेद ॥१३॥ एवं दयालुः कृष्णो विचिन्त्य स्वलोकं वैकुण्ठं गोपानां दर्शयामास ॥ १४॥ देहादिपिहितानां लोकदर्शनमश

श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ॥ आदायागात् स्वपितरं बंधूनां चावहन्मुदम् ॥ ९ ॥ नंदस्त्वतींद्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम् ॥ कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥१० ॥ ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ॥ अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥ ११ ॥इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ॥ संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत् ॥ १२ ॥ जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ॥ उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १३॥ इति संचिंत्य भगवान् महाकारुणिको हरिः ॥ दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ १४॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥ यद्धि पश्यंति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ १५ ॥ ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः॥ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राऽक्रूरोऽध्यगात् पुरा ॥१६॥ नंदादयस्तु त दृष्ट्वा परमानंदनिर्वृताः ॥ कृष्णं च तत्रच्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥ १७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे नन्दानयनवैकुण्ठप्रदर्शनं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

क्यमिति प्रथमं देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मरूपं दर्शयामास । तदाह । सत्यं स्वप्रकाशं ब्रह्म दर्शयामास यज्ज्ञानिनः पश्यंति ॥ १५ ॥ ते तु गोपाः ब्रह्महृदं कृष्णेन नीताः मग्नाश्च पुनः कृष्णेनोद्धृताः सन्तो वैकुण्ठं ददृशुः । कृष्णे निमित्ते सति पूर्वं यमक्रूरो दृष्टवान् ॥१६॥ तत्र नन्दादयो गोपाः वेदैः स्तूयमानं कृष्णं दृष्ट्वा परमानंदेन व्याप्ताः सन्तो विस्मिताः बभूवुः ॥ १७ ॥ इति श्रीभाग० द० पू० चूर्णिकायामष्टाविंशोऽध्यायः॥२८॥

ऊनत्रिंशे तु रासार्थमुक्तिप्रत्युक्तयो हरेः ॥ गोपीभी राससंरंभे तस्य चांतर्द्धिकौतुकम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप । भगवान् शरदि विकसितमल्लिकापुष्पाः रात्रीर्वीक्ष्य योगमायामाश्रितः सन् क्रीडां कर्तुं मनश्चक्रे ॥ १ ॥ तदा चंद्रः पूर्वदिशायाः मुखं सुखकरैः रश्मिभिरुदयरागेणाऽरुणीकुर्वन्नुदितः प्रियायाः मुखं प्रिय इव ॥ २ ॥ एवं पूर्णमण्डलं चन्द्रं तथा चंद्रकोमलरश्मिरंजितं वनं च दृष्ट्वा कृष्णस्तत्रत्यस्त्रीणां मनोहरं मधुरं जगौ ॥ ३ ॥ तत् कामवर्धनं गीतं श्रुत्वा व्रजस्त्रियो मिथो न लक्षिताः यत्र कृष्णः आसीनस्तत्राजग्मुः ॥ ४ ॥ तत्र काश्चिद्दुहंत्यो दोहं हित्वा ययुः । तथाऽन्याश्चुल्ल्यां दुग्धमधिश्रित्य क्वाथमप्रतीक्षमाणाः ययुः काश्चित् संयावमनुत्तार्य ययुः ॥ ५ ॥ काश्चित् परिवेषयंत्यस्तद्धित्वा ययुः ॥ का० शिशून् पाययंत्यस्तद्धित्वा ययुः । का० पतीन् शुश्रूषंत्यस्तद् ० । का० अश्नन्त्यो भोजनमपास्य ययुः ॥ ६ ॥ का० लिंपंत्यः काश्चिद् प्रमृजंत्यः का० नेत्रे अञ्जंत्यः का० विपर्यस्तवस्त्राभरणाः ययुः ॥ ७ ॥ एवं ताः पतिपितृभ्रातृभिर्वार्यमाणा अपि गोविंदगतचित्ताः ययुः ॥ ८ ॥ काश्चिद्गोप्योंतर्गृहेकुंठिताः सत्यः कृष्णप्राप्तभावाः कृष्णमेव दध्युः ९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ॥ वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥ तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्यां विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः ॥ स चर्षणीनामुदगाच्छुचो[१][२] मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः[३] ॥ २ ॥ दृष्ट्वा कुमुद्वंतमखण्डमंडलं रमाननाभं[४] नवकुंकुमारुणम् ॥ वनं च तत् कोमलगोभिरंजितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ ३ ॥ निशम्य गीतं तदनंगवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ॥ आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कांतो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥ दुहंत्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ॥ पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा[५][६] ययुः ॥ ५ ॥ परिवेषयत्यस्तद्धित्वा पाययंत्यः शिशून् पयः ॥ शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥ लिंपंत्यः प्रमृजंत्योऽन्या अंजंत्यः काश्च लोचने ॥ व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णांतिकं ययुः ॥ ७ ॥ ता वार्यमाणा पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ॥ गोविंदापहृतात्मानो न न्यवर्तंत मोहिताः ॥ ८ ॥ अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ॥ कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

---

१ जनानाम् । २ तापग्लानीः । ३ दीर्घकालेन दर्शनं यस्य सः । ४ लक्ष्मीमुखवत्सुन्दरम् । ५ गोधूमकणान्नम् । ६ अनुत्तार्य ।

ततः कृष्णविरहतापेनगतपापास्तद्ध्यानेन प्राप्तपरमसुखभोगेन क्षीणपुण्यबन्धनाः जारबुद्ध्या प्राप्ता अपि गुणमयं देहं जहुः ॥१०॥११॥ राजोवाच॥हे ब्रह्मन् ! गोप्यः कृष्णं कान्तं विदुः न ब्रह्म । एवं सति तासां संसारोपरमः कथम् ॥१२॥ श्रीशुक उवाच॥ हे नृप ! एतत् पूर्वमुक्तं यथा द्विषन्नपि चैद्यः सिद्धिं गतः हरिप्रियाः किमुत ॥ १३ ॥ हे नृप ! इयं कृष्णस्य प्रकटता नृणां मोक्षायैव ॥ १४ ॥ किंच कामक्रोधभयस्नेहै

दुस्सहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः ॥ १० ॥ तमेव परमात्मानं जार
बुद्ध्याऽपि संगताः ॥ जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ॥११॥ राजोवाच ॥ कृष्णं विदुः परं कांतं न तु ब्रह्मतया
मुने ॥ गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥१२॥ श्रीशुक उवाच ॥ उक्तं पुरस्तादेतत् ते चैद्यः सिद्धिं यथा
गतः ॥ द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥१३॥ नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥ अव्ययस्याप्रमे
यस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः[1] ॥१४॥ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च ॥ नित्यं हरौ विदधतो यांति तन्मयतां
हि ते ॥ १५ ॥ न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ॥ योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद् विमुच्यते ॥१६॥ ता
दृष्ट्वांतिकमायाता भगवान् व्रजयोषितः ॥ अवदद् वदतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥ व्रजस्यानामयं कच्चिद् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥ रजन्येषा घोर
रूपा घोरसत्त्वनिषेविता ॥ प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥१९॥ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च
वः ॥ विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृध्वं बंधुसाध्वसम् ॥ २० ॥

क्यादि कुर्वंतः पुरुषास्तन्मयतां यांति ॥१५॥ एवंभूते ईश्वरे कृष्णे एवं विस्मयो न कार्यः यस्मादिदं विमुच्यते ॥ १६ ॥ ततः कृष्णः प्राप्ता गोपीर्दृष्ट्वा वाग्विलासैस्ताः मोहयन् जगाद॥१७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे गोप्यः ! स्वागतं व्रजस्य कुशलं कच्चित् आगमनकारणं ब्रूत ॥१८॥ एषा रजनी घोररूपा अतो व्रजं यात अत्र स्त्रीभिर्न स्थेयम् ॥१९॥ हे गोप्यः ! पितृपतिपुत्रादयो वो मृगयन्ते बन्धुसाध्वसं मा कुरुत ॥२०॥

---

[1] गुणनियंतुः ।

किंच पुष्पितं चंद्रकिरणैः शोभिंत वनं दृष्टम् ॥ २१ ॥ अतो व्रजं यात पतीन् शुश्रूषध्वं वत्साः बालाश्च क्रंदंति तान् पाययत दुह्यत च ॥ ॥२२॥ किं वा मत्स्नेहाद्यूयं प्राप्ताः । इदं योग्यम् । मयि जंतवः प्रसन्नाः भवंति ॥ २३ ॥ किंच भर्तुस्तद्बन्धूनां च शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मः ॥२४॥ हे गोप्यः ! स्वपतिर्दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो निर्धनोऽपि स्त्रीभिर्न त्याज्यः अपातकी चेत् ॥ २५ ॥ किंच हे कुलस्त्रियः !

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररंजितम् ॥ यमुनाऽनिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥२१ ॥तद् यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ॥ क्रंदंति वत्सा बालाश्च तान् पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥ अथवा मदभिस्नेहाद् भवंत्यो यंत्रिताशयाः ॥ आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयंते मयि जंतवः ॥ २३ ॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ॥ तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥ दुश्शीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ॥ पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥२५॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥ जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥२६॥ श्रवणाद् दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात ॥ न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान्॥२७॥ श्रीशुक उवाच॥इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितम् ॥ विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८॥ कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्बिंबाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्यः ॥ अस्रैरुपात्त[३]मषिभिः कुचकुंकुमानि तस्थुर्मृजंत्य उरुदुःखभरा स्म तूष्णीम् ॥ २९ ॥ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ॥ नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरंभगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥३० ॥

जारसौख्यं निंद्यम् ॥ २६ ॥ हे गोप्यः ! श्रवणदर्शनध्यानेभ्यो मयि यथा भावः स्यात् तथा समीपतया न अतो गृहान् यात ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच॥ एवमप्रियं कृष्णवचः श्रुत्वा गोप्यः चिंतां प्रापुः॥२८॥ ततो गोप्यो मुखान्यधः कृत्वा पादांगुष्ठेन भुवं लिखंत्योऽश्रुभिः कुचकुंकुमानि मृजंत्यस्तूष्णीं तस्थुः ॥२९॥ किंच अप्रियमिव भाषमाणे कृष्णं किंचित्कोपावेशेन गद्गदगिरो नेत्रे विमृज्य गोप्यो जगदुः ॥ ३० ॥

---

१ एजंतः कपमानाः। २ वशीकृतचित्ताः। ३ गृहीतकज्जलैः ।

गोप्य ऊचुः ॥ हे विभो ! त्वमेवं क्रूरं गदितुं नार्हसि । वयं भोगान् हित्वा ते पादमूलं प्राप्ताः।अस्मान् भजस्व मा त्यज॥ ३१ ॥पत्यादीनां सेवनं स्त्रीणां परो धर्मः इति यत् त्वयोक्तं तत् त्वय्यस्तु यतः शरीरिणां मध्ये त्वं प्रियो बंधुश्च ॥ ३२ ॥ हे कृष्ण ! कुशलाः प्रिये त्वयि प्रीतिं कुर्वंति दुःखदैः पतिपुत्रादिभिः किम् । अतो नः प्रसीद । धृतमाशां मा छिंद्याः ॥ ३३ ॥ किंच अस्मच्चित्तमेतावत्कालं गृहं विशति स्म तत् त्वयाऽ

गोप्य ऊचुः ॥ मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ॥ भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥ अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ॥३२॥ कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मंन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम्॥तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिंद्या आशां भृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र ॥३३ ॥ चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥ पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद् यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥ सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ॥ नो चेद् वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥३५॥ यर्ह्यंबुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ॥ अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमंग स्थातुं त्वयाभिरमिता बत पारयामः ॥३६॥ श्रीर्यत्पदांबुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ॥ यस्यां[4] स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद् वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

पहृतम् एवं हस्तौ तथा पादावपि स्थानाद् न चलतः कथं व्रजं यामः किं करवाम ॥३४॥ अतो हे कृष्ण ! कामाग्निमधरामृतपूरेण सिंच । एवं नो चेत् तर्हि कामविरहाग्निभ्यां दग्धदेहाः वयं ध्यानेन ते पदवीं यामः ॥ ३५ ॥ हे हरे ! लक्ष्म्याः दत्तावसरं तव पादतलं यदा स्पृष्टवत्यो वयं तदारभ्यान्यसमक्षं स्थातुं न समर्थाः ॥ ३६ ॥ किंच लक्ष्मीर्वक्षसि स्थानं लब्ध्वापि तुलस्या सह यत्पदांबुजरजः

---

१ हे स्वच्छंद । २ आत्मन् आत्मनि । ३ अरण्यजनाः प्रियाः यस्य तस्य । ४ यस्याः लक्ष्म्याः विलोकनार्थमन्येषां ब्रह्मादीनां तपोभिः प्रयासः सा यद् रजश्चकमे इति योज्यम् ।

इच्छति तद्वद ॥ वयं ते पादरजः प्राप्ताः॥३७॥हे दुःखहर ! वयं स्वगृहान् हित्वा तेंऽघ्रिमूलं प्राप्ताः ।तत् प्रसीद । तथा तवाऽवलोकनेन तप्तात्मनानो दास्यं देहि ॥३८॥ तव केशैर्वेष्टितं हसितावलोकं मुखं वक्षःस्थलं च दृष्ट्वा वयं तव दास्यो भवामः ॥ ३९॥ हे कृष्ण ! तव वेणुगीतमोहिता का स्त्री त्रैलोक्ये स्वधर्मान्न चलेत् । किंच इदं रूपं वीक्ष्य गोपक्षिद्रुममृगाः रोमांच बभ्रुः ॥ ४० ॥ हे हरे ! त्वं व्रजभयदुःखहरः आदिपुरुषवत्

तन्नः प्रसीदवृजिनार्दन तेऽघ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ॥ त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥ वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ॥ दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥३९॥का स्त्र्यंग ते कलपदायतवेणुगीतसंमोहिताऽऽर्यं चरितान्न चलेत् त्रिलोक्याम्॥त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाःपुलकान्यबिभ्रन् ॥४०॥ व्यक्तं भवान् व्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषःसुरलोकगोप्ता ॥ तन्नो निधेहि करपंकजमार्तबन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम्॥४१॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥ प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ॥ उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः ॥४३॥ उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ॥ मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मंडयन्वनम्॥४४॥नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम्॥रेमे तत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ॥४५॥

अतो नो दासीनां तप्तस्तनेषु मस्तकेषु च हस्ताब्जं स्थापय ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं तासां विक्लवितं वचनं श्रुत्वा प्रहस्य ताः रमयामास ॥४२ ॥ ततस्ताभिः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतो नक्षत्रैश्चंद्र इव व्यरोचत ॥ ४३ ॥ ततो वनिताशतयूथपः कृष्णो वैजयंतीं मालां धृत्वा वनं शोभयन् व्यचरत् ॥ ४४ ॥ ततो गोपीभिः सह हिमवालुकं नद्यास्तटं प्रविश्य रेमे ॥ ४५ ॥

---

१ कुण्डलयोः श्रीर्ययोस्तथाविधे गंडस्थले यस्मिन् । २ श्रियाः एकमेव रमणं रतिजनकम् । ३ दन्तेत्यर्थः ।

तदा कृष्णो बाहुप्रसारेणालिंगनेन हस्तकेशोरुस्तने स्पर्शेन परिहासेन नखाग्रघातेन क्रीडयाऽवलोकनादिभिश्च गोपीनां कामं सन्दीपयन् क्रीडयामास ॥ ४६ ॥ एवं कृष्णात् प्राप्तमानाः गोप्यो भुवि स्त्रीणां मध्ये आत्मानमधिकं मेनिरे ॥ ४७॥ ततः कृष्णस्तासां गर्वं मदं च वीक्ष्य गर्वशमनायाऽनुग्रहाय च तत्रैवांतरधीयत ॥ ४८॥ इति श्रीभागवते महापुराण दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे चूर्णिकायां रासक्रीडायां कृष्णांतर्धानं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिंशे विरहसन्तप्तगोपीभिः कृष्णमार्गणम् ॥ उन्मत्तवन्न नियतं भ्रमंतीभिर्वनेर्वने ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् !

बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनाऽऽलभननर्मनखाग्रपातैः ॥ क्ष्वेल्याऽवलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तंभयन् रति पतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ॥ आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥ प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत ॥४८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे रासक्रीडायां कृष्णांतर्धानं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः ॥ अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥१॥ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ॥ आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ॥ असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३॥ गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥ पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ॥ नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

भगवत्यन्तर्हिते सति गोप्यस्तमपश्यन्त्योऽतप्यन् ॥ १ ॥ ततस्ताः रमापतेर्गतिहास्यप्रेमावलोकनादिभिराकृष्टचित्ताः तल्लीलानुकरणेन चिक्रीडिरे ॥ २ ॥ किंच कृष्णस्य गतिहास्यावलोकनादिषु प्रविष्टमूर्तयस्ताः कृष्णस्यैवं क्रीडाविलासाः अहमेव कृष्णः इति मिथो निवेदितवत्यः ॥ ३ ॥ ततः उच्चैः कृष्णमेव गायंत्यो मत्तवदेकत्र मिलित्वा वनाद्वनं गच्छंत्यः आकाशमिव सर्वव्यापिनं कृष्णं वृक्षान् पप्रच्छुः ॥ ४ ॥ हे अश्वत्थ ! हे प्लक्ष ! हे वट ! अस्माकं मनो हृत्वा गतः कृष्णो युष्माभिः क्वचिद्दृष्टः किम् ॥ ५ ॥

हे कुरबकाऽशोकनागपुन्नागचम्पकाः ! अस्माकं दर्पहरस्मितः स इतो गतः किम् ॥६॥ हे तुलसि ! भ्रमरकुलैः सह त्वां बिभ्रत् तव प्रियस्त्वया दृष्टः किम् ॥ ७ ॥ हे मालति ! हे मल्लिके ! हे जाति ! हे यूथिके ! कृष्णः करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन्नितो गतः किम् ॥८॥ हे आम्रप्रियालपनसादयः ! यूयं यमुनातीरे स्थिताः स्थ । अतः शून्यचेतसां नः कृष्णमार्गं कथयत ॥ ९ ॥ हे क्षिते ! त्वया तपः किं कृतं या त्वं कृष्णचरणस्पर्शेन रोमांचिता शोभसे । अतो नूनं त्वया दृष्टः ॥ १० ॥ हे हरिणि ! कृष्णः प्रियया सह तव दृशां प्रियं मुखादिभिः कुर्वन् गतः किम् ॥ ११ ॥ हे वृक्षाः ! कृष्णः प्रियायाः स्कन्धे बाहुं कृत्वा भ्रमरैरनुगम्यमानः सन् वः प्रणामस्य प्रेमावलोकनैः संमानं करोति किम् ॥ १२ ॥ काश्चिदाहुः हे सख्यः ! एताः लताः प्रति पृच्छत । यतः पत्युर्बाहुनाऽऽलिंग्य रोमांच बिभ्रति । अतो नूनं तत्करस्पृष्टाः सन्ति ॥ १३ ॥

कच्चित् कुरबकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ॥ रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥६॥ कच्चित् तुलसि कल्याणि गोविंदचरणप्रिये ॥ सह त्वाऽलिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥७॥ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके ॥ प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥८॥ चूतप्रियालपनसाऽसनकोविदारजम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः ॥ येऽन्ये परार्थ[1]भवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रि[2]स्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि ॥ अप्यंघ्रि[3]संभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥ १० ॥ अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥ कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुन्दस्रजः कुल[4]पतेरिह वाति गन्धः ॥११॥ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ॥ अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाऽभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ॥ नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

---

[1] परार्थं भवः जन्म येषां ते । [2] केशवस्यांघ्रिस्पर्शेनोत्सवो यस्याः सा । [3] एष च योंऽघ्रिसंभवः उत्सवः स किं वामनस्य पदा सर्वाऽऽक्रमणाद्वुत तताऽपि पूर्वं वराहावतारे तदालिंगनेन। [4] श्रीकृष्णस्य।

एवमुन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णशोधनेन व्याकुलाः सत्यो हरेस्तास्ताः लीलाः अनुचक्रुः ॥ १४ ॥ कस्याश्चित् पूतनावदाचरंत्याः काचित् कृष्णवत् स्तनं पपौ । अन्या बालवदात्मानं कृत्वा रुदती सती परां शकटाकृतिं पदा जघान ॥ १५ काचित् दैत्यवद् रूपं धृत्वा कृष्णरूपामन्यां जहार । कापि चरणौ कर्षयंती रिंगयामास॥ १६॥ ततो द्वे कृष्णरामरूपे धृतवत्यौ अन्याश्च गोपरूपाणि धृतवत्यः । तत्रैका वत्सरूपधरामन्या बकरूपधरां च हंति ॥ १७ ॥ एका कृष्णरूपं धृत्वा दूरे स्थिता गोरूपं धृतवतीर्गोपीराहूय वेणुं क्वणयति । तदाऽन्यास्तां साध्विति शंसंति ॥

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ॥ लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मकाः ॥ १४ ॥ कस्याश्चित्
पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिबत् स्तनम् ॥ तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाऽहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा जहा
रान्यामेकां कृष्णाभभावनाम् ॥ रिंगयामास काऽप्यंघ्री कर्षंती घोषनिस्स्वनैः ॥१६॥ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायं
त्यश्च काश्चन ॥ वत्सायंतीं हंति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥ १७ ॥ आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ॥
वेणुं क्वणंतीं क्रीडंतीमन्याः शंसंति साध्विति ॥ १८ ॥ कस्यांचित् स्वभुजं न्यस्य चलंत्याहापरा ननु ॥ कृष्णोऽहं
पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया ॥ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतं
त्युन्निदधेंबरम् ॥ २० ॥ आरुह्यैका पदाऽऽक्रम्य शिरस्याहाऽपरां नृप ॥ दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दंड
धृक् ॥ २१ ॥ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ॥ चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममंजसा ॥ २२ ॥

॥ १८ ॥ कस्यांचित् स्वभुजं कृत्वा चलंती जगाद । अहं कृष्णो मम गतिं पश्यत ॥ १९ ॥ काचिद् वातवर्षाभ्शं मा भैष्ट तत्संरक्षणं मया कृतम् इत्युक्त्वा हस्तेन वस्त्रमूर्द्ध्वं धृतवती ॥ २० ॥ तदैका गोपी कृष्णरूपं धृत्वा कालियरूपगोप्याः शिरस्यारुह्य जगाद । हे दुष्टाहे । इतो गच्छगच्छ अहं खलानां दंडकर्ता ॥ २१ ॥ तत्रैकाऽऽह । हे गोपाः ! दावाग्निं पश्यत नेत्राणि निमीलयत युष्माकं कुशलं कुर्वे ॥ २२ ॥

---

१ किंकिणीस्वनैः । २ प्रयत्नं कुर्वती ।

तत्र कृष्णरूपा काचिद् मालयोलूखलेऽन्यया बद्धा मुखं पिधाय भयानुकरणं प्राप ॥ २३ ॥ एवं वृक्षादीन् पृच्छन्त्यः गोप्यो वनप्रदेशे कृष्णपदानि ददृशुः ॥ २४ ॥ ततः आहुः । एतानि पदानि कृष्णस्यैव यतो ध्वजादिभिश्चिह्नितानि ॥ २५ ॥ ततस्तैस्तैः पदैस्तन्मार्गमन्विच्छन्त्योऽग्रतो गत्वा तत्रान्यवध्वाः पदस्संपृक्तानि पदानि दृष्ट्वा दुःखिताः सत्यः आहुः ॥२६ ॥ हे गोप्यः ! कृष्णेन सह यातायाः कस्याः एतानि पदानि ॥ २७ ॥ अनयैव नूनं हरिराराधितः यतोऽस्मान् हित्वेमामेकांतेऽनयत ॥२८॥ हे सख्यः ! एते कृष्णपदाब्जरेणवो धन्याः यतः इमान्

बद्धाऽन्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले[1] । भीता सुदृक्कु पिधायास्यं भेजे भीतिविडंबनम् ॥२३॥ एवं कृष्णं पृच्छमाना
वृंदावनलतास्तरून् ॥ व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥२४॥ पदानि व्यक्तमेतानि नंदसूनोर्महात्मनः ॥
लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः ॥२५॥ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छंत्योग्रतोऽबलाः ॥ वध्वाःपदैःसुपृक्तानि
विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥२६॥ कस्याः पदानि चैतानि याताया नंदसूनुना ॥ अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाःकरेणोः करिणा
यथा ॥२७॥ अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविन्दःप्रीतोयामनयद्रहः ॥२८॥ धन्याअहो
अमी आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः ॥ यान् ब्रह्मेशो रमादेवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥२९॥ तस्या अमूनि नःक्षोभंकुर्वंत्युच्चैः
पदानियत् ॥ यैकाऽपहृत्य गोपीनांरहो भुंक्तेऽच्युताधरम् ॥३०॥ न लक्ष्यंते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः ॥ खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥३१॥ (इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम् ॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रांतस्य
कामिनः ॥ अत्रावरोपिता कान्ता पुण्यहेतोर्महात्मना ॥) अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ॥ प्रपदाक्रमणएते पश्यताऽसकले पदे ॥३२॥ केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ॥ तानि[2] चूडयंता[3] कांतामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मादयः पापनाशाय मूर्ध्नि दधुः ॥ २९ ॥ हे सख्यः ! तस्या एतानि पदानि नः क्षोभं कुर्वंति यतः एका एकांते कृष्णस्याऽधरं भुंक्ते ॥ ३० ॥ अहो सख्यः अत्र तस्याः पदानि न लक्ष्यंते यतस्तृणांकुरैर्दुःखितांघ्रितलां तां कृष्णः स्कंधे आरोपितवान् ॥ ३१ ॥ तथा तदर्थमत्र कृष्णेन पुष्पावचयः कृतः यतः प्रपदाक्रमणेऽसकले पदे पश्यत ॥ ३२ ॥ किंच कामिना कृष्णेनात्र तस्याः केशप्रसाधनं कृतम् ॥ ३३ ॥

---

[1] कोमले इत्यर्थः । [2] पुष्पाणि । [3] चूडाकारेण बध्नता ।

हे नृप ! तथा तया सहाऽऽत्मारामोऽपि कृष्णः कामिनां दीनत्वं स्त्रीणां दुस्स्वभावं च दर्शयन् रेमे ॥ ३४ ॥ एवं कृष्णं पश्यंत्यो गोप्यो वने चेरुः । अन्याः विहाय यां रहो निन्ये सा सर्वस्त्रीणां मध्ये आत्मानं श्रेष्ठं मेने ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ततः सा वनोद्देशं गत्वा गर्विष्ठा सती कृष्णं जगाद । हे कृष्ण ! अहं चलितुं न शक्ता यत्र ते मनस्तत्र मां नय ॥३७॥ इत्याकर्ण्य कृष्णः स्कंधमारोहेत्युक्त्वा स्वयमंतर्दधे । सा वधूश्चाऽन्वतप्यत ॥३८॥ हा नाथ ! हे रमण ! क्वासि क्वासि । हे सखे! तव दास्याः मे सन्निधिं दर्शय॥३९॥एवं कृष्णमार्गमन्विच्छंत्यो गोप्यः समीपे

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखंडितः ॥ कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥३४॥ इत्येवं दर्शयंत्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥ यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने॥३५॥सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ॥ हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः॥३६॥ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ॥ न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥३७॥ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंधमारुह्यतामिति ॥ ततश्चांतर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत॥३८॥ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ॥ दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥ अन्विच्छंत्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः॥ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम्॥४०॥तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ॥ अपमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥४१॥ ततोऽविशन् वनं चंद्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥ तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः॥४२॥तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः॥तद्गुणानेव गायंत्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥४३॥ पुनः पुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभावनाः ॥ समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकांक्षिताः[1] ॥४४॥ इति श्रीभाग० महापु० दशम० पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तद्वियोगमोहितां तां ददृशुः ॥ ४० ॥ ततस्तयोक्तं कृष्णाद् मानप्राप्तिं दौरात्म्यादपमानं च श्रुत्वा विस्मयं प्रापुः ॥ ४१ ॥ ततस्ताः सर्वाः यावच्चंद्रज्योत्स्ना तावद् वने गत्वा परं तमःप्रविष्टं दृष्ट्वा ततो निववृतुः॥४२॥ततस्ताःकृष्णमनसस्तद्गुणानेव गायंत्यःस्वगृहाणि न सस्मरुः॥४३॥ पुनः कालिंद्यास्तटं गत्वा कृष्णागमनमिच्छंत्यो मिलिताः सत्यः कृष्णं जगुः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते द० पू० चू० त्रिंशोऽध्यायः॥ ३० ॥

---

[1] कृष्णागमनं कांक्षितं यासां ताः ।

एकत्रिंशे निराशास्ताः पुनः पुलिनमागताः ॥ कृष्णमेवानुगायंत्यः प्रार्थयंते तदागमम् ॥ १ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ हे प्रिय । तव जन्मना व्रजोऽधिकमुत्कर्षेण वर्तते यतस्त्वमत्र जातः तस्माल्लक्ष्मीर्व्रजमलंकृत्य वर्तते एवं व्रजे हर्षिते सति त्वदीयाः गोपिकास्त्वयि धृतप्राणाः सत्यो दिक्षु त्वां विचिन्वते । अतस्त्वमात्मानं दर्शय ॥ १ ॥ अन्या आहुः ॥ हे सुरतनाथ । नेत्रेणाऽमूल्यदासीर्मारयतस्तवाऽयं वधो न भवति किं–किंतु भवत्येव । अतस्तव दृशाऽपहृतप्राणप्रत्यर्पणाय त्वमात्मानं दर्शय ॥ २ ॥ हे श्रेष्ठ ! त्वया विषमयजलनाशात् तथाऽघासुराद् वर्षमारुतवैद्युतान

गोप्य ऊचुः ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि ॥ दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥१ ॥ शरदुदाशये साधुजातसत्[1]सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥ सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥ विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥ वृषमयात्मजाद् विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥ न खलु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामंतरात्मदृक् ॥ विखनसाऽर्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥ ४ ॥ विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम्[2] ॥ ५ ॥ व्रजजनार्तिहन् वीर योषितां निजजनस्मय[3]ध्वंसनस्मित ॥ भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥ प्रणतदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥ फणिफणार्पितं ते पदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृंधि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

लादिभ्योऽरिष्टव्योमासुरादिभ्यश्च वयं रक्षिताः । अतः इदानीं किमुपेक्षसे ॥३॥ अपि च हे सखे ! त्वं गोपीसुतो न किंतु जीवानां बुद्धिसाक्षी ब्रह्मणा जगद्रक्षणार्थं प्रार्थितः सन् यदुकुले उत्पन्नोऽसि । अतस्तव भक्तोपेक्षाऽनुचिता ॥४॥ हे वृष्णिश्रेष्ठ ! संसारभयात् ते चरणं सेवमानानां दत्ताभयं हस्तकमलं नः शिरसि स्थापय ॥५ ॥ हे व्रजजनदुःखनाशक ! हे वीर ! तव दासीर्नः सेवस्व । आदौ तावद् मुखकमलं दर्शय ॥६॥ हे सखे ! प्रणामकर्तॄणां नृणां पापनाशकं पशूनामनुगमनकारि कालियफणासु समर्पितं ते चरणकमलं नः स्तनेषु कृत्वा कामं छिंधि ॥७॥

---

[1] सरसि सम्यग् जातस्य शोभनस्य कमलस्य यदुदरं तस्य श्रियं मुष्णातीति ।
[2] श्रियः करं गृह्णातीति तथा ।
[3] गर्वस्येत्यर्थः ।

हे कमलनेत्र ! तव मधुरवाण्या मुह्यन्तीर्नो दासीरधरामृतेन सञ्जीवय ॥८ ॥ हे हरे ! तप्तजीवनं कल्मषनाशकं श्रवणमंगलं तव कथामृतं ये भुवि गृणंति ते धन्याः किं पुनर्ये त्वां पश्यंति । अतः प्रार्थयामहे त्वमात्मानं दर्शय ॥९ ॥ हे कृष्ण ! तव हास्यं तथा प्रेमावलोकं तथा तव क्रीडनं तथा तव रहसि संकेतपरिहासाः हे कपट ! एतानि नः क्षोभयंति ॥ १० ॥ किंच यदा त्वं व्रजात् पशून् चारयन् चलसि तदा ते पदं हे नाथ ! रजःकणैस्तृणांकुरैश्च क्लिश्यंति इति नो मनोऽस्वास्थ्यं प्राप्नोति ॥११ ॥ हे वीर ! त्वं सायंकाले कृष्णकुन्तलैर्व्याप्तं गोरजोभिः शोभितं मुखाब्जं

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाऽऽप्याययस्व नः॥८॥
तव कथाऽमृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ॥श्रवणमंगलं श्रीमदाततं[1] भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः॥९॥
प्रहसितं प्रियं प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलम् ॥ रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयंति हि
॥१०॥ चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुंदरं नाथ ते पदम् ॥ शिलतृणांकुरैः सीदतीति नःकलिलतां मनःकांत
गच्छति ॥ ११ ॥ दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ॥ घनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर
यच्छसि ॥ १२॥ प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडनं ध्येयमापदि ॥ चरणपंकजं शंतमं[2] च ते रमण नः स्तनेष्वर्पं
याऽऽधिहन् ॥ १३ ॥ सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुनां सुष्ठु चुम्बितम् ॥ इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर
नस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥ अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ॥ कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ १५ ॥

नो मुहुर्दर्शयन् मनसि काममर्पयसि न तु सगं ददासि । अतस्त्वं कपटः ॥ १२ ॥ हे मनोव्याधिहन् ! प्रणतकामदं लक्ष्म्यार्चितं ते पदाब्जं नः स्तनेषु कामशांतये अर्पय ॥ १३ ॥ हे सखे ! रतिवृद्धिकरं सुस्वरवेणुना चुंबितं तवाऽधरोष्ठामृतं नो देहि ॥१४॥ हे कृष्ण ! दिवसे यदा त्वं वनेऽटसि तदा त्वामपश्यन्तीनां नः क्षणार्धमपि युगवद्भवति । तथा तव श्रीमुखं पश्यन्तीनां नो दृशां यः पक्ष्मकृद्ब्रह्मादिः सोऽप्यज्ञ एव ॥१५॥

---

[1] विस्तृतं यथा भवति तथा । [2] सुखतमम् ।

तस्मात् हे अच्युत ! पतिपुत्रबांधवादीन् हित्वा वयं तव गीतमोहिताः सत्यस्त्वत्समीपं प्राप्ताः । हे शठ एवं भूताः स्त्रियो रात्रौ स्वयमागतास्त्वां विना कस्त्यजेत् ॥१६॥ किंच हे कृष्ण ! तव रहसि भाषणं हास्यमुखं प्रेमावलोकनं तथा लक्ष्मीस्थानं तव वक्षो दृष्ट्वाऽतिस्पृहा भवति मनश्च मुह्यति ॥ १७ ॥ हे सखे ! इयं तव प्रकटता व्रजवासिनां दुःखहन्त्री विश्वस्य मंगलरूपा । अतोऽस्माकमतिगोप्यं यदौषधं तत् कार्पण्यमकृत्वा देहि ॥ १८ ॥ हे प्रिय ! यत् तव सुकुमारं पदाब्जं वयं कठोरस्तनेषु मर्दनशंकया भीताः सत्यः शनैर्धारयेम तेन त्वं वनेऽटसि । अतस्तच्चर

पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य तेत्यच्युतागताः ॥गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥ रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ॥ बृहदुरश्श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥ १७ ॥ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलम्॥ त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ॥ १८ ॥यत् ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ॥ तेनाटवीमटसि तद् व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः॥१९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे गोपिकागीतं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति गोप्यः प्रगायंत्यः प्रलपंत्यश्च चित्रधा ॥ रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १॥ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखांबुजः॥ पीतांबरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठ प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः॥उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

णाब्जं सूक्ष्मपाषाणादिभिर्न व्यथेत किम् ? किन्तु व्यथेत ॥ तस्माद् नो धीर्मुह्यति ॥ १९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे चूर्णिकायां गोपीगीतं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१ ॥ द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरिः ॥तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सांत्वयामास मानयन्॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं गोप्यः कृष्णदर्शनलालसाः अनेकधा गायंत्यः सत्यो रुरुदुः ॥ १ ॥ तदा कृष्णः पीतांबरधरः काममोहकस्तासां मध्ये आविर्बभूव ॥ २ ॥ तं प्रियं दृष्ट्वोत्फुल्लनेत्राः गोप्यो युगपदुत्तस्थुः करचरणादयः आगतं प्राणमिव ॥ ३ ॥

---

[1] मनाक् ईषत् किमपि त्यज मुंच कार्पण्यमकृत्वा देहीत्यर्थः । [2] भवानाऽऽयुः जीवनं यासां तासाम् ।

तत्र काचित् कृष्णस्य हस्तकमले हस्तद्वयेन जगृहे काचित् तद्बाहुं स्कंधे दधार ॥ ४ ॥ काचित् तस्य चर्वितं तांबूलं जग्राह । एका तच्चरणकमलं तप्तस्तनयोरधात् ॥ ५ ॥ एका भ्रुकुटिं वक्रीकृत्य कृष्णं कटाक्षैस्ताडयंतीव ददर्श ॥ ६ ॥ अन्या तन्मुखं सेवमानापि नातृप्यत् संतस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥ काचिद् नेत्रद्वारेण कृष्णं हृदये नीत्वा नेत्रं निमील्याऽऽलिंग्य योगीवानंदव्याप्तास्ते ॥ ८ ॥ एवं सर्वास्ताः भगवद्दर्शनेन वियोगजं तापं जहुः ॥ ९ ॥ ततो

काचित् करांबुजं शौरेर्जगृहेंजलिना मुदा ॥ काचिद् दधार तद्बाहुमंसे चंदनभूषितम् ॥ ४ ॥ काचिदंजलिनाऽगृह्णात् तन्वी तांबूलचर्वितम् ॥ एका तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला ॥ घ्नंतीवैक्षत् कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥ अपराऽनिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखांबुजम् ॥ आपीतमपि नातृप्यत् संतस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥ तं काचिन्नेत्ररंध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ॥ पुलकांग्युपगुह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ॥ ॥ ८ ॥ सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ॥ जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं[1] प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ॥ व्यरोचताधिकं तात पुरुषश्शक्तिभियथा ॥ १० ॥ ताः समादाय कालिंद्याः निर्विश्य पुलिनं विभुः ॥ विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यानिलषट्पदम् ॥ ११ ॥ शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवम् ॥ कृष्णाया[3] हस्ततरलाऽऽचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥ तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः ॥ स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे ॥ १३ ॥ तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरां[4]तर्हृदिकल्पितोसनः ॥ चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

गतशोकाभिर्गोपीभिर्वेष्टितः कृष्णोऽधिकं बभौ यथा पुरुषः सत्त्वादिशक्तिभिर्भाति ॥ १० ॥ ततः कृष्णस्ताः आदाय कालिंद्यास्तटं प्रविश्य बभौ ॥ ११ ॥ कथंभूतं तटं शरच्चंद्रकिरणैर्ध्वस्तरात्रिगततिमिरं सुखकरं नदीतरंगैरास्तृतवालुकम् ॥ १२ ॥ ततश्च ता गोप्यः पूर्णकामाः सत्यः स्वकुचकुंकुमांकितैरुत्तरीयवस्त्रैरंतर्यामिणे कृष्णायाऽऽसनं रचयामासुः ॥ १३ ॥ तत्रोपविष्टः कृष्णो गोपीसभागतः सन् ताभिः संमानितः शुशुभे ॥ १४ ॥

---

१ सुषुप्तिसाक्षिणम् । २ सुरभ्यनिलात् षट्पदाः भ्रमराः यस्मिन्निति विग्रहः । ३ कालिंद्याः । ४ योगेश्वरैः अन्तर्हृदि स्वहृदये कल्पितमासनं यस्य सः । ५ त्रैलोक्ये लक्ष्म्याः एकपदम् । :संधिरार्षः ।

ततो गोप्यः श्रीकृष्णं सत्कृत्य हास्यलीलेक्षणयुक्तया भ्रुकुटयोपलक्षिताः सत्यः ईषत्कुपिता बभाषिरे॥ १५॥गोप्य ऊचुः॥हेकृष्ण।केचिद् भजतस्त
द्भजनानुसारेणभजंति केचिद् भजतोऽपि तद्भजनानपेक्षं भजंति अन्यैःतु नोभयान् एतत कथमितिब्रूहि॥ १६॥ श्रीभगवानुवाच॥हे सख्यः।ये मिथो
भजंति ते स्वार्थे तत्र सौहृदं नधर्मश्च न॥ १७॥अभजतो ये भजंति ते करुणाः। तत्र निरपवादोधर्मोस्ति॥ १८॥केचिद् भजतोऽपि न भजंति अभ
जतःकुतः। ते तु चतुर्विधाः आत्मारामाः, आत्मकामाः, मूढाः, अतिकठिनाः।तत्राहं न कोऽपिकिंतुदयालुः॥ १९॥हेसख्यः।अहं भजतोऽपिजंतून्

सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा॥ संस्पर्शनेन[1]ांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे
॥१५॥गोप्य ऊचुः ॥ भजतोनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययम् ॥ नोभयांश्च भजंत्यन्य एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥१६॥
श्रीभगवानुवाच॥मिथो भजंति ये सख्यः स्वार्थैकांतोद्यमा हि ते॥न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा॥१७॥
भजंत्यभजतो ये वै करुणाःपितरोयथा॥धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः॥१८॥ भजतोऽपि न व केचिद् भजं
त्यभजतः कुतः ॥ आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥१९॥ नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जंतून् भजाम्यमीषा
मनुवृत्तिवृत्तये॥यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिंतयाऽन्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥ एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां
हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ॥ मया परोक्षं भजता तिरोहितं माऽसूयितुं मा[3]ऽर्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१॥न पारयेऽहंनि
रवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥ या माऽभजन् दुर्जयगेहशृंखलाः संवृश्च्य तद् वः[4] प्रतियातु साधुना
॥२२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे हरिकृतविरहितगोपीसान्त्वनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

न भजामि।कुतः।भजतांनिरंतरध्यानप्रवृत्त्यथयथाऽधनो लब्धधने नष्टेतच्चिंतयाऽन्यद् नवेत्तितद्वत्॥२०॥एवं मदर्थे त्यक्तलोकवेदज्ञातीनांयुष्माकम
नुवृत्तये मयायुष्माकं परोक्षं युष्मत्प्रेमालापान्शृण्वतैवतिरोहितम्।अतो हेप्रियाः।प्रियंमां दोषरूपेण द्रष्टुं नयोग्याः॥२१॥किंचहे प्रियाः। अखंडसं
योगिनां वश्चिरकालेनापि प्रत्युपकारं कर्तुं नशक्नोमि याःदुर्जयगृहशृंखलाश्छित्वा मामभजन्॥२२॥इतिश्रीभा०द०पू०चू०द्वात्रिंशोऽध्यायः॥३२॥

---

१ संमर्दनेन। २ उपकार मप्युपकारतया। ३ माम् । ४ युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन तत् साधुकृत्यं भवतु यतो बहुषु प्रेमनिष्ठतया नैकनिष्ठं मच्चित्तम्। अ तो युष्मत्सौशील्येनैव ममानृण्यं न तु मत्कृतप्रत्युपकारेणेत्यर्थः।

त्रयस्त्रिंशे ततो गोपीमंडलीमध्यगो हरिः ॥ प्रियास्ता रमयामास ह्रदिनीवनकेलिभिः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! एवं कृष्णवचः श्रुत्वा गोप्यो वियोगजं तापं जहुः ॥ १ ॥ तत्र गोविंदोऽन्योन्याऽऽबद्धबाहुभिः स्त्रीरत्नैः सह रासक्रीडां प्रारभत ॥ २ ॥ ततो मंडलत्वेन स्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन कृष्णेन रासोत्सवः सम्प्रवृत्तः । यं गोप्यः स्वनिकटं मामेवाऽऽलिंगितवानिति मन्येरन् । तावत् सस्त्रीणां देवानां विमान

श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ॥ जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिंताशिषः ॥१ ॥ तत्रारभत गोविंदो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥ स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥ २ ॥ रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ॥ योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः॥३॥ यं मन्येरन् नभस्तावद् विमानशतसंकुलम् ॥ दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥४॥ ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥ वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषिताम् ॥ सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥६॥ तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ॥ मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गंडलोलैः ॥ स्विद्यन्मुख्यः कबररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥

शतसंकुलं नभो बभूव ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदा दुंदुभयो नेदुः । पुष्पवृष्टयः पेतुः । सस्त्रीकाः गंधर्वास्तद्यशो जगुः ॥५ ॥ तदा स्त्रीणां वलयनूपुरकिंकिणीनां शब्दो रासमंडले तुमुलो जातः ॥ ६ ॥ तत्र ताभिः कृष्णः स्वर्णमणिमध्ये नीलमणिरिव शुशुभे ॥ ७ ॥ तथा पादन्यासैर्हस्तचालनैर्हास्ययुक्तभ्रूविलासैर्भज्यमानमध्यैश्चलत्कुचपटैः कुंडलैश्च सस्वेदमुख्यो गोप्यः कृष्णेन मेघसमूहे विद्युल्लता इव विरेजुः ॥ ८ ॥

---

१ उपचिताः समृद्धाः आशिषो यासां ताः । २ कबरेषु रशनासु च ग्रंथयो दृढग्रन्थयो यासां ताः ।

ताः नृत्यमानाः रतिप्रियाः सत्यः उच्चैर्जगुः । यासां गीतेन विश्वं व्याप्तम् ॥ ९ ॥ तत्र काचित् कृष्णेन समं स्वरजातीरुन्निन्ये । ततस्तेन साधु साध्विति पूजिता सती तदेव ध्रुवाख्यतालं विशेषेण पुनरुन्निन्ये । तदा कृष्णस्तस्या मानं चक्रे ॥१०॥ काचिद् रासपरिश्रांता कृष्णस्य स्कंधं बाहुना जग्राह ॥११॥ एका स्कंधगतं बाहुं चंदनाऽऽलिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुंब ॥१२॥ कस्याश्चिद् गण्डे गंडं संदधत्याः कृष्णस्तांबूलं चर्वितं ददौ ॥१३॥ काचिद् नृत्यंती श्रांता सती कृष्णहस्तकमलं स्तनयोरधात ॥ १४ ॥ ततो गोप्यः कृष्णं कांतं लब्ध्वा कृष्णहस्ताभ्यां

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकंठ्यो रतिप्रियाः ॥ कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥ काचित् समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः॥ उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाध्विति॥ तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् ॥१०॥ काचिद् रासपरिश्रांता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ॥ जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥ तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥ चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमंडितम् ॥ गण्डे गण्डं सन्दधत्या अदांत्तांबूलचार्वितम् ॥ १३ ॥ नृत्यन्ती गायती कापि कूजन्नूपुरमेखला ॥ पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्जं श्रांताधात् स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥ गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभम् ॥ गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥१५॥ कर्णोत्पलालकविटंककपोलधर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ॥गोप्यःसमं भगवता ननृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥१६॥ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ॥ रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः ॥१७ ॥

गृहीतकंठ्यो गानं कृत्वा चिक्रीडिरे ॥ १५ ॥ ततो गोप्यः कर्णोत्पलादिभिर्मुखेषु शोभा यासां ताः गलितपुष्पमालाः सत्यो वलयनूपुरघोषरूपवाद्यैः राससभायां भ्रमराः गायकाः यस्यां तस्यां भगवता समं ननृतुः॥१६॥ एवं भगवानप्यालिंगनकरस्पर्शाऽवलोकनविलासहासैर्गोपीभिः सह रेमे यथा बालः स्वप्रतिबिंबैः ॥ १७ ॥

---

१ कांत्येत्यर्थः । २ कर्णोत्पलैरलकविटंकैः अलकालंकृतैः कपोलैः धर्मैश्च वक्त्रेषु श्रीर्यासां ताः । ३ स्वप्रतिबिंबैर्विभ्रमः क्रीडा यस्य सः ।

गोप्यस्तदंगसंगहर्षेण व्याप्तेंद्रियाः सत्यः केशान् वस्त्राणि कुचपट्टिकां वा धर्तुं न समर्थाः बभुवुः ॥ १८ ॥ ततः एवं कृष्णक्रीडितं दृष्ट्वा कामार्दिताः खेचरस्त्रियो मुमुहुः । चंद्रोऽपि सगणः कामार्दितः सन् विस्मितो बभूव । अनेनैतत् सूचितम् । शशांकेन विस्मितेन सर्वेऽपि ग्रहास्तत्रतत्रैव तस्थुः । ततश्चातिदीर्घासु रात्रिषु यथासुखं विजहुरिति ॥ १९ ॥ ततः कृष्णो यावत्यो गोपांगनास्तावंति रूपाणि कृत्वा ताभिः सह रेमे ॥ २० ॥ ततः क्रीडया श्रमितानां गोपीनां मुखानि कृष्णः सुखकरेण पाणिना प्रामृजत् ॥ २१ ॥ ततो गोप्योऽमृतायितहास्याऽवलोकनेन

तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाः केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा ॥ नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह ॥ १८ ॥ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ॥ कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ ॥१९॥ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ॥ रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥२०॥ तासामतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः ॥ प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणिना ॥ २१ ॥ गोप्यः स्फुरत्[1]पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ॥ मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥२२॥ ताभिर्युतः श्रममपोहितुमंगसंगघृष्ट[2]स्रजः स कुचकुंकुमरंजितायाः ॥ गंधर्वपा[3]ऽलिभिरनुद्रुत आविशद् वा श्रांतो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥२३॥ सोंभस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोंग ॥ वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः ॥२४॥ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधानिलजुष्टदिक्तटे ॥ चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥

कृष्णस्य संमानं कुर्वंत्यस्तस्य कर्माणि जगुः ॥२२॥ अथ जलक्रीडामाह । ततः कृष्णः श्रमं दूरीकर्तुं ताभिः सहोदकं मालासंबंधिभिर्भ्रमरैरनुगतः सन् विवेश गजीभिर्गज इव ॥२३॥ स कृष्णोऽतिशयेन गोपीभिः परिषिच्यमानः पुष्पवृष्टिं कुर्वद्भिर्देवैरीड्यमानः उदके रेमे ॥ २४ ॥ अथ वनक्रीडामाह । ततश्च कृष्णो यमुनायाः उपवने भृंगाणां स्त्रीणां च गणैर्वेष्टितः सन् गजीभिर्गज इव चचार ॥ २६ ॥

---

[1] सुवर्णस्येत्यर्थः । [2] अंगसंगेन घृष्टायाः मालायाः । [3] गंधर्वपतय इव गायंतो येऽलयस्तैः ।

[illegible]

एवं कृष्णचंद्रकिरणैः शोभिताः सर्वाः निशाः आत्मन्यस्खलितधातुः सन् सेवितवान् ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! भगवान् धर्मस्थापनार्थं दुष्टानां नाशार्थमवतीर्णः ॥ २७ ॥ तथा धर्ममार्गाणां वक्ता कर्तापि सन् कथं परदाराभिमर्शनं प्रत्यक्षमाचरत् ॥२८॥ किंच पूर्णकामोऽपि स निंद्यं कर्म कृतवान् । एतं नः संशयं छिंधि ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच । हे नृप ! महतां धर्मव्यतिक्रमः साहसं च दृष्टम् । तत् तेषां तेजस्विनां

एवं शशांकांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः[1] ॥२६॥ राजोवाच ॥ संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य[2] च ॥ अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥२७॥ स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताऽभिरक्षिता ॥ प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥ आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् व जुगुप्सितम् ॥ किमभिप्राय[3] एतं नः संशयं छिंधि सुव्रत ॥२९॥ श्रीशुक उवाच ॥ धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ॥ तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥ नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ॥ विनश्यत्याचरन् मौढ्याद् यथाऽरुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥ ३१ ॥ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥ तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत् ॥३२॥ कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ॥ विपर्ययेण वाऽनर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥ किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ॥ ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

दोषाय न स्यात् सर्वभुजो वह्निर्यथा ॥३०॥ अतः इदं महाकर्मासमर्थो मनसापि नाचरेत् यथा शिवं विनाऽन्यो विषं भक्षयन् म्रियेत ॥३१॥ किंच महतां वचः सत्यम् । अतस्तैर्वचसा यदुक्तं तदेवाचरेत् ॥ ३२ ॥ एषां महतां कुशलाचरितेन स्वार्थो न विपर्ययेणानर्थो न किंतु प्रारब्धकर्मनाशमात्रमेव तेषां कृत्यं नान्यत् ॥३३॥ अतः सर्वप्राणिनां नियंतुर्हरेः कुशलाकुशलाभ्यां संबंधो नेति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

---

[1] शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमानाः ये रसास्तेषामाश्रयभूताः निशाविशेषणमेतत् । [2] अधर्मस्य । [3] कोऽभिप्रायो यस्येति तथा ।

किंच यत्पादपंकजपरागनिषेवणेन तृप्ताः मुनयो न बध्यमानाः संतः सर्वत्र स्वेच्छया चरंति तस्येच्छया गृहीतवपुषो बन्धः कुत एव॥ ३५ ॥
हे नृप । गोपीनां गोपानां सर्वदेहिनां च योंतश्चरति ॥ ३६ ॥ स मानुषं देहं भूतानामनुग्रहार्थमास्थितः सन् तादृशीः क्रीडाः भजते याः स्मृत्वा
नरस्तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥ तथा व्रजौकसः स्वस्वदारान् स्वपार्श्वस्थान् मत्वा तन्मायामोहिताः सन्तः कृष्णाय नासूयन् ॥ ३८ ॥ ततो गोप्यः
ब्राह्मे मुहूर्ते प्राप्ते कृष्णाज्ञयाऽनिच्छन्त्योपि गृहान् ययुः ॥ ३९ ॥ इदं व्रजस्त्रीभिः सह विष्णोः क्रीडितं यः शृणुयाद्वर्णयेच्च स हरौ भक्तिं प्राप्य

यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः॥स्वैरं चरंति मुनयोऽपि न नह्यमानास्तस्येच्छयाऽऽत्तवपुषः
कुत एव बंधः ॥ ३५ ॥ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ योंतश्चरति सोऽध्यक्षः[1] क्रीडनेनेह देहभाक्
॥ ३६ ॥ अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ॥ भजते तादृशीः क्रीडा याः स्मृत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥
नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ॥ मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दारान्व्रजौकसः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मरात्र
उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ॥ अनिच्छंत्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥ विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं
च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः॥भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण
धीरः ॥ ४० ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ॥ अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेंऽबिकावनम् ॥ १ ॥ तत्र
स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुम्॥ आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेऽबिकाम् ॥ २॥

हृद्रोगं काममाशु त्यजति ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चूर्णिकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३॥ चतुस्त्रिंशऽहिना
ग्रस्तं नन्दं हरिरमूमुचत् ॥ विद्याध्रं चांगिरश्शापाच्छंखचूडं तथाऽवधीत् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा गोपालाः शकटैर्देवयात्रायामंबिकावनं
ययुः ॥ १ ॥ तत्र सरस्वत्यां स्नात्वा शिवमंबिकां चाऽऽनर्चुः ॥ २ ॥

---

[1] बुद्ध्यादिसाक्षी ।

ततो गोपाः ब्राह्मणेभ्यो गोसुवर्णवस्त्रान्नानि देवः प्रीयतामित्युक्त्वा ददुः ॥ ३ ॥ ततस्तत्र जलं प्राश्य धृतव्रताः नंदादयस्तां रात्रिं नदीतीरे न्यवसन् ॥ ४ ॥ तस्मिन् वने बुभुक्षितोऽजगरः शयानं नन्दं जग्रास ॥ ५ ॥ स नन्दो हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! तात ! सर्पो मां ग्रसते शरणागतं मां मोचयेत्येवमाचुक्रोश ॥ ६ ॥ ततो गोपाः नंदाऽऽक्रोशं श्रुत्वोत्थाय सर्पग्रस्तं नंदं दृष्ट्वा ज्वलितकाष्ठैः सर्पं ताडयामासुः॥ ७ ॥ तैस्ताडितोऽपि सर्पो नंदं नामुञ्चत्। तदा कृष्णः एत्य पदा तमस्पृशत् ॥ ८॥ सर्पो भगवत्पादस्पर्शाद्गतपापः सर्पवपुर्हित्वा विद्याधरपूजितं रूपं प्राप ॥ ९ ॥

गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः॥ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥३॥ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ॥ रजनीं तां महाभागा नंदसुनंदकादयः ॥४॥ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ॥ यदृच्छयाऽऽगतो नंदं शयानमुरगोऽग्रसीत्॥५ ॥स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयम् ॥ सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय॥ ६ ॥तस्य चाक्रंदितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः॥ ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रांताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ॥ ७ ॥ अलातैर्दह्यमानोऽपि नामुञ्चत् तमुरंगमः॥तमस्पृशत् पदाऽभ्येत्य भगवान् सात्वतां पतिः॥८॥स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः ॥ भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितम् ॥ ९ ॥ तमपृच्छद्धृषीकेशः प्रणतं समुपस्थितम् ॥ दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनम्॥ १०॥ को भवान् परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतदर्शनः ॥ कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः॥११॥सर्प उवाच॥अहं विद्याधरः कश्चित् सुदर्शन इति श्रुतः॥श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरन् दिशः ॥ १२ ॥ ऋषीन्विरूपानंगिरसः प्राहसं रूपदर्पितः॥ तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना ॥ १३ ॥

तं हेममालिनं कृतप्रणामं कृष्णः पप्रच्छ ॥१०॥ हे सर्प ! अद्भुतदर्शनस्त्वं कः ? कथमेतां दुर्गतिं प्रापितः ॥ ११ ॥ सर्प उवाच ॥ हे कृष्ण ! अहं सुदर्शन इति कश्चिद्विद्याधरः स्वरूपसंपत्त्या युतः सन् विमानेन दिशोऽचरम्॥१२ ॥ यदा कुरूपानंगिरसः ऋषीन् दृष्ट्वा रूपेण गर्वितस्तान् हसितवान् तदा तैरिमां योनिं प्रापितः ॥ १३ ॥

---

१ उपहसितैः ।

दयालुभिस्तैः शापो मेऽनुग्रहायैव कृतः यतः शापात् लोकगुरुणा त्वया पदा स्पृष्टो गतपापो जातः ॥ १४ ॥ एवंभूतं त्वां स्वलोकं गंतुमनुज्ञां याचे ॥१५॥ हे कृष्ण ! तव शरणं गतोऽस्मि । गंतुमाज्ञां मे देहि ॥ १६ ॥ हे अच्युत ! तव दर्शनाद् ब्रह्मशापमुक्तोऽहं यन्नाम गृह्णन् पुमान् श्रोतॄनात्मानं च सद्यः पुनाति ॥१७॥ किं पुनस्तव पदा स्पृष्टः । एवं कृष्णमुक्त्वा प्रदक्षिणं नमस्कारं च कृत्वा सुदर्शनः स्वर्गं गतः । नंदश्च

शापो मेऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः ॥ यदहं लोकगुरुणा पदा स्पृष्टो हताशुभः ॥१४॥ तं त्वाऽहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहम् ॥ अपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन्[1] ॥ १५ ॥ प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन् महापुरुष सत्पते अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर ॥ १६ ॥ब्रह्मदंडाद् विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् ॥ यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतॄनात्मानमेव च ॥१७॥ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवंद्य च ॥ सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नंदश्च मोचितः ॥ १८ ॥ निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः ॥ समाप्य तस्मिन् नियमं पुनर्व्रजं नृपाऽऽययुस्तत् कथयंत आदृताः ॥ १९ ॥ कदाचिदथ गोविंदो रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्रजयोषिताम् ॥ २० ॥ उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः ॥ स्वलंकृतानुलिप्तांगौ स्रग्विणौ विरजोंऽबरौ ॥ २१ ॥ निशामुखं मानयंतावुदितोडुपतारकम् ॥ मल्लिकागंधमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना ॥ २२ ॥ जगतुः सर्वभूतानां मनश्श्रवणमंगलम् ॥ तौ कल्पयंतौ युगपत् स्वरमंडलमूर्छितम् ॥ २३ ॥ गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्च्छिता नाविदन् नृप ॥ स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः ॥ २४ ॥

दुःखात् मुक्तः ॥ १८ ॥ ततो व्रजवासिनः एवं कृष्णवैभवं दृष्ट्वा तत्र नियमं समाप्य पुनर्व्रजं ययुः ॥ १९॥ अथैकदा रामकृष्णौ स्त्रीणां मध्यगौ संतौ वने रात्र्यां विजह्रतुः ॥ २० ॥ तौ स्त्रीजनैरुपगीयमानौ मालाशोभिनौ ॥ २१ ॥ उदितचंद्रतारकं निशामुखं सत्कुर्वंतौ संतौ सर्वभूतानां मनश्श्रवणमंगलं यथा भवति तथाऽगायताम् ॥ २२ ॥ २३ तद्गीतं श्रुत्वा गोप्यो गतवस्त्र देहं नाविदन् ॥ २४ ॥

---

[1] हे दुःखनाशन ।

एवं क्रीडतोर्गायतोः सतोस्तावत् कुबेरानुचरः शंखचूडः तत्राजगाम ॥२५॥ ततो हे नृप ! तयोः पश्यतोः सतोः क्रोशंतं स्त्रीजनं स निर्भयः सन्
हठात्प्रेरयामास॥२६॥तदा हे कृष्ण !हे रामेति ! क्रोशंतं स्त्रीगणं दृष्ट्वा तावन्वधावताम्॥२७॥कथंभूतौ तौ। माभैष्टेत्यभयशब्दौ शालहस्तौ संतौ
तं गुह्यकाधमं शीघ्रं प्रापतुः॥२८॥ ततः शंखचूडः कालमृत्यू इव प्राप्तो दृष्ट्वा स्त्रीगणं त्यक्त्वा जीवितेच्छयाऽग्रे प्राद्रवत्॥२९॥स गुह्यको यत्रयत्र

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् ॥ शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥ तयोर्निरीक्षतो
राजंस्तन्नाथं[1] प्रमदाजनम् ॥ क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः ॥ २६ ॥ क्रोशन्तं कृष्ण रामेति विलो
क्य स्वपरिग्रहम् ॥ यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावताम् ॥ २७ ॥ मा भैष्टेत्यभयाऽऽरावौ शालहस्तौ तर
स्विनौ ॥ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमम् ॥ २८ ॥ स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् ॥ विसृज्य
स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥ २९ ॥ तमन्वधावद् गोविंदो यत्रयत्र स धावति ॥ जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ
रक्षन् स्त्रियो बलः ॥ ३० ॥ अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः॥ जहार मुष्टिनैवांग सह चूडामणिं विभुः ॥३१॥
शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ॥ अग्रजायाददत् प्रीत्या पश्यंतीनां च योषिताम्॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे शंखचूडवधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोप्यः कृष्णे वनं
याते तमनुद्रुतचेतसः ॥ कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

धावति तत्रतत्र श्रीकृष्णस्तच्छिरोरत्नं ग्रहीतुमिच्छन् सन् धावति । बलस्तु स्त्रियो रक्षन् तत्रैव तस्थौ ॥३० ॥ कृष्णः शंखचूडस्य समीपं गत्वा
मुष्टिना मस्तकेन सह चूडामणिं जहार॥३१॥एवं शंखचूडं हत्वा मणिं गृहीत्वा सर्वस्त्रीणां पश्यंतीनां सतीनां बलरामाय ददौ॥३२॥इतिश्रीभाग०
द० पू०चू० शंखचूडवधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥३४॥ पचत्रिंशे वनं याते कृष्णे गोकुलयोषितः॥युग्मश्लोकानुगीतेननिन्युर्दुःखेनवासरान्॥१॥

---

[1] सः कृष्णो नाथो यस्य तम् ।

श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! गोप्यः एवं रात्रिषु कृष्णेन सह क्रीडित्वा दिवा कृष्णे वनंगते सति कृष्णलीलाः गायंत्यो दुःखेन दिवसान् निन्युः
॥ १ ॥ गोप्यः ऊचुः ॥ हे गोप्यः ! वामबाहौ कृतवामकपोलः कृष्णोऽधरोष्ठे स्थापितं कोमलांगुलिभिराश्रितसप्तस्वरच्छिद्रं वेणुं यदा वादयति
॥ २ ॥ तदा तच्छ्रुत्वा सिद्धस्त्रियः सिद्धैः सह वर्तमाना अपि कामबाणेभ्योऽर्दितचित्ताः सत्यो मोहं प्रापुः यतो विस्मृतनीव्यः । (एवंभूतस्य
कृष्णस्य वियोगं कथं सहामहे) ॥ ३ ॥ हे अबलाः ! इदमाश्चर्यं शृणुत । अयं नन्दसूनुर्दुःखितजनानां सुखकरो यदा वेणुनादं करोति ॥ ४ ॥

गोप्य ऊचुः ॥ वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गित रधरार्पितवेणुम् ॥ कोमलांगुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र
मुकुंदः ॥२॥ व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ॥ काममार्गणसमार्दितचित्ताः कश्मलं ययुरप
स्मृतनीव्यः ॥३॥ हंत चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास[1] उरसि स्थिरविद्युत्[2] ॥ नंदसूनुरयमार्तजनानांनर्मदो यर्हि कूजि
तवेणुः ॥४॥ वृंदशो व्रजवृषा मृगगावोवेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ॥ दंतदष्टकवलाधृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवास
न् ॥५॥ बर्हिणस्तबकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिबर्हविडंबः ॥ कर्हिचित्सबल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुंदः ॥६॥
तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदांबुजरजोऽनिलनीतम् ॥ स्पृहयतीर्वयमिवाऽबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाःस्तिमितापः ॥७॥
अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः ॥ वनचरो गिरितटेषु चरंतीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥८॥ वन
लतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यंजयंत्य इव पुष्पफलाढ्याः ॥ प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुःस्म ॥९॥

तदा व्रजवृषाः मृगगावो वाद्येन हृतचित्ताः दंतैर्दष्टग्रासाः उत्तंभितकर्णाःलिखितचित्रमिवाऽऽसन् ॥ ५ ॥ हे सखि ! यदा सबलः कृष्णो मयूर
पिच्छधातुपल्लवैः कृतमल्लवेषः सन् वेणुनादेन गा आह्वयति ॥६॥ तदा भग्नगतयो नद्यो वायुना नीतं तत्पादाब्जरजो वयमिव स्पृहयंत्यः स्थिरो
दकाः भवंति (तस्य विरहं कथं सहेमहि) ॥ ७ ॥ हे सखि ! हरिर्गोपैर्वर्णितवीर्यो गिरितटेषु चरंतीर्गाः यदा वेणुना समाह्वयति ॥ ८ ॥ तदा
वृक्षाः वनलताश्च स्वस्मिन् विष्णुं व्यंजयंत्य इव पुष्पफलाढ्याः सत्यो मधुधाराः ववृषुः । (तस्य विरहं कथं सहेमहि) ॥ ९ ॥

---

[1] हार इव हासो यस्य सः इत्याद्यर्थः । [2] स्थिरा विद्युदिव लक्ष्मीः यस्य सः ।

हे सखि। यदा सुंदराणां मध्ये मुख्यः श्रीकृष्णो भ्रमराणां मुखैर्गीतमादरेण शृण्वन् वेणुं धारयति॥ १०॥ तदा सरोवरे सारसहंसपक्षिणो गीतेन हृतचित्ताः संतः एत्य मौनं धृत्वा हरिमुपासते।(तस्य वियोगं कथं सहेमहि)॥ ११॥ हे व्रजदेव्यः। यदा सरामः कृष्णो गिरितटेषु वर्तमानः सन् विश्वं हर्षयन् वेणुनादेन विश्वं पूरयति ॥ १२॥ तदा मेघः कृष्णस्याऽतिक्रमणशंकितचेताः मंदंमंदं गर्जति तथा पुष्पैर्वर्षति छायया छत्रं च विदधाति (तस्य विरहं कथं सहेमहि) ॥ १३॥ हे यशोदे तव सुतो नानागोपक्रीडासु निपुणः सन् यदाऽधरोष्ठेऽर्पितवेणुनिषादर्षभादिस्वरजातीरुन्नीतवान् ॥ १४॥

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगंधतुलसीमधुमत्तः ॥ अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि संधितवेणुः॥ १० ॥स
रसि सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतस एत्य ॥ हरिमुपासत ते यतचित्ता हंत मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥ स
हबलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः ॥हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरंभति विश्वम्॥ १२॥ मह
दतिक्रमणशंकितचेता मंदमन्दमनुगर्जति मेघः ॥ सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥
विविधगोपरसेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः[1]॥तव सुतस्सति यदाऽधरबिंबे दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः॥ १४॥
सवनशस्तदुपधार्य[2] सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः॥ कवय आनतकंधरचित्ता कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः[3] ॥ व्रजभुवश्शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः[4] ॥ १६ ॥
व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः॥कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कबरं वसनं वा॥ १७॥मणि
धरः क्वचिदागणयन् गा मालया दयितगंधतुलस्याः॥ प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन् भुजमगायत तत्र ॥ १८॥

तदा तच्छ्रुत्वा ब्रह्मशिवेंद्रमुख्याः देवाः नम्रकंठचित्ता संतोऽनिश्चिततद्भेदाः मोहं ययुः (तद्वियोगं कथं सहेमहि) ॥ १५ ॥ हे सखि ! श्रीकृष्णो ध्वजादिचिह्नितैः स्वचरणकमलैर्व्रजभुवो गवादिखुराक्रमणव्यथां शमयन् यदा वेणुं वादयन् सन् व्रजति ॥ १६ ॥ तदा तद्विलोकनेनार्पितकामवेगाः वयं वृक्षगतिं गताः सत्यो मोहेन केशबंधं वस्त्रं वा न विदामः । (तस्य वियोगं कथं सहेमहि) ॥ १७ ॥ हे अबलाः ! श्रीहरिः क्वचिद्

---

[1] निजेव शिक्षा यासु ताः । स्वोत्प्रेक्षिताः न त्वन्यतः श्रुता इत्यर्थः। [2] मंद्रमध्यमतारभेदेन । [3] चिह्नैः। [4] वर्ष्मणा देहेन धुर्यः स्थूलः—गजः—तद्वद्गतिर्यस्य सः ।

देशे गोगणनार्थं ग्रथितमणिमालाधरः सन् गोपस्य स्कन्धे भुजं कृत्वा यदाऽगायत ॥ १८ ॥ तदा वेणुनादेन हृतचित्ताः कृष्णसारकुटुंबिन्यो हरिण्यो वयमिव त्यक्तगृहाशाः सत्यः कृष्णाद् न न्यवर्तंत । (तद्वियोगं का सहेत) ॥ १९ ॥ हे सखि ! नंदसूनुर्गोपगोधनवेष्टितो यदा यमुनायां क्रीडितवान् ॥ २० ॥ तदा वायुः सुगन्धशीतलस्पर्शेन तं संमानयन् वाति । किंच तदा गन्धर्वादिगणाः वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः समन्तादुपासत । (तस्य विरहं कथं सहेमहि) ॥ २१ ॥ हे सखि ! यदा व्रजगवां हितकृत् मार्गे वृद्धैर्ब्रह्मादिभिर्वदितचरणः सायंकाले सर्वं गोधनमे

क्वणितवेणुरववंचितचित्ताः कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः॥गुणगणार्ण[1]मनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः॥
॥ १९ ॥ कुन्ददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ॥ नंदसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार
॥२०॥ मंदवायुरनुवात्यनूकूलं मानयन् मलयज[2]स्पर्शेन॥बंदिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदग[4]ध्रो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः ॥ कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनांते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं श्रमरुचाऽपि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् ॥ दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुडु[5]राजः ॥ २३ ॥
मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ॥ बदरपांडुवदनो मृदुगण्डं मंडयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥२४॥
यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनांते॥मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम्॥२५॥
श्रीशुक उवाच ॥ एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीला नु गायतीः॥रेमिरेऽहस्सु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः॥२६॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे वृंदावनक्रीडायां गोपिकागीतं नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

कीकृत्य गीतवेणुस्सन् ॥२२॥ खुररजोभिर्व्याप्तस्रक् नो नेत्राणां हर्षं प्रापयन् तथा नः सुहृदां मनोरथस्य दातुमिच्छयाऽयमागच्छति पश्य ॥२३ ॥ किंच । हे सखि ! श्रीकृष्णो मदविह्वललोचनो बदरपांडुवदनः स्वर्णकुण्डलकांत्या कोमलं गंडस्थलं शोभयन् यदुपतिः सायंकाले व्रजे गवामस्माकं च दिनतापं शमयन् समीपमायाति तं पश्य ॥ २४॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! एवं व्रजस्त्रियः कृष्णलीलाः गायंत्यो दिनेष्वपि रेमिरे ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्स्कंधे पूर्वाध चूर्णिकायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

१ समुद्रमित्यर्थः । २ मलयजस्येव स्पर्शेन । ३ तत्समीपम् । ४ गोवर्धनधरः । ५ चन्द्रः ।

षट्त्रिंशे तु हतेऽरिष्टे नारदोक्त्या बलाच्युतौ ॥ वसुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसोऽक्रूरं समादिशत् ॥१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! एवं व्रजे उत्सवे
वर्तमाने व्रजं वृषभाकृतिररिष्टासुरः खुरैर्विदारितां महीं कम्पयन् ॥ १ ॥ वृषभजातिशब्दं कुर्वन् पदा महीं विदारयन् पुच्छमूर्ध्वं कृत्वा शृंगाग्रेण
तटान्युत्क्षिपन् ॥ २ ॥ विण्मूत्रमुत्सृजन् सन् प्राप्तः । यस्य शब्देन गवां नृणां गर्भाः अकाले पतंति स्रवंति च। यस्य स्कन्धे पर्वतशंकया मेघाः
निर्विशंति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तं तीक्ष्णशृंगं दैत्यं दृष्ट्वा गोप्यो गोपाश्च त्रासं प्रापुः । पशवो व्रजं हित्वा दुद्रुवुः ॥५॥ ततः सर्वे गोपाः हे कृष्ण । हे

श्रीशुक उवाच ॥ अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः ॥ महीं महाककुत्कायः कंपयन् खुरविक्षताम् ॥ १॥ रंभ
माणः खरतरं पदा च विलिखन् महीम् ॥ उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् ॥ २ ॥ किंचित्किंचित् शकृ
न्मुंचन् मूत्रयंस्तब्धलोचनः ॥ यस्य निर्ह्रादितेनांग निष्ठुरेण गवां नृणाम् ॥ ३ ॥ पतन्त्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म
भयेन वै ॥ निर्विशंति घना यस्य ककुद्यचलशंकया ॥ ४ ॥ तं तीक्ष्णशृङ्गमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ॥ पशवो
दुद्रुवुर्भीता राजन् संत्यज्य गोकुलम् ॥ ५ ॥ कृष्ण कृष्णति ते सर्वे गोविन्दं शरणं ययुः ॥ भगवानपि तद्वीक्ष्य
गोकुल भयविद्रुतम् ॥ ६ ॥ मा भैष्टेति गिराऽऽश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ॥ गोपालैः पशुभिर्मंद त्रासितैः किमसत्तम
॥ ७ ॥ बलदर्पहाऽहं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनाम् ॥ इत्यास्फोट्याच्युतोऽरिष्टं तलशब्देन कोपयन् ॥ ८ ॥ सख्यु
रंसे भुजाभोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ॥ सोऽप्येवं कोपितोरिष्टं खुरेणावनिमुल्लिखन् ॥ उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः
कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ९ ॥

कृष्णेति गोविंदं शरणं ययुः । भगवान् भयविद्रुतं व्रजं दृष्ट्वा ॥ ६ ॥ मा भैष्टेति गिराऽऽश्वास्य दैत्यमाह्वयत् । हे मन्द ! त्रासितैर्गोपैः पशुभिश्च
किम् ॥ ७ ॥ त्वादृशानां दुष्टानां बलदर्पहाऽहम् । इत्युक्त्वा करतलेन बाहुं स्फोटयित्वा तं कोपयन् ॥ ८ ॥ सख्युः स्कन्धे भुजं कृत्वा कृष्णः
स्थितः । एवं कोपितो दैत्यः खुरेण भुवमुल्लिखन् क्रुद्धः सन् कृष्णं प्राद्रवत् ॥ ९ ॥

अग्रन्यस्तशृंगाग्रः स स्तब्धलोचनः कटाक्षेण वक्रं दृष्ट्वेंद्रमुक्तं वज्रमिव प्राद्रवत ॥ १० ॥ ततः कृष्णस्तं शृंगयोर्धृत्वाऽष्टादशपदानि पश्चादपोवाह ॥११॥ एवमपक्षिप्तः स पुनरुत्थाय निश्श्वसन् कृष्णं प्राद्रवत् ॥ १२ ॥ आगतं तं कृष्णः शृंगयोः प्रगृह्य भूतले निपात्य पदाऽऽक्रम्यार्द्रवस्त्रमिव निष्पीडयामास । ततः शृंगमुत्पाट्य तेनैव जघान । तदा स पपात ॥ १३ ॥ ततः स रक्तं वमन् पादान् क्षिपन् शकृन्मूत्रं सृजन् मृत्युं प्राप। तदा देवाः पुष्पवृष्टिं कृत्वा कृष्णं तुष्टुवुः ॥ १४ ॥ एवं दैत्यं हत्वा सबलः कृष्णो व्रजं विवेश ॥१५॥ एवं कृष्णेन दैत्ये हते नारदः एत्य कंसाय

अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतम् ॥ कटाक्षिप्याऽद्रवत् तूर्णमिंद्रमुक्तोऽशनिर्यथा ॥१०॥ गृहीत्वा शृंगयोस्तं च अष्टादश पदानि सः ॥ प्रत्यपोवाह भगवान् गजः प्रतिगजं यथा॥११॥सोऽपविद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरः ॥ आपतत् स्विन्नसर्वांगो निश्श्वसन् क्रोधमूर्च्छितः॥१२॥ तमापतंतं स निगृह्य शृंगयोः पदा समाक्रम्य निपात्य भूतले॥ निष्पीडयामास यथाऽऽर्द्रमंबरं कृत्वा विषाणेन जघान सोऽपतत्॥ १३ ॥ असृग्वमन् मूत्रशकृत समुत्सृजन् क्षिपंश्च पादाननवस्थितेक्षणः ॥ जगाम कृच्छ्रं निर्ऋतेर[1]थ क्षयं पुष्पैः किरंतो हरिमीडिरे सुराः ॥१४॥ एवं ककुद्मिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः ॥ विवेश गोष्ठं[2] सबलो गोपीनां नयनोत्सवः ॥१५॥अरिष्टे निहते दैत्ये कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ कंसायाथाह भगवान् नारदो देवदर्शनः[3] ॥१६॥ यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च ॥ रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन बिभ्यता॥१७॥ न्यस्तौ स्वमित्रे नंदे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः॥ निशम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेंद्रियः ॥ १८॥ निशातमसिमादत्त वसुदेवजिघांसया ॥ निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ॥ १९ ॥

जगाद ॥१६॥ हे कंस ! अष्टमगर्भत्वेन प्रसिद्धां कन्यां यशोदायाः सुतां जानीहि । यशोदासुतत्वेन प्रसिद्धं कृष्णं देवकीपुत्रं जानीहि ।रोहिणीपुत्रं रामं देवक्याः सप्तमं पुत्रं जानीहि ॥ १७ ॥ तौ पुत्रौ भीत्या वसुदेवेन स्वमित्रे नन्दे स्थापितौ याभ्यां तव पुरुषाः हता इति॥ १८॥तच्छ्रुत्वा कोपात प्रचलितेंद्रियः कंसो वसुदेवं हन्तुं खड्गं जगृहे । तदा नारदेन (वसुदेवे हते तौ पलायेयाताम्।अतो मा वध्यताम् इति) निवारितः॥ १९॥

---

[1] मृत्योः । [2] निवासम् । [3] एवं कथिते एवं भविष्यतीति साक्षाद्देववद्दर्शनं ज्ञानं यस्य स नारदः ।

तदा कंसस्तौ स्वमृत्यू ज्ञात्वा वसुदेवं देवकीं च लोहमयपाशैर्बबन्ध । एवं कृत्वा नारदे गते कंसः केशिनमाभाष्य ॥ २० ॥ त्वया रामकृष्णौ
हन्येताम् इत्युक्त्वा प्रेषयामास । ततः कंसो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादीन् ॥ २१ ॥ अमात्यान् हस्तिपांश्चाऽऽहूयाऽऽह । भोभोश्चाणूरादयः !
वचः श्रूयताम् ॥ २२ ॥ नंदव्रजे वसुदेवसुतौ । ताभ्यां मम मृत्युर्विधात्रा दार्शितः ॥ २३ ॥ अतः इह प्राप्तौ तौ भवद्भ्यां मल्ललीलया हन्येताम् ।
विविधाः मंचाः क्रियंताम् ॥ २४ ॥ सर्वे पौराः जानपदाः संग्रामं पश्यन्तु । हे महामात्र ! त्वया रंगद्वारि कुवलयापीडो गजः आनीयताम् ॥

ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबन्ध सह भार्यया ॥ प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिनम् ॥२०॥ प्रेषयामास हन्येतां
भवता रामकेशवौ ॥ ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् ॥ २१ ॥ अमात्यान् हस्तिपांश्चैव समाहूयाह भोज
राट् ॥ भो भो निशम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टिकौ ॥ २२ ॥ नंदव्रजे किलासाते सुतावानकदुंदुभेः ॥ रामकृष्णौ ततो
मह्यं मृत्युः किल निदार्शितः ॥ २३ ॥ भवद्भ्यामिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया ॥ मंचाः क्रियंतां विविधा मल्लरंगप
रिश्रिताः ॥ २४ ॥ पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु स्वैरसंयुगम् ॥ महामात्र त्वया भद्र रंगद्वार्युपनीयताम्॥ २५॥ द्विपः
कुवलयापीडो जहि तेन ममाहितौ ॥ आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि॥ विशसंतु पशून् मेध्यान् भूतराजाय
मीढुष[1] ॥ २६ ॥ इत्याज्ञाप्यार्थतन्त्रज्ञ आहूय यदुपुंगवम् ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह ॥ २७ ॥ भो
भो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः ॥ नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु ॥ २८॥ अतस्त्वामाश्रितः सौम्य
कार्यगौरवसाधनम्[2] ॥ यथेंद्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः ॥ २९ ॥

॥ २५ ॥ तेन तौ मम शत्रू जहि । किंच । चतुर्दश्यां धनुर्यागः आरभ्यताम् । तत्र पशुमांसेन रुद्राय बलिं कुरुत ॥ २६ ॥ एवमाज्ञाप्य कंसोऽ
क्रूरमाहूय हस्तेन हस्तं गृहीत्वाऽऽह ॥ २७ ॥ हे अक्रूर ! मम मित्रकृत्यं क्रियताम् । त्वत्तोऽन्यो भोजवृष्णिषु हितकर्ता नास्ति ॥२८॥ अतस्त्वां
कार्यार्थं आश्रितोऽस्मि । यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

---

१ वरदाय । २. कार्यं गौरवेण गुरुतया साधयतीति तथाविधम् ।

अतो नंदव्रजं गच्छ तत्र वसुदेवस्य पुत्रौ तौ रथेनानय॥३०॥ताभ्यां मम मृत्युर्देवैर्निर्मितः। अतस्तावुपायनसहितैर्नंदादिगोपैः सममानय॥३१॥ इहाऽऽनीतौ तौ कालसदृशेन हस्तिना घातयिष्ये। यदि तस्माद् मुक्तौ तर्हि मल्लैर्घातयिष्ये॥३२॥एवंतयोर्हतयोः सतोस्तद्बंधून् वसुदेवमुख्यान् वृष्णिभोजादीन्॥३३॥तथावृद्धं राज्यकामुकं मेपितरं तद्बंधुं देवकंच येऽन्ये मद्द्विषस्तानपि हनिष्यामि॥३४॥ततश्चेयं मही नष्टकंटकाभविष्यति।जरासंधो मम गुरुः।द्विविदः॥३५॥शंबरो नरको बाणःएतेमे सखायः।तैरहंदेवपक्षीयान् नृपान् हत्वा महीं भोक्ष्ये॥३६॥हे अक्रूर! एतज्ज्ञात्वा

गच्छ नंदव्रजं तत्र सुतावानकदुंदुभेः॥ आसाते ताविहानेन रथेनानय मा चिरम्॥३०॥निसृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्वैकुंठसंश्रयैः॥ तावानय समं गोपैर्नंदाद्यैः साभ्युपायनैः॥३१॥ घातयिष्य इहानीतौ कालकल्पेन हस्तिना॥यदि मुक्तौ ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः॥३२॥ तयोर्निहतयोस्तप्तान् वसुदेवपुरोगमान्॥ तद्बंधून् निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान्॥३३॥ उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकम्॥ तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम॥३४॥ ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकंटका॥जरासंधोमम गुरुर्द्विविदो दयितःसखा॥३५॥शंबरो नरको बाणो मय्येवकृतसौहृदाः॥तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान्॥३६॥ एतज्ज्ञात्वाऽऽनय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्भकौ॥धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियम्॥३७॥ अक्रूर उवाच॥ राजन् मनीषितं सम्यक् तव स्वावद्यमार्जनम्॥सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्याद्दैवं हि फलसाधनम्॥३८॥मनोरथान् करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि॥ युज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि ते॥३९॥ श्रीशुक उवाच॥ एवमादिश्य चाक्रूरं मंत्रिणश्च विसृज्य सः॥ प्रविवेश गृहं कंसस्तथाऽक्रूरः स्वमालयम्॥४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे अक्रूरसंप्रेषणं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः॥३६॥

धनुर्मखावलोकनार्थं मथुराशोभां च द्रष्टुं तौ शीघ्रमानय॥३७॥अक्रूर उवाच॥हेकंस! तवविचारितं स्वमरणनिवर्तकं सम्यक् परंतु सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्यात् यतःफलसाधनं दैवम्॥३८॥किंच। अयं जनो दैवहतानपि मनोरथान् करोति। कृत्वा च हर्षशोकाभ्यां युज्यते। तथापि तवाऽऽज्ञां करोमि॥३९॥श्रीशुकउवाच॥एवमक्रूरमादिश्य मंत्रिणश्च विसृज्य कंसोगृहं विवेश।अक्रूरोपिस्वगृहं ययौ॥४०॥इ.श्रीभा.द.पू.चू.ष.अध्यायः३६॥

सप्तत्रिंशे हते केशिन्यच्युतो भाविकर्मभिः ॥ नारदेन स्तुतः क्रीडन् व्योमासुरमथावधीत् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! अश्वरूपधरः केशी तु कंसप्रेरितः खुरैर्महीं विदारयन् सटाभिरितस्ततः क्षिप्ताभ्रविमानैर्व्याप्तं नभः कुर्वन् विश्वं भीषयन् ॥ १ ॥ (विशालनेत्रो नीलमहाघनोपमः कंसहितं चिकीर्षुः सन् नंदस्य व्रजं जगाम) तदा गोकुलं शब्दैस्त्रासयंतमात्मानं युद्धे मृगयंतं तं दैत्यं दृष्ट्वा कृष्णो निर्गत्य समीपमाह्वयत् । तत् श्रुत्वा दैत्यः सिंह इव ननाद ॥ २ ॥ ततः केशी कृष्णं दृष्ट्वा मुखेन खं पिबन्निव संमुखः सन् जगाम । ततः पश्चात्पद्भ्यां

श्रीशुक उवाच ॥ केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्जरयन् मनोजवः ॥ सटावधूताऽभ्रविमानसंकुलं कुर्वन् नभो हेषितभीषिताखिलः ॥ १ ॥ (विशालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहाघनोपमः ॥ दुराशयः कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नंदस्य जगाम कंपयन्) ॥ तं त्रासयंतं भगवान् स्वगोकुलं तद्धेषितैर्वालविघूर्णितांबुदम् ॥ आत्मानमाजौ मृगयंतमग्रणीरुपाह्वयत् स व्यनदन्मृगेंद्रवत् ॥ २ ॥ स तं निशम्याभिमुखो मुखेन खं पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः ॥ जघान पद्भ्यामरविन्दलोचनं दुरासदश्चंडजवो दुरत्ययः ॥ ३ ॥ तद्वंचयित्वा तमधोक्षजो रुषा प्रगृह्य दोर्भ्यां परिविध्य पादयोः ॥ सावज्ञमुत्सृज्य धनुश्शतांतरे यथोरगं तार्क्ष्यसुतो व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा व्यादाय केशी तरसाऽऽपतद्धरिम् ॥ सोऽप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मयन् प्रवेशयामास यथोरगं बिले ॥ ५ ॥ दंता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्ते केशिनस्तप्तमयःस्पृशो यथा ॥ बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो यथाऽऽमयः संववृधे उपेक्षितः ॥ ६ ॥

कृष्णं जघान ॥ ३ ॥ तद् वंचयित्वा कृष्णो रुषा तं दोर्भ्यां पादयोर्धृत्वा भ्रामयित्वा धनुश्शतांतरे त्यक्त्वा स्थितः गरुडः सर्पमिव ॥ ४ ॥ पुनः सावधानः स उत्थाय मुखं प्रसार्य कृष्णं प्रति प्राद्रवत् । कृष्णोऽपि तन्मुखे दक्षिणभुजं बिले सर्पमिव प्रवेशयामास ॥ ५ ॥ ततः कृष्णभुजस्पर्शात् तद्दंताः निपेतुः । तद्देहगतो बाहुश्च जलोदररोग इवोपेक्षितो ववृधे ॥ ६ ॥

---

१ तप्तमयः अतितप्तं लोहादि तत् स्पृशतः ।

एवं वर्धमानेन कृष्णबाहुना रुद्धवायुश्चरणान् क्षिपन् भ्रमितनेत्रो लेंडं विसृजन् गतप्राणो भूमौ पपात ॥ ७ ॥ ततः कृष्णः कर्कटिकाफलसदृशात् तद्देहात् भुजमाकृष्य पुष्पवर्षैर्देवैः स्तुतः सन् स्थितः ॥८ ॥ तावद् नारदः एत्यैकांते कृष्णं बभाषे ॥ ९ ॥ हे कृष्ण ! हे योगेश ! हे जगदीश्वर ! हे प्रभो ! ॥ १० ॥ हे ईश सर्वभूतानां त्वं साक्षी ॥ ११ ॥ भगवान् मायया पूर्वं गुणान् ससर्ज । तैर्गुणैरिदं विश्वं सृजसि नाश

समेधमानेन सकृष्णबाहुना निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन्॥प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लेंडं विसृजन् क्षितौ
व्यसुः ॥७॥ तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद् व्यसोरपाकृष्य भुजं महाभुजः । अविस्मितोऽयत्नहतारिरुत्स्मयः प्रसू
नवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः ॥८॥ देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप ॥ कृष्णमाक्लिष्टकर्माणं रहस्येतदभाषत ॥९॥ कृष्ण
कृष्णाप्रमेयात्मन् योगेश जगदीश्वर ॥ वासुदेवाखिलावास सात्वतां प्रवर प्रभो ॥ १० ॥ त्वमात्मा सर्वभूतानामेको
ज्योतिरिवैधसाम्[2] ॥ गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः ॥११॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयः पूर्वं मायया ससृजे गुणान् ॥
तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः ॥१२॥ स त्वं भूधरभूतानां[3] दैत्यप्रमथरक्षसाम् ॥ अवतीर्णो विनाशाय
सेतूनां रक्षणाय च ॥१३॥ दिष्ट्याऽयं ते निहतो दैत्यो लीलयाऽयं हयाकृतिः ॥ यस्य हेषितसंत्रस्तास्त्यजंत्यनिमिषा
दिवम् ॥ १४ ॥ चाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लानन्यांश्च हस्तिनम् ॥ कंसं च निहतं द्रक्ष्ये परश्वोऽहनि ते विभो ॥ १५ ॥
तस्यानु शंखयवनमुराणां नरकस्य च ॥ पारिजातापहरणमिंद्रस्य च पराजयम् ॥ १६ ॥ उद्वाहं वीरकन्यानां वीर
शुल्कादिलक्षणम् ॥ नृगस्य मोक्षणं शापाद्द्वारकायां जगत्पते ॥ १७ ॥

यसि रक्षसि ॥ १२ ॥ स त्वं दैत्यप्रमथरक्षसां नाशाय धर्मस्य च रक्षणायाऽवतीर्णोऽसि ॥ १३ ॥ हे कृष्ण । अयं लीलया हतो दैत्यः । एत दिष्ट्या । यस्य शब्देन त्रस्ताः देवाः स्वर्गं त्यजंति ॥१४॥ किंच चाणूरं मुष्टिकमन्यमल्लांश्च हस्तिनं कंसं च परश्वो नाशितं द्रक्ष्ये ॥ १५ ॥ अपि च तदनन्तरं शखयवनादीनां वधं पारिजातहरणमिन्द्रपराजयम् ॥१६॥ वीरकन्यानामुद्वाहं द्वारकायां शापाद् नृगस्य मोक्षणम् ॥ १७ ॥

---

१ पुरीषम् । २ काष्ठानां अन्तैरिति शेषः । ३ राजरूपेण लब्धजन्मनाम् ।

जांबवत्या सह स्यमन्तकमणेर्ग्रहणं महाकालपुराद्द्विजस्य मृतपुत्रदानम् ॥१८॥ ततः पौंड्रकवध वाराणस्याः दहनं दंतवक्रनिधनं राजसूये शिशुपालस्य नाशम् ॥१९॥ तथा यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकायां वसन् त्वं करिष्यसि तानि द्रक्ष्यामि ॥ २० ॥ कालरूपस्याऽर्जुनसारथेस्तवाक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्यामि ॥२१॥ एवं विज्ञाप्य नमस्करोति । हे कृष्ण ! केवलज्ञानैकमूर्तिं स्वतेजसा निवृत्तमायागुणं भगवन्तं त्वां शरणं

स्यमन्तकस्य च मणेरादानं सह भार्यया ॥ मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः ॥ १८ ॥ पौंड्रकस्य वधं पश्चात् काशिपुर्याश्च दीपनम् ॥ दंतवक्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ ॥१९॥ यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन् भवान् ॥ कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि ॥२०॥ अथ ते कालरूपस्य शपयिष्णोरमुष्य वै ॥ अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः ॥२१॥ विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवांछितम् ॥ स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायया गुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥२२॥ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनम् ॥ क्रीडार्थमद्याऽऽत्तमनुष्यविग्रहं नतोऽस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वताम् ॥२३॥ श्रीशुक उवाच॥एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः ॥ प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः॥२४॥भगवानपि गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे॥ पशूनपालयत् पालः प्रीतैर्व्रजसुखावहः ॥२५॥ एकदा ते पशून् पालाश्चारयन्तोऽद्रिसानुषु ॥ चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः ॥२६॥ तत्रासन् कतिचिच्चौराः पालाश्च कतिचिन्नृप ॥ मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः ॥२७॥

व्रजेम ॥२२॥ किंच । ईश्वरं क्रीडार्थं स्वीकृतमनुष्यदेहं यदुवृष्णिसात्वतां श्रेष्ठं त्वां नतोऽस्मि ॥२३॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं नारदः कृष्णं प्रणिपत्य तदनुज्ञातो ययौ ॥२४॥ ततः कृष्णोऽपि केशिनं हत्वा गोपालैः सह पशून् पालयामास॥२५॥एकदा ते गोपाः पर्वतशिखरेषु पशून् चारयंतः सन्तश्चौरपालापदेशतो निलायनक्रीडाश्चक्रुः॥२६॥तत्र कतिचिच्चौराः कतिचिद् पालाःकतिचिन्मेषवत् सन्तो निर्भयाःविजह्रुः ॥२७॥

---

१ स्वरूपे सम्यक् स्थित्यैव परमानंदरूपया । २ विशेषाः महदाद्याः यादवादिरूपा वा ।

तत्र मयपुत्रो व्योमासुरो गोपालवेषं धृत्वा चौरवन्मेषवदाचरितो गोपान्निनाय ॥२८॥ ततः स दैत्यो नीतंनीतं गोपं गिरिगुहायां निक्षिप्य शिलया द्वारं छादितवान् । ततश्चतुष्पञ्चावशेषिताः ॥ २९ ॥ कृष्णस्य तत् कर्म ज्ञात्वा सिंहो वृकमिव तं जग्राह ॥ ३० ॥ स स्वरूपं गिरींद्रतुल्यं धृत्वाऽऽत्मानं मोक्तुमिच्छन्नपि नाशक्नोत् ॥३१॥ ततः कृष्णस्तं दोर्भ्यां धृत्वा भूतले निपात्य दिवि देवानां पश्यतां श्वासहीनं यथाभवति तथा तममारयत् ॥ ३२ ॥ ततः कृष्णो गुहायाःआच्छादनं निर्भिद्य गोपान् निस्सार्य ततो गोपैः स्तूयमानो व्रजं विवेश ॥ ३३ ॥ इति श्री भागवते

मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक् ॥ मेपायितानपोवाह प्रायश्चौरायितो बहून् ॥२८॥ गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतनीतं महासुरः ॥ शिलया पिदधे द्वारं चतुःपंचावशेषिताः॥२९॥तस्य तत कर्म विज्ञाय कृष्णःशरणदः सताम्॥ गोपान् नयन्तं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ॥ ३० ॥ स निजं रूपमास्थाय गिरींद्रसदृशं बली ॥ इच्छन् विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद् ग्रहणातुरः ॥३१॥ त निगृह्याच्युतो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले ॥ पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ॥३२॥गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान् निस्सार्य कृच्छ्रतः ॥ स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलम् ॥३३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्ध केशिव्योमासुरवधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥३७॥श्रीशुक उवाच ॥ अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः ॥ उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥ गच्छन् पथि महाभागो भगवत्यंबुजेक्षणे ॥ भक्तिं परामुपगत एवमेतदचिन्तयत ॥ २॥ किं मया चरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः॥ किं वाऽथाप्यर्हते दत्तं यद् द्रक्ष्याम्यद्य केशवम् ॥ ३ ॥ ममैतद्दुर्लभं मन्य उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥ विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ॥ ४ ॥

दशम० चू० पू० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥अष्टत्रिंशे यथा ध्यायन्नक्रूरो गोकुलं गतः ॥ तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा सुसत्कृतः॥११॥श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! अक्रूरोऽपि मथुरायां तां रात्रिमुषित्वा प्रातरेव रथमारुह्य गोकुलं ययौ ॥१ ॥ स पथि गच्छन् कृष्णे परां भक्तिं प्राप्येदमचिन्तयत् ॥ २ ॥ मया किं भद्रं किं तपश्चरितं किं वा योग्याय दत्त यतोऽद्य हरिं द्रक्ष्यामि ॥ ३ ॥ विषयात्मनो मम कृष्णदर्शनं दुर्लभं मन्ये॥४॥

यद्वा नीचस्यापि मे दर्शनं स्यात् यतः कालनद्या ह्रियमाणः कश्चित् तरति तद्वत्॥५॥किंच।अद्य मम पापं नष्टम् । जन्म च सफलं यतो हरिं नमस्ये ॥ ६ ॥ अद्य कंसो मेऽनुग्रहं कृतवान् यतः कृष्णपदाब्जं द्रक्ष्यामि ॥ ७॥ कथंभूतं चरणम्। ब्रह्मशिवादिभिर्लक्ष्म्या सात्वतैश्चाऽर्चितम् । किं च । यद्गोचारणार्थं गोपालैः सह वनेऽचरत् ॥८॥ तथा सुकपोलनासिकं सहास्यावलोकनं कृष्णमुखं च द्रक्ष्यामि यतो मृगाः दक्षिणतश्च

मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनम् ॥ ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित् तरति कश्चन ॥५॥ ममाद्यामंगलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः ॥ यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजम् ॥ ६ ॥ कंसो बताद्याऽकृत मे[1]ऽत्यनुग्रहं द्रक्ष्येंघ्रिपद्मं प्रहितोऽमुना हरेः ॥ कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः पूर्वेऽतरन् यन्नखमंडलत्विषा ॥७॥ यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः॥गोचारणायानुचरैश्चरद्वने यद् गोपिकानां कुचकुंकुमांकितम् ॥ ८ ॥ द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं स्मितावलोकारुणकंजलोचनम् ॥ मुखं मुकुन्दस्य गुडा[2]लकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरंति वै मृगाः ॥९॥ अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो भारावताराय भुवो निजेच्छया ॥ लावण्यधाम्नो भवितोपलंभनं मह्यं न स्यात्फलमंजसा दृशः ॥ १० ॥ य ईक्षिताऽहं रहितोऽप्यसत्सतो स्वतेजसाऽपास्ततमोभिदाभ्रमः ॥ स्वमाययाऽऽ[3]त्मन् रचितैस्तदीक्षया प्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ॥ ११ ॥ यस्याखिला[5]ऽमीवहभिः सुमंगलैर्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः ॥ प्राणंति शुंभंति पुनीत वै जगद्यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥ १२ ॥ स चावतीर्णः किल सात्वतान्वये स्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत् ॥ यशो वितन्वन् व्रज आस्त ईश्वरो गायंति देवा यदशेषमंगलम् ॥ १३ ॥

रंति ॥ ९ ॥अपि च स्वेच्छया भूभारदूरीकरणाय मनुष्यत्वं प्राप्तस्य कृष्णस्य दर्शनं भविष्यति चेत् तर्हि मे नेत्रस्य फलं न स्यादिति न॥१०॥ यः कार्यकारणयोर्द्रष्टा । तथाप्यहंकाररहितः । एवंविधोऽपि कृष्णो गोपीगृहेषु लीलया कर्माणि कुर्वन् सक्तवत् प्रतीयते ॥ ११ ॥ यस्य गुणजन्मकर्मभिर्युक्ताः याः वाचस्ताः जगज्जीवयंति पुनात । तैर्हीनाः वाचस्तु शववत् शोभना मताः ॥ १२ ॥ स यादवान्वयेऽवतीर्णः सन् व्रजे

---

[1] पूर्वोक्तं वा माऽस्तु । [2] वक्रेणेत्यर्थः । [3] आत्मनि । [4] जीवस्यैवेक्षया । [5] अखिलस्याऽमीवानि पापानि घ्नन्तीत्यखिलामीवहानि तैः ।

आस्ते सर्वमंगलं यद्यशो देवाः गायंति ॥ १३ ॥ तं सतां गतिमीश्वरमद्य नूनं द्रक्ष्यामि यतो मे प्रभातसमयाः शुभसूचकाः भवंति ॥ १४ ॥ अथ दर्शनानंतरं तदैव रथादुत्तीर्य रामकृष्णयोश्चरणं योगिभिरपि धिया धृतं नमस्ये । तथा तौ गोपांश्च नमस्यामि ॥ १५ ॥ किंच कृष्णोंघ्रिमूले पतितस्य मे शिरसि स्वहस्तकमलं धास्यति किम् ॥ १६ ॥ यत्र शक्रः पूजां निधाय जगत्रयेन्द्रतां प्राप ॥ १७ ॥ किंच अहं कंसदूतस्त

तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकांतं दृशिं[1]मन्महोत्सवम् ॥ रूपं दधानं श्रिय ईप्सतास्पदं द्रक्ष्ये ममाऽसन्नु
षसः सुदर्शनाः ॥ १४ ॥ अथावरूढः सपदीशयो रथात्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये[2] ॥ धिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं
नमस्य आभ्यां च सखीन् वनौकसः ॥१५॥ अप्यंघ्रिमूले पतितस्य मे विभुः शिरस्यधास्यन्निजहस्तपंकजम् ॥दत्ता
भयं कालभुजंगरंहसा प्रोद्वेजितानां शरणैषिणां नृणाम् ॥ १६ ॥ समर्हणं यत्र निधाय कौशिकस्तथा बलिश्चापजग
त्त्रयेन्द्रताम् ॥ यद्वा विहारे व्रजयोषितां श्रमं स्पर्शेन सौगंधिक[3]गंधयपानुदत् ॥ १७ ॥ न मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः
कंसस्यः दूतः प्रहितोऽपि विश्वदृक् ॥ योंतर्बहिश्चेतस एतदीहितं क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥ १८ ॥ अप्यंघ्रिमूलेऽव
हितं कृतांजलिं मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ॥ सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो वोढा मुदं वीतविशंक ऊर्जिताम्
॥ १९॥ सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ माम् ॥ आत्मा हि तीर्थी क्रियते तदैव मे बंधश्च
कर्मात्मक उच्छ्व[4]सित्यतः ॥२०॥लब्धवांगसंगं प्रणतं कृतांजलिं मां वक्ष्यतेऽक्रूर ततेत्युरुश्रवाः ॥ तदा वयं जन्मभृतो
महीयसा नैवादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥ २१ ॥

थाप्यच्युतो मयि[5] शत्रुबुद्धिं न करिष्यति यतः सर्वज्ञः ॥ १८ ॥ तदंघ्रिमूले कृतांजलिं मां कृपादृष्ट्या द्रक्ष्यति किम् । यदि द्रक्ष्यति तर्हि परां मुदं प्राप्स्यामि ॥ १९ ॥ कृष्णो यदा मां दोर्भ्यामालिंगयिष्यति तदैव तेन मे देहः पवित्रीकरिष्यते ॥ २० ॥ श्रीकृष्णः कृतांजलिं नम्रं मां हे अक्रूर ! हे तातेति यदा वक्ष्यते तदा वयं सफलजन्मानो भवेम । यः कृष्णेन नादृतस्तस्य जन्म धिक् ॥ २१ ॥

---

१ दृशिमन्तः मनुष्याः । २ आत्मलाभाय । ३ पद्मगंधि । ४ श्लथो भवति । ५ देहात् ।

एवंभूतस्य हरेः कश्चिद्दयितः सुहृत्तमोऽप्रियो द्वेष्यः उपेक्ष्यो न । तथापि भक्तान् कल्पवृक्ष इव भजते ॥ २२ ॥ किं वा रामो नम्रं मामालिंग्यां
जलौ धृत्वा गृहं प्रवेश्य स्वबन्धुषु कंसकृतं प्रक्ष्यति ॥ २३॥ श्रीशुक उवाच॥ हे नृप ! एवमक्रूरो मार्गे कृष्णं चिन्तयन् सायंकाले रथेन गोकुलं
प्राप्तः ॥ २४ ॥ ततः स हरेः पदानि पद्मयवांकुशाद्यैरंकितानि गोकुले ददर्श ॥ २५ ॥ तद्दर्शनात् जातसम्भ्रमो रोमांचितः प्रेमाश्रुलोचनो रथाद

न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा॥ तथाऽपि भक्तान् भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्व
दुपाश्रितोऽर्थदः ॥ २२॥ किं चाऽग्रजो मां[1]ऽवनतं यदूत्तमः स्मयन् परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ॥गृहं प्रवेश्याप्तसमस्तस
त्कृतं संप्रक्ष्यते कंसकृतं स्वबंधुषु ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच॥ इति संचितयन् कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि ॥ रथेन
गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप ॥२४॥पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ॥ ददर्श गोष्ठे क्षिति
कौतुकानि विलक्षितान्यब्जयवांकुशाद्यैः ॥२५॥ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाऽश्रुकलाकुलेक्षणः ॥ रथा
दवस्कंद्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहो इति ॥ २६ ॥ देहभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचम् ॥ संदेशा
द्यो हरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिः ॥२७ ॥ ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ ॥ पीतनीलांबरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ
॥ २८ ॥ किशोरौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ ॥ सुमुखौ सुन्दरवरौ बालद्विरदविक्रमौ ॥ २९ ॥ ध्वजवज्रां
कुशांभोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजम् ॥ शोभयन्तौ महात्मानौ सानु[3]क्रोशास्मितेक्षणौ ॥३० ॥ उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ
वनमालिनौ ॥ पुण्यगंधानुलिप्तांगौ स्नातौ विरजवाससौ ॥ ३१ ॥

वप्लुत्य हरेरमूनि पादरजांसीति दुर्लभतां भावयन् रजसि व्यलुठत् ॥२६ ॥ देहिनामेतावानेव पुरुषार्थः इति ॥२७ ॥ ततो व्रजे गोदोहनस्थानं
प्राप्तौ रामकृष्णौ पीतनीलांबरधरौ ॥ २८ ॥ किशोरवयसौ श्यामलश्वेतौ बालहस्तिपराक्रमौ ॥ २९ ॥ ध्वजवज्रांकुशादिचिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजं
शोभयन्तौ ॥ ३० ॥ रत्नमालाधरौ वनमालिनौ स्नातौ निर्मलवस्त्रधरौ ॥ ३१ ॥

---

१ माम् । २ संदेशः आद्यो यस्यार्थस्य सः ॥ स यावानक्रूरस्य जातस्तावानेव देहभाजां पुरुषार्थ इत्यर्थः । ३ अनुक्रोशः दया ।

प्रधानपुरुषौ स्वांशेनावतीर्णौ ॥ ३२ ॥ स्वतेजसा गतांधकाराः दिशः कुर्वाणौ च ददर्श॥ ३३॥ एवंभूतौ तौ दृष्ट्वाऽक्रूरो रथादवप्लुत्य तयोश्चरणसमीपे दंडवत् पपात ॥ ३४॥ ततस्तद्दर्शनाद् रोमांचितांगो बाष्पपर्याकुललोचनः सन् त्वामेषोऽहं नमस्करोमीति वक्तुं नाशकत् ॥ ३५॥ भगवानपि तं ज्ञात्वा चक्रांकितहस्तेनाऽऽकृष्य प्रीतः सन्नालिंगितवान् ॥ ३६ ॥ रामश्च तमालिंग्य पाणिना हस्तौ धृत्वा सकृष्णस्तंगृहं निनाय॥ ३७॥ अथ

प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ॥ अवतीर्णौ जगत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ ॥३२॥ दिशो वितिमिरा राजन् कुर्वाणौ प्रभया स्वया॥ यथा मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ॥३३॥ रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः ॥ पपात चरणोपांते दंडवद्रामकृष्णयोः ॥ ३४ ॥ भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ पुलकाचितांग औत्कंठ्यात्स्वाख्याने नाशकन्नृप ॥३५॥ भगवांस्तमभिप्रेत्य रथांगांकितपाणिना ॥ परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ॥ ३६ ॥ संकर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य महामनाः ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहम् ॥ ३७ ॥ पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै निवेद्य च वरासनम् ॥ प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत् ॥ ३८ ॥ निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रांतमादृतः॥ अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ॥ ३९ ॥ तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् ॥ मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ॥ ४० ॥ पप्रच्छ सत्कृतं नंदः कथं स्थ निरनुग्रहे ॥ कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावयः ॥ ४१ ॥ योऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान् क्रोशंत्या असुतृक् खलः॥ किं नु स्वित्तत्प्रजानां वः कुशलं विमृशामहे ॥ ४२ ॥

स्वागतं पृष्ट्वा तस्मै आसनं दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्य मधुपर्कादि समर्पितवान्॥ ३८॥ तथा तस्मै गां दत्त्वा तं श्रांतं संवाह्य विभुस्तस्मै बहुगुणमन्नं ददौ ॥ ३९ ॥ ततो भुक्तवते तस्मै रामो मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं चक्रे ॥ ४० ॥ ततो नन्दस्तं पप्रच्छ । हे अक्रूर ! क्रूरे कंसे जीवति सति यूयं कथं जीवथ ॥ ४१ ॥ यः कंसः क्रोशंत्याः भगिन्याः बालान् जघान । तत्प्रजानां वः किं नु कुशल विचारयाम ॥ ४२ ॥

---

१ पृथिव्या भारापनयनाय । २ सौनः पशुघाती । स एव पालको येषामवीनां मेषाणाम । त इव तत्तुल्याः इत्यर्थः । ३ असूनेव तर्पयति यः ।

एवं मधुरवाण्या नंदेन सत्कृतोऽक्रूरस्तत्प्रश्नेन मार्गपरिश्रमं जहौ ॥ ४३॥ इति श्रीभागवते चू०द०पू० अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ नवत्रिंशे पुरीं गच्छत्यच्युते गोपिकोक्तयः ॥ अक्रूरेणाथ कालिंद्यां विष्णुलोकस्य दर्शनम् ॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ हे नृप ! रामकृष्णाभ्यां मानितः पर्यंके उपविष्टोऽक्रूरः सर्वान् मनोरथान् लेभे ॥१॥हे राजन् ! हरौ प्रसन्ने किमलभ्यम् । तथापि नेच्छंति ॥ २ ॥ ततः कृष्णः सायंकालेऽशनं कृत्वा संबंधिषु कंसस्य चिकीर्षितं वृत्तं च पप्रच्छ ॥३॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे तात ! तव स्वागतम् । स्वज्ञातिबंधूनामारोग्यं कच्चित् ॥ ४ ॥ हे अक्रूर !कुलस्य

इत्थं सूनृतया वाचा नंदेन सुसभाजितः ॥ अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्वपरिश्रमम् ॥ ४३ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशम० पू० अक्रूरागमनं नामाऽष्टात्रिंशोऽध्यायः॥३८॥ श्रीशुक उवाच॥सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरु[1]मानितः॥लेभे मनोरथान् सर्वान्पथि यान्सचकार ह॥१॥किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने॥तथाऽपि तत्परा राजन् नहि वाञ्छन्तिकिंचन॥२॥सायंतनाशनं कृत्वा भगवान् देवकीसुतः ॥ सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य पप्रच्छान्यच्चिकीर्षितम्॥३॥श्रीभगवानुवाच ॥ तात सौम्यागतः कच्चित् स्वागतं भद्रमस्तु वः॥ अपि स्वज्ञातिबंधूनामन[2]मीवमनामयम्॥४॥किं नु नःकुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये॥कंसे मातुलनाम्न्यंग स्वानां नस्तत्प्रजासु च॥५॥ अहो अस्मदभूद् भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः ॥ यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः॥६॥दिष्ट्याऽद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य कांक्षितम् ॥ संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणम् ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधवः ॥ वैरानुबंधं यदुषु वसुदेववधोद्यमम् ॥ ८ ॥ यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयम् ॥ यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुंदुभेः ॥ ९ ॥

रोगरूपे मातुलनाम्नि कंसे वृद्धिंगते सति स्वज्ञातिनां किं नु कुशलं पृच्छामि ॥५॥ किंच । अहो भूरि खलु पित्रोः पापं यस्मिन् निमित्ते तयोः पुत्रमरणं बन्धनं च जातम् ॥६॥ हे अक्रूर ! अद्य तव दर्शनं जातम् । इदं भद्रम् । तवागमनकारणं वर्ण्यताम् ॥७॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पृष्टोऽक्रूरो यदुषु वैरानुबंधं वसुदेववधोद्यमं सर्वं जगाद ॥ ८ ॥ किंच । कंसेन यदर्थमक्रूरः प्रेषितस्तन्नारदोक्तं च सर्वं जगाद ॥ ९ ॥

---

[1] उरु बहु ।
[2] अपापम् ।

एवं कृष्णरामौ तद्वचः श्रुत्वा कंसेन कथितं नंदं प्रति ज्ञापयामासतुः ॥ १० ततो नंदो गोपानाह । हे गोपाः! क्षीरादि गृह्यताम् । शकटानि
युज्यताम्॥११॥श्वो मथुरां यास्यामः । राज्ञे रसान् दास्यामः । महत् पर्व द्रक्ष्यामः । एवं नंदो द्वारपालेन भेरीघोषेण सर्वतो व्रजे घोषितवान्
॥ १२ ॥ततो गोप्यो रामकृष्णौ नेतुं प्राप्तमक्रूरं श्रुत्वा दुःखिता बभूवुः ॥१३॥काश्चित् श्वासम्लानमुखश्रियःकाश्चन श्लथितदुकूलवलयकेशग्रंथ्यो
बभूवुः ॥ १४ ॥ अन्याश्च तद्ध्यानेन निवृत्तेंद्रियवृत्तयः सत्यः इमं देहं मुक्ता इव जानंति स्म ॥ १५ ॥ अपरा हरेश्चित्रपदा गिरः स्मरंत्यः

श्रुत्वाऽक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा ॥ प्रहस्य नंदं पितरं राज्ञाऽऽदिष्टं विजज्ञतुः॥१०॥ गोपान् समादिशत् सोऽपि
गृह्यतां सर्वगोरसः॥उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां शकटानि च॥११॥यास्मामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रसान्॥
द्रक्ष्यामः सुमहत् पर्व यांति जानपदाः किल॥एवमाघोषयत् क्षत्रा नन्दगोपः स्वगोकुले॥१२॥गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य
बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रूरं व्रजमागतम्॥१३॥काश्चित् तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः ॥
स्रंसद्दुकूलवलयकेशग्रन्थ्यश्च काश्चन॥१४॥अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः॥नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं
गता इव ॥१५॥स्मरन्त्यश्चापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः ॥ हृदिस्पृशश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः॥१६॥गतिं सुल
लितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम्॥शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च॥१७॥चिन्तयन्त्यो मुकुन्दस्य लीला
विरहकातराः ॥समेताः संघशः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः ॥१८॥ गोप्य ऊचुः ॥ अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया
संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः॥तांश्चाकृतार्थान् वियुनंक्ष्यपार्थकंविक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥१९॥यस्त्वं प्रदर्श्या
सितकुंतलावृतं मुकुन्दवक्र सुकपोलमुन्नसम् ॥ शोकापनोदस्मितलेशसुंदरं करोषि पारोक्ष्यमसाधु ते कृतम् ॥२०॥

सत्यो मुमुहुः ॥ १६ ॥ एवं सर्वाः कृष्णस्य सुंदरगतिं हास्यावलोकनं चरितानि च चिन्तयन्त्यः एकत्र मिलित्वाऽश्रुमुख्यः सत्यः ऊचुः॥१७॥
॥ १८ ॥गोप्यः ऊचुः ॥ हे विधातः! तव क्वचित् दया न यतस्त्वं जीवान् मैत्र्यैकत्र संयोज्याऽप्राप्तभोगानपि तान् वियुक्तान् करोषि । अतस्तव
क्रीडितं बालस्येव व्यर्थम् ॥ १९ ॥ यस्त्वमसितकेशावृतं कृष्णमुखं सकृत् प्रदर्श्याऽदर्शनं करोषि । अतस्ते कर्म निन्द्यम् ॥ २० ॥

हे विधातः ! अक्रूरनाम्ना त्वं क्रूर एव यतो नश्चक्षुर्हरसे येन चक्षुषा हरेरवयवादौ त्वदीयं निखिलसृष्टिसौंदर्यमद्राक्ष्म ॥२१॥ अथ परस्परमूचुः। अयं
नंदपुत्रः क्षणभंगसौहृदः यतोस्मान् गृहादीन् विहाय तद्दास्यंप्राप्ताः न विलोकयति यतो नवप्रियः॥२२॥इयं रात्रिः सुप्रभाता जाता।अतो मथुरास्त्रीणामाशिषः
सत्याःस्युःयाःप्रविष्टस्यहरेर्मुखं पास्यंति॥२३॥मथुरास्त्रीणां मधुरभाषणैर्वशीकृतचित्तःकृष्णोऽस्मान्प्रतिकथं पुनरायास्यति॥२४॥

क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत् ॥ येनैकदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः
॥ २१ ॥ न नन्दसूनुः क्षणभंगसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा[1] बत ॥ विहाय गेहान् स्वजनान् सुतान् पतींस्तद्दास्यमद्धोपगता
नवप्रियः ॥२२ ॥ सुखं प्रभाता रजनीयमाशिषः सत्या बभूवुः पुरयोषितां ध्रुवम् ॥ याः सम्प्रविष्टस्य
मुखं व्रजस्पतेः पास्यन्त्यपांगोत्कलितस्मितासवम्[2] ॥ २३ ॥ तासां मुकुन्दो मधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान्
मनस्व्यपि ॥ कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला ग्राम्याःसलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन्॥२४॥अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते
दाशार्हभोजांधकवृष्णिसात्वताम् ॥ महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्रक्ष्यंति ये चाध्वनि देवकीसुतम् ॥ २५ ॥ मैतद्विधस्याकरुणस्य
नाम भूदक्रूर इत्येतदतीव दारुणः ॥ योसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात्[3] प्रियं नेष्यति पारमध्वनः
॥ २६ ॥ अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः॥ गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं
च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते ॥२७॥ निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नोऽकरिष्यन् कुलवृद्धबान्धवाः ॥ मुकुंदसगान्निमिषार्धदुस्त्यजाद्[4]
दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् ॥ २८ ॥

अद्य मथुरायां दाशार्हभोजादीनां दृष्टेर्महोत्सवो भविष्यति यतस्ते देवकीसुतं द्रक्ष्यंति॥२५॥ततोऽक्रूरं शपन्त्यः आहुः । अस्य निर्दयस्याऽक्रूरः
इति शुभं नाम मा भूत् यो दुःखितं जनमनाश्वास्य हरिं दूरं देशं नेष्यति॥२६॥अयं कठिनधीःकृष्णः अहो!एते गोपास्त्वरां कुर्वन्ति।एतेवृद्धा न
निवारयंति अतो नो दैवं प्रतिकूलम् । किं कुर्मः ॥२७॥हे स्त्रियः ! वयं मिलित्वा कृष्णं निवारयामः। वृद्धाः बांधवाः नःकिं करिष्यंति॥२८॥

---

१ स्वकृतेन तत्कृतेन स्मितादिना आतुराः परवशाः । २ नेत्रप्रान्तेनोत्कलितमुज्जृम्भितं स्मितमेवाऽऽसवो यस्मिंस्तत् । ३ प्राणात् । ४ निमिषार्धमपि दुस्त्यजान्मुकुन्दसंगाद् । विध्वंसितानि वियोजितानि यतो दीनानि चेतांसि यासां तासाम् ।

हे गोप्यः ! येन सह रासक्रीडायामस्माभिः क्षण इव रात्रयो नीतास्तं विना वियोगदुःखं कथं तरेम ॥ २९ ॥ किंच । यः कृष्णः सायंकाले रामगोपैः सह वेणुं क्वणयन् व्रजं विशन् स्वावलोकनेन नश्चित्तं हरति तं विना कथं जीवेम ॥३०॥ श्रीशुक उवाच॥ विरहातुराः एवं ब्रुवाणाः गोप्यो लज्जां त्यक्त्वा हे गोविंद ! हे दामोदर ! हे माधव ! इत्युच्चैः रुरुदुः ॥३१॥ एवं तासां रुदतीनां सूर्ये उदितेऽक्रूरः संध्योपासनादि कर्म

यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमन्त्रलीलावलोकपरिरंभणरासगोष्ठ्याम्॥ नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरंतम् ॥२९॥ योऽह्नः क्षये व्रजमनंतसखः परीतो गोपैर्विशन् खुररजश्छुरितालकस्रक् ॥ वेणुं क्वणन् स्मितकटाक्षनिरीक्षणेन चित्तं क्षिणोत्यमुमृते नु कथं भवेम ॥३०॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः ॥ विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविंद दामोदर माधवेति ॥ ३१ ॥ स्त्रीणामेवं रुदंतीनामुदिते सवितर्यथ ॥ अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिका रथम्॥३२॥ गोपास्तमन्वसज्जंत नंदाद्याः शकटैस्ततः ॥ आदायोपायनं भूरि कुंभान् गोरससंभृतान् ॥ ३३ ॥ गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः ॥ प्रत्यादेशं भगवतः कांक्षंत्यश्चावतस्थिरे ॥३४॥ तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ॥ सांत्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ॥३५॥ यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणू रथस्य च ॥ अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपतस्थिरे ॥३६॥ ता निराशा निववृतुर्गोविन्दविनिवर्तने ॥ विशोका अहनी निन्युर्गायंत्यः प्रियचेष्टितम् ॥ ३७ ॥

कृत्वा रथं प्रेरयामास ॥३२॥ तमनु नन्दादिगोपाः उपायनं घृतादिकुम्भांश्च गृहीत्वा शकटैरगच्छन् ॥ ३३ ॥ गोप्यश्च तमनुव्रज्य कृष्णस्य प्रत्यादेशमिच्छंत्योऽवतस्थिरे ॥३४॥ एवं कृष्णस्तप्यन्तीस्ताः दृष्ट्वा दूतवाक्यैरायास्ये इति सांत्वयामास ॥ ३५ ॥ ततस्ताः यावद्रथस्य ध्वजो रेणुश्च दृश्यते तावत् पुत्तलिका इव स्थिताः ॥ ३६ ॥ततो निराशाः भूत्वा परावृत्य तच्चेष्टितं गायंत्यो दिनानि निन्युः ॥ ३७ ॥

---

[१] मैत्रं मित्रदैवतं संध्योपासनम् । [२] प्रत्याख्यानम् ।

अथ कृष्णो रामाक्रूरयुतो वायुवेगेन रथेन यमुनां प्राप्तः ॥ ३८ ॥ तत्रोपस्पृश्य जलं पीत्वा वृक्षसमूहं गत्वा सरामो रथमाविशत् ॥ ३९ ॥ अक्रूरस्तौ रथोपरि कृत्वा कालिंद्याः ह्रदं गत्वा स्नानं चकार ॥ ४० ॥ तत्र निमज्ज्य ब्रह्म जपन् तत्र तौ ददर्श ॥ ४१ ॥ तौ रथस्थाविह कथम् ? एवं सति रथे न स्तः इत्युन्मज्ज्य स्तोऽपश्यत ॥ ४२ ॥ तथा पूर्ववद्रथे तौ दृष्ट्वा तयोर्जले यद्दर्शनं जातं तन्मृषा वा सत्यं वेति ज्ञातुं पुनर्ममज्ज

भगवानपि संप्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप ॥ रथेन वायुवेगेन कालिंदीमघनाशिनीम् ॥३८॥ तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रभम् ॥ वृक्षखंडमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् ॥३९॥ अक्रूरस्तावुपामन्त्र्य निवेश्य च रथोपरि ॥ कालिन्द्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ॥४०॥ निमज्ज्य तस्मिन् सलिले जपन् ब्रह्मसनातनम् ॥ तावेव ददृशेऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ॥४१॥ तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः॥ तर्हि स्वित् स्यंदने न स्त इत्युन्मज्ज्य व्यचष्ट सः॥४२॥ तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः ॥ न्यमज्जद्दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः ॥ ४३ ॥ भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत् स्तूयमानमहीश्वरम् ॥ सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्नतकंधरैः ॥ ४४ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनम् ॥ नीलांबरं बिसश्वेतं शृंगैः श्वेतमिव स्थितम् ॥४५॥ तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ पुरुषं चतुर्भुजं शांतं पद्मपत्रारुणेक्षणम् ॥४६॥ प्रसन्नचारुवदनं चारुहासनिरीक्षणम् ॥ सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम् ॥४७॥ प्रलंबपीवरभुजं तुंगांसोरःस्थलश्रियम् ॥ कंबुकण्ठं निम्ननाभिं बलिमत्[2]पल्लवोदरम् ॥४८॥ बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितम् ॥ चारुजानुयुगंचारुजंघायुगलसंयुतम् ॥४९ ॥

॥४३॥ पुनश्च स जले सिद्धचारणगंधर्वैः स्तूयमानम् ॥ ४४ ॥ सहस्रशिरसं सहस्रफणमौलिनं नीलाबरं श्वेतमनंतं दृष्ट्वा ॥ ४५ ॥ तस्योत्संगे घनश्यामं पीतांबरधरं चतुर्भुजम् ॥४६॥ सुन्दरप्रसन्नमुखं शोभनाभ्यां भ्रूभ्यामुन्नतया नासिकया च युक्तं सुकपोलं रक्ताधरोष्ठम् ॥ ४७ ॥ दीर्घमांसलभुजं कम्बुकण्ठं निम्ननाभिम् ॥४८॥ बृहत्कटितटं मांसलोरुद्वयं सुन्दरजानुजंघायुगम् ॥ ४९॥

---

१ कलासम् । २ बलिमत् पल्लववदश्वत्थदलसदृशं चोदरं यस्य तम् ।

ईषदुन्नगुल्फं कोमलांगुल्यंगुष्टदलैः शोभितपादपद्मम् ॥ ५० ॥ अमौल्यकिरीटादिभिर्नूपुरकुण्डलैश्च शोभमानम् ॥ ५१ ॥ शंखचक्रगदापद्मधरं श्रीवत्सवक्षसं कौस्तुभवनमालाधरम् ॥ ५२ ॥ सुनंदनंदादिभिः पार्षदैर्ब्रह्मशिवाद्यैर्देवैः ॥ ५३ ॥ प्रह्लादनारदमुख्यैर्भक्तैः पृथक्पृथक् वचोभिःस्तूयमानम् ॥ ५४ ॥ लक्ष्म्या पुष्ट्या कांत्यादिभिर्विद्याऽविद्यादिभिश्च सेवितम् ॥ ५५ ॥ एवंभूतं श्रीहरिं दृष्ट्वा प्रीतोऽक्रूरो रोमांचितः सन् ॥ ५६ ॥ हरिं

तुंगगुल्फारुणनखव्रात[१]दीधितिभिर्वृतम् ॥ नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजम् ॥ ५० ॥ सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकांगदैः ॥ कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुण्डलः ॥ ५१ ॥ भ्राजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदाधरम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ५२ ॥ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ॥ सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ५३ ॥ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः ॥ स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ॥ ५४ ॥ श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ॥ विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥ ५५ ॥ विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ॥ हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ॥ ५६ ॥ गिरा गद्गदयाऽस्तौषीत् सत्त्वमालंब्य सात्त्वतः ॥ प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलिपुटः शनैः ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागव० म० द० पूर्वार्धेऽक्रूरप्रतियानं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ अक्रूर उवाच ॥ नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम् ॥ यन्नाभिजातादरविंदकोशाद् ब्रह्माऽऽविरासीद्यत एष लोकः ॥ १ ॥ भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजादिर्मन इंद्रियाणि ॥ सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोंगभूताः ॥ २ ॥

नत्वा कृतांजलिर्गद्गदया गिरा तुष्टाव ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागव० चू० दशम० पूर्वार्द्धेऽक्रूरप्रतियानं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ चत्वारिंशे ततोऽक्रूरः कृष्णं नत्वेश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्य भक्त्या तुष्टाव सगुणागुणभेदतः ॥ १ ॥ अक्रूर उवाच ॥ हे कृष्ण ! त्वां नारायणं नतोऽस्मि यन्नाभिजातकमलकोशाद् ब्रह्माऽऽविरासीत् ॥ १ ॥ हे हरे ! ये जगतो हेतवः पञ्चतत्त्वदशेंद्रियादयस्ते सर्वे त्वदंगाज्जाताः ॥ २ ॥

---

[१] समूह इत्यर्थः ।

एते सर्वेऽजाद्यास्तव रूपं न विदुः । ब्रह्माऽपि तव रूपं न वेद । अन्यः कुतो ज्ञास्यति ॥३॥ एवंभूतं महापुरुषं त्वां योगिनः साधवश्च यजंति ॥४॥
केचित् कर्मयोगिनो यज्ञैर्नानारूपं त्वामेव यजंते ॥५॥ एके ज्ञानिनः सर्वकर्माणि संन्यस्य ज्ञानयज्ञे ज्ञानरूपिणं त्वां यजंति ॥६॥ अन्ये विष्णु
दीक्षया दीक्षिताः संतस्त्वदुक्तपांचरात्रविधिना संकर्षणादिबहुमूर्तिं नारायणरूपेणैकमूर्तिं त्वां यजंति ॥ ७॥ तथाऽपरे शिवोक्तमार्गेण शिवरूपिणं

नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्यजा[1]दयोऽनात्मतया गृहीताः॥ अजोऽनुबद्धः स गुणैर[2]जाया गुणा[3]त् परं वेद न ते स्वरूपम्॥
॥३॥ त्वां योगिनो यजंत्यद्धा महापुरुषमीश्वरम्॥ साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ॥४॥ त्रय्या च विद्य
या केचित त्वां वै वैतानिका द्विजाः ॥ यजंते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ॥ ५ ॥ एके त्वाऽखिलकर्माणि संन्य
स्योपशमं गताः ॥ ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजंति ज्ञानविग्रहम् ॥ ६ ॥ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते॥
यजंति त्वन्मयास्त्वा व बहुमूर्त्यैकमूर्तिकम् ॥ ७ ॥ त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ॥ बह्वाचार्यविभेदेन
भगवन् समुपासते ॥ ८ ॥ सर्व एव यजंति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्य[4]न्यधियः प्रभो ॥ ९ ॥
यथाऽद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्याऽऽपूरिताः प्रभो ॥ विशंति सर्वतः सिंधुं तद्वत्त्वां गतयोंततः ॥ १० ॥ सत्त्वं रजस्तम
इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः ॥ तेषु हि [5]प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ॥११॥ तुभ्यं नमस्तेऽस्त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने
सर्वधियां च साक्षिणे ॥ गुणप्रवाहोऽयमविद्यया कृतः प्रवर्तते देवनृतिर्यगात्मसु ॥ १२ ॥ अग्निर्मुखं तेऽवनिरंघ्रिरीक्षणं
सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः ॥ द्यौः कं सुरेंद्रास्तव बाहवोऽर्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितम् ॥ १३ ॥

त्वामुपासते ॥८॥ ये च अन्यदेवताभक्तास्तेऽपि सर्वदेवमयं त्वां यजंति ॥ ९ ॥ एवं सर्वे मार्गास्त्वयि प्रविशंति यथा नद्यः समुद्रम् ॥१०॥ अत्र
कारणमाह । त्वन्मायागुणाः सत्त्वादयस्त्रयः । तेषु सर्वे आब्रह्मस्थावरादयः प्रोताः । अतस्ते त्वद्भिन्नाः न॥११॥ अतस्त्वमेव सर्वदेवमयः। एवंभूताय
सर्वधियां साक्षिणे तुभ्यं नमोऽस्तु॥१२॥ अथ सगुणं स्तौति । हे हरे ! तव मुखमग्निः । भूरघ्री॥ सूर्यो नेत्रम् । नभो नाभिः । दिशः श्रोत्रम् । स्वर्गः

---

१ अजः अ दिर्येषां ते । २ मायायाः । ३ गुणात् परं गणातीतम् । ४ बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेदः । ५ प्रकृतिकार्योपाधयः ।

शिरः । देवाः भुजाः । सागराः कुक्षिः । वायुः प्राणबलौ ॥ १३ ॥ वृक्षौषधयो रोमाणि । केशाः मेघाः । अस्थिनखानि पर्वताः । निमेषाणि रात्र्यहनी । प्रजापतिः शिश्नम् । वीर्यं तु वृष्टिः ॥१४॥एवं सर्वे लोकास्त्वयि कल्पिताः संतः प्रचलंति । उदुंबरे यथा मशकाः॥१५॥हे देव ! इह क्रीडार्थं त्वं यानियानि रूपाणि बिभर्षि तैर्दूरीकृतशोका लोकास्तव यशो गायंति ॥ १६ ॥ अथ प्रलयाब्धिचराय कारणमत्स्याय ते नमः

रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेऽद्रयः ॥ निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते॥ १४ ॥त्वय्यव्ययात्मन् पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपाला बहुजीवसंकुलाः ॥ यथा जले संजिहते जलौकसोऽप्युदुंबरे वा मशका मनोमये ॥ १५ ॥ यानियानीह रूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि ॥ तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायंति ते यशः ॥१६ ॥ नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च ॥ हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे॥ १७ ॥ अकूपाराय बृहते नमो मंदरधारिणे ॥ क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये ॥ १८ ॥ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह ॥ वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुवनाय च ॥१९॥ नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे ॥नमस्ते रघुवर्याय रावणांतकराय च ॥ २० ॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः॥२१ ॥ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने ॥ म्लेच्छप्रायक्षत्रहंत्रे नमस्ते कल्किरूपिणे ॥ २२ ॥ भगवन् जीवलोकोऽयं मोहितस्तव मायया ॥ अहं ममेत्यसद् ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु ॥ २३ ॥

तथा मधुकैटभहंत्रे हयग्रीवाय ते नमः॥ १७॥मंदरधारिणे कूर्माय ते नमः । भूम्युद्धारविहाराय वराहमूर्तये नमः॥ १८॥अद्भुतसिंहाय नमः।क्रांतत्रैलोक्याय वामनायते नमः॥ १९॥क्षत्रहंत्रेपरशुरामाय०।रावणहंत्रे रामाय०॥२०॥वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेति चतुर्मूर्तये ते नमः॥२१॥दैत्यादिमोहकर्त्रे बुद्धाय०। म्लेच्छप्रायक्षत्रहंत्रे कल्किरूपिणे ते नमोऽस्तु॥२२॥हे भगवन्! अयं लोकस्तव मायया मोहितः सन् कर्ममार्गेषु भ्राम्यति॥२३॥

---

१ असति देहादौ ग्राहः आग्रहो यस्य सः ।

अहमपि स्वप्नतुल्यदेहादिषु सत्यधिया भ्रमामि ॥ २४ ॥एवं देहगेहादौ विपरीतबुद्धिरहमात्मनः प्रियं त्वां न जाने ॥ २५ ॥ यथाऽज्ञस्तृणादिभिर्गुप्तं जलं हित्वा मृगतृष्णाजलं गच्छति तथा त्वां पराङ्मुखोवर्ते॥२६॥किंच। इन्द्रियैरितस्ततःआकृष्यमाणं मे मनो रोद्धुं न शक्नोमि॥२७॥ सोऽहंदुष्टानां दुर्लभं तवचरणं शरणं प्राप्तोऽस्मि। अयंतेऽनुग्रहः इति मन्ये॥२८॥अतो विज्ञानमूर्तये कालकर्मादीनां नियंत्रे२९॥वासुदेवाय सर्वभू

अहं चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु ॥ भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया विभो ॥२४॥ अनित्यानात्मदुःखेषु
विपर्ययमतिर्ह्यहम् ॥ द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वाऽऽत्मनः प्रियम् ॥२५॥ यथाऽबुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदु
द्भवैः ॥ अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत् त्वाऽहं पराङ्मुखः ॥२६॥ नोत्सहेऽहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः॥रोद्धुं प्रमा
थिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः ॥ २७ ॥ सोऽहं तवांघ्र्युपगतोऽस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये ॥ पुंसो
भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् ॥ २८ ॥ नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्यय[2]हेतवे ॥ पुरुषे
शप्रधानाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ २९ ॥ नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय[3] च ॥ हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां
प्रभो ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे अक्रूरस्तुतिर्नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥
श्रीशुक उवाच ॥ स्तुवतस्तस्य भगवान् दर्शयित्वा जले वपुः ॥ भूयः समाहरत् कृष्णो नटो नाट्यमिवात्मनः ॥१॥
सोपि चांतर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्य सत्वरः ॥ कृत्वा चावश्यकं सर्वं विस्मितो रथमागमत् ॥ २ ॥ तमपृच्छद्धृषी
केशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतम् ॥ भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्षयामहे ॥ ३ ॥

तक्षयाय तुभ्यं नमः। हे प्रभो!शरणागतं मां पाहि॥ ३०॥इतिश्रीभाग०दशम०पू०चू०चत्वारिंशोऽध्यायः॥४०॥एकचत्वारिंशकेऽथ रजकं प्रविशन् पुरीम् ॥ ततो वरानदात्तुष्टः सुदाम्नो वायकस्य च ॥ १ ॥श्रीशुक उवाच॥एवमक्रूरस्य स्तुवतः सतः कृष्णो जले वपुर्दर्शयित्वा पुनरुपसंजहार ॥ १॥ सोऽपि तदंतर्हितं दृष्ट्वा जलादुन्मज्ज्याऽऽवश्यकं कर्म कृत्वा रथं जगाम॥२॥तदाहरिस्तमाह।हे अक्रूर त्वयाऽद्भुतं भूमौ जलेआकाशे वाकिंदृष्टम्॥२॥

---

१ संसारस्य समाप्तिः। २ प्रत्ययो ज्ञानम्। ३ आश्रयाय।

अक्रूर उवाच॥हे हरे ! भूमिजलादिषु यावंत्यद्भुतानि तानि त्वय्येव संति । तं त्वां पश्यता मया सर्वं दृष्टम्॥४॥हे परमेश्वर!त्वयि सर्वाण्यद्भुतानि
संति तं त्वामिह पश्यतो मे त्वां विना भूम्यादौ किमपि नाद्भुतम्॥५॥एवमुक्त्वाऽक्रूरो रथं प्रेरयामास।ततो रामं कृष्णं चापराह्णकालेमथुरामानयत्
॥६॥तदा मार्गे जनास्तत्र तौ दृष्ट्वा प्रीताः संतः पश्यंत एव स्थिताः ॥७॥तावन्नंदादयः पुरोपवनं प्राप्य पुत्रागमनं प्रतीक्षमाणाःस्थिताः॥८॥ततः

अक्रूर उवाच ॥ अद्भुतानीह यावंति भूमौ वियति वा जले ॥ त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ॥ ४ ॥
यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले ॥ तं त्वाऽनु पश्यतो ब्रह्मन् किं मे दृष्टमिवाद्भुतम् ॥ ५॥ इत्युक्त्वा चोदया
मास स्यंदनं गांदिनीसुतः ॥ मथुरामनयद् रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ॥ ६ ॥ मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्रतत्रोपसं
गताः ॥ वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाऽऽददुः ॥ ७ ॥ तावद् व्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयोऽग्रतः ॥ पुरोपवन
मासाद्य प्रतीक्षंतोऽवतस्थिरे ॥ ८ ॥ तान् समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहस
न्निव ॥ ९ ॥ भवान् प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहम् ॥ वयं त्विहावमुच्याथ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीम् ॥ १० ॥ अक्रूर
उवाच ॥ नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो ॥ त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ११ ॥ आगच्छ
याम गेहान्नः सनाथान् कुर्वधोक्षज॥सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम ॥ १२ ॥ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो
गृहमेधिनाम् ॥ यच्छौचेनानुतृप्यंति पितरः साग्नयः सुराः ॥ १३॥ अवनिज्यांघ्रियुगलमासीच्छ्लोक्यो[१] बलिर्महान् ॥
ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकांतिनां[२] तु या ॥ १४ ॥

कृष्णो नंदादीन् प्राप्य हस्तेन हस्तं गृहीत्वा प्रहस्याऽक्रूरं जगाद॥९॥हे सखे ! त्वं सरथोऽग्रे गृहं गच्छावयं तु विश्रम्य ततः पुरीं द्रक्ष्यामहे॥१०॥
अक्रूर उवाच॥हे प्रभो!भवद्भ्यां विना पुरीं न प्रवेक्ष्ये।हे नाथ!मां त्यक्तुं नार्हसि॥११॥किं चासबलो गोपैः सह नो गृहानेत्य सनाथान् कुरु॥१२॥
तथा नो गृहान् पादरजसा पुनीहि। तव पादप्रक्षालनोदकेन पित्रादयस्तृप्यंति ॥ १३ ॥ तव चरणयुगलं प्रक्षाल्य बलिः सद्गतिं लेभे ॥ १४ ॥

---

१ पुण्यकीर्त्यर्हः । २ एकान्तभक्तानाम ।

तथा तव पादक्षालनोदकानि त्रिलोकीं पुनंति । किं च यानि शिवः शिरसाऽधत्त । सगरसुता अपि यैः स्वर्गं याताः ॥ १५॥ हे देवदेव!हे नारा
यण ! एवं भूताय ते नमोऽस्तु ॥१६॥ श्रीभगवानुवाच॥ हे अक्रूर ! आदौ कंसं हत्वा ततः सबलस्तव गृहमेत्य सुहृत्प्रियं दास्यामि॥१७॥ एव
मुक्तोऽक्रूरो विमनाः पुरीं प्रविश्य कृतं कर्म कंसाय निवेद्य गृहं ययौ ॥ १८ ॥ ततः कृष्णो रामगोपैः सहापराह्णे मथुरां विवेश ॥१९॥ कथंभूतां

आपस्त्वंघ्र्यवनेजन्यस्त्रींल्लोकाञ्छुचयोऽपुनन् ॥ शिरसाऽधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥१५॥ देवदेव जगन्नाथ
पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ यदूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आयास्ये भवतो गेहमहमा
र्यसमन्वितः ॥ यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियम् ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विम
ना इव ॥ पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्माऽऽवेद्य गृहं ययौ ॥ १८ ॥ अथापराह्णे भगवान् कृष्णः संकर्षणान्वितः ॥ मथुरां
प्राविशद् गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः॥ १९ ॥ददर्श तां स्फाटिकतुंगगोपुरद्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणाम् ॥ ताम्राऽऽरकोष्ठां
परिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशोभिताम् ॥ २० ॥ सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिष्कुटैः श्रेणी[३]सभाभिर्भवनैरुपस्कृता
म् ॥ वैडूर्यवज्राऽमलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु ॥ २१॥ जुष्टेषु जालमुखरंध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिना
दिताम् ॥ संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलाम् ॥ २२ ॥ आपूर्णकुंभैर्दधिचंदनोक्षितैःप्रसूनदी
पावलिभिः सपल्लवैः ॥ सवृंदरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः ॥ २३ ॥

ताम् । स्फाटिकतुंगगोपुरगृहद्वारां सुवर्णकपाटतोरणां परिखया दुर्गमाम् ॥ २० ॥ सुवर्णनिर्मितैश्चतुष्पथादिभिरलंकृतां पारावतमयूरादिभिर्नादि
ताम् । संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वराम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ आपूर्णकुंभैः कदलीस्तंभैर्ध्वजपताकादिभिः प्रतिद्वारं शोभिताम् ॥ २३ ॥

---

१ आरं पित्तलम् । २ धान्यागारादि । ३ श्रेणीनाम् एकरूपशिल्पोपजीविनाम् । सभाभिः उपवेशनस्थानैः । ४ स्फाटिकम् । ५ मरकतम् । ६ जालमुखं गवाक्षम् । गवाक्षच्छिद्रेषु कुट्टिमेषु चेति द्वंद्वः वैडूर्यादिरत्नैर्जुष्टेषु वलभ्यादिष्वाविष्टैः उपविष्टैः पारावतादिभिरिति दूरान्वयेन योज्यम् । ७ प्रसूनानां दीपानां चेति द्वंद्वः । ८ विततिविस्तराणि पट्टवस्त्राणि तत्रेयं रीतिः द्वारेषूभयतस्तण्डुलानामुपरि कुम्भाः तत्परितः प्रसूनावल्यः कंठे पट्टिका मुखे चूतादिपल्लवास्तदुपरि पात्रांतरे दीपावलयस्तत्सन्निधौ रंभाः क्रमुकाः केतवस्तोरणानि चेति ।

एवंभूतां तां प्रविष्टौ रामकृष्णौ प्रति द्रष्टुं पुरस्त्रियो ययुः हर्म्याण्यारुरुहुश्च ॥ २४॥ काश्चिद् विपरीतं धृतवस्त्रभूषणाः ईयुः । काश्चिदेकमेव नूपुरं धृत्वा अपराः एकनेत्रेंऽजनं निधाय ॥ २५ ॥ काश्चिद् भोजनं हित्वा का० बालं पाययंत्यस्तं हित्वा काश्चिद् निद्रां त्यक्त्वा ॥ २६ ॥ तासां मनांसि कृष्णो हास्यावलोकनादिभिर्जहार ॥ २७ ॥ एवंविधं कृष्णं दृष्ट्वा दृशाऽलिंग्य मनोव्यथां जहुः ॥ २८ ॥ ततः प्रासादशिखरारूढाः

तां संप्रविष्टौ वसुदेवनंदनौ वृतौ वयस्यैर्नरदेववर्त्मना ॥द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चेवारुरुहुर्नृपोत्सुकाः ॥ २४ ॥ काश्चिद् विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युग[1]लेष्वथापराः ॥ कृतैकप[2]त्रश्रवणैकनूपुरा नांक्त्वा द्वितीयं त्वपराश्च लोचनम् ॥ २५ ॥ अश्नंत्य एकास्तदपास्य भोजनमभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः ॥ स्वपंत्य उत्थाय निशम्य निस्स्वनं प्रपाययंत्योऽर्भमपोह्य मातरः ॥ २६॥ मनांसि तासामरविंदलोचनः प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैः ॥ जहार मत्तद्विरदेंद्रविक्रमो दृशां ददच्छ्रीरमणा[3]त्मनोत्सवम् ॥२७ ॥ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः ॥ आनन्दमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनंतमरिंदमाधिम् ॥२८॥ प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः ॥ अभ्यवर्षन् सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ॥२९॥दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गंधैरभ्युपायनैः ॥ तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्रतत्र द्विजातयः ॥ ३० ॥ ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन् महत् ॥ या ह्येतावनुपश्यंति नरलोकमहोत्सवौ ॥३१ ॥ रजकं कंचिदायांतं रंगकारं गदाग्रजः ॥ दृष्ट्वाऽयाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ॥३२ ॥ देह्यावयोः समुचितान्यंग वासांसि चार्हतोः ॥ भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ स याचितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः ॥ साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ॥ ३४ ॥

स्त्रियस्तौ प्रति पुष्पगुच्छैर्वृष्टिं चक्रुः ॥ २९ ॥ तत्रतत्र द्विजातयो दध्यक्षतादिभिरुपायनैस्तावानर्चुः ॥ ३० ॥ पुरस्त्रिय ऊचुः ॥ अहो ! गोप्यः किं तपः आचरन् याः एतौ नित्यं पश्यंति ॥ ३१ ॥ तावत् कृष्णो रजकं रंगकारं प्राप्तं दृष्ट्वा धौतश्रेष्ठवस्त्राणि ययाचे॥३२ ॥ हे रजक ! आवयोर्योग्यवस्त्राणि देहि तव श्रेयो भविष्यति ॥ ३३ ॥ एवं याचितः स दुर्मदः क्रुद्धः सन् जगाद ॥ ३४ ॥

---

[1] धार्येषु कुंडलकंकणादिषु । [2] कृतमेकमेव पत्रं ताटंकं ययोस्ते श्रवणे यासां ताः । [3] श्रियं रमयतीति श्रीरमणः तेनात्मना वपुषा ।

हे उद्वृत्ताः ! गिरिवनेचराः ईदृग्वस्त्राणि परिधत्त किम् ? ॥ ३५ ॥ हे बालिशाः ! यात यात । यदि जिजीविषा एवं न प्रार्थ्यम् । यतो गर्विष्ठं राजदूताः बध्नंति घ्नंति लुपंति ॥ ३६॥ एवं वदतस्तस्य शिरो हरिः कराग्रेण पातयामास ॥३७॥ ततस्तत्सेवकाः वस्त्राणि हित्वा दुद्रुवुः॥ ३८ ॥ ततः कृष्णो रामश्च स्वप्रिये वस्त्रे धृत्वा शेषाणि गोपेभ्यो ददतुः ॥३९ ॥ ततो वायकः प्रीतः सन् वस्त्रमयभूषणैस्तयोर्वेषं चकार ॥ ४० ॥ तदा

ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः॥ परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथ ॥३५॥ याताशु बालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा ॥बध्नंति घ्नंति लुम्पंति दृप्तं राजकुलानि वै ॥३६॥ एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः॥ रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपातयत् ॥ ३७ ॥ तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान् विसृज्य वै ॥ दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ॥ ३८ ॥ वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा ॥ शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित् ॥३९॥ ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् ॥ विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ॥४०॥ नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ॥ स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥ ४१॥ तस्य प्रसन्नो भगवान् प्रादात् सारूप्यमात्मनः ॥ श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतींद्रियम् ॥ ४२ ॥ ततःसुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः॥ तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ॥ ४३॥ तयोरासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः ॥ पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्तांबूलानुलेपनैः ॥ ४४ ॥ प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो ॥ पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥ ४५ ॥ भवंतौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम् ॥ अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥ ४६ ॥

तौ स्वलंकृतौ विरेजतुः उत्सवे बालगजाविव ॥ ४१ ॥ तस्य प्रसन्नो हरिः स्वसारूप्यं श्रियं च ददौ ॥ ४२ ॥ ततः सुदाम्नो मालाकारस्य गृहं जग्मतुः । तौ दृष्ट्वा स उत्थाय शिरसा नत्वा ॥ ४३ ॥ आसनं दत्त्वा स्रक्तांबूलानुलेपनैः पूजां कृत्वा ॥४४॥ प्राह । हे प्रभो ! मम जन्म सार्थकं जातम् । कुलं च पावितम्। अद्य देवपित्रादयो युष्माकमागमनेन मह्यं तुष्टाः॥४५॥भवंतौ विश्वस्य परं कारणम्।जगतः क्षेमायाऽवतीर्णौ॥४६॥

---

१ रुदुवाय ।

जगदात्मनोर्वां मित्रमारिरिति विषमा दृष्टिर्न ॥ ४७ ॥ भृत्यं मामाज्ञापयतं किं करवाणि ॥४८॥ एवं विज्ञापयन् सुदामा तयोर्मतं ज्ञात्वा सुग
न्धपुष्पैरचितां मालां ददौ ॥ ४९ ॥ ततः स्वलंकृतौ प्रीतौ रामकृष्णौ प्रपन्नाय तस्मै वरान् ददतुः॥५०॥ सोऽपि हरौ भक्तिं तद्भक्तेषु स्नेहं भूतेषु
दयां च वव्रे ॥५१ ॥ तदा कृष्णस्तथेत्युक्त्वा ततो वंशे वृद्धिमतीं श्रियमायुर्यशआदिकं च दत्त्वा निर्जगाम ॥५२॥ इति श्रीभागवते दशम०
पू० चू० एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥ द्विचत्वारिंशके कुब्जोन्नमनं धनुषो भिदा । वधस्तद्रक्षिणां कंसारिष्ट रंगोत्सवादि च ॥ १ ॥ श्रीशुक

न हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ॥समयोः सर्वभूतेषु भजंतं भजतोरपि॥४७॥ तावाज्ञापयतं भृत्यं किमहं
करवाणि वाम् ॥पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ॥ ४८ ॥ इत्यभिप्रेत्य राजेंद्र सुदामा प्रीतमानसः ॥ शस्तैः
सुगंधैः कुसुमैर्मालां विरचितां ददौ ॥४९॥ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ ॥ प्रणताय प्रपन्नाय दद
तुर्वरदौ वरान्॥५०॥ सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि॥तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम्॥५१॥
इति तस्मै वरान् दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ॥ बलमायुर्यशः कांतिं निर्जगाम सहाग्रजः ॥५२॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे पू० पुरप्रवेशो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः॥४१॥श्रीशुक उवाच॥अथ व्रजन् राजपथेन माधवः
स्त्रियं गृहीतांगविलेपभाजनाम् ॥ विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यांतीं प्रहसन् रसप्रदः ॥१ ॥ का त्वं वरो
र्वैतदुहानुलेपनं कस्यांगने वा कथयस्व साधु नः ॥ देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्तेन चिराद्भविष्यति ॥ २ ॥
सैरंध्र्युवाच ॥ दास्यस्म्यहं सुंदर कंससंमता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ॥ मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां
कोऽन्यतमस्तदर्हति ॥३ ॥ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः धर्षितात्मा ददौ सांद्रमुभयोरनुलेपनम् ॥ ४ ॥

उवाच ॥ हे नृप ! ततः कृष्णो राजपथेन गच्छन् गृहीतांगविलेपभाजनां यांतीं कुब्जां दृष्ट्वोवाच ॥१॥ हे वरोरु ! त्वं का ? इदं लेपनं कस्यैति
नो वद । आवयोर्विलेपनं देहि । तव श्रेयो भविष्यति ॥२ ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ हे सुंदर ! अहं त्रिवक्रानाम्नी दासी कंसस्य बहुमान्यास्मि ।
मत्कृतं तस्यातिप्रियं भवति । तद्युवां विना कोऽन्योऽर्हति ॥३॥ एवमुक्त्वा सा हरेः रूपादिभिर्मोहितोभयोर्लेपनं ददौ ॥ ४ ॥

ततस्तौ तेनांऽगरागेण रंजितौ शुशुभाते ॥ ५ ॥ ततः प्रसन्नः कृष्णस्तां त्रिवक्रां सरलां कर्तुं मनश्चक्रे ॥ ६ ॥ स्पद्भ्यां तस्याः पादाग्रद्वयमाक्रम्य द्व्यंगुल्युत्तानपाणिना चुबुके धृत्वा देहमुन्नमयामास ॥७॥ सा तदैव कृष्णस्पर्शादृजुसमानांगी प्रमदोत्तमा बभूव ॥ ८ ॥ ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना सोत्तरीयवस्त्रमाकृष्य कृष्णं जगाद ॥९॥ हे वीर ! एहि गृहं यामः । त्वां त्यक्तुं नोत्सहे । मम प्रसीद ॥१० ॥ एवं तया याच्यमानः

ततस्तावंगरागेण स्ववर्णतरशोभिना ॥संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरंजितौ ॥५ ॥ प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् ॥ ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् ॥६॥ पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यंगुल्युत्तानपाणिना॥प्रगृह्य चुबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥७ ॥ सा तदर्जुसमानांगी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ॥मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ॥८॥ ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवम् ॥ उत्तरीयांतमाकृष्य स्मयन्ती जातहृच्छया ॥९॥ एहि वीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥१०॥ एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्यपश्यतः॥मुखं वीक्ष्यानुगानां च प्रहसंस्तामुवाच ह॥११॥एष्यामि ते गृहं सुभ्रूःपुंसामाधिविकर्शनम्॥साधितार्थोऽगृहाणां नः पांथानां त्वं परायणम् ॥१२॥विसृज्य माध्व्या वाण्या तां व्रजन् मार्गे वणिक्[4]पथैः ॥नानोपायनतांबूलस्रग्गंधैः साग्रजोऽर्चितः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन् स्त्रियः ॥ विस्रस्तवासःकबरवलयालेख्यमूर्तयः ॥१४॥ ततः पौरान् पृच्छमानो धनुषः स्थानमच्युतः ॥ तस्मिन् प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतम् ॥१५॥

कृष्णो रामादीनां मुखं वीक्ष्य तामाह ॥११॥ हे सुभ्रूः ! अहं कंसवधेन साधितसुहृत्प्रयोजनः सन् तव गृहमेष्यामि यतस्त्वमकृतदाराणां प्रवासिनां नः परमाश्रयः ॥१२॥ एवं तां विसृज्य व्रजन् मार्गे वणिक्पथैरुपायनादिभिः साग्रजोऽर्चितः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनकामक्षोभात् स्त्रियो विह्वलिताः आत्मानं न विदुः ॥१४॥ ततः कृष्णः पौरान् धनुस्स्थानं दृष्ट्वा तत्र गत्वा धनुर्ददृशे ॥१५॥

---

१ रामकृष्णयोर्वर्णाभ्यामितरेण । २ परभागः शोभा । ३ स्मयेति ईषः । ४ वणिजां पंथाः वणिक्पथो येषां तैः वणिग्भिरित्यर्थः । ५ चित्रवन्निश्चलाः मूर्तयो यासां ताः ।

तत्र बहुपुरुषैः रक्षितं धनुर्नृभिर्वारितोऽपि कृष्णः आददे॥१६॥ततो वामकरेण तत् सज्यं कृत्वा सर्वेषां पश्यतां मध्यतो बभंज इक्षुदंडं गज इव
॥१७॥ततो भज्यमानधनुश्शब्दः खं रोदसी दिशः पूरयामास। तं श्रुत्वा कंसस्त्रासं प्राप॥१८॥तदा धनुषो रक्षपालाः क्रुद्धाः सन्तो गृह्यतां बध्यता
मिति ब्रुवंतः कृष्णं वेष्टितवंतः ॥१९॥ तान् दृष्ट्वा रामकृष्णौ धनुश्शकले आदाय तान् जघ्नतुः ॥ २० ॥ तथा कंसप्रेरितं सैन्यं च हत्वा ततः

पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिमत् ॥वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे॥१६॥करेण वामेन सलीलमुद्धृतं सज्यं
च कृत्वा निमिषेण पश्यताम् ॥ नृणां विकृष्य प्रबभंज मध्यतो यथेक्षुदंडं मदकर्युरुक्रमः॥१७॥धनुषो भज्यमानस्य
शब्दः खं रोदसी दिशः ॥ पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥१८॥ तद्रक्षिणः सानुचराः कुपिता आततायि
नः ॥ ग्रहीतुकामा आववुर्गृह्यतां बध्यतामिति ॥ १९ ॥ अथ तान् दुरभिप्रायान् विलोक्य बलकेशवौ ॥ क्रुद्धौ धन्वन
आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः ॥ २० ॥ बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात् ततः ॥ निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुर
संपदः ॥२१॥ तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशम्य पुरवासिनः ॥ तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ ॥ २२ ॥ तयोर्विच
रतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् ॥ कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुराच्छकटमीयतुः ॥२३॥ गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातु
रा या आशासताशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् ॥ संपश्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं हित्वेतरान् नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः
॥२४॥ अवनिक्तांघ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनम् ॥ ऊषतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंसचिकीर्षितम् ॥ २५ ॥

शालामुखान्निर्गम्य पुरसंपदो दृष्ट्वा चेरतुः ॥ २१ ॥ तयोस्तं पराक्रमं दृष्ट्वा तौ पुरवासिनो देवोत्तमौ मेनिरे ॥ २२ ॥ एवं तयोश्चरतोः सूर्योऽस्तं
जगाम । तावद् रामाद्यैर्वृतः शकटस्थानं जगाम ॥ २३ ॥ हे नृप ! गोप्यो व्रजाद्धरेर्निर्गमनसमये याः आशिषः आशासत् ताः हरिमूर्तिशोभां
पश्यतां मधुपुरि सत्याः जाताः ॥ २४ ॥ ततः कृष्णरामौ पादौ प्रक्षाल्य दुग्धान्नं भुक्त्वा तां रात्रिं न्यवसताम् ॥ २५ ॥

---

१ व्रजादीन्। २ आश्रयम्। इतरान् हित्वा श्रीः कामयामास स्वयंवरकाले यां गात्रलक्ष्मीमिति वा।

कंसस्तु धनुर्भंगं रक्षपालानां घातं च श्रुत्वा ॥ २६ ॥ भीतो दीर्घप्रजागरो मृत्युसूचकानि दुर्निमित्तानि ददर्श ॥२७॥ तान्याह । जलदर्पणादौ
प्रतिरूपे दृश्यमानेऽपि स्वशिरसोऽदर्शनं ददर्श । तथा ज्योतिषां द्वैरूप्यम् ॥ २८॥ छायायां छिद्रप्रतीतिः । प्राणघोषस्याऽश्रवणं वृक्षेषु सुवर्णवर्ण
प्रतीतिः । रजःकर्दमादिषु स्वपदानामदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्वप्ने प्रेतालिंगनं खरमारुह्य यानं विषभक्षणं जपाकुसुममालाधारणं तैलाभ्यक्तस्य
दिगंबरस्य चात्मनो यानम् ॥ ३० ॥ इत्यादीनि कंसो दृष्ट्वा मरणत्रस्तः सन् निद्रां न लेभे ॥ ३१ ॥ ततश्चतुर्दश्यां प्रातः कंसो मल्लक्रीडामहो

कंसस्तु धनुषो भंगं रक्षिणां स्वबलस्य च ॥ वधं निशम्य गोविंदरामविक्रीडितं परम् ॥ २६ ॥ दीर्घप्रजागरो भीतो
दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ॥ बहून्याचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥ २७॥ अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि ॥
असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा॥२८॥ छिद्रप्रतीतिच्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः ॥ स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु
स्वपदानामदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्वप्ने प्रेतपरिष्वंगः खरयानं विषादनम् ॥ यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ॥
॥३०॥ अन्यानि चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च ॥ पश्यन् मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतया ॥ ३१ ॥ व्युष्टा
यां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते ॥ कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् ॥३२॥ आनर्चुः पुरुषा रंगं
तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥ मंचाश्चालंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः॥३३॥ तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ॥ यथो
पजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥ ३४ ॥ कंसस्तु संवृतोऽमात्यै राजमंच उपाविशत् ॥ मंडलेश्वरमध्यस्थो
हृदयेन विदूयता ॥ ३५ ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च ॥ मल्लाः स्वलंकृता दृप्ताः सोपाध्यायाः समागताः
॥३६ ॥ चाणूरो मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च ॥ त आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ३७ ॥

त्सवं कारयामास ॥ ३२ ॥ पुरुषाः रंगमानर्चुः । तुर्यभेर्यो जघ्निरे । मञ्चाः स्रक्पताकादिभिरलंकृताः ॥ ३३ ॥ तेषु सर्वे जनाः राजानश्च यथा
सुखमुपविविशुः ॥ ३४ ॥ सामात्यः कंसश्च कंपितहृदयेन राजमंचे उपविवेश ॥ ३५ ॥ एवं तूर्येषु वाद्यमानेषु सत्सु गुरुसहिताः मल्लाश्चाणूर
मुष्टिककूटशलतोशलाः हर्षिताः सन्तो मल्लरंगमापेदुः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नंदादयो गोपाः कंसायोपायनानि दत्त्वैकस्मिन् मंचे आविशन् ॥३८॥ इति श्रीभाग०द०पू०चू० द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥४२॥त्रिचत्वारिंशके हत्वा गजेंद्रं रामकृष्णयोः॥रंगप्रवेशसौभाग्यं चाणूरेण च भाषणम् ॥[illegible]॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! अथ रामकृष्णौ मल्लदुंदुभिनादं श्रुत्वा तं द्रष्टुम् रंगद्वारं गत्वा कुवलयापीडं गजं ददृशतुः॥२ ॥ ततः कृष्णः परिकरं बद्ध्वा गंभीरवाण्या हस्तिपं जगाद ॥ ३ ॥ हे अंबष्ठ हे अबष्ठ !

नंदगोपादयो गोपा भोजराजसमाहुताः ॥ निवेदितोपायनास्ते एकस्मिन् मंच आविशन् ॥ ३८ ॥इति श्रीभाग०म०द०पू०कुब्जोन्नमनादिवर्णनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परंतप ॥ मल्लदुंदुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥१॥ रंगद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवस्थितम् ॥ अपश्यत् कुवलयापीडं कृष्णोंबष्ठप्रचोदितम् ॥ २ ॥ बद्ध्वा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् ॥उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ३ ॥ अंबष्ठांबष्ठ मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरम् ॥ नो चेत् सकुंजरं त्वाद्य नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥ एवं निर्भर्त्सितोंबष्ठः कुपितः कोपितं गजम् ॥ चोदयामास कृष्णाय कालांतकयमोपमम् ॥५॥ करींद्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाऽग्रहीत् ॥ कराद् विगलितः सोऽमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत ॥ ६ ॥ संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम् ॥ परामृशत् पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ॥७॥ पुच्छे प्रगृह्याऽतिबलं धनुषः पंचविंशतिम् ॥विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ॥ ८ ॥ स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ॥ बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ॥ ९ ॥

मार्गं देहि।नो चेत् सगजं त्वामद्य यमालयं नयामि॥४॥एवं निर्भर्त्सितोंबष्ठः क्रुद्धः सन्कृष्णाय कोपितं गजं प्रेरयामास॥५॥ततो गजः कृष्णं शुंडया जग्राह । शुंडाया विगलितः कृष्णो मुष्टिना तं हत्वांघ्रिषु निलिल्ये॥६॥ततो गजस्तमपश्यन् क्रुद्धः सन् घ्राणदृष्टिर्भूत्वा तं शुंडया दधार।ततः कृष्णो बलान्निर्गतः सन्॥७॥तं पुच्छे धृत्वा धनुषां पंचविंशतिर्यावत् तावंतं देशं विचकर्ष॥८॥तथा सव्यदक्षिणतो भ्राम्यमाणेन तेन सह व्यस्तं बभ्राम॥९॥

---

१ अम्बष्ठः हस्तिपः ।

ततः संमुखं गत्वा तं पाणिना हत्वा धावन् सन् तं पातयामास ॥ १० ॥ धावन् कृष्णो भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः तदा गजस्तं पतितं मत्वा
दंताभ्यां भुवं जघान ॥ ११ ॥ एवं पराक्रमे नष्टे क्रुद्धो गजो रुषा कृष्णं दुद्राव ॥ १२ ॥ ततः कृष्णस्तं गजमागतं दृष्ट्वा पाणिना शुंडां धृत्वा
भूतले निपात्य ॥ १३ ॥ पदाऽक्रम्य दंतमुत्पाट्य तेनैव तं हस्तिनं हस्तिपांश्च जघान ॥ १४ ॥ ततो मृतं तमुत्सृज्य दंतहस्तो रुधिरमदबिंदु

ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाऽऽहत्य वारणम् ॥ प्राद्रवन् पातयामास स्पृश्यमानः पदेपदे ॥ १० ॥ स धावन् क्रीडया
भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ॥ तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दंताभ्यां सोऽहनत् क्षितिम् ॥ ११ ॥ स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरेंद्रो
ऽत्यमर्षितः ॥ चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा ॥ १२ ॥ तमापतंतमासाद्य भगवान् मधुसूदनः ॥ निगृह्य पाणि
ना हस्तं पातयामास भूतले ॥ १३ ॥ पतितस्य पदाक्रम्य मृगेंद्र इव लीलया ॥ दंतमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्ध
रिः ॥ १४ ॥ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दंतपाणिः समाविशत ॥ अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदबिंदुभिरंकितः ॥ विरूढस्वेदक
णिकावदनांबुरुहो बभौ ॥ १५ ॥ वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ ॥ रंग विविशतू राजन् गजदंतवरायुधौ ॥ १६ ॥
मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ॥
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंग गतः साग्रजः ॥ १७ ॥ हतं कुवलयापीडं
दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ॥ कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ॥ १८ ॥ तौ रेजतू रंगगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभर
णस्रगंबरौ ॥ यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपंतौ प्रभया निरीक्षताम् ॥ १९ ॥

भिरंकितः सन् बभौ ॥ १५ ॥ एवं रामकृष्णौ गोपैः सह गजदंतायुधौ रंग विविशतुः ॥ १६ ॥ तदा स कृष्णो मल्लानां वज्रसदृशो नृणां नरवरः
स्त्रीणां मदनो गोपानां स्वजनो दुष्टराजानां शास्ता पित्रोः शिशुः कंसस्य मृत्युरज्ञानिनामपर्याप्तो योगिनां तत्त्वं यदूनां परदेवतेति विदितः
सन् साग्रजो रंग गतः ॥ १७ ॥ एवं हत गजं दृष्ट्वा शूरोऽपि कंसो भयं प्राप ॥ १८ ॥ ततस्तौ नटाविव विरेजतुः ॥ १९ ॥

एवंभूतौ तौ दृष्ट्वा मचस्थाः सर्वे जनास्तन्मुखं नयनैः पीत्वा ॥ २० ॥ जिह्वया लिहन्त इव बाहुभिरालिंगंत इव॥ २१ ॥तयोर्यथादृष्टं यथाश्रुतं रूपगुणमाधुर्यधार्ष्ट्यादिकं वीक्ष्य परस्परमूचुः ॥ २२ ॥ एतौ हरेरंशेन वसुदेवगृहेऽवतीर्णौ ॥२३॥एष कृष्णो देवक्यां किल जातः।ततो गोकुलं नीतः एतावंतं कालं नंदगृहे गुप्तः सन् ववृधे ॥२४॥ अनेन पूतना चक्रवातो यमलार्जुनौ शंखचूडः केशी धेनुकः अन्ये च नाशिताः ॥२५ ॥

निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौजना मंचस्थिता नागरराष्ट्रका नृप॥प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननम्॥
॥२०॥ पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां श्लिष्यंत इव बाहुभिः ॥२१॥ ऊचुः परस्परं
ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ २२॥एतौ भगवतः साक्षाद् हरेर्नारायणस्यहि॥
अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि ॥ २३ ॥ एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलम्॥कालमेतं वसन् गूढो
ववृधे नंदवेश्मनि ॥२४॥ पूतनाऽनेन नीतांतं चक्रवातश्च दानवः॥अर्जुनौ गुह्यकः केशीधेनुकोन्ये च तद्विधाः॥२५॥
गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः ॥ कालियो दमितः सर्प इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ २६ ॥ सप्ताहमेकहस्तेन
धृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना ॥ वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलम्॥ २७॥ गोप्योऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणंमुखम्॥
पश्यन्त्यो विविधांस्तापांस्तरंति स्माऽऽश्रमं मुदा ॥ २८॥ वदंत्यनेन वंशोऽयं यदोः सुबहुविश्रुतः ॥ श्रियं यशो मह
त्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥ २९ ॥ अयं चास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः ॥प्रलम्बो निहतो येन वत्सको
ये बकादयः ॥३०॥ जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ॥ कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

एतेन दावाग्नेः सकाशात् सपालाः गावो मोचिताः । कालियो दमितः इंद्रश्च विमदः कृतः ॥ २६ ॥ तथाऽनेन सप्ताहमेकहस्तेन गोवर्धनो धूतः । वातवर्षादिभ्यो गोकुलं च रक्षितम् ॥ २७ ॥ तथा गोप्योऽस्य मुखं पश्यंत्यस्तापान् जहुः ॥ २८॥तथानेन यदोर्वंशोविख्यातःसन्श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते ॥२९॥ अयं चास्याग्रजो रामः ।अनेन प्रलम्बो वत्सको बकादयो नाशिताः ॥३०॥ एवं जनेषु ब्रुवाणेषुतूर्येषुचकृष्ण

---

१ ईषच्छ्रमयुक्तम् ।

रामावाभाष्य चाणूरः आह॥३१॥हे कृष्ण!हे राम ! युवां वीरमान्यौयुद्धनिपुणौ ज्ञात्वा कंसेनाऽऽहूतौ॥३२॥किंच राज्ञःप्रियं कुर्वंत्यःप्रजाःश्रेयो विंदंति । अन्यथा न॥३३॥ किंच गोपाः नित्यं वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतो गाःश्चारयंति ॥३४॥ तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवाम । भूतानि नः प्रसीदंति यतः सर्वभूतमयो नृपः॥३५॥ एवं श्रुत्वा कृष्णो देशकालोचितं वचः आह॥३६॥हे मल्ल !अस्य राज्ञो यूयं वयं च प्रजाःअतोऽस्य प्रियं करवाम॥३७॥अद्य वयं बालास्तुल्यबलैः क्रीडिष्यामश्चेद्बाहुयुद्धं स्यात् । अत्र मल्लसभास्थानस्मानधर्मो मा स्पृशेत्॥३८॥चाणूरउवाच ॥

हे नंदसूनो हे राम भवंतौ वीरसंमतौ ॥ नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाऽऽहूतौ दिदृक्षुणा॥३२॥प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यश्श्रेयो विंदंति वै प्रजाः ॥ मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ३३ ॥ नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटम् ॥ वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयंति गाः ॥३४॥ तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे ॥ भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभूतमयो नृपः ॥ ३५ ॥ तन्निशम्याब्रवीत् कृष्णो देशकालोचितं वचः ॥ नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥ ३६ ॥ प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ॥ करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७ ॥ बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ॥ भवेन्नियुद्धं माऽधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८ ॥ चाणूर उवाच ॥ न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ॥ लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत ॥ ३९ ॥ तस्माद्भवद्भ्यांबलिभिर्योद्धव्यं नाऽनयोऽत्र वै ॥ मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः॥४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधपूर्वार्धे कुवलयापीडवधो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं चर्चितसंकल्पो भगवान् मधुसूदनः ॥ आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ १ ॥

हे कृष्ण ! त्वं बालो न।बलश्च बलिनां वरः येन सहस्रगजबलधारकःकुवलयापीडो हतः॥३९॥तस्माद्भवद्भ्यां मादृशैः सह योद्धव्यम्।अत्राऽधर्मो न ततः।हे कृष्ण ! भवान् मयासह बलेन मुष्टिकश्च युध्यतु ॥४०॥इति श्रीभा०द०पू०चू०त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४२॥चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादिमर्दनम्।कंसयोषित्समाश्वासस्ताभ्यां पित्रोश्च दर्शनम्॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ एवंनिश्चितसंकल्पो भगवान् चांणूरमाससाद । रामो मुष्टिकम्॥१॥

हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यां पादयोः जानुभ्यां जानुनी शीर्ष्णा शिरो वक्षसा वक्षः एवं बद्ध्वाऽन्योन्यं जिगीषयाऽभिजघ्नतुः ॥२ ॥३॥परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनादिभिरुत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः परस्परं जिगीषंतौ तावाकृष्य परस्परं देहस्यापकारं कृतवंतौ ॥ ४ ॥५ ॥ तद्बलाबलवद् युद्धं दृष्ट्वा मिथः सर्वस्त्रियः ऊचुः ॥ ६ ॥ अहो एषां सभासदां महानधर्मः पश्यत ॥ ७ ॥ एतौ मल्लौ शैलोपमौ क्व । एतौ सुकुमारौ क्व ॥ ८ ॥

हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः ॥ विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ २ ॥ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ॥ शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३ ॥ परिभ्रामणविक्षे[२]परिरं[३]भाव[४]पातनैः ॥ उत्स[५]र्पणाप[६]सर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुंधताम्॥४॥ उत्था[७]पनैरु[८]न्नयनैश्चा[९]लनैः स्था[१०]पनैरपि ॥ परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥ तद्बलाबलवद् युद्धं समेताः सर्वयोषितः ॥ ऊचुः परस्परं राजन् सानुकंपा वरूथशः ॥ ६ ॥ महानयं बताऽधर्म एषां राजसभासदाम् ॥ ये बलाबलवद् युद्धं राज्ञोऽन्वि[११]च्छंति पश्यतः॥ ७ ॥ क्व वज्रसारसर्वांगौ मल्लौ शैलेंद्रसन्निभौ॥ क्व चातिसुकुमारांगौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ॥ ८ ॥ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ॥ यत्राधर्मस्समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥ न सभां प्रविशेत् प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन्॥ अब्रुवन् विब्रु[१२]वन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥ १० ॥ वल्गतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनांबुजम् ॥ वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवांबुभिः ॥ ११॥

अतोऽस्य समाजस्य धर्मव्यतिक्रमो भवेद् यत्राऽधर्मः उत्तिष्ठेत् तत्र न स्थेयम्॥ ९ ॥ किंच । प्राज्ञः सभ्यदोषान् स्मरन् सभां न प्रविशेत् यतोऽब्रुवन् विब्रुवन् नरः पापं भुंक्ते ॥ १० ॥ हे स्त्रियः ! शत्रुं सर्वतो धावतः कृष्णस्य श्रमबिंदुव्याप्तं मुखांबुजं दृश्यताम् ॥ ११ ॥

---

१ हस्तादिषु गृहीत्वा परितश्चालनम् । २ नोदनम् । ३ बाहुभ्यां निष्पीडनम् । ४ अधःक्षेपः । ५ उत्सृज्य पुरतो गमनम् । ६ पृष्ठतो गमनम् । ७ जानुनी पादौ च पिंडीकृत्य पतितस्योच्चाटनम् । ८ हस्ताभ्यामुद्धृत्य नयनम् । ९ कंठादिलग्नस्य निस्सारणम् । १० पादादिपिंडीकरणम् । ११ अनुमन्यन्ते । १२ विपरीतं वदन् ।

अन्याः ऊचुः । अहो मुष्टिकं प्रति सक्रोधं ताम्रलोचनं रामस्य च मुखं किं न पश्यत ॥ १२ ॥ अपराः ऊचुः । अहो व्रजभुवः पुण्याः यतः
पुराणपुरुषो वेंणु क्वणयन् विक्रीडया सत्करोति ॥ १३ ॥ हे स्त्रियः ! गोप्यस्तपः किमचरन् याः अस्य रूपं लावण्यसारं नित्यं दृग्भिःपिबंति
॥१४॥ याः गोप्यो दोहने कंडने मथने प्रेंखे दोलनादौ कृष्णं गायंति ताः धन्याः ॥ १५॥किं च प्रातर्व्रजाद् गच्छतः सायं प्रविशतो वेणुनाद

किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनम् ॥ मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितम् ॥१२॥ पुण्या बत व्रजभुवो
यदयं नृलिंग[1]गूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः॥ गाः पालयन् सहबलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयांचति गिरित्र[2]रमार्चि
तांघ्रिः ॥ १३ ॥ गोप्यस्तपःकिमचरन् यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्व[3]मनन्यसिद्धम् ॥ दृग्भिः पिबंत्यनुसवा
भिभवं दुरापमेकांतधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥ १४ ॥ या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितोक्षण[4]मार्ज
नादौ ॥ गायंति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकण्ठयो धन्या वज्रस्त्रिय उरुक्रम[6]चित्तयानाः॥ १५ ॥प्रातर्व्रजाद् व्रजत आवि
शतश्च सायं गोभिस्समं क्वणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ॥निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं
सदयावलोकम् ॥ १६ ॥ एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ॥ शत्रुं हंतुं मनचक्रे भगवान् भरतर्षभ ॥ १७ ॥
सभायाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ ॥ पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम्॥ १८ ॥ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्वि
विधैरच्युतेतरौ ॥ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥

श्रुत्वा बहिर्निर्गत्याऽस्य सहास्यं मुखं पश्यंति । अतस्ताः बहुपुण्याः ॥ १६ ॥ एव ब्रुवतीषु श्रीकृष्णः शत्रुं हंतुं मनचक्रे ॥ १७ ॥ एवं स्त्रीणां
गिरः श्रुत्वा पुत्रयोर्बलमजानंतौ पितरावतप्येताम् ॥ १८ ॥ततो रामकृष्णौ तैस्तैर्युद्धमार्गैस्ताभ्यां सह युयुधाते ॥ १९ ॥

---

१ देह इत्यर्थः । २ शिव इत्यर्थः । ३ न विद्यते सममूर्ध्वमधिकं च यस्य तत् । ४ प्रतिक्षणमित्यर्थः । ५ ऐश्वर्यस्य । ६ उरुक्रमाविर्त्तैनैव यानं सर्वविषयप्राप्तिर्यासां ताः ।

भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ॥ चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥ २० ॥ स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ ॥ भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥ २१ ॥ नाचलत् तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ॥ बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन् हरिः ॥ २२ ॥ भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ॥ विस्रस्ताऽऽकल्पकेशस्रगिंद्रध्वज इवापतत् ॥ २३ ॥ तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ॥ बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ २४ ॥ प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः ॥ व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवांघ्रिपः ॥ २५ ॥ ततः कूटमनुप्राप्तो रामः प्रहरतांवरः ॥ अवधीह्लीलया राजन् सावज्ञं वाममुष्टिना ॥ २६ ॥ तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षकः ॥ द्विधा विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ २७ ॥ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ॥ शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ २८ ॥ गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गंतौ धुतनूपुरौ ॥ २९ ॥ जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ॥ ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधुसाध्विति ॥ ३० ॥ हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् ॥ न्यवारयत् स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ निस्सारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ॥ धनं हरत गोपानां नंदं बध्नीत दुर्मतिम् ॥ ३२ ॥

ततो भगवद्गात्रप्रहारैः श्लथांगश्चाणूरो ग्लानिं प्राप ॥ २० ॥ ततः स मुष्टिं बद्ध्वोत्पत्य च क्रुद्धः कृष्णं वक्षसि ताडयामास ॥ २१ ॥ तत्प्रहारेण कृष्णोऽचलितः सन् तं बाह्वोर्निगृह्य बहुशो भ्रामयन् ॥ २२ ॥ गतप्राणं भूतले पोथयामास । ततः स वज्र इव पपात ॥ २३ ॥ तथैव बलभद्रेण ताडितो मुष्टिको मुखतो रुधिरं वमन् भूतले गतप्राणः पपात ॥ २४ ॥ २५ ॥ ततः प्राप्तं कूटं रामो मुष्टिना जघान ॥ २६ ॥ तर्ह्येव शलतोशलकौ प्राप्तौ । तावपि कृष्णपदा हतशीर्षकौ निपेततुः ॥ २७ ॥ एवं चाणूरमुष्टिकादिषु मृतेषु शेषाः मल्लाः स्वप्राणरक्षायै दुद्रुवुः ॥ २८ ॥ ततो रामकृष्णौ गोपानाहूय तैः सह नृत्यादि कुर्वंतौ विजह्रतुः ॥ २९ ॥ तदा जनाः हर्षं प्रापुः । साधवः साधुसाध्वित्यूचुः ॥ ३० ॥ एवं मल्लवर्येषु हतेषु कंसो वाद्यानि निवार्य जगाद ॥ ३१ ॥ हे दूताः । एतौ दुर्वृत्तौ वसुदेवसुतौ पुरान्निस्सारयत । गोपानां धनं हरत । नंदं बध्नीत ॥ ३२ ॥

प्रथा नन्दुनामे

वसुदेवस्तथा परपक्षगो नः पितोग्रसेनो हन्यताम् ॥ ३३ ॥ एव कंस विकत्थमाने सति क्रुद्धः कृष्णः उड्डयनं कृत्वोच्चं मंचमारुहत् ॥ ३४ ॥ तं स्वमृत्युं प्राप्तं दृष्ट्वा कंसः आसनादुत्थाय खड्गचर्मणी जगृहे ॥ ३५ ॥ तं खड्गपाणिं विचरंतं कृष्णः आशु समग्रहीत् गरुडः सर्पमिव ॥ ३६॥ ततः कृष्णः कंसं केशे धृत्वा मंचाद्रंगोपरि निपात्य तस्योपरि विश्वाश्रयः स्वयं पपात ॥३७॥ तावता मृतं कंसं हरिर्जगतः पश्यतो विचकर्ष

वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः ॥ उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥ ३३ ॥ एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ॥ लघिम्नोत्पत्य तरसा मंचमुत्तुंगमारुहत् ॥३४॥ तमाविशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ॥ मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥ ३५ ॥ तं खड्गपाणिं विचरंतमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे ॥ समग्रहीद् दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ३६ ॥ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरि तुंगमंचात् ॥ तस्योपरिष्टात् स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतंत्रः[1] ॥३७॥([2]कंसोऽपि कृष्णेन जगत्त्रयैकनिवासभूतेन निपात्य सोऽध्रः॥तेनात्मतन्त्रेण निपीडितोऽसुं तत्याजराजन्निमिषान्तरेण)तं संपरेतंविचकर्षभूमौ हरिर्यथेभंजगतोविपश्यतः॥ हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाऽभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ॥ ३८॥ स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन् वदन् वा विचरन् स्वपञ्श्वसन्॥ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतो तदेव रूपं दुरवापमाप॥३९॥तस्याऽनुजा भ्रातरोऽष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः॥ अभ्यधावन्नभिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः॥४०॥तथाऽतिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः॥ अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ॥ ४१॥नेदुर्दुंदुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ॥पुष्पैः किरंतस्तं प्रीत्या शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः॥४२॥

तदा हाहेति शब्दो जातः ॥ ३८ ॥ हे नृप ! स कंसो नित्यमुद्विग्नधिया हरिं भक्षणपानभाषणशयनादिषु यतो ददर्श ततस्तत्स्वरूपं प्राप॥३९॥ ततस्तद्भ्रातरोऽष्टौ कंकन्यग्रोधादयो भ्रातुरानृण्यार्थमभ्यधावन् ॥ ४० ॥ ततोऽतिवेगवत्तरांस्तान् रामः परिघमुद्यम्य जघान ॥ ४१ ॥ तद व्योम्नि दुंदुभयो नेदुः ब्रह्मरुद्रादिदेवाः पुष्पवृष्टिं कुर्वंतः शशंसुः ॥ ४२ ॥

---

[1] स्वतंत्रः । [2] अयं श्लोकः क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

हे नृप ! ततः कंसादीनां स्त्रियो मस्तकानि निघ्नंत्योऽश्रुलोचनास्तत्राऽऽजग्मुः ॥ ४३ ॥ तदा वीरशय्यायां शयानान् स्वपतीनालिंग्य सुस्वरं विलापं चक्रुः ॥४४॥ हा नाथ ! हे प्रिय ! हे धर्मज्ञ ! हे करुणानाथ ! सगृहप्रजाः वयं त्वया हतेन निहताः॥४५॥ किंच इयं पुरी त्वया पत्या हीना वयमिव न शोभते ॥ ४६ ॥ हे कंस ! त्वं निरपराधिनां भूतानां द्रोहं कृतवान् । तेनेमां दशां नीतः ॥ ४७॥एष कृष्णः सर्वेषां गोप्ता जन्म

तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ॥ तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ॥ ४३ ॥ शयानान् वीरशय्यायां पतीनालिंग्य शोचतीः ॥ विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजंत्यो मुहुः शुचः ॥ ४४ ॥ हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथ वत्सल ॥ त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४५ ॥ त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ ॥ न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ॥ ४६ ॥ अनागसां त्वं भूतानां कृतवान् द्रोहमुल्बणम् ॥ तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक् को लभेत शम् ॥ ४७ ॥ सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः ॥ गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित् सुखमेधते ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजयोषित आश्वास्य भगवाँल्लोकभावनः ॥यमाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ४९ ॥ मातरं पितरं चैव मोचयित्वाऽथ बंधनात् ॥ कृष्णरामौ ववंदाते शिरसाऽऽस्पृश्य पादयोः ॥ ५० ॥ देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ ॥ कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ॥ ५१ ॥ इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे कंसवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

मृत्युकारणम् एवंभूतस्यावज्ञाकर्ता क्वापि सुखं न प्राप्नोति॥४८॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः कृष्णो राजपत्नीराश्वास्य हतानां पारलौकिकीं क्रियां कारयामास ॥ ४९ ॥ ततो मातरं पितरं च बन्धनान्मोचयित्वा रामकृष्णौ ववंदाते ॥ ५०॥ तदा देवकी वसुदेवश्च कृतवंदनौ पुत्रौ जगदीश्वराविति ज्ञात्वा नाऽऽलिंगितवन्तौ । किं तु बद्धांजली तस्थतुः ॥५१ ॥ इति श्रीभाग०द०पू०चू० कंसवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४४॥

---

१ अश्रूणि ।

पंचचत्वारिंशकेऽथ पितृनंदादिसांत्वनम् । उग्रसेनाभिषेकश्च गुरौ वासात् पुरागमः॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृष्णः पितरौ प्राप्तज्ञानौ ज्ञात्वेदानीं
तज्ज्ञानं मा भूदिति हेतोः स्वमायां व्यस्तारयत् ॥१॥ ततः सबलः कृष्णः हे अंब ! हे तातेति पितरौ प्रीणयन् जगाद ॥२॥हे पितरौ अस्मत्तो
युवयोर्बालाद्यवस्थासुखानि नाभवन् ॥ ३॥ किंच । आवयोर्वासो भवतां समीपे न जातः॥४॥तथाऽयं देहो याभ्यां जनितः पोषितश्च तयोरा
नृण्यं मर्त्यः शतवर्षेणापि नाप्नोति ॥५॥ यः सुतः समर्थः सन् देहेन धनेन च पित्रोर्जीविकां न संपादयेत् तं लोकांतरे यमदूता स्वस्यैव मांसं

श्रीशुक उवाच ॥पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः॥मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम्॥१॥उवाच
पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः ॥ प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंब तातेति सादरम्॥२॥नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठित
योरपि ॥ बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन् क्वचित्॥३॥ न लब्धो दैवहतयो[1]र्वासो नौ भवदंतिके॥यां बालाः पितृ
गेहस्था विंदंते लालिता मुदम्॥४॥सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषिता यतः॥ न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यःशतायु
षा ॥५॥ यस्तयोरात्मजः कल्पमात्मना च धनेन च ॥ वृत्तिं न दद्यात् तं प्रेत्य स्वमांसं खादयंति हि॥६॥मातरं पितरं
वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् ॥ गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन् मृतः॥७॥ तन्नावकल्पयोः कंसा[2]न्नित्यमुद्वि
ग्नचेतसोः ॥ मोघमेते व्यतिक्रांता दिवसा वामनर्चतोः ॥ ८ ॥ तत् क्षंतुमर्हथस्तात मातर्नौ परतंत्रयोः ॥ अकुर्वतोर्वां
शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम्॥ ९ ॥श्रीशुक उवाच॥ इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा॥मोहितावंकमारोप्य
परिष्वज्यापतुर्मुदम्॥१०॥सिंचंतावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ॥ न किंचिदूचतू राजन् बाष्पकण्ठौविमोहितौ ११

खादयन्ति ॥ ६ ॥ वृद्धमातापितरौ पतिव्रतां स्त्रियं बालं सुतं गुरुं विप्रं शरणागतं च समर्थो यो न पोषयति स जीवन्मृततुल्यः ॥७॥ तस्मात्
कंसाद्भीतयोर्वामपूजयतोरावयोरेते दिवसाः व्यर्थं गताः॥ ८ ॥ अतो हे पितरौ ! शुश्रूषामकुर्वतोः परतन्त्रयोर्नौ क्षंतुमर्हथः ॥९॥श्रीशुकउवाच
एवं हरेर्वाण्या मोहितौ पितरौ सुतावंकमारोप्यालिंग्य मुदं प्राप ॥ १० ॥ स्नेहाश्रुधाराभिः सिंचंतौ गद्गदकण्ठौ किंचन नोचतुः ॥ ११ ॥

---

[1] यां मुदं बिन्दन्ते सा न लब्धा । [2] कंसेन ।

एवं कृष्णः पितरावाश्वास्योग्रसेनं यदूनां नृपं कृत्वाऽऽह॥१२॥ हे महाराज!प्रजानामाज्ञां कर्तुमर्हसि । ययातिशापाद् यदुभिर्नृपासने न स्थेयम्।
(तव तु ममाज्ञया न दोष इति) ॥१३॥किंच भृत्ये मयि समीपे सति देवादयः उपायनानि समर्पयिष्यंति । अन्ये नृपाःकिमु॥१४॥ततः कृष्णः
सर्वान् स्वजातिसंबंधान् यदुवृष्ण्यंधकादींश्च दिग्भ्य आनाय्य॥१५॥वित्तैःसंतर्प्य स्वस्वगेहेषु स्थापयामास ॥१६॥ ततः सर्वे यादवाः रामकृष्ण

एवमाश्वास्य पितरौ भगवान् देवकीसुतः॥ मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपम्॥१२॥आह चास्मान् महाराज प्रजा
श्चाज्ञप्तुमर्हसि ॥ ययातिशापाद्यदुभिर्नाऽऽसितव्यं नृपासने ॥१३॥ मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ॥ बलिं
हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥१४॥ सर्वान्स्वज्ञातिसंबंधान् दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् ॥ यदुवृष्ण्यंधकमधुदा
शार्हकुकुरादिकान्॥१५॥सभाजितान् समाश्वास्य विदेशावासकर्शितान्॥न्यवासयत् स्वगेहेषु वित्तैःसंतर्प्य विश्वकृत्
॥१६॥कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ॥ गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥१७॥ वीक्षंतोऽहरहः प्रीता
मुकुन्दवदनांबुजम् ॥ नित्यं प्रमुदितं श्रीमत् सदयस्मितवीक्षणम्॥१८॥तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानोऽतिबलौजसः ॥
पिबंतोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखांबुजसुधां मुहुः ॥१९॥ अथ नंद समासाद्य भगवान् देवकीसुतः ॥संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्व
ज्येदमूचतुः ॥२०॥पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम् ॥ पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि
हि ॥२१॥ स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ॥ शिशून् बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ॥२२ ॥

भुजैः रक्षिताः प्राप्तमनोरथाः नित्यं कृष्णमुखांबुजं वीक्षमाणाः संतो गृहेषु रेमिरे ॥१७॥१८॥ तत्र ये वृद्धास्ते तरुणा आसन् यतः इंद्रियैः कृष्ण
मुखामृतं पिबंति स्म ॥१९॥ अथ रामकृष्णौ नंदं गत्वाऽऽलिंग्योचतुः॥२०॥ हे पितः ! युवाभ्यामावां लालितौ पालितौ च। एतन्नाश्चर्यं यतः
पित्रोः स्वदेहादपि पुत्रेष्वधिका प्रीतिः स्यात् ॥ २१ ॥ किंच स पिता सा माता यौ स्वपुत्रवद् बंधुभिस्त्यक्तान् शिशून् पुष्णीताम् ॥ २२ ॥

हे तात ! यूयं व्रजं यात । वयं युष्मान् स्नेहदुःखितान् ज्ञातीन् द्रष्टुमेष्यामः ॥२३॥ एवं कृष्णः सगोपं नन्दं सांत्वयित्वा वस्त्रालंकारकांस्यदिपात्रादिभिः पुष्पतांबूलसुगन्धादिभिश्च पूजयामास॥२४॥एवमुक्तो नन्दोऽश्रुभिर्नेत्रे आपूर्य प्रेमविह्वलस्तावालिंग्य गोपैः सह व्रजं ययौ॥२५॥ अथ वसुदेवः पुत्रयोर्व्रतबंधं गर्गादिभिः कारयित्वा ॥२६॥ तेभ्यो दक्षिणाः स्वलंकृताः सवत्साः गाः ददौ ॥२७॥ किंच रामकृष्णयोर्जन्मनि

यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान्॥ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्॥२३॥एवं सांत्वय्य भगवान् नंदं सव्रजमच्युतः ॥ वासोऽलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरम्॥२४॥ इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नंदः प्रणयविह्वलः॥ पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ ॥२५ ॥ अथ शूरसुतो राजन् पुत्रयोः समकारयत् ॥ पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् ॥२६॥ तेभ्योऽदाद् दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः ॥ स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः ॥२७॥ याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ॥ ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः ॥२८॥ ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ ॥ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद् गायत्रं व्रतमास्थितौ ॥२९॥ प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ ॥ नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ॥३०॥ अथो गुरुकुले वासमिच्छंतावुपजग्मतुः ॥ काश्यं सांदीपनिं नाम ह्यवंतिपुरवासिनम् ॥३१॥ यथोपसाद्य तौ दांतौ गुरौ वृत्तिमनिंदिताम् ॥ ग्राहयंतावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ॥३२॥ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ॥ प्रोवाच वेदानखिलान् सांगोपनिषदो गुरुः ॥३३ ॥ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा ॥ तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीति च षड्विधाम् ॥ ३४ ॥

या मनोदत्तास्ताः गा अपि स्मृत्वा ददौ ॥२८॥ ततः कृष्णरामौ द्विजत्वं प्राप्य जगदीश्वरौ तौ स्वकुलाचार्याद् गर्गाद् ब्रह्मचर्यं व्रतं लब्ध्वा ॥२९॥ ३० ॥ गुरुकुलं वासमिच्छंताववंतिपुरस्थं काश्यं सांदीपनिं जग्मतुः ॥ ३१ ॥ ततस्तौ गुरौ वर्तनमन्यान् शिक्षयंतौ ॥ ३२ ॥ तयोस्तुष्टो गुरुर्वेदं धर्मशास्त्रं मीमांसां तर्कविद्यां षड्विधां राजनीतिं च प्रोवाच ॥ ३३ ॥ ३४॥

---

१ स्वसिद्धज्ञानम् ।

तौ सर्वविद्याप्रवर्तकावेकवारं गुरोरुच्चारणमात्रेण जगृहतुः ॥३५॥ तत्रश्चतुष्षष्ट्याऽहोरात्रैश्चतुष्षष्टिकलाश्चतुर्दश विद्याः जगृहतुः । ततो रामकृष्णौ
गुरुं दक्षिणार्थमुपलोभितवन्तौ ॥ ३६ ॥ ततो गुरुस्तयोरद्भुतं महिमानं दृष्ट्वा पत्न्या सह विचार्य प्रभासे समुद्रे मृतं बालं वरयामास ॥ ३७ ॥
तदा तथेत्युक्त्वा तौ रथमारुह्य प्रभासे समुद्रतटे गत्वा निषीदतुः । तावीश्वराविति ज्ञात्वा समुद्रस्तयोः पूजनं चकार ॥३८॥तं हरिराह हे सिंधो !
त्वया यो मद्गुरुबालः ऊर्मिणा ग्रस्तः स दीयताम् ॥ ३९ ॥ समुद्र उवाच ॥ हे देव ! अहं बालं नाहार्षं किंतु ममांतर्जले पञ्चजननामा शंखरू

सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ ॥ सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ॥३५॥ अहोरात्रैश्चतुष्षष्ट्या संयत्तौ तावतीः
कलाः ॥ गुरुदक्षिणयाऽऽचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥३६॥ द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मति
म् ॥ संमंत्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयांबभूव ह॥ ३७॥ तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य
दुरन्तविक्रमौ ॥ वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं सिंधुर्विदित्वाऽर्हणमाहरत्तयोः ॥३८॥ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदी
यताम् ॥ योऽसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ॥ ३९ ॥ समुद्र उवाच ॥ नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनो
महान् ॥ अन्तर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोऽसुरः ॥४०॥ आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ॥ जलमाविश्य
तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकम् ॥ ४१ ॥ तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् ॥ ततः संयमिनीं नाम यमस्य दयितां
पुरीम् ॥ ४२ ॥ गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः ॥ शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ॥ ४३॥ तयोः
सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहिताम् ॥ उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयम् ॥ लीलामनुष्ययोर्विष्णो युवयोः
करवाम किम् ॥ ४४ ॥

पधरोऽसुरः आस्ते । तेन नूनं हृतः । तच्छ्रुत्वा प्रभुर्जलं प्रविश्य दैत्यं हत्वा तदुदरे बालं नापश्यत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ततस्तदंगजं शंखमादाय
संयमिनीं यमपुरीं गत्वा ॥ ४२ ॥ सरामः कृष्णः शंखं दध्मौ । तं नादं श्रुत्वा यमः ॥ ४३ ॥ तयोर्महापूजां कृत्वा सर्वभूतहृदयनिवासं कृष्णं
जगाद । हे विष्णो ! हे राम ! युवयोः किं करवाम ॥ ४४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ हे यम ! तत्कर्मवशात त्वयेहाऽऽनीतो गुरुपुत्रो मदाज्ञया प्रत्यर्प्यताम् ॥ ४५ ॥ तथेति तेन प्रत्यर्पितं बालं गृहीत्वा भुवि प्राप्य गुरवे दत्त्वा पुनर्वृणीष्वेत्यूचतुः ॥ ४६ ॥ ततो गुरुराह । हे वत्सौ ! युवाभ्यां गुरुदक्षिणा सम्यक् सम्पादिता ॥ ४७ ॥ अतः स्वगृहं गच्छतम् । कीर्तिः पावनी भवतु । तथेह परत्र च वेदाः अगतसाराः संतु ॥ ४८ ॥ एवं गुरुणाऽनुज्ञातौ तौ वायुवेगेन रथेन मथुरां प्राप्तौ ॥ ४९ ॥ तौ दृष्ट्वा बहूनि दिनानि न पश्यन्त्यः प्रजाः आनंदं प्रापुः नष्टलब्धधनाः इव ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चूर्णिकायां

श्रीभगवानुवाच ॥ गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनम् ॥ आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥ ४५ ॥ तथेति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ ॥ दत्त्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ॥ ४६ ॥ सम्यक् संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः ॥ को नु युष्मद्विधगुरोः[1] कामानामवशिष्यते ॥ ४७ ॥ गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी ॥ छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ॥ ४८ ॥ गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा ॥ आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन[2] वै ॥ ४९ ॥ समनन्दन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ ॥ अपश्यंत्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नन्दादिसान्त्वनोग्रसेनाभिषेकगुरुकुलवासकरणं नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ॥ शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः[3] ॥ १ ॥ तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं क्वचित् ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ २ ॥ गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ॥ गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ३ ॥

पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ षट्चत्वारिंशके घोषमुद्धवं प्रेष्य तद्गिरा । यशोदानन्दयोश्चक्रे कृष्णः शोकापनोदनम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! वृष्णीनां श्रेष्ठो बृहस्पतेः शिष्यो बुद्धिसत्तमः उद्धवः कृष्णस्य दयितः सखासीत् ॥ १ ॥ तं प्रियं भक्तं हरिर्हस्तेन हस्तं गृहीत्वाऽऽह ॥ २ ॥ हे उद्धव ! त्वं व्रजं गच्छ । पित्रोः प्रीतिं कुरु । गोपीनां मम वियोगजं दुःखं मत्सन्देशैर्दूरीकुरु ॥ ३ ॥

---

[1] युष्मद्विधयोर्गुरोर्ममेति षष्ठीतत्पुरुषः । [2] मेघवन्निनदो यस्य तेन । [3] बुद्ध्याऽतिश्रेष्ठः ।

यतस्ताः मत्प्राणाः ये मदर्थं त्यक्तपतिपुत्राद्यास्तान् सुखीकरोमि ॥ ४ ॥ तथा मयि दूरस्थे सति मां स्मरंत्यो विमुह्यंति ॥ ५ ॥ तथाऽतिदुःखेन प्राणान् मदात्मिकाः बल्लव्यो मम प्रत्यागमनसंदेशैर्धारयंति ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तः उद्धवो रथमारुह्य सूर्यास्तसमये प्रविशतां पशूनां खुररजोभिश्छन्नरथः सन् व्रजं प्राप्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्रजं वर्णयति पुष्पवतीनां गवां निमित्तं युध्यद्भिर्वृषैस्तथा स्ववत्सान् धावंतीभिर्नादितम्

ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ॥ ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम् ॥४॥ मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ॥ स्मरंत्योंग विमुह्यंति विरहौत्कंठ्यविह्वलाः ॥ ५ ॥ धारयंत्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन ॥ प्रत्यागमनसंदेशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त उद्धवो राजन् संदेशं भर्तुराहृतः ॥ आदाय रथमारुह्य प्रययौ नंदगोकुलम् ॥ ७ ॥ प्राप्तो नंदव्रजं श्रीमान् निम्लोचति विभावसौ ॥ छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ॥ ८ ॥ वासितार्थेऽभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः ॥ धावंतीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ॥९॥ इतस्ततो विलंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं सितैः ॥ गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्वनेन च ॥१०॥ गायंतीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ॥ स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥११॥ अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ॥ धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥१२॥ सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णैः पद्मखंडैश्च मंडितम् ॥ १३ ॥ तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ॥ नंदः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियाऽर्चयत् ॥१४॥

॥ ९ ॥ इतस्ततः उत्पतद्भिर्वत्सैर्मंडितम् । किंच । गोदोहशब्दैर्मण्डितम् ॥ १० ॥ रामकृष्णयाः कर्माणि गायंतीभिर्गोपीभिर्गोपैश्च विराजितम् ॥ ११ ॥ अपि च अभ्यर्काऽतिथिगोविप्रादीनां पूजयाऽन्वितैर्गोपगृहैर्मनोरमम् ॥ १२ ॥ सर्वतः पुष्पितवनं भ्रमरपक्षिनादितम् ॥ १३ ॥ एवंभूतं व्रजं प्राप्तमुद्धवं दृष्ट्वा नंदः प्रीतः आलिंग्य पूजयामास ॥ १४ ॥

---

१ मत्तैः ।

ततः सुष्ठु भोजितं शय्यायामुपविष्टं पादसंवाहनादिनाविश्रांततं नंदः पप्रच्छ॥ १५॥ हे उद्धव।सखा वसुदेवः पुत्रादिभिर्युतः सुखी कच्चित्॥ १६॥
किंच पापः कंसो मृतः।एतद् दिष्ट्या । योयदूनां सदाद्वेष्टा॥ १७॥ कृष्णः आवां पितरौ सखीन् गाःवृंदावनं गोवर्धनं च स्मरति किम्॥ १८गोविंदः
स्वजनान् सकृद् द्रष्टुमेष्यति किम्। तर्हि तन्मुखं द्रक्ष्यामः ॥ १९॥ किंच । कृष्णेनदावाग्नेर्वातवर्षादिभ्योदुरत्ययमृत्युभ्यो वयं रक्षिताःस्मः॥ २०॥

भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ॥ गतश्रमं पर्यपृच्छत् पादसंवाहनादिभिः॥ १५ ॥ कच्चिदंगमहाभाग सखा
नः शूरनंदनः ॥ आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः॥ १६॥दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगःस्वेन पाप्मना॥
साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा ॥ १७ ॥ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ॥ गोपान् व्रजं
चात्मनाथं गावो वृंदावनं गिरिम्॥ १८॥अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान् सकृदीक्षितुम्॥तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं
सुस्मितेक्षणम् ॥ १९ ॥ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः॥दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ २० ॥
स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापांगनिरीक्षितम् ॥ हसितं भाषितं चांग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः ॥ २१ ॥ सरिच्छैल
वनोद्देशान् मुकुंदपदभूषितान् ॥ आक्रीडा[2]नीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम्॥२२॥मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ता
विह सुरोत्तमौ ॥ सुराणां महदर्था[3]य गर्गस्य वचनं यथा ॥ २३ ॥ कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ॥ अव
धिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः ॥ २४ ॥ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् ॥ बभंजैकेन हस्तेन सप्ताहमद
धाद्गिरिम् ॥ २५ ॥ प्रलंबो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो बकादयः ॥ दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया ॥ २६॥

अतः तद्वीर्यलीलाहास्यभाषणानि स्मरतां नः सर्वक्रियाः शिथिलाः॥२१ ॥ तथा सरिच्छैलवनोद्देशान् कृष्णपदभूषितान् वीक्षमाणानांनो मनस्त
न्मयतां याति ॥२२॥एतौ देवोत्तमौ देवकार्यार्थं प्राप्तौ इति मन्ये॥२३॥ किंच । अयुतगजबलं कंसं तथा मल्लौ गजं च रामकृष्णौलीलयाऽवधि
ष्टाम्॥२४॥ तालत्रयमितं कृष्णो धनुर्बभंज। हस्तेन गिरिं सप्ताहं दधौ ॥२५॥ प्रलंबधेनुकवृषतृणावर्तबकादयो येनहताः(अतस्तौदेवावेव)॥ २६।

---

१ आत्मा कृष्णो नाथो यस्य तम् । २ क्रीडास्थानानि । वचनविशेषणमेतत् ॥

श्रीशुक उवाच॥इति संस्मृत्य प्रेमप्रसरविह्वलः सन् तूष्णीं जातः॥२७॥एवं यशोदापुत्रचरितानि शृण्वंत्यश्रूणि मुमोच॥२८॥एवं कृष्णे यशोदानंदयोः प्रीतिं दृष्ट्वोद्धवो नन्दमाह॥२९॥उद्धव उवाच॥ नूनं युवामतिश्रेष्ठौ यतः ईदृशी बुद्धिर्हरौ कृता॥३०॥एतौ रामकृष्णौ निश्चयेन ज्ञानस्य चैतन्यात्मकस्य नियंतारौ स्तः ॥ ३१॥यस्मिन् जनोंते क्षणं मनः आवेश्य वासनां त्यक्त्वा परां गतिं याति ॥३२॥तस्मिन् नारायणे युवां भाव

श्रीशुक उवाच॥इति संस्मृत्यसंस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः ॥ अत्युत्कंठोऽभवत् तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः॥२७॥ यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च ॥ शृण्वंत्यश्रूण्यवस्राक्षीत स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ २८॥ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नंदयशोदयोः ॥ वीक्ष्यानुरागं परमं नंदमाहोद्धवो मुदा ॥ २९ ॥ उद्धव उवाच ॥ युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद ॥ नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ३० ॥ एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम्[1]॥अन्वीय[2] भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात[3] इमौ पुराणौ ॥ ३१ ॥ यस्मिञ्जनः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् ॥ निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ॥३२॥ तस्मिन् भवंतावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ॥भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वाऽवशिष्टं युवयोः सुकृत्यम् ॥ ३३ ॥ आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ॥ प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३४ ॥ हत्वा कंसं रंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् ॥ यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत ॥ ३५ ॥ मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमंतिके ॥ अंतर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ॥ ३६ ॥

विधत्तम् । अतो युवां कृतकृत्यौ॥३३॥हे नंद । कृष्णोऽदीर्घेण कालेन व्रजमेत्य पित्रोः प्रियंकरिष्यति॥३४॥किंच।कंसं हत्वा वः समीपंगत्वा कृष्णो यदाह तदपि सत्यं करिष्यति ॥३५ ॥ हे महाभागौ । कृष्णं समीपे द्रक्ष्यथः यतः स सर्वभूतानामंतर्हृदि काष्ठेऽग्निरिवाऽऽस्ते ॥ ३६ ॥

---

[1] प्रकृतिः । [2] अनुप्रविश्य । [3] च ईशाते । ज्ञानस्येशाते चकाराज्जीवानां च ।

तस्य निरहंकारिणः साहंकारस्य च प्रियाप्रियोत्तमाधमादयः ॥ ३७ ॥ मातृपितृस्त्रीपुत्रादयश्च न । देहो जन्म च न ॥३८ ॥ एवंभूतोऽपि साधुरक्षणार्थं देवादिमत्स्यादियोनिषु प्रादुर्भवति ॥ ३९ ॥ किं च । स्वयं निर्गुणोऽपि गुणान् सेवते । तथा तैर्गुणैर्विश्वं सृजति ॥ ४० ॥ हे नन्द ।यथा परिभ्रमणदृष्ट्या भूरपि भ्राम्यतीव प्रतीयते । एवं विक्षिप्तचित्तेंऽहंबुद्ध्याऽऽत्मा कर्ता स्मृतः ॥ ४१ ॥ किंच । अयं हरिर्युवयोरेव

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वाऽस्त्यमानिनः ॥ नोत्तमो नाधमो वाऽपि समानस्यासमोऽपिवा ॥३७॥न माता
न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः ॥ नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव च ॥३८॥ न चास्य कर्म वा लोके
सदसन्मिश्रयोनिषु॥क्रीडार्थं सोऽपि साधूनां परित्राणाय कल्पते॥३९॥सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान्॥
क्रीडन्नतीतोऽत्र गुणैः सृजत्यवति हंत्यजः ॥४०॥ यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते॥चित्ते कर्तरि तत्रात्मा
कर्तेवाहंधिया स्मृतः॥४१॥युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान् हरिः ॥सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ॥
॥४२॥ दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्यत् स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकं च ॥ विनाच्युताद्वस्तुतरां न वाच्यं स एव सर्वं पर
मार्थभूतः ॥४३॥ एवं निशा सा ब्रुवतोर्व्यतीता नन्दस्य कृष्णानुचरस्य राजन् ॥गोप्यः समुत्थाय निरूप्य दीपान्
वास्तून् समभ्यर्च्य दधीन्यमंथन् ॥ ४४ ॥ ता दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजू रज्जूर्विकर्षद्भुजकंकणस्रजः ॥ [2]चलन्नितंबस्त
नहारकुण्डल[3]त्विषत्कपोलारुणकुंकुमाननाः ॥४५॥

पुत्रः इति न । किं तु स ईश्वरः सर्वेषां पिता माता च ॥ ४२ ॥ दृष्टं श्रुतं महदल्पं चाऽच्युताद् भिन्नं किमपि न ॥ ४३ ॥ हे राजन् । एवं नन्दोद्धवयोर्ब्रुवतोः सा रात्रिर्गता । तावद् गोप्यः उत्थाय दीपान् प्रज्वाल्यांगणादीनभ्यर्च्य दधीनि ममंथुः ॥ ४४ ॥ तदा ताः रज्जुविकर्षद्भुजकंकणमालाश्चंचलन्नितंबस्तनहाराः सत्यो विरेजुः ॥ ४५ ॥

---

[1] तत्त्वतो वाच्य निर्वचनार्हमित्यर्थः । [2] कुंडलांतः कपोलांतः आननांतश्चेति त्रयो बहुव्रीहयः । [3] त्विषत् स्फुरत् ।

कृष्णं गायंतीनां तासां शब्दो दधिमंथनशब्दमिश्रितः सन् स्वर्गं पस्पर्श । येन दिशाममंगलं नश्यति ॥४६ ॥ तावत् सूर्ये उदिते सति व्रजद्वारि रथं दृष्ट्वा जनाः कस्य रथ इति जगदुः ॥ ४७ ॥ येन मथुरां कृष्णो नीतः स कंसार्थसाधकोऽक्रूरः आगतः किम् ॥ ४८ ॥ किंच । अयमपरः साधितकार्येण तुष्टस्य भर्तुर्निष्कृतिमस्माभिः साधयिष्यति किम् । इति स्त्रीणां वदंतीनामुद्धवः स्नानादिनियमं कृत्वाऽऽजगाम ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते चू० द० पू० षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशकेऽथ कृष्णादेशेन गोपिकाः । बोधयित्वोद्धवस्तत्त्वमनुज्ञाप्यागमत्

उद्गायतीनामरविंदलोचनं व्रजांगनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः ॥ दध्नश्च निर्मंथनशब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममंगलम् ॥ ४६ ॥ भगवत्युदिते सूर्ये नंदद्वारि व्रजौकसः ॥ दृष्ट्वा रथं शातकौंभं कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥ अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः ॥ येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ॥ ४८ ॥ किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिम् ॥ इति स्त्रीणां वदंतीनामुद्धवोऽगात् कृताह्निकः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नंदशोकापनयनं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुं नवकंजलोचनम् ॥ पीतांबरं पुष्करमालिनं लसन्मुखारविंदं परिमृष्टकुंडलम् ॥ १ ॥ शुचिस्मितः कोऽयमपीच्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः ॥ इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबुजाश्रयम् ॥ २ ॥ तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः ॥ रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ॥ ३ ॥ जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतम् ॥ भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान् प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥

पुरीम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् । ततो गोप्यस्तं हरिदासं पीतांबरं कमलमालिनं दृष्ट्वा ॥ १ ॥ शुचिस्मिताः सत्यः सुन्दरदर्शनोऽच्युतवेषभूषणः कोऽयं कस्य कुतो वाऽऽयातः इति वदंत्यस्तं सर्वतो वेष्टनं चक्रुः ॥ २ ॥ ततश्च तमासने स्थितं हरेः संदेशहरं ज्ञात्वा रहसि पप्रच्छुः ॥ ३ ॥ हे उद्धव ! त्वां हरेः सेवकं जानीमः । इह भर्त्रा पित्रोः प्रियं कर्तुं प्रेषितः ॥ ४ ॥

---

१ हिरण्मयम् । २ विमयं कंसस्यौर्ध्वदेहिकं मरमन्मासैः पिंडान् कृत्वा दास्यतीत्यर्थः ।

अन्यथा तस्य व्रजे स्मरणीयं न । बंधूनां स्नेहानुबंधस्तु मुनेरपि दुस्त्यजः ॥५॥ किंच । अन्येषु कार्यनिमित्ता मैत्री न सत्या पुष्पेषु भ्रमराणा
मिव ॥ ६ ॥ अस्य प्रपंचः गणिकाः निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजंति । प्रजाः असमर्थं नृपम् । प्राप्तविद्याः शिष्याः गुरुम् । ऋत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥७॥
खगा अफलं वृक्षं त्य० । अतिथयो भुक्त्वा गृहम् । मृगाः दग्धं वनम् । जारो रतां स्त्रियं भुक्त्वा त्यजति ॥८॥ एवं गोप्यो गोविंदे गतवाक्काय
मानसाः सत्यो हरेः कर्माणि गायंत्यो रुदत्यः सत्यः (उद्धवमपृच्छन्) ॥ ९ ॥ १० ॥ तावत् काचिद् गोपी भ्रमरं दृष्ट्वा कृष्णेन प्रस्थापितं

अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे ॥ स्नेहानुबंधो बंधूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥ अन्येष्वर्थकृता मैत्री
यावदर्थविडंबनम् ॥ पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत् सुमनस्स्विव षट्पदैः ॥ ६ ॥ निस्स्वं त्यजंति गणिका अकल्पं नृपतिं
प्रजाः ॥ अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥ ७ ॥ खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ॥ दग्धं
मृगास्तथाऽरण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥ इति गोप्यो हि गोविंदे गतवाक्कायमानसाः॥ कृष्णदूते व्रजं याते
उद्धवे त्यक्तलौकिकाः[2] ॥९॥ गायंत्यः प्रियकर्माणि रुदत्यश्च गतह्रियः॥तस्य संस्मृत्यसंस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः
॥ १० ॥ काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायंती कृष्णसंगमम् ॥ प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ गोप्युवाच ॥
मधुप कितवबंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः ॥ वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडंब्यं[3] यस्य दूतस्त्वमीदृक्[4] ॥ १२ ॥ सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं[5] पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽ
स्मान् भवादृक् ॥ परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः[6] ॥ १३ ॥

दूतं कल्पयित्वा जगाद ॥ ११ ॥ गोप्युवाच ॥ हे शठबंधो भ्रमर ! त्वं नः पादं मा स्पृश यतस्त्वं सपत्न्याः कुचसंमर्दितकृष्णमालायाः
कुंकुमयुतश्मश्रुभिरुपलक्षितः किं तु तव स सखा तासामेव स्त्रीणां प्रसादं वहतु ॥ १२॥ किंच । स स्वामधरसुधां सकृत् पाययित्वा नस्तत्यजे ।
एवंभूतस्य पादाब्जं लक्ष्मीः कथं सेवते । सा तु मूढा ॥ १३ ॥

---

१ अनुकरणमात्रं न तु तात्त्विकी । २ अपृच्छन्निति तृतीयश्लोकोक्तेनान्वयः । ३ उपहासास्पदम् । प्रसादविशेषणमेतत् । ४ कुचकुंकुमलिप्तश्मश्रुः । ५ लोकवेदमर्यादाविस्मारिकाम् । ६ मिथ्याकथाभिः ।

हे षडंघ्रे ! कृष्णं किमिति बहु गायसि । या इदानीं तत्प्रियास्तदग्रे तत्प्रसंगो गीयताम् । ता एव तवापेक्षितं दास्यन्ति ॥ १४ ॥ किंच हरेस्त्रैलोक्य दुरापाः स्त्रियः काः । न का अपि । यस्य पादरजो लक्ष्मीः सेवते तत्र वयं काः ॥१५॥ हे भ्रमर ! शिरसि स्थापितं पादं विसृज । तत्र सर्वं वेद्मि । कृष्णवत् त्वमपि न विश्वसनीयः । अहो ! याः वयं त्यक्तपतिपुत्रास्ताः नस्तत्त्याज । तत्र किं नु संधातव्यम् ॥ १६ ॥ किंच । यो

किमिह बहु षडंघ्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहा[1]णामग्रतो नः पुरा[2]णम् ॥ विजय[3]सखसखीनां गीयतां . तत्प्रसंगः क्षपितकुचरु[4]जस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥१४॥ दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्य यास्स्युः॥चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ १५ ॥ विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ॥ स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः कि नु सन्धेयमस्मिन् ॥१६॥मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपांस्त्रीजितः कामया[11]नाम्॥ बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद् ध्वांक्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथाऽर्थः॥१७॥यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्[12]सकृददनविधूतद्वंद्व[13]धर्मा विनष्टाः॥सपदि गृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य दीना बहव इह विहंगा[14] भिक्षुचर्यां चरंति॥१८॥

वालिनं लुब्धक इव विव्याध । तथा स्त्रीजितः सन् शूर्पणखां विरूपां चक्रे । तथा तद्दत्तं बलिं भक्षयित्वा तं बलिं यः काकवद्बबंध । एवंभूतस्य कृष्णस्य तस्य सख्यैरलम् । परन्तु तत्कथाऽर्थो दुरत्यजः॥१७॥ यस्य चरितलीलामृतलेशस्य सकृद् सेवनाद्धतद्वन्द्वधर्माः असत्तुल्याः विहंगाः अपि दुःखितं कुटुंबं विहाय भोगहीनाः सन्तः प्राणवृत्तिमात्रं चरंति ॥ १८ ॥

---

१ गृहरहितत्वादेव त्वदिष्टं दातुमसमर्थानामस्माकमित्यर्थः । २ बहुशोऽनुभूतम् । ३ अर्जुनस्य सखा श्रीकृष्णः । ४ कृष्णालिंगनेन क्षपिता कुचरुजो यासां ताः । इष्टा इत्यस्य विशेषणमेतत् । ५ कृष्णप्रियाः । ६ यद्यप्येवं तथापि कृपणानुकंपिनि पुंस्युत्तमश्लोकशब्दो भवतीति तथा कथनीयं त्वयेति भावः । ७ पादमूले प्रविशन्तं क्षमापयिष्यन्तमिव मत्वाऽऽह । विसृजेति । ८ प्रियोक्तिरचनाभिः । ९ प्रार्थनाच तुरस्य । १० तदर्थम् । ११ काम एव यानं प्राप्तिसाधनं यस्यास्ताम् । १२ बिन्दुः । १३ रागद्वेषादि । १४ हंसवत् सारग्रहणचतुराः परमहंसाः ।

हे दूत वयं तस्य सत्यमिवानृतं वचः श्रद्दधानाः एतद्दृष्टवत्यः । अतोऽन्यवार्त्ता कथ्यताम् ॥ १९ ॥ हे भ्रमर ! त्वं कृष्णेन प्रेषितः किम् । किं प्राप्तुमिच्छसि तद्वरय । हे दूत ! कथमस्मान् श्रीकृष्णसमीपं नेष्यसि ॥२०॥ हे द्विरेफ ! श्रीकृष्णो (गुरुकुलादागत्य) मथुरायां वर्तते कच्चित् । अस्माकं वार्ताः ब्रूते किम् । स्वभुजं नो मूर्ध्नि कदा धास्यति ॥२१॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं श्रुत्वोद्धवः कृष्णसन्देशैः सांत्वयन् जगाद ॥ २२ ॥

वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ॥ ददृशुरसकृदेतत् तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमंत्रिन् भण्यतामन्यवार्ता ॥१९॥ प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेंग ॥ नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ॥२०॥ अपिबत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनाऽऽस्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बधूंश्च गोपान्॥ क्वचिदपि स कथा नः किंकरीणां गृणीते भुजमगुरुसुगध मूर्ध्न्यधास्यत कदा नु ॥२१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः ॥ सांत्वयन् प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥ उद्धव उवाच ॥ अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः ॥ वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥२३॥ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ॥ श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥२४॥ भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ॥ भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥२५ ॥ दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् देहान्स्वजनान् भवनानि च ॥ हित्वाऽवृणीत यूयं यत् कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥२६॥ सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षजे ॥ विरहेण महाभागा महान् मेऽनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥

उद्धव उवाच ॥ हे गोप्यः ! यूयं कृतार्थाः यतो हरौ मनः समर्पितम् ॥२३॥ किंच । दानव्रततपोहोमादिभिः कृष्णे भक्तिः साध्यते ॥ २४ ॥ सा मुनिभिर्दुर्लभा भक्तिः कृष्णे भवतीभिः प्रवर्तिता । एतद्दिष्ट्या ॥२५॥ किंच । पतिपुत्रगृहादीन् हित्वा परं पुरुषमवृणीत । इदमपि भद्रम् ॥२६॥ युष्माकं भगवति प्रेमसुखं दर्शयित्वा विरहेण ममैवाऽनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥

---

१ मृगयुः । २ आगतः । ३ दुस्त्यजं द्वन्द्वं मिथुनीभावो यस्य तस्य कृष्णस्य । ४ वसेति शेषः । साकं सह च । ५ एकांतभक्तिः । ६ प्राप्तः ।

अतः परं कृष्णस्य संदेशो मत्तः श्रूयताम् ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे गोप्यः ! युष्माकं मया सह क्वापि वियोगो न । यथा पृथिव्यादीनि चराचरेषु भूतेषु तथाऽहमुपादानकारणत्वेन सर्वकार्येषु ॥ २९॥ आत्मन्येवाऽऽत्मनो मायासामर्थ्यैं भूतेंद्रियगुणरूपेणात्मनाऽऽत्मानं सृजे पालये हन्मि च ॥ ३० ॥ आत्मा तु शुद्धः । स विश्वतैजसप्राज्ञरूपेण मायावृत्तिभिः प्रतीयते न स्वतः ॥ ३१ ॥ किंच । पुमान् येन मनसा विषयान् चिंतयेत् प्राप्नुयाच्च तन्मनोऽनलसः सन्नियच्छेत ॥ ३२ ॥ एवं सर्वोऽपि योगो मनोनियमनांत एव यथा समुद्रांता नद्यः ॥ ३३ ॥ हे गोप्यः !

श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः ॥ यमादायागतो भद्रा अहं भर्तू रहस्करः[1]॥२८॥श्रीभगवानुवाच ॥ भवतीनां
वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्॥यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही ॥ तथाऽहं च मनः[2]प्राणभूतेंद्रियगुणा
त्मना ॥२९॥ आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये॥आत्ममायानुभावेन भूतेंद्रियगुणात्मना॥३०॥आत्मा ज्ञान
मयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः ॥ सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते॥३१॥येनेंद्रियार्थान् ध्यायेत मृषा स्वप्न
वदुत्थितः ॥ तन्निरुंध्यादिंद्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत॥३२॥ एतदंतः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणाम् ॥ त्याग
स्तपो दमः सत्यं समुद्रांता इवापगाः ॥ ३३ ॥ यत् त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशाम् ॥ मनसः सन्निकर्षार्थं मद
नुध्यानकाम्यया ॥ ३४ ॥ यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते ॥ स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षगोचरे॥३५॥
मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ॥ अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मामुपैष्यथ ॥ ३६ ॥ या मया
क्रीडता रात्र्यो वनेऽस्मिन् व्रज आस्थिताः ॥ अलब्धरासाः कल्याण्यो माऽऽपुर्मद्वीर्यचिंतया ॥ ३७ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ॥ ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशाऽऽगतस्मृतीः ॥ ३८ ।.

युष्माकं दृशां यद् दूरे वर्ते तन्मनस्सन्निकर्षार्थम् ॥ ३४ ॥ यथा दूरे प्रेष्ठे मनो वर्तते तथेंद्रियगोचरे न ॥३५ ॥ यूयं मयि मनो निधाय मां स्मरंत्यः शीघ्रं मां प्राप्स्यथ ॥ ३६ ॥ किंच । हे कल्याण्यः ! रासक्रीडायां स्वपतिभी रुद्धाः याः गोप्यस्ताः व्रजस्थिताः मच्चिंतया तदैव मां प्रापुः (तद्वद यूयम्) ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृष्णसंदेशमुद्धवमुखतः श्रुत्वा प्रीताः सत्यः प्राहुः ॥ ३८ ॥

---

१ रहस्यकार्यकर्ता । २ मनआदीनि कार्याणि गुणाः कारणं तन्मात्रत्वेनानुगत इत्यर्थः ।

गोप्य ऊचुः । हे उद्धव ! पापी कंसः कृष्णेन हतः । एतद् दिष्ट्या । कृष्णश्च कुशली कच्चित् ॥३९॥ किंच । कृष्णो मथुरास्त्रीणां प्रीतिं करोति किम् ॥ ४० ॥ अन्या ऊचुः । अहो ! रतिविशेषज्ञः स पुरस्त्रीणां वाक्यैर्विलासैश्च कथं नाऽनुबध्येत ॥ ४१॥ अपरा ऊचुः । हे साधो ! पुरस्त्रीणां वार्तामध्ये कृष्णो नः स्मरति किम् ॥ ४२ ॥ अन्या ऊचुः । यासु रात्रिष्वस्माभिः सह कृष्णो रेमे ताः रात्रीः स्मरति किम् ॥ ४३ ॥ किंच ।

गोप्य ऊचुः ॥ दिष्ट्याऽहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽघकृत् ॥ दिष्ट्याऽऽप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ॥ ॥३९ ॥ कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषिताम् ॥ प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ॥४०॥ कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च वरयोषिताम् ॥ नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ॥४१॥ अपि स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तुते क्वचित् ॥ गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथांतरे ॥४२॥ ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृंदावने कुमुदकुन्दशशांकरम्ये ॥ रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥४३॥ अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा ॥ संजीवयन्नु नो गात्रैर्यथेंद्रो वनमंबुदैः ॥४४॥ कस्मात् कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः ॥ नरेंद्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ॥४५॥ किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ॥ श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेताऽर्थः कृतात्मनः ॥४६॥ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिंगला ॥ तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाऽप्याशा दुरत्यया ॥ ४७ ॥ क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् ॥ अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ॥ ४८ ॥

स्वनिमित्तेन शोकेन तप्ताः नो हस्तस्पर्शादिभिर्जीवयन् पुनरेष्यति किम् ॥ ४४ ॥ इतरा ऊचुः ॥ अहो ! कस्मात् स इहाऽऽयाति यतो महदैश्वर्यं प्राप्तः तेन राजकन्याश्च परिणीताः ॥ ४५ ॥ अतो वनौकोभिरस्माभिस्तस्य श्रीपतेः कोऽपि नार्थः ॥ ४६ ॥ किंच । स्वैरिण्यपि पिंगला नैराश्यं परं सौख्यमाह । तज्जानतीनामपि नो दुरत्ययाऽऽशा वर्तते । (किंकुर्मः) ॥ ४७ ॥ तथा च तस्यैकांतवार्तां कस्त्यक्तुमुत्सहेत ॥ ४८ ॥

---

१ संबंधिभिः सह । २ प्रसंगे । ३ पूर्णस्य ।

हे उद्धव ! एते सरिच्छैलवनोद्देशादयो रामकृष्णाभ्यां सेविताः मुहुरस्माकं कृष्णं स्मारयंति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ हरेर्गतिहास्याऽवलोकनादिभिर्हृतधियो वयं कथं तं विस्मरामः ॥ ५१ ॥ हे नाथ ! हे रमानाथ ! दुःखार्णवे मग्नं गोकुलमुद्धर ॥ ५२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततस्ताः कृष्णमात्मानं ज्ञात्वोद्धवपूजां चक्रुः ॥ ५३॥ ततः उद्धवस्तत्र कतिचिन्मासान् स्थित्वा कृष्णलीलां गायन् गोकुलं रमयामास ॥५४ ॥ उद्धवो यावंति

सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे ॥ संकर्षणसहायेन कृष्णेनाऽऽचरिताः प्रभो ॥ ४९ ॥ पुनःपुनः स्मारयंति नंदगोपसुतं बत ॥ श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥५०॥ गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ॥ माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे॥५१॥हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन॥मग्नमुद्धर गोविंद गोकुलं वृजिनार्णवे ॥ ५२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः ॥ उद्धवं पूजयां चक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ॥ ॥ ५३ ॥ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदञ्छुचः ॥ कृष्णलीलाकथां गायन् रमयामास गोकुलम् ॥ ५४ ॥ यावंत्यहानि नंदस्य व्रजेऽवात्सीत् स उद्धवः ॥ व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्तया॥५५॥ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान् द्रुमान् ॥ कृष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णाऽऽवेशात्मविक्लवम् ॥ उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ॥५७॥ एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः ॥ वांछंति यद् भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्म जन्मभिरनंतकथारसस्य ॥ ५८ ॥

दिनानि तत्र स्थितः । तावंति दिनानि व्रजौकसां क्षणमिवाऽऽसन्॥५५॥एवं स कृष्णसेवकः सरिद्वनादीन् दृष्ट्वा व्रजौकसां कृष्णं स्मारयन्‌रेमे५६ हे नृप ! एवं गोपीनां मनोवैक्लव्यं दृष्ट्वा ताःनमस्यन्नुद्धवः उवाच ॥५७॥इह भुवि गोपस्त्रिय एव सफलजन्मानः यतः कृष्णे प्रेमवत्यः ॥५८॥

---

१ तत्तद्देशे विहृतया स्थितैर्हेतुभिः । २ कृष्णाऽऽवेशेन मनसो वैक्लव्यम् । ३ भवाद् बिभ्यतीति । ४ विप्रसंबंधेभिः । शौक्लसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभिर्जन्मभिः । ९ श्रीकृष्णकथासु रसो यस्य तस्य ।

किंच । इमाः व्यभिचारदुष्टाः स्त्रियः क्व । कृष्णे दृढ भावः क्व । अथापि भगवान् भजतः पुंसः श्रेयस्तनोति ॥ ५९॥ अयं हरेरनुग्रहो लक्ष्याः देवस्त्रीणामपि न । यो रासोत्सवे व्रजगोपीनां प्राप्तः ॥ ६० ॥ अत एव गोपीनां पादरेणुसेवितानां वृक्षलतादीनां मध्ये यत्किमपि स्याम् (इत्याशंसा) ॥६१ ॥ किंच याः गोप्यो हरेश्चरणारविंदं ब्रह्मादिभिरर्चितं योगिभिश्च हृदये निहितं स्तनेषु कृत्वा तापं जहुः ॥ ६२ ॥

केमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाःकृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः॥ नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्[1]यगदराज इवोपयुक्तः ॥५९॥नायं श्रियोंग[2] उ[3] नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोऽन्याः॥ रासोत्सवेऽस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद् व्रजवल्लवीनाम् ॥ ६० ॥ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ॥ या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ६१ ॥ या वै श्रियाऽर्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ॥ कृष्णस्य तद् भगवतश्चरणारविंदं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥ ६२ ॥वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ॥ यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम्॥ ६३ ॥श्रीशुक उवाच ॥ अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदा नंदमेव च॥ गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथम् ॥ ६४ ॥ तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ॥ नंदादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥ ६५ ॥ मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः ॥ वाचोऽभिधायिनीनाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ६६॥कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया ॥ मंगलाचरितदानैर्मतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ६७ ॥

अत एव नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुं वंदे यासां हरिकथोद्गीतं जगत्रयं पुनाति ॥६३॥श्रीशुक उवाच॥अथोद्धवो गोपीर्नंदादींश्चाऽऽनुज्ञाप्यगमिष्यन् रथमारुरुहे ॥६४ ॥ तदा नानोपायनपाणयो नंदादयोऽश्रुनेत्राः संतः ऊचुः ॥ ६५ ॥ हे उद्धव ! मनोवृत्तयो नः कृष्णपादांबुजाश्रयाः भवेस्युः। तन्नामकीर्तन्यो वाचः स्युः ॥ ६६ ॥ किंच । कर्मभिर्यत्र क्वापि भ्राम्यमाणानामस्माकं मंगलाचरितैः कृष्णे मतिः स्यात ॥ ६७ ॥

---

१ अमृतम् । २ वक्षसि । ३ अहो । ४ एकांतरतिमत्याः । ५ नलिनस्येव गंधो रुक् कांतिश्च यासां तासाम् । ६ उद्गानम् ।

एवं नंदादिभिः सत्कृतः उद्धवो मथुरां ययौ॥६८॥ ततः उद्धवः कृष्णं प्रणिपत्य व्रजौकसां भक्त्युद्रेकं कथयामास । उग्रसेनादिभ्यश्चोपायनानि ददौ॥६९॥इति श्रीभाग॰ म॰ द॰पू॰चू॰सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥अष्टचत्वारिंशकेऽथ कृष्णःकुब्जामरीरमत्।अक्रूरस्य गृहं गत्वा तं गजाह्वयमादिशत्॥१॥श्रीशुक उवाच॥अथ भगवान् कामतप्तायाः कुब्जायाः प्रियमिच्छन् तद्गृहं ययौ॥१॥ (तद्गृहं वर्णयति) अमौल्यगृहसाहित्यैःसुरतबं

एवं सभाजितो गोपः कृष्णभक्त्या नराधिप ॥ उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ॥६८ ॥ कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम्॥वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ॥ ६९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे उद्धवप्रतियाने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ विज्ञाय भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ॥ सैरंध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन् गृहं ययौ ॥ १ ॥ महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितम् ॥ मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनादिभिः॥धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गंधैरपि मंडितम् ॥ २ ॥ गृहं तमायांतमवेक्ष्य साऽऽसनात् सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा ॥ यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ॥ ३ ॥ तथोद्धवः साधु तयाऽभिपूजितो न्यषीददुर्व्यामभिमृश्य चासनम् ॥कृष्णोऽपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ॥४॥ सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गंधतांबूलसुधासवादिभिः॥प्रसाधितात्मोपससार माधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥ आहूय कांतां नवसंगमह्रिया विशंकितां कंकणभूषिते करे ॥ प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेऽनुलेपार्पणपुण्यलेशया ॥ ६ ॥

धादिलेख्यैर्मुक्तादामपताकाभिर्धूपदीपादिभिश्च युतम् ॥२॥ गृहमागतं कृष्णं दृष्ट्वा कुब्जा शीघ्रमुत्थाय समीपं गत्वा तं संमानयामास ॥३॥तथैव तया पूजितः उद्धवः आसनं स्पृष्ट्वा भुवि स्थितः । कृष्णस्तु शयनस्थानं विवेश ॥ ४ ॥ ततः कुब्जा स्नानानुलेपवस्त्रभूषणस्रग्गन्धतांबूलादिभिः योग्यं स्वदेहं कृत्वा सव्रीडहास्येन कृष्णसमीपं जगाम॥५॥ततः कृष्णो नवसंगमलज्जया शंकितां तांकरे धृत्वा शय्यां निवेश्य तयासह रेमे॥६॥

---

१ उत्तमामित्यर्थः । २ अनुलेपार्पणादन्यत्तस्याः पुण्यं नास्तीति दर्शयितुं पुण्यलेशयेत्युक्तम् ।

तदा कुब्जा स्तनांतरगतं कृष्णं दोर्भ्यामालिंग्य दीर्घं तापं जहौ ॥७॥ हे नृप ! एवं सा मोक्षदं दुष्प्रापं चंदनार्पणेन प्राप्य दुर्भगेदं ययाचे ॥ ८॥ हे कृष्ण ! इह कतिचिद्दिनानि स्थित्वा मया सह रमस्व । त्वां त्यक्तुं नोत्सहे ॥ ९ ॥ ततः कृष्णस्तस्याः इच्छितं वरं दत्त्वा सोद्धवः स्वगृहं जगाम ॥ १० ॥ हे नृप ! एवं दुराराध्यं विष्णुमाराध्य यो विषयसुखं वृणीते स दुर्मतिः ॥ ११ ॥ अथ रामोद्धवसहितः कृष्णोऽक्रूरगृहं जगाम

सानंगतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनन्तचरणेन रुजो मृजंती ॥दोर्भ्यां स्तनांतरगतं परिरभ्य कांतमानन्दमूर्तिं
मजहादतिदीर्घतापम् ॥ ७ ॥ सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्रापमीश्वरम् ॥ अंगरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ॥८॥
आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया ॥ रमस्व नोत्सहे त्यक्तं संगं तेंबुरुहेक्षण॥९॥तस्यै कामवरं दत्त्वा मान
यित्वा च मानदः ॥ सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितः ॥ १० ॥ दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ यो
वृणीते मनोग्राह्यमसत्त्वात् कुमनीष्यसौ ॥११॥ अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः ॥ किंचिच्चिकीर्षयन् प्रागाद
क्रूरप्रियकाम्यया ॥ १२ ॥स तान् नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबांधवान् ॥ प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिनंद्य च ॥
॥ १३ ॥ ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवादितः॥पूजयामास विधिवत् कृतासनपरिग्रहान् ॥ १४ ॥ पादावनेजनी
रापो धारयञ्छिरसा नृप ॥ अर्हणेनांबरैर्दिव्यैर्गंधस्रग्भूषणोत्तमैः॥१५॥अर्चित्वा शिरसाऽऽनम्य पादावंकगतौ मृजन्॥
प्रश्रयावनतोऽक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥ १६ ॥ दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलम् ॥ भवद्भ्यामुद्धृतं
कृच्छ्राद्दुरंताच्च समेधितम् ॥ १७॥

॥ १२ ॥ ततोऽक्रूरस्तान् दृष्ट्वोत्थायाऽऽलिंग्य च ॥ १३॥ रामं कृष्णं च प्रणम्य तैर्नमस्कृतः सन् तान् पूजयामास ॥ १४ ॥ ततस्तत्पादप्रक्षालनजलानि शिरसा धारयन् वस्त्रभूषणगंधपुष्पादिभिः ॥ १५ ॥ तौ प्रतिपूज्य नत्वा चोत्संगे स्थापितौ पादौ मृजन् सन् जगाद ॥ १६ ॥ हे कृष्ण ! अयं सानुगः पापः कंसो हतः । एतद्दिष्ट्या । तथेदं कुलं च दुरन्तदुःखात समुद्धृतं च ॥ १७ ॥

---

१ कुचादीनां रुजो मृजती जिघ्रन्ती च चरणम । २ तुच्छत्वात् । ३ हस्तिनापुर प्रस्थानं कारयितुमिच्छन्नित्यर्थः ।

किंच । युवां प्रधानपुरुषौ भवद्भ्यां विना कार्यकारणं न किंचित् ॥१८ ॥ इदं स्वसृष्टं विश्वं प्रविश्य कारणत्वादननुप्रविष्टोऽप्यनुप्रविश्येव स्थितः
स्वशक्तिभिः श्रुतप्रत्यक्षगोचरं यथा भवति तथा बहुधा भवान् प्रतीयते ॥ १९ ॥ यथा चराचरजगत्सु पृथ्व्यादिपंचभूतानि नाना भांति तथा
त्वं नृमृगादिशरीरेषु बहुधा भासि ॥ २० ॥ किंच । इदं जगत् स्वशक्तिभिस्त्वं सृजसि पासि हरसि तथापि तद्गुणकर्मभिस्त्वं न बध्यसे ॥२१॥

युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ ॥ भवद्भ्यां न विना किंचित् परमस्ति न चापरम् ॥१८॥ आत्मसृष्टमिदं विश्व
मन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ॥ ईयते बहुधा ब्रह्मञ्छ्रुतप्रत्यक्षगोचरम् ॥१९ ॥ यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनि
षु भांति नाना ॥ एवं भवान् केवल आत्मयोनिष्वात्मात्मतंत्रो बहुधा विभाति ॥ २० ॥ सृजस्यथो लुंपसि पासि वि
श्वं रजस्तमस्सत्त्वगुणैः स्वशक्तिभिः ॥ न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते क्व च बंधहेतुः ॥ २१ ॥ देहाद्युपाधेर
निरूपितत्वाद्भवो न साक्षान्न भिं[1]दाऽऽत्मनः स्यात् ॥ अतो न बंधस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकां[2]मस्त्वयि नोऽविवे
कः ॥ २२ ॥ त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय यदायदा वेदपथः पुराणः॥ बाध्येत पाखंडपथैरसद्भिस्तदा भवान् सत्त्वगु
णं बिभर्ति ॥ २३ ॥ स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः ॥ अक्षौहिणीशतवधेन
सुरेतरां[3]शराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् ॥२४॥ अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूतनृवे
दमूर्तिः ॥ यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत् पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः ॥ २५ ॥

मायायास्तुच्छत्वादात्मनो न बंधः न च मोक्षः ॥ २२ ॥ हे कृष्ण ! अयं पुराणो वेदमार्गो यदा पाखंडमार्गैर्बाध्यते तदा त्वं सत्त्वं गुणं
बिभर्षि ॥ २३ ॥ एवंभूतस्त्वमद्याऽसंख्याताक्षौहिणीसेनावधेन भूभारं हर्तुं वसुदेवगृहेऽवतीर्णोऽसि ॥ २४ ॥ किंच । हे कृष्ण ! अद्य नो गृहाः
बहुपुण्याः यतः सर्वदेवादिमूर्तिस्त्वं गृहान् प्रविष्टोऽसि ॥ २५ ॥

---

[1] जन्म तन्मूदा भिदा च. देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वात् साक्षात्त स्वरूपतो नैव स्यातामतो नात्मनो बंधो मोक्षो वेत्यर्थः। [2] निकामः स्वाभिप्रायानुरूपोऽस्माकमविवेक एव परमेवंभूत इत्यर्थः। [3] असुरांशभूतानां राज्ञाम् ।

हे ईश ! भक्तप्रियात् सत्यवाचस्त्वत्तः परं शरणं को गच्छेत् यतो भवान् भजतः सर्वकामान् ददाति ॥ २६॥ हे जनार्दन ! देवादिभिर्दुर्दर्शोऽपि त्वं नः प्रत्यक्षोऽसि । एतद् दिष्ट्या । अतस्त्वं स्त्रीपुत्रगृहधनादिमोहरशनां त्वन्मायां नश्छिंधि ॥ २७ ॥ एवं भक्तेन स्तुतो हरिरक्रूरं मोहयन्निव प्राह ॥ २८ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ हे अक्रूर ! त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च । वयं तु वः प्रजाः । अतः पोष्याः अनुकंप्याश्च ॥ २९ ॥ किंच । त्वादृशाः अत्यंतपूजनीयाः साधवः श्रेयस्कामैर्नृभिः सेव्याः ॥ ३० ॥ तीर्थानि देवाश्च बहुकालेन पुनंति साधवस्तु दर्शनादेव ॥३१॥ तस्माद्

कः पंडितस्त्वदपरं शरणं समीयाद्द भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् ॥ सर्वान् ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामाना
त्मानमप्युपचयापचयौ[1] न यस्य ॥ २६॥ दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः ॥
छिंध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायाम् ॥ २७ ॥ इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्
हरिः ॥ अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बंधुश्च
नित्यदा ॥ वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा हि वः ॥ २९ ॥ भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः ॥
श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था[2] न साधवः ॥ ३०॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरु
कालेन दर्शनादेव साधवः ॥३१ ॥ स भवान् सुहृदां वै नः श्रेयाञ्छ्रेयश्चिकीर्षया ॥ जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व त्वं
गजाह्वयम् ॥ ३२ ॥ पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः ॥ आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसंत इति शुश्रुम ॥ ३३ ॥
तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ॥ समो न वर्तते नूनं दुष्पुत्रवशगोऽधदृक् ॥ ३४ ॥ गच्छ जानीहि तद्वृत्तम
धुना साध्वसाधु वा ॥ विज्ञाय तद् विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत ॥ ३५ ॥

हे अक्रूर ! त्वं नः सुहृन्मध्ये श्रेष्ठोसि अतः पांडवानां श्रेयश्चिकीर्षया हस्तिनापुरं गच्छ ॥ ३२ ॥ ते बालाः पांडौ मृते सति धृतराष्ट्रेण स्वपुरमानीताः इति शुश्रुम ॥ ३३ ॥ तेषु बालेषु स धृतराष्ट्रः समो न वर्तते यतो दुष्पुत्रदुर्योधनादिवशगः ॥ ३४ ॥ अतस्त्वं गच्छ । अधुना तद्वृत्तं साध्वसाधु वा जानीहि । ततो यथा सुहृदः सुखं भवेत् तथा विधास्यामः ॥ ३६ ॥

---

[1] यस्योपचयापचयौ वृद्धिक्षयौ न स्तस्तथाविधमात्मानमपि ददातीत्यन्वयः । [2] स्वकार्यसाधनपराः ।

एवमक्रूरमादिश्य कृष्णो रामोद्धवाभ्यां सह स्वभवनं ययौ ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते चू० दशमस्कंधे पूर्वार्धेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४८॥ ऊनपंचाशत्तमे तु गत्वाऽक्रूरो गजाह्वयम् ॥राज्ञः स्वमातृपुत्रेषु बुद्ध्वा वैषम्यमागमत्॥ १ ॥श्रीशुक उवाच ॥हे नृप ! ततोऽक्रूरो हस्तिनापुरं गत्वा तत्र धृतराष्ट्रं भीष्मं विदुरं कुन्तीम्॥ १ ॥बाह्लीकं सोमदत्तं द्रौणिं कृपं कर्णं दुर्योधनं सुहृदश्च दृष्ट्वा॥ २ ॥ यथायोग्यं मिलित्वा तैःसुहृद्वार्तां पृष्टःस्वयं तेषां कुशलं पप्रच्छ ॥ ३ ॥ तत्र धृतराष्ट्रस्य वृत्तं ज्ञातुमिच्छया कतिचिन्मासानुवास॥ ४ ॥किंच । पांडवानां प्रभावशस्त्रादिनैपुण्यबलशौर्यादिगुणा

इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः ॥ संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ॥३६॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे कुब्जारमणादिनिरूपणं नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥४८॥श्रीशुक उवाच ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेंद्रयशोंकितम् ॥ ददर्श तत्रांबिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथाम् ॥१ ॥ सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वाजं सगौतमम् ॥ कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पांडवान् सुहृदोऽपरान्॥२॥यथावदुपसंगम्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः ॥ सपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥ ३ ॥ उवास कतिचिन्मासान् राज्ञो वृत्तविवित्सया ॥ दुष्प्रजस्याल्पसारस्य खलच्छंदानुवर्तिनः ॥४ ॥ तेज ओजो बलं वीय प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् ॥ प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥ कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलम् ॥आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च॥ ६ ॥ पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तम् ॥ उवाच जन्मनिलयं स्मरंत्यश्रुकलेक्षणा ॥७॥अपि स्मरंति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे ॥ भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ ८॥ भ्रात्रेयो भगवान् कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ॥पैतृष्वसेयान् स्मरति रामश्चांबुरुहेक्षणः ॥ ९ ॥ सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव ॥ सांत्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् ॥ १० ॥

नसहमानदुर्योधनादिभिः कर्तुमिष्टं यत् तथा कृतं च यद्विषदानादि तत् सर्वं पृथाविदुरश्चाऽक्रूराय प्राहतुः॥५॥६॥ पृथा तु प्राप्तं भ्रातरमक्रूरं समीपं गत्वा स्वजन्मस्थानं स्मृत्वाऽऽह॥७॥हे भ्रातः!अस्माकं पितरौ भ्रातृभगिन्यो भ्रातृपुत्रादयश्च नःस्मरंतिकिम्॥८॥तथा भक्तवत्सलःकृष्णो रामश्च मत्पुत्रान् स्मरति किम्॥ ९ ॥किंच । शत्रुमध्ये शोचन्तीं मां वृकाणां मध्ये हरिणीमिव पितृहीनान् मे बालांश्च हरिः सांत्वयिष्यति किम्॥१०॥

---

१ कुलस्त्रियः ।

हे कृष्ण । हे महायोगिन् । पुत्रैः सह क्लिश्यन्तीं शरणागतां मां पाहि ॥ ११ ॥ हे कृष्ण ! मृत्युसंसाराद्भीतानां नृणां त्वत्पदांबुजादन्यद्रक्षणं न
पश्यामि ॥ १२ ॥ अतो योगेश्वराय परमात्मने कृष्णाय ते नमः । अहं त्वां शरणं गता ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! एवं तव प्रपिता
मही स्वजनं कृष्णं च स्मृत्वा प्रारुदत् ॥ १४ ॥ तदा समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च तां कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः सांत्वयामासतुः ॥१५॥ ततो
ऽक्रूरो गच्छन् सन् धृतराष्ट्रं गत्वा सुहृन्मध्ये सौहृदाद्रामकृष्णादिभिर्यदुक्तं तदवदत्॥१६॥अक्रूर उवाच ॥ भोभो धृतराष्ट्र । भ्रातरि पांडौ मृते सति

कृष्णकृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ॥प्रपन्नां पाहि गोविंद शिशुभिश्चावसीदतीम्॥११॥नान्यत्तवपदांभो
जात्पश्यामि शरणं नृणाम् ॥ बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्याऽऽपवर्गिकात्[1]॥१२॥नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमा
त्मने॥योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता॥१३॥श्रीशुक उवाच॥इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम्॥प्रारु
दद्दुःखिता राजन् भवतां प्रपितामही॥१४॥समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः॥सांत्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्प[2]
त्तिहेतुभिः ॥ १५ ॥ यास्यन् राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम्॥अवदत् सुहृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितम्॥१६॥
अक्रूर उवाच ॥ भोभो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन ॥ भ्रातर्युपरते पांडावधुनाऽऽसनमास्थितः ॥१७॥धर्मेण
पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रंजयन्॥ वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि॥१८॥अन्यथा त्वाचरँल्लोके गर्हितो
यास्यसे तमः ॥ तस्मात् समत्वे वर्तस्व पांडवेष्वात्मजेषु च ॥१९॥ नेह चात्यंतसंवासः कर्हिचित् केनचित्सह॥राजन्
स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः॥ २० ॥ एकः प्रसूयते जंतुरेक एव प्रलीयते ॥ एकोनभुंक्ते सुकृतमेक एव च
दुष्कृतम् ॥ २१ ॥ अधर्मोपचितं वित्तं हरंत्यन्येऽल्पमेधसः ॥ सम्भोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ २२ ॥

संप्रति त्वमासनमास्थितः ॥ १७ ॥ अस्तु तथापि प्रजाः पालयन् स्वकीयेषु समो वर्तमानः सन् श्रेयः कीर्तिं प्राप्स्यसि॥१८॥ अन्यथा नरकं
यास्यसे । अतस्त्वं स्वपुत्रेषु पांडवेषु च समत्वेन वर्तस्व॥१९॥किंच हे राजन् ! अत्र लोके कर्हिचित केनापि देहेन च नित्यं सम्यक् स्थितिर्न।
स्त्रीपुत्रादिभिः किम्॥२०॥जन्तुरेक एव प्रसूयते नश्यति पुण्यं पापं चैक एव भुंक्ते॥२१॥अधर्मार्जितं द्रव्यं पोष्यपुत्रादिमिषेणाऽन्ये हरंति॥२२।

---

[1] मोक्षप्रदात् । [2] तस्याः पुत्राणामुत्पत्तिहेतुभिः जनकैर्धर्मानिलेन्द्रैः, तत्कथनैरित्यर्थः ॥

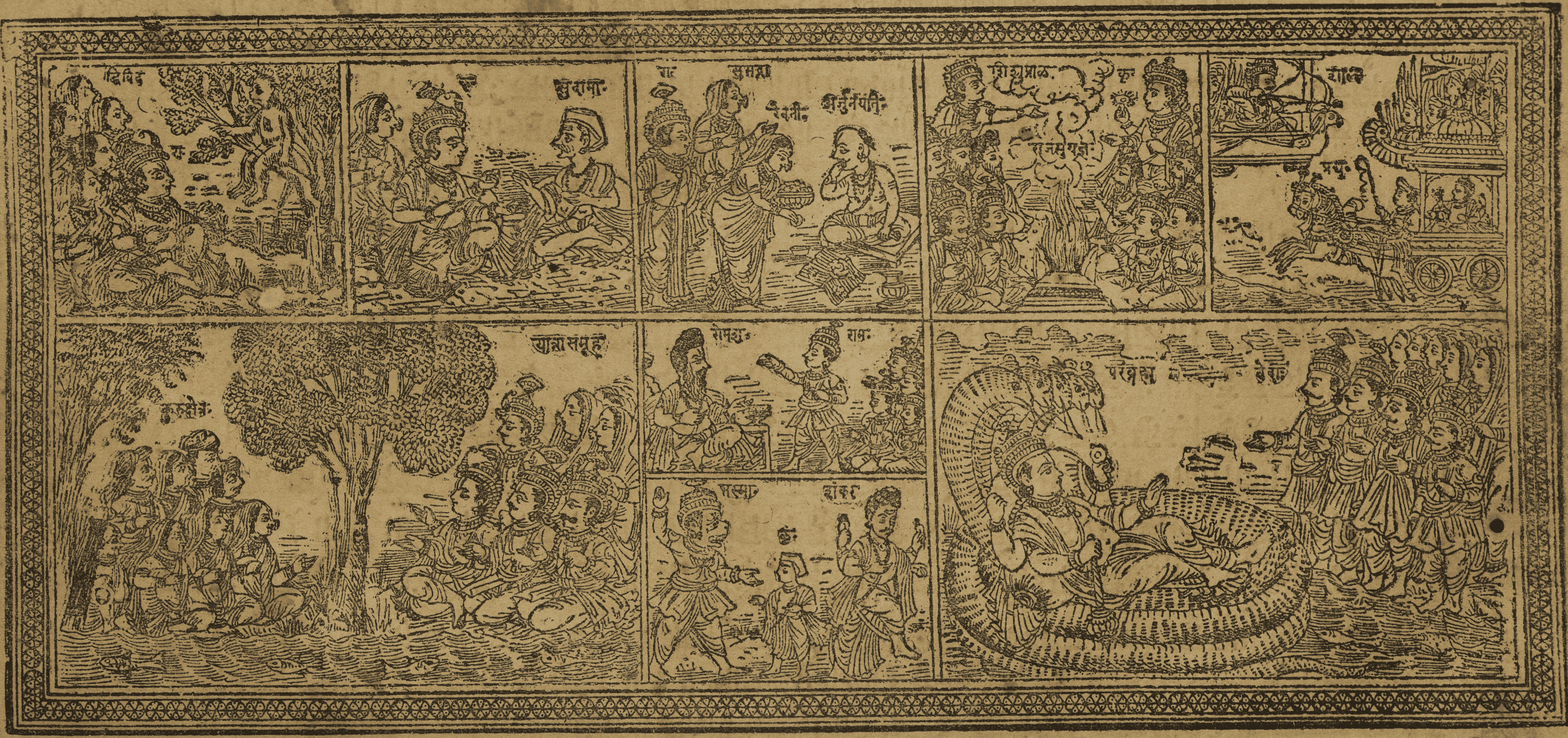
द्विविद
सुदामा.
रा
सुभद्रा
रेवती.
अर्जुनपति.
शिशुपाळ.
कृ
राजसूययज्ञे.
शाल्व
प्रद्यु.
यात्रासमूह
कुरुक्षेत्र.
रोमश.
राम.
भस्मा
शंकर
परब्रह्म
देव

श्रीगणेशाय नमः ॥ ततः पंचाशत्तमे तु जरासंधभयाद्दिव ॥ कारयित्वांबुधौ दुर्गं तं निनाय निजं जनम् ॥ १ ॥ कपटान् कपटैरेव हत्वा
दैत्यानयत्नतः ॥ अजयच्च जरासंधं धर्मेणैव तु धार्मिकम् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच॥ हे राजन् । अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य भार्ये द्वे भर्तरि मृते सति
दुःखार्ते पितुर्गेहं जग्मतुः ॥ १ ॥ ततो जरासंधाय स्ववैधव्यकारणं कथयामासतुः ॥ २ ॥ ततो जरासंधोऽप्रियमाकर्ण्य क्रुद्धः सन् महीमयादवीं

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ[1] भरतर्षभ ॥ मृते भर्तरि दुःखार्ते
ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥ १ ॥ पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते ॥ वेदयांचक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥२॥
स तदप्रियमाकर्ण्य शोका[2]मर्षयुतो नृप ॥ अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ॥३ ॥ अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृ
भिश्चापि संवृतः॥ यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतोदिशम्॥४॥निरीक्ष्य तद् बलं कृष्ण उद्वेलं[3]मिव सागरम् ॥
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५॥ चिंतयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः ॥ तद्देशकालानुगुणं स्वाव
तारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हनिष्यामि बलं ह्येतद् भुवि भारं समाहितम् ॥ मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम्
॥७॥ अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुंजरैः ॥ मागधस्तु न हंतव्यो भूयः कर्ता बलोद्यमम् ॥ ८ ॥ एतदर्थोऽ
वतारोऽयं भूभारहरणाय मे ॥ संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्ये[4]षां वधाय च ॥ ९॥ अन्यो[5]ऽपि धर्मरक्षायै देहः संभ्रियते
मया ॥ विरमायाप्यधर्मस्य काले प्रभ[6]वतः क्वचित् ॥ १० ॥

कर्तुं मनश्चक्रे ॥ ३ ॥ ततस्त्रयोविंशत्यक्षौहिणीभिर्युक्तः स मथुरां रुरोध ॥४॥ तदा श्रीकृष्णस्तत्सैन्यं तेन रुद्धं स्वपुरं भयाकुलं स्वजनं च दृष्ट्वा
॥५॥ भूभारहरणकारणेन गृहीतमानुषदेहो हरिः स्वावतारप्रयोजनं चिंतयामास ॥६॥ किं तत् । जरासंधेनानीतं भूभारभूतं सैन्यं हनिष्यामि ॥७॥
मागधस्तु न हंतव्यः यतो भूयो बलोद्यमं करिष्यति॥८॥ममाऽवतारः साधूनांरक्षणायदुर्जनानांवधायचैवास्ति॥९॥मयाऽन्यो देहो धर्मरक्षायै॥१०॥

---

१ कृताभिषेका महिषी । २ अमर्षः क्रोधः । ३ उद्वेलं लंघितमर्यादम् । ४ अन्येषाम् असाधूनाम् । ५ अन्यः मनुष्यदेहाद् भिन्नो वराहादिः । ६ प्रभवतः उद्भवतः ।

एवं ध्यायति गोविंद आकाशात् सूर्यवर्चसौ॥रथावुपस्थितौ सद्यःससूतौ सपरिच्छदौ॥११॥ आयुधानि चदिव्यानि
पुराणानि यदृच्छया ॥ दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः संकर्षणमथाब्रवीत् ॥१२॥पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां[1] प्रभो ॥
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥ यानमास्थाय जह्येतद् व्यसनात् स्वान समुद्धर ॥एतदर्थं हि नौ
जन्म साधूनामीश शर्मकृत् ॥१४॥ त्रयोविंशत्यनीकाख्यं[2] भूमेर्भारमपाकुरु ॥एवं संमंत्र्य दाशार्हौ दंशितौ रथिनौ
पुरात् ॥ १५ ॥ निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसाऽऽवृतौ ॥ शंखं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥ १६॥
ततोऽभूत् परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः[3]॥तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम॥१७॥ न त्वया योद्धुमिच्छामि
बालेनैकेन लज्जया ॥ गुप्तेन हि त्वया मन्द न योत्स्ये याहि बंधुहन्॥१८॥तव राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धर्यमुद्वह ॥
हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वर्याहि मां जहि ॥१९॥श्रीभगवानुवाच ॥ न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयंत्येव पौरुषम् ॥
न गृह्णीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥

एवं गोविंदे ध्यायति सति ससूतौ ध्वजकवचादियुक्तौ सूर्यवर्चसौ द्वौ रथौ गगनात् प्राप्तौ ॥ ११ ॥ तथाऽऽयुधानि च प्राप्तानि । तानि दृष्ट्वा केशवो रामं जगाद ॥ १२ ॥ हे राम ! यदूनां प्राप्तं दुःखं पश्य । तथैव ते रथः आयुधानि चाऽऽयातानि पश्य ॥ १३ ॥ अनुना रथमास्थाये तत् सैन्यं जित्वा दुःखात् स्वकीयान् समुद्धर । एतदर्थं हि आवयोर्जन्म ॥ १४ ॥ किंच । त्रयोविंशत्यक्षौहिणीमितं भूमेर्भारं दूरीकुरु । एवं संमंत्र्य तौ रामकृष्णौ स्वायुधाढ्यौ रथाभ्यां पुराद् जग्मतुः । विनिर्गत्य हरिः शंखं दध्मौ ॥१५॥१६॥ तेन नादेन शत्रुसैन्यानां हृदि कम्पो जातः । ततो मागधस्तौ प्रति जगाद ॥ १७॥हे कृष्ण ! हे पुरुषाधम ! बालेन त्वया सह योद्धुं नेच्छामि । कुतः । त्वं मातुलहंताऽसि । अतो याहि ॥ १८ ॥हे राम ! तव युद्धे श्रद्धास्ति चेत् तर्हि धैर्यं धृत्वा युध्यस्व । मया जितश्चेत् मच्छरैश्छिन्नं देहं हित्वा स्वर्गं याहि । मां वा जहि ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे मागध ! शूराः एवमात्मस्तुतिं न कुर्वते पौरुषमेव दर्शयंति । अतः आतुरस्य ते वचो न गृह्णीमः ॥ २० ॥

---

[1] त्वमेव भवन् रक्षको येषां ते त्वावन्तः तेषाम् । [2] अनीकम् अक्षौहिणीम् । [3] वेपथुः कंपः ।

श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! मागधो महासैन्यसमूहेन सैन्यरथध्वजाश्वसूतैः सह ताववेष्टयत् ॥ २१ ॥ तदा पुराट्टालादिषु स्थिताः स्त्रियो रामकृष्णरथौ न पश्यंत्यः सत्यः शुचार्दिताः मुमुहुः ॥ २२ ॥ ततः श्रीकृष्णः स्वसैन्यं शत्रुसैन्यशरैः पीडितं दृष्ट्वा स्वं शार्ङ्गं धनुरुज्जृंभितवान् ॥ २३ ॥ किं कुर्वन् धनुरुज्जृंभितवांस्तदाह । तूणीरात् शरान् गृहीत्वा धनुषि संधायाऽऽकृष्य तीक्ष्णबाणौघान् मुंचन् सन् रथगजाश्वपदातीन् प्रहरन् ॥ २४ ॥ तदा गजाः निर्भिन्नकुम्भाः पेतुः । अश्वाश्छिन्नग्रीवाः पेतुः । रथाः हताश्वध्वजसूतनायकाः पेतुः । पदातयश्छिन्नभुजोरुग्रीवाः

श्रीशुक उवाच॥जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ[1]महाबलौघेन बलीयसाऽऽवृणोत्॥ ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्यानलौ[2] वायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१॥ सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ॥ स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्यगोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्दिताः ॥ २२ ॥ हरिः परानीकपयोमुचां मुहुःशिलीमुखा[3]त्युल्बणवर्ष[4]पीडितम् ॥ स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम्॥२३॥गृह्णन् निषंगादथ संदधच्छरान्विकृष्य मुंचञ्छितबाणपूगान् ॥ निघ्नन् रथान् कुंजरवाजिपत्तीन् निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥२४ ॥ निर्भिन्नकुम्भा करिणो निपेतुरनेकशोऽश्वाःशरवृक्णकन्धराः ॥ रथा हताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः॥२५॥ संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ॥ भुजाऽहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः॥२६॥ करोरुमीना नरकेशशै[5]वला धनुस्तरंगायुधगुल्मसंकुलाः॥अच्छूरिकावर्तभयानका महामणिप्रवेका[6]भरणाश्मशर्कराः॥२७॥प्रवर्तिता भीरुभयावहामृधेमनस्विनां हर्षकरीपरस्परम्॥विनिघ्नताऽरीन्मुसलेन दुर्मदान् संकर्षणेनापरिमेयतेजसा॥२८॥

पेतुः ॥२५ ॥ एवं छिन्नदेहानां तेषामंगेभ्यो निस्सृताः रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्तिताः आसन् । तासु भुजाः सर्पाः शीर्षाणि कच्छपाः गजाः अंतर्वर्तितटानि अश्वाः नक्राः ॥ २६ ॥ कराः ऊरवश्च मीनाः नृकेशाः शैवालानि धनूंषि तरंगा आयुधानि गुल्माः चर्माणि चक्राणि वाऽऽवर्ता मणयो वालुकाः ॥ २७ ॥ एतादृशी शूराणां हर्षकरी भीरुभयावहा नदी प्रोवाह । ततः एवं संकर्षणेन तत् सैन्यं क्षयं नीतम् ॥ २८ ॥

---

[1] मधुवंशभवौ । [2] सूर्यमभ्रैरग्निं रेणुभिरित्यन्वयः । [3] बाणः । [4] प्रबलवृष्टिः । [5] तृणम् । [6] उत्तमः ।

किंच । अधर्मेण यान् पुष्णाति ते पुत्रादयस्तं त्यजंति ॥ २३ ॥ एवं तैस्त्यक्तः स्वयमपूर्णमनोरथः सन् तमो विशति ॥२४॥ तस्मात् त्वं लोकं
स्वप्नमायामनोरथवद् वीक्ष्य मनो जित्वा समः शांतो भव॥२५॥धृतराष्ट्र उवाच॥हे अक्रूर यथा त्वं वदसि तथाऽनया वाण्या न तृप्यामि मर्त्योऽमृतं
प्राप्य यथा॥२६॥तथेयं तव प्रिया वाग् हे साधो पुत्रानुरागविषमे चंचले मे हृदि विद्युल्लतेव न स्थितिमुपैति॥२७॥ किंच भूभारनाशाय यदुकुलेऽवती
र्णस्य हरेः कर्तव्यं को नु पुमानन्यथा करोति॥२८॥यो माययेदं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः कर्माणि तत्फलानि च विभजते एवंभूताय परमेश्वराय नमः॥२९॥

पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपंडितम्।तेऽकृतार्थं प्रहिण्वंति प्राणा रायः सुतादयः॥२३॥स्वयं किल्बिषमादाय
तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः॥असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्मविमुखस्तमः॥२४॥तस्माल्लोकमिमं राजन् स्वप्नमायामनोरथ
म्॥वीक्ष्याऽऽयम्यात्मनात्मानं समः शांतो भव प्रभो॥२५॥धृतराष्ट्र उवाच॥यथा वदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान्॥
तथाऽनया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम्॥२६॥तथाऽपि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले।पुत्रानुरागविषमे
विद्युत सौदामनी यथा॥२७॥ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान्॥भूमेर्भारावताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले
॥२८॥यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान् विभजते तदनुप्रविष्टः॥तस्मै नमो दुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्रग
तये परमेश्वराय॥२९॥श्रीशुक उवाच॥ इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः॥सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात्॥
॥३०॥शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम्॥पांडवान् प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम्॥३१॥ इति श्रीभागवते
महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां दशमस्कंधे पूर्वार्धे पाण्डववृत्तनिरूपणं नामैकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥४९॥

श्रीशुक उवाच ॥ एवं धृतराष्ट्राऽभिप्रायं ज्ञात्वाऽक्रूरः सुहृद्भिः समनुज्ञातः सन् मथुरां जगाम । ३० । ततो मथुरामेत्य यदर्थं पांडवान्प्रति प्रेषितस्तत्
सर्वं धृतराष्ट्रचेष्टितं रामकृष्णाभ्यां शशंस ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पूर्वार्धे चूर्णिकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ अस्मिन्
दशमस्कंधे पूर्वार्धे अनुष्टुब्वृत्तश्लोकसंख्या--२००७ चूर्णिकाश्लोकसंख्या २००० सामान्यतः । (इति दशमस्कन्धपूर्वार्द्धः)

---

१ अवितर्क्यमार्गया । २ दुरवबोधो विहार एव तंत्रं मुख्यं कारणं यस्य संसारचक्रस्यात एव तस्य गतिर्यस्मात् तस्मै ।

(अयं दशमस्कन्धपूर्वार्द्धः मुम्बय्यां क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) यंत्रालये मुद्रितः)

॥ इति सच्चूर्णिकश्रीमद्भागवते दशमस्कन्धपूर्वार्धः समाप्तः ॥

तद् वसुदेवपुत्रयोः परं विक्रीडनं न तु पराक्रमः ॥ २९॥ अहो यस्त्रिभुवनस्य स्थित्यादि स्वलीलयैव धत्ते तस्य शत्रुपक्षविग्रहश्चित्रं न ॥३० ॥ ततो रामो महाबलं जरासंधं जग्राह ॥३१ ॥ तदा जरासंधे रामेण वारुणैः पाशैर्बध्यमानं दृष्ट्वा कार्यचिकीर्षया गोविंदो वारयामास॥३२ ॥ एवं रामकृष्णाभ्यां मुक्तः स लज्जितो भूत्वा तपसे कृतसंकल्पः पथि राजभिर्निवारितः ॥३३॥ हे मागध ! अल्पकैर्यदुभिस्ते महतः पराभवः केवलं

बलं तदंगा[1]र्णवद्दुर्ग[2]भैरवं दुरंत[3]पारं[4] मगधेंद्रपालितम् ॥ क्षयं प्रणीतं[5] वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥२९॥ स्थित्युद्भवांतं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनंतगुणः स्वलीलया ॥ न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानुविधस्य[6] वर्ण्यते ॥ ३० ॥ जग्राह विरथं रामो जरासंधं महाबलम् ॥ हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥ बध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः ॥ वारयामास गोविंदस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥ ३२ ॥ स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः ॥ तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ॥ ३३ ॥ वाक्यैः पवित्रार्थपदैः[7]र्नयनैः[8] प्राकृतैरपि[9] ॥ स्वकर्मबंधप्राप्तोऽयं यदुभिस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥ हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ॥ उपेक्षितो भगवता मगधान् दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥ मुकुंदो[10]ऽप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ॥ विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥ माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ॥ उपगीयमानविजयः सूतमागधवंदिभिः ॥ ३७ ॥ शंखदुंदुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ॥ वीणावेणुमृदंगानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८॥

कर्मबंधेन प्राप्तः । अतस्त्वया न लज्जितव्यम्॥३४॥एवं नीतिवाक्यैर्बोधितो जरासंधो दुर्मनाः स्वपुरं ययौ॥३५॥अक्षीणसैन्यः कृष्णोऽपि देवैः पुष्पैर्विकीर्यमाणः॥३६॥ मथुरास्थजनैर्मिलित्वा सूतमागधादिभिः स्तूयमानः स्वपुरं ययौ॥३७॥शंखदुंदुभयः कृष्णे पुरं प्रविशति नेदुः ॥३८॥

---

१ अंग हे राजन् । २ अर्णववद् दुर्गमं भयंकरं च । ३ तलम् । ४ अवधिः । ५ नीतम् । ६ मर्त्याननुविधत्ते अनुकरोतीति मर्त्यानुविधः तस्य । ७ पवित्रार्थानि धर्मोपदेशपराणि पदानि येषु तैः । ८ नीतिभिः । ९ लौकिकैः । १० मुकुंदोऽपि ययावित्यन्वयः ।

पताकाभिरलंकृतां ब्रह्मघोषेण नादितां सिक्तमार्गां बद्धतोरणां मथुरां प्रविश्य ॥३९॥ स्त्रीभिर्दध्यक्षतांकुरैर्विकीर्यमाणः॥४०॥रणप्राप्तं वित्तं यदुराजाय ददौ॥४१॥एवं जरासंधः सप्तदशवारान् यदुभिर्युयुधे ॥४२॥तदा यदवस्तद्बलं क्षयं निन्युः। ततो जरासंधः स्वसैन्येषु हतेषु जगाम॥४३॥ पुनरष्टादशे संग्रामे भाव्ये सति तन्मध्ये नारदप्रेषितः कालयवनः एत्य॥४४॥तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिर्मथुरां रुरोध॥४५॥तं दृष्ट्वारामकृष्णौ चिंत

सिक्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलंकृताम् ॥ निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥३९ ॥ निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षतांकुरैः ॥ निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः॥४०॥आयोधनगतं वित्तमनंतं वीरभूषणम् ॥ यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत् प्रभुः ॥ ४१ ॥ एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ॥ युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥ अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ॥ हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥४३ ॥ अष्टादशमसंग्रामे आगामिनि तदंतरा ॥ नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत॥४४॥ रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ॥ नृलोके चाप्रतिद्वंद्वो वृष्णीञ्छ्रुत्वात्मसंमितान् ॥४५ ॥ तं दृष्ट्वाऽचिंतयत् कृष्णः संकर्षणसहायवान् ॥ अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ॥ ४६ ॥ यवनोऽयं निरुंधेऽस्मानद्य तावन्महाबलः ॥ मागधोऽप्यद्य वाश्वो वा परश्वो वाऽऽगमिष्यति ॥ ४७ ॥ आवयोर्युध्यतोरस्य यद्यागंता जरासुतः ॥ बंधून् वधिष्यत्यथ वा नेष्यते स्वपुरं बली ॥ ४८ तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ॥ तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥ इति संमन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ॥ अंतस्समुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥

यामासतुः । अहो ! यदूनामुभयतो दुःखं प्राप्तम्॥४६॥तदाह। अयं यवनोऽस्मान्निरुंधे।महाबलो मागधोऽद्य श्वः परश्वोवाऽऽगमिष्यति॥४७॥ अनेनाऽऽवयोर्युध्यतोः सतोर्जरासंधो यद्यागमिष्यति तर्हि बंधून् यादवान् वधिष्यति स्वपुरं वा नेष्यति॥४८॥तस्मादद्य द्विपददुर्गमं दुर्गंकृत्वा तत्र ज्ञातीन् संस्थाप्य यवनं घातयामहे॥४९॥एवं विचार्य भगवान् समुद्रमध्ये द्वादशयोजनं दुर्गं तन्मध्ये सर्वाश्चर्यमयं नगरं कारयामास॥५०॥

यत्र विश्वकर्मणः शिल्पनैपुण्यं दृश्यते । तत्कीदृशम् यत्र राजमार्गाः अंगणान्युपमार्गाः सुवर्णभवनानि५१॥यत्र सुरद्रुमलतोद्यानानि॥५२॥ यत्र रौप्यपित्तलाभ्यां निर्मिताऽश्वादिशाला रत्नयुक्तहेमकुंभानि महामरकतमयानि स्थलानि॥ ५३ ॥नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च स्थानानि एवं चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णम् ॥ ५४ ॥यत्रेंद्रो हरेः सुधर्मां सभां पारिजातं च प्राहिणोत्॥५५॥ वरुणः श्यामैककर्णानश्वान् कुबेरो निधीन् अन्ये लोकपालाः स्वैश्वर्याणि॥५६॥ अन्ये च सिद्धादयो भगवता स्वाधिकारसिद्धये दत्तमाधिपत्यं हरौभूमिगते सति सर्वं प्रत्यर्पयामासुः॥५७॥ततः

दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ॥ रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥५१॥ सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ॥हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः॥ ५२ ॥ राजताऽऽरकुटैः कोष्ठैर्हेमकुंभैरलंकृतैः ॥ रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥ वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ॥चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४॥ सुधर्मां पारिजातं च महेंद्रः प्राहिणोद्धरेः ॥ यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते॥५५॥श्यामैककर्णान् वरुणो हयाञ्छुक्लान् मनोजवान् ॥ अष्टौ निधिपतिः कोशान् लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥ यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ॥ सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥ ५७ ॥ तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥ प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमंत्रितः ॥ निर्जगाम पुरद्वारात पद्ममाली निरायुधः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंध उत्तरार्द्धे दुर्गनिवेशनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तं विलोक्य विनिष्क्रांतमुज्जिहानमिवोडुपम् ॥ दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णो योगप्रभावेण तत्र सर्वजनं नीत्वा रामं जगाद।त्वमत्रस्थित्वा प्रजाःपालय।अहं पलायिष्ये इति एवमुक्त्वा स्वयं निरायुधःसन्पुरद्वाराद् निर्जगाम ॥५८॥ इति श्रीभागवते चू० दशमस्कंधे पञ्चाशतमोऽध्यायः ॥५० ॥ एकपंचाशत्तमेऽहन् मुचुकुंददृशा हरिः। यवनं मुचुकुंदेन स्तुतः सन्नन्वकंपत ॥ १॥ यवनेंद्रसुतात कालयवनाद्यद्भीषणात । हरिर्हरगिरः स्वैरं पालनाय पलायत॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततःपुरद्वारात निर्गतं

---

१ गृहादिनिर्माणशास्त्रमनतिक्रम्य । २ उपरिभूमिका । ३ यदुदेवगृहैः राजगृहैः उल्लसत शोभमानम् । ४ क्षुत्पिपासादिभिः । ५ निजविभूतीः ।

चंद्रमिव दर्शनीयं श्यामं पीतांबरम् ॥ १ ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजमानेन कौस्तुभेन पिनद्धग्रीवं चतुर्भुजं कमलेक्षणं सुस्मितमुखारविंदं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलं श्रीकृष्णं यवनो वीक्ष्य वत्सलांछनः सुंदरः पुमान् वासुदेव एव नारदोक्तैर्लक्षणैरन्यो भवितुं नार्हति । अयं निरायुधः । अतो निरायुधः सन्ननेन सह योत्स्ये ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य स यवनो धावंतं श्रीकृष्णं जेतुमिच्छन् सन्नन्वधावत् ॥ ६ ॥

श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभाऽऽमुक्तकंधरम् ॥ पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकंजारुणेक्षणम् ॥ २ ॥ नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ मुखारविंदं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ३ ॥ वासुदेवो ह्ययमिति पुमाञ्श्रीवत्सलांछनः ॥ चतुर्भुजोऽरविंदाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥ ४ ॥ लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति॥ निरायुधश्चलन् पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवंतं पराङ्मुखम् ॥ अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६॥ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदेपदे ॥ नीतो दर्शयताद्दूरं यवनेशोऽद्रिकंदरम् ॥ ७ ॥ पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ॥ इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥८॥ एवं क्षिप्तोऽपि भगवान् प्राविशद् गिरिकन्दरम्॥सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम् ॥ ९ ॥ नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ॥ इति मत्वाऽच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत्॥१०॥स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने॥दिशो विलोकयन् पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥११॥

आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता हरिणा दूरं गिरेर्गुहां नीतः ॥ ७ ॥ तदा यवनेन यदुकुले जातस्य तव पलायनं नोचितम् ॥ ८ ॥ एवं तिरस्कृतोऽपि भगवान् गुहां प्राविशत् सोऽपि तदनु गुहां प्रविष्टः सन् तत्रान्यं शयानं नरं ददृशे ॥ ९ ॥ असौ मां दूरमानीय साधुवत् शेते मूढ इति शयानं कृष्णं मत्वा पदा ताडयामास ॥ १० ॥ ततश्चिरं सुप्तः स नरो नेत्रे उन्मील्य पार्श्वे तं यवनं ददर्श ॥ ११ ॥

---

१ अक्षीणकर्मा ।

तदा यवनः क्रुद्धस्य तस्य देहजेनाग्निना दग्धदेहो बभूव ॥१२॥ राजोवाच। हे ब्रह्मन् ! स पुमान् कः। कस्य सुतः। कुतो गुहायां शयनं कृतवान्। यत्तेजसा यवनो दग्धः। तद्वद ॥१३॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! स इक्ष्वाकुकुलजातस्य मांधातुः पुत्रो मुचुकुन्द इति ख्यातः ॥१४॥ स देवैरसुरेभ्यः सुररक्षणे प्रार्थितः चिरं रक्षां चकार ॥ १५ ॥ ततस्ते देवाः षडाननं रक्षकं लब्ध्वा मुचुकुंदं जगदुः। हे राजन् ! अस्माकं चिरं पालनाद्विरम्यताम् ॥१६॥ अस्मान् रक्षतस्तव सर्वे राज्यादिकामाः गताः ॥१७॥ तव स्त्रीपुत्रप्रधानादयोऽपि संप्रति न संति।

स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत॥देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात्॥१२॥राजोवाच॥को नाम सपुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च॥कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किंतेजो यवनार्दनः॥१३॥श्रीशुक उवाच॥स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृतनयो महान्॥मुचुकुंद इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः॥१४॥स याचितःसुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे॥असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम्॥१५॥लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन्॥राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात्॥१६॥नरलोके परित्यज्य राज्यं निहतकंटकम्॥अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः॥१७॥सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमंत्रिणः॥प्रजाश्च तुल्यकालीया नाऽधुना संति कालिताः[2]॥१८॥कालो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः॥प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून्॥१९॥वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः॥ एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥२०॥ एवमुक्तः स वै देवानभिवंद्य महायशाः ॥ निद्रामेव ततो वव्रे स राजा श्रमकर्शितः॥२१॥यः कश्चिन्मम निद्राया भंगं कुर्यात्सुरोत्तमाः॥स हि भस्मीभवेदाशु तथोक्तश्च सुरैस्तदा॥२२॥

त्वत्समानकालीनाः प्रजाश्च न संति ॥ १८ ॥ कालात्माऽव्ययो हरिः क्रीडन् प्रजाः इतस्ततश्चालयति ॥ १९ ॥ तव भद्रमस्तु। मोक्षं विना वरं वृणीष्व। कस्मात्। मोक्षस्य दाता विष्णुः स एक एव ॥२०॥ एवं देवैरुक्तो मुचुकुन्दस्तानभिवंद्य संरक्षणात् श्रमकर्शितः सन् निद्रामेव वव्रे ॥२१॥ हे देवाः! मम निद्रां यच्छत। किंच। निद्रामध्ये यो भंगं कुर्यात् स भस्मीभवतु। तदा देवा ऊचुः ॥२२ ॥

---

१ कस्य तेजः पुत्रः। २ विचालिताः।

हे राजन् सुप्तं त्वां मध्ये यो बोधयेत् स तव दृष्टिमात्रेण भस्मीभवतु । एवं देवैरुक्तो मुचुकुन्दस्तान् नत्वा गुहां प्रविष्टः सन् शेते स्म ॥२३॥एवं
यवने भस्मीभूते सति हरिर्मुचुकुंदाय स्वरूपं दर्शयामास ॥२४॥ तं घनश्यामं पीतांबरं कौस्तुभेन विराजितम् ॥२५॥ चतुर्भुजं वैजयंत्या मालया
रोचमानम् ॥२६॥ नृलोकस्य दर्शनीये स्मितेक्षणं सिंहविक्रमं कृष्णं वीक्ष्य ॥२७॥ तत्तेजसा शंकितः शनैः पप्रच्छ ॥२८॥ मुचुकुंद उवाच ।

अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया॥स्वापं यात यस्तु मध्ये बोधयेत् त्वामचेतनः॥स त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मी भ
वतु तत्क्षणात् ॥२३॥ यवने भस्मसान्नीते भगवान् सात्वतर्षभः ॥ आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥ २४ ॥
तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥२५॥ चतुर्भुजं रोचमानं
वैजयंत्या च मालया ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलम्॥२६॥ प्रेक्षणीयं नृलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ॥ अपी
च्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम्॥२७॥पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ॥ शंकितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव
तेजसा ॥२८॥ मुचुकुन्द उवाच॥को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ॥ पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकंटके
॥२९॥किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान् वा विभावसुः॥सूर्यःसोमोमहेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोपिवा॥३०॥मन्येत्वांदेव
देवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम्॥यद्बाधसे गुहाध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ ३१ ॥ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव ॥
स्वजन्मकर्मगोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते॥३२॥वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबंधवः॥मुचुकुन्द इतिप्रोक्तो यौवना
श्वात्मजः प्रभो ॥३३॥ चिरप्रजागरश्रांतो निद्रयापहतेंद्रियः ॥ शयेऽस्मिन्विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना॥३४॥

भवान् कः । इह गह्वरे कस्मादागतः । बहुकण्टके कोमलपद्भ्यां कथं विचरसि ॥ २९ ॥ त्वं तेजस्विनां मध्ये किं सूर्यो वाऽसि । अग्निः सोमः
इन्द्रो वा ॥३०॥ त्वां ब्रह्मादीनां मध्ये विष्णुं मन्ये यतो गुहांधकारं नाशयसि ॥ ३१ ॥ अतो हे नरश्रेष्ठ ! निष्कपटं श्रोतुमिच्छतां नः
स्वजन्मकर्माणि वद ॥ ३२ ॥ हे पुरुषव्याघ्र । अहं त्विक्ष्वाकुकुलोत्पन्नस्य यौवनाश्वस्य पुत्रः ॥ ३३ ॥ अहं चिरप्रजागरश्रांतः

---

१ सुंदरम् । २ अभिभूतः ।

सन् शयितः संप्रति केनाप्युत्थापितः॥३४॥ सोऽपि स्वपापेनैव भस्मीकृतः । अनंतरं त्वामपश्यम्॥३५॥इदानीं त्वत्तेजसा त्वां द्रष्टुं न शक्नोमि॥३६॥एवं राज्ञा संभाषितो भगवान् प्रहस्याह॥३७॥भगवानुवाच । हे राजन् ! मम जन्मकर्मनामानि सहस्रशः संति ।अतः संख्यातुं न शक्यंते अनंतत्वाद् मयापि हि न शक्यंते ॥३८॥ क्वचिद् भूमेः रजांसि कश्चिद् गणयिष्यति ।तथापि मे जन्मकर्माभिधानानि न गणयिष्यति॥३९॥ऋ

सोऽपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ॥ अनंतरं भवाञ्श्रीमाँल्लक्षितोऽमित्रशातनः ॥ ३५ ॥ तेजसा तेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ॥ हतौजसो महाभाग माननीयोऽसि देहिनाम् ॥३६॥ एवं संभाषितो राज्ञा भगवान् भूतभावनः ॥ प्रत्याह प्रहसन् वाण्या मेघनादगभीरया ॥ ३७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जन्मकर्माभिधानानि संति मेंग सहस्रशः ॥ न शक्यंतेऽनुसंख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ॥३८॥ क्वचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥३९॥ कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥अनुक्रमंतो नैवांतं गच्छंति परमर्षयः॥४०॥ तथाप्यद्यतनान्यंग शृणुष्व गदतो मम ॥ विज्ञापितो विरिंचेन पुराऽहं धर्मगुप्तये ॥ भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥४१॥ अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुंदुभेः ॥ वदंति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम्॥४२॥ कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्विषः ॥ अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४३ ॥ सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ॥ प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽहं भक्तवत्सलः ॥ ४४ ॥ वरान् वृणीष्व राजर्षे सर्वान् कामान् ददामि ते ॥ मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥ ४५ ॥

षयो मे जन्मकर्मणामंतं न यांति ॥४०॥ तथाप्यद्यतनानि नामानि शृणुष्व । पुरा ब्रह्मणा भूभारहरणाय प्रार्थितः॥४१॥तदाऽहं यदुकुले वसुदेवगृहे जातः । अतो मां वासुदेव इति वदंति॥४२॥मया कालनेमिः कंसः प्रलंबाद्याश्च हताः।अयं यवनोऽपि ते चक्षुषा दग्धः॥४३॥पूर्वं त्वया बहु प्रार्थितः सोऽहं तवानुग्रहाय गुहां प्राप्तः॥४४॥अतो वरान् वृणीष्व सर्वान् कामान् ददामि ।तव भद्रम्।मां प्राप्तो जनः पुनःशोचितुं नार्हति॥४५॥

---

१ मर्दनः ।

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तो मुचुकुंदो नारायणं तं ज्ञात्वाऽष्टाविंशतितमे युगे भगवानवतरिष्यतीति वृद्धगर्गवाक्यं स्मरन् प्रणम्याह ॥४६॥ मुचुकुंद उवाच॥ हे भगवन् ! अयं जनस्तव मायया मोहितः सन् त्वां न भजते॥४७॥ अत्र दुर्लभं मानुषं जन्म प्राप्य यस्तव पादकमलं न भजति स पशुरेव ॥४८॥ श्रीमदांधस्य गृहासक्तस्य मम कालो निष्फलो गतः॥४९॥ अस्मिन् देहे राजाऽहम् इत्यभिमानेन रथगजाश्वपदातिभिः सह गां पर्यटन्

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुंदो मुदान्वितः ॥ ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४६ ॥ मुचुकुंद उवाच ॥ विमोहितोऽयं जन ईश मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ॥ सुखाय दुःख[1]प्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित् पुरुषश्च वंचितः ॥ ४७ ॥ लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथंचिद[2]व्यंगमयत्नतोऽनघ ॥ पादारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपे पतितो यथा पशुः ॥ ४८ ॥ ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ॥ मर्त्यात्म[3]बुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्य दुरंतचिंतया ॥ ४९ ॥ कलेवरेऽस्मिन् घटकुड्यसंनिभे निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ॥ वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वाऽगणयन् सुदुर्मदः ॥ ५० ॥ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्य[4]चिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ॥ त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्ले[5]लिहानोऽहिरिवाखुमंतकः ॥ ५१ ॥ पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन् मतंगजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ॥ स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो विट्कृमिभस्मसंज्ञितः ॥ ५२ ॥ निर्जित्य दिक्चक्रमभूत[6]विग्रहो वरासनस्थः समराजवंदितः ॥ गृहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश नीयते ॥ ५३ ॥

त्वामविगणय्य स्थितः ॥५०॥ अतो विषयेषु लालसं मामंतकस्त्वमहिर्मूषकमिवाभिभवसि ॥५१॥ यः पुरा हेमरथैर्वा गजैर्वा नरदेवसंज्ञितश्चरन् स एव कालेन कृमिविड्भस्मसंज्ञितः कृतः ॥ ५२ ॥ यो राजा पूर्वं समानराजभिर्वंदितः स एव स्त्रीगृहेषु क्रीडामृग इव ततः इतो नीयते ॥५३॥

---

[1] दुःखानामेव प्रभवो येषु तेषु । [2] अविकलांगम् । [3] मर्त्यशरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य । [4] एवमेतत्करणीयमिति मनोरथपरंपरया । [5] क्षुधा " सृक्किणी " लेलिहानः । [6] अविद्यमानसंग्रामः ।

यो राजा पुनः राज्यप्राप्तये तपांसि करोति स प्रवृद्धतृष्णः सन् सुखं न प्राप्नोति ॥ ५४ ॥ हे अच्युत ! संसारे भ्रमतो जनस्य त्वत्कृपया यदा संसारनिवृत्तिर्भाविनी तदा सत्संगमःस्यात् । ततस्त्वयि भक्तिः। ततो मुक्तिश्च भवति ॥ ५५ ॥ हे ईश। मम तु सत्संगात् पूर्वमेव यो राज्यासंगविच्छेदो जातः सोऽयं त्वया महाननुग्रहः कृतः इति मन्ये ॥ ५६ ॥ हे विभो ! त्वत्पादसेवनं विनाऽन्यं वरं न वृणे । मोक्षदं त्वामाराध्याऽऽ

करोति कर्माणि तपस्सु निष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाऽऽददत्[1] ॥ पुनश्च भूयेयमहं स्वराड्[2]िति प्रवृद्ध[3]तर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५४ ॥ भवापवर्गो[4] भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य[5] तर्ह्यच्युत सत्समागमः ॥ सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेश त्वयि जायते मतिः ॥ ५५ ॥ मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबंधापगमो यदृच्छया ॥ यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः॥५६॥ न कामयेऽन्यं तव पादसेवनाद[6]किंचनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो ॥ आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबंधनम् ॥ ५७॥ तस्माद् विसृज्याशिष ईश सवतो रजस्तमस्सत्त्वगुणानुबंधनाः ॥ निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥ ५८ ॥ चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृषषडमित्रोऽलब्धशांतिः कथंचित् ॥ शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि माऽपन्नमीश ॥ ५९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सार्वभौम महाराज मतिस्ते विमलोर्जिता ॥ वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥ ६०॥ प्रलोभितो वरैर्यस्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ॥ न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित ॥ ६१ ॥

त्मबंधनं वरं कोवृणीते ॥ ५७॥ अतः आशिषस्त्यक्त्वा निर्गुणं पुरुषं त्वां शरणं व्रजामि ॥ ५८ ॥ इह संसारे कर्मफलतापैस्तप्यमानोऽहं त्वां शरणं प्राप्तः । अतो मां पाहि ॥ ५९ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ हे राजन् ! तव मतिर्निर्मला यतः कामैर्न हन्यते ॥ ६० ॥ मया यद् वरैः प्रलोभितस्त्वं तत्सर्वमप्रमादाय विद्धि। एकांतभक्तानां मतिर्न भिद्यते ॥ ६१ ॥

---

१ राजादिशरीरं गृह्णन् । २ इंद्रः । ३ तृष्णा । ४ संसारनाशः । ५ प्राप्तकाल इति शेषः । ६ आकिंचनाः निवृत्ताभिमानाः । ७ ज्ञानघनम् । ८ कर्मफलैरार्तः । ९न विगततृषाः षडमित्राः शत्रवः इंद्रियलक्षणा यस्य ।

हे राजन् । अभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनो वासनारहितं न दृश्यते ॥ ६२ ॥ अतस्त्वं मयि मनो निवेश्य महीं विचरस्व । तव मयि निश्चला
भक्तिरस्तु ॥ ६३ ॥ क्षात्रधर्मेण जंतूनवधीः तत् पापं तपसा जहि ॥ ६४ ॥ ततो जन्मांतरे विप्रो भूत्वा मां प्राप्स्यति ॥ ६५ ॥ इति श्रीभा
गवते चू० दशम० उत्तरा० मुचुकुंदस्तुतिर्नामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५१॥ द्विपंचाशत्तमे धावन् भयादिव गतः पुरीम् । अन्वमोदत संदेशं
रुक्मिण्या द्विजवार्णितम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! इत्थं कृष्णेनाऽनुगृहीतो मुचुकुंदस्तं परिक्रम्य नत्वा च गुहायाः निर्गत्य ॥ १ ॥

युंजानानामभक्तानां प्रणायामादिभिर्मनः ॥ अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥ ६२ ॥ विचरस्व महीं कामं
मय्यावेशितमानसः ॥ अस्त्वेव नित्यता तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥ ६३ ॥ क्षात्रधर्मे स्थितो जंतून्यवधीर्मृगयादि
भिः ॥ समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ ६४ ॥ जन्मन्यनंतरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ॥ भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै
मामुपैष्यसि केवलम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीभाग० महापु० दशमस्कन्धे मुचुकुंदस्तुतिर्नामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५१ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्थं सोऽनुगृहीतोंग कृष्णेनेक्ष्वाकुनंदनः ॥ तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १ ॥ स
वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ॥ मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २॥ तपश्श्रद्धायुतो धीरो
निस्संगो मुक्तसंशयः ॥ समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद् गंधमादनम् ॥ ३ ॥ बदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ॥
सर्वद्वंद्वसहः शांतस्तपसाऽऽराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥ भगवान् पुनराव्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम् ॥ हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये
तदीयं द्वारकां धनम् ॥ ५॥ नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः॥ आजगाम जरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः॥६॥

क्षुल्लकान् मनुष्यपश्वादीन् दृष्ट्वा कलियुगं प्राप्तं ज्ञात्वोत्तरां दिशं जगाम ॥ २ ॥ ततः कृष्णे मनो निधाय गंधमादनं प्रविश्य ॥ ३ ॥ नरनारा
यणालयं बदर्याश्रमं गत्वा तपसा हरिमाराधयत् ॥ ४ ॥ ततः श्रीकृष्णः पुनर्मथुरां गत्वा यवनसैन्यं हत्वा तदीयं धनं द्वारकां निन्ये ॥ ५ ॥
गोभिर्नृभिश्च धने नीयमाने त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसैन्ययुतो जरासंधः आजगाम ॥ ६ ॥

तत्सैन्यवेगं दृष्ट्वा वित्तं त्यक्त्वा रामकृष्णौ पद्मपलाशाभ्यां पद्भ्यां बहुयोजनं पलायामासतुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहस्य रथानीकैः सहाऽन्वधावत् ॥ ९ ॥ ततस्तौ दूरं प्रद्रुत्य प्रवर्षणाख्यं गिरिमारुरुहतुः ॥ १० ॥ ततो जरासंधस्तौ गिरौ गुप्तौ ज्ञात्वा तं गिरिं काष्ठैः संवेष्ट्य ददाह ॥ ११ ॥ ततस्तावेकादशयोजनोच्चाद्दह्यमानगिरितटादधो भुवि निपेततुः ॥ १२ ॥ एवं रिपुणाऽलक्ष्यमाणौ तौ समु

विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ॥ मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥ ७ ॥ विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ
भीरुभीतवत् ॥ पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेलतुर्बहुयोजनम् ॥८॥ पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन् बली ॥ अन्व
धावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥९॥ प्रद्रुत्य दूरं संश्रांतौ तुंगमारुहतां गिरिम् ॥ प्रवर्षणाख्यं भगवान् नित्यदा यत्र
वर्षति ॥ १० ॥ गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ॥ ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥
तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ॥ दशैकयोजनोत्तुंगान्निपेततुरधो भुवि ॥१२ ॥ अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन
यदूत्तमौ ॥ स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ॥ १३ ॥ सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ ॥ बलमा
कृष्य सुमहन्मगधान् मागधो ययौ ॥१४॥ आनर्ताधिपतिः श्रीमान् रैवतो रेवतीं सुताम् ॥ ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्
बलायेति पुरोदितम् ॥ १५ ॥ भगवानपि गोविंद उपयेमे कुरूद्वह ॥ वैदर्भीं भीष्मकसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥
॥ १६ ॥ प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ॥ पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥

द्रपरिखां द्वारकां पुनरायातौ ॥ १३ ॥ सोऽपि मागधस्तौ दग्धौ मत्वा स्वसैन्यं गृहीत्वा मागधान् ययौ ॥ १४ ॥ ततः आनर्ताधिपती रैवतो ब्रह्मणा प्रेरितः सन् स्वसुतां रेवतीं बलाय प्रादादिति नवमस्कन्धे उक्तम् ॥ १५ ॥ हे भारत ! भगवान् श्रीकृष्णोऽपि स्वयंवरे चैद्यपक्षीयान् शाल्वादीन् प्रमथ्य गरुडः सुधामिव भीष्मकसुतां रुक्मिणीमुपयेमे ॥ १६ ॥ १७ ॥

---

१ प्रमाणामियत्ता तद्वेत्तीति । २ कलाम् ।

राजोवाच॥हे शुक!श्रीकृष्णो रुक्मिणीं राक्षसविधिनोपयेमे इति श्रुतम्॥१८॥यथा भगवान् मागधशाल्वादीन् जित्वा कन्यां जहार तत् श्रोतुमिच्छामि॥१९॥हे ब्रह्मन्! लोकमलापहाः कृष्णकथाः शृण्वानः को नु तृप्येत॥२०॥श्रीशुक उवाच ॥हेराजन्!विदर्भाधिपतिर्भीष्मको नाम राजाऽऽसीत् । तस्य पंचपुत्राः एका कन्या च॥२१॥ ते च रुक्मी १ रुक्मरथः २ रुक्मबाहुः ३ रुक्मकेशः ४ रुक्ममाली ५ एषां स्वसा रुक्मिणी

राजोवाच॥ भगवान् भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ॥ राक्षसेन विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १८ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ॥ यथा मागधशाल्वादीञ्जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥ ब्रह्मन्कृष्णकथाः पुण्या माध्वीर्लोकमलापहाः ॥ को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ॥ तस्य पंचाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥ रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनंतरः ॥ रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ २२ ॥ सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ॥ गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥ तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम् ॥ कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥२४॥बंधूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ॥ ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥२५॥ तदवेत्यासितापांगी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ॥ विचिंत्याऽऽप्तं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद्द्रुतम् ॥२६॥ द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं कांचनासने ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ॥ उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥ २८॥

॥२२॥सा रुक्मिणीश्रीकृष्णगुणान् श्रुत्वा तं स्वयोग्यंपतिंमेने॥२३॥कृष्णोऽपिस्वयोग्यां तामुद्वोढुं मनो दधे॥२४॥तां रुक्मिणीं कृष्णाय दातुमिच्छतो बंधून् निवार्य कृष्णद्विट् रुक्मी शिशुपालं वरं मेने॥२५॥सा तत् ज्ञात्वा दुर्मनाः सती कंचनाऽऽप्तंद्विजं कृष्णायप्राहिणोत्॥२६॥सविप्रो द्वारकामेत्य द्वारपालैःप्रवेशितःसन् सुवर्णासने स्थितं कृष्णं ददर्श॥२७॥कृष्णो द्विजमागतंदृष्ट्वाऽऽसनादवतीर्य स्वासने तमुपवेश्य सम्पूज्य॥२८॥

---

१ श्रुतिसुखाः।

भोजयित्वा विश्रांतं तं समीपमेत्य पाणिना पादौ संमर्दयन् सन् पप्रच्छ॥२९॥हे द्विज!संतुष्टमनसस्ते धर्मो नातिकृच्छ्रेण वर्तते कच्चिद् ॥३०॥ ब्राह्मणः संतुष्टश्चेत्तर्हि धर्मस्तस्य कामधुक् भवति ॥३१॥ असंतुष्टो देवेंद्रोऽपि लोकाल्लोकांतरं पर्यटति । (एकत्र निर्वृतो न तिष्ठति । अतः क्लिश्यत्येव) ॥३२॥ अहं स्वलाभसंतुष्टान् शांतान् द्विजान् शिरसा नमस्ये ॥३३॥ हे द्विज ! राजतो वः कुशलं कच्चिद् । यस्य देशे प्रजाः

तं भुक्तवंतं विश्रांतमुपगम्य सतां गतिः ॥ पाणिनाऽभिमृशन् पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥२९॥ कच्चिद् द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ॥ वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥३०॥ संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् ॥ अहीयमानः स्वाद्धर्मात् स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥३१॥ असंतुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपि सुरेश्वरः ॥ अकिंचनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वांगविज्वरः ॥३२॥ विप्रान् स्वलाभसंतुष्टान्साधून् भूतसुहृत्तमान् ॥निरहंकारिणः शांतान्नमस्ये शिरसाऽसकृत् ॥३३॥ कच्चिद् वः कुशलं ब्रह्मन् राजतो यस्य हि प्रजाः॥ सुखं वसंति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥३४॥ यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया॥सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत् किं कार्यं करवाम ते ॥३५॥ एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ॥ लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥३६॥ रुक्मिण्युवाच ॥ श्रुत्वा गुणान् भुवनसुंदर शृण्वतां ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोंगतापम् ॥ रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताऽऽविशति चित्तमपत्रपं मे ॥३७॥ का त्वा मुकुंद महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ॥ धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८ ॥

सुखं वसंति स मे प्रियः॥३४॥हे द्विज ! यतस्त्वं समुद्रं निस्तीर्य दुर्गमागतः तद् गुह्यं न चेत् सर्वं ब्रूहि । तव कार्यं किं करवाम ॥ ३५ ॥ एवं पृष्टो विप्रो रुक्मिण्या लिखितां पत्रिकां तस्मै दर्शयित्वा तदनुज्ञया सर्वमवर्णयत् ॥३६॥ रुक्मिण्युवाच ॥ हे कृष्ण ! तव गुणान् रूपं च श्रुत्वा मे चित्तं त्वयि विशति॥३७॥ हे मुकुंद ! कुलशीलादिभिः स्वतुल्यं पतिं त्वां महती कन्या का न वृणीत ॥ ३८ ॥

---

१ चक्षुष्मताम् ।

तस्माद् मया भवान् वृतः। तव देहश्चाऽर्पितः॥अतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि।इमं तव भागं चैद्यो मा स्पृशतु॥३९॥ मया पूर्वजन्म
नि वापीकूपयज्ञदानव्रतादिभिर्भगवानाराधितश्चेत्तर्हि कृष्ण एवात्रागत्य पाणिं गृह्णातु। नान्यः ॥४०॥ हे अजित! श्वो भाविनि विवाहे प्रथमं
गुप्तःएत्य पश्चात् सेनायुतः सन् चैद्यादिसैन्यं निर्मथ्य राक्षसविधिना वीर्यशुल्कां मामुद्वह॥४१॥हेकन्ये।तव बंधूनादीन् न हत्वांतःपुरे स्थितां त्वां
कथमुद्वहे इति वदसि चेत् वच्मि। शृणु।पूर्वेद्युः कुलदेव्याः यात्रास्ति तस्यां नववधूरंबिकामुपेयात्॥४२॥यत्पादरजो भवादयःपापनाशाय वांछति

तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ॥मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्गो
मायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥३९॥ पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान् परेशः॥आराधितो यदि
गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥४०॥ श्वो भाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान् गुप्तः समेत्य
पृतनापतिभिः परीतः ॥ निर्मथ्य चैद्यमगधेंद्रबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम्॥४१॥अंतःपुरांतरच
रीमनिहत्य बंधूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम्॥ पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजा
मुपेयात् ॥४२॥ यस्यांघ्रिपंकजरजस्स्नपनं महांतो वांछंत्युमापतिरिवात्मतमोऽपहत्यै ॥ यर्ह्यंबुजाक्ष न लभेय भवत्प्र
सादं जह्यामसून्व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात्॥४३॥ब्राह्मण उवाच॥इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेव मयाहृताः॥ विमृश्य
कर्तुं यच्चात्र क्रियतांतदनंतरम्॥४४॥इति श्रीभाग०महा०दश०उत्तरा०कृष्णं प्रति रुक्मिणीसंदेशप्रेषणं नाम द्विपंच।
शत्तमोऽध्यायः॥५२॥श्रीशुक उवाच॥वैदर्भ्याःस तुसंदेशं निशम्ययदुनंदनः॥प्रगृह्य पाणिनापाणिंप्रहसन्निदमब्रवीत्[1]

तस्य भवतः प्रसादं यदि न प्राप्नुयां तर्हि व्रतकृशान् प्राणान् त्यजेयम्॥४३॥विप्र उवाच॥हे भगवन्! एते गुह्यसदेशाः मयाऽऽनीताः।यदत्र करणी
यं तद्विमृश्य क्रियताम्॥४४॥इति श्रीभागवतेमहापुराणे दशमस्कंधे उत्तराध चूर्णिकायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५२॥त्रिपंचाशत्तमे गत्वाविद
र्भानद्भुतेहितः।रुक्मिणीमहरत् कृष्णो मिषतां द्विषतां बलात्॥१॥श्रीशुक उवाच।हे राजन्।स कृष्णःएवं रुक्मिण्याः संदेशंश्रुत्वा प्रहसन्जगाद१।।

---

[1] यावत्तत्र प्रसादः इति शेषः।

श्रीभगवानुवाच ॥ अहमपि तच्चित्तः सन् निशि निद्रां न लभे । रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितस्तदपि जानामि ॥ २ ॥ अतो मृधे राज्ञः उन्मथ्य मत्परां तां रुक्मिणीं परिणेष्ये ॥ ३॥श्रीशुक उवाच॥श्रीकृष्णो रुक्मिण्याः विवाहर्क्षं परश्वोऽस्तीति ज्ञात्वा सारथिं जगाद । हे दारुक ! मम रथः आशु संयुज्यताम् ॥ ४ ॥ ततः स दारुकः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैरश्वैर्युक्तं रथमानीयाऽग्रतः प्रांजलिः सन् तस्थौ ॥ ५ ॥ हरिः रथं स्वयमारुह्य द्विजं चारोप्य शीघ्रगैरश्वैरेकरात्रेण विदर्भान् देशान् ययौ ॥६॥ राजा भीष्मकस्तु पुत्रस्नेहबद्धः सन शिशुपालाय स्वां कन्यां

श्रीभगवानुवाच ॥ तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ॥ वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः॥२॥तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान् मृधे ॥ मत्परामनवद्यांगीमेधसोऽग्निशिखामिव॥३॥श्रीशुक उवाच॥उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ॥ रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥४॥ स चाश्वैः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्रांजलिरग्रतः ॥ ५ ॥ आरुह्य स्यंदनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ॥ आनर्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्धयैः ॥ ६ ॥ राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशंगतः ॥ शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन् कर्माण्यकारयत ॥ ७ ॥ पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम् ॥ चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम् ॥८॥ स्रग्गंधमाल्याभरणैर्विरजोंबरभूषितैः ॥ जुष्टं स्त्रीपुरुषः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः॥९॥ पितॄन् देवान् समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृप ॥ भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मंगलम् ॥ १० ॥ सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमंगलाम्॥ अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥११॥ चक्रुः सामर्ग्यजुर्मंत्रैर्बद्ध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ॥ पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशांतये॥१२॥

दास्यन् कर्माण्यकारयत् ॥ ७ ॥ ततः पुरं चित्रध्वजपताकातोरणैः समलंकृतम् ॥८॥ स्रग्गंधमाल्याभरणवस्त्रभूषितैः स्त्रीपुरुषैर्जुष्टं च कारयित्वा ॥ ९ ॥ पितृदेवविप्रानभ्यर्च्य विप्रांश्च भोजयित्वा कन्यां प्रति मंगलं वाचयित्वा ॥ १० ॥ सुस्नातां मंगलसूत्रादियुक्तां तां कन्यां भूषितांचक्रे ॥११॥द्विजाः सामादिमन्त्रैस्तस्याः रक्षां चक्रुः। ततः पुरोहितो ग्रहशांतयेऽग्नौ जुहाव ॥ १२ ॥

राजा विप्रेभ्यः सुवर्णरूप्यवासोगुडमिश्रिततिलान् धेनूश्च प्रादात ॥१३॥ एवं चेदिपतिर्दमघोषो मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदये उचितं पुत्राय कारयित्वा ॥ १४ ॥ गजरथपत्त्यश्वयुक्तैः सैन्यैर्वेष्टितः कुण्डिनं ययौ ॥ १५ ॥ भीष्मकस्तं समेत्य संपूज्य कल्पितान्यगृहे निवेशयामास ॥ १६ ॥ तत्र शाल्वजरासंधदंतवक्रादयश्चैद्यपक्षीयाः सहस्रशो राजानः आजग्मुः ॥ १७ ॥ श्रीकृष्णो यदुभिः सहाऽऽगत्य कन्यां यदि हरेद् तर्हि तेन सह

हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ॥ प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः॥१३॥एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ॥ कारयामास मंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥ मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यंदनैर्हेममालिभिः ॥ पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥१५॥ तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ॥ निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने॥१६॥तत्र शाल्वो जरासंधो दंतवक्रो विदूरथः ॥ आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौंड्रकाद्याः सहस्रशः॥ ॥१७॥ कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम् ॥ यद्यागत्य हरेत् कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः॥१८॥ योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः ॥ आजग्मुर्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥ श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीय नृपोद्यमम् ॥ कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशंकितः ॥ २० ॥ बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ॥ त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥ भीष्मकन्या वरारोहा कांक्षंत्यागमनं हरेः ॥ प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिंतयत्तदा ॥२२॥ अहो त्रियामांतरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः॥नागच्छत्यरविंदाक्षो नाहं वेद्म्यत्र कारणम्॥२३॥

संहताः योत्स्यामः इति निश्चितमानसाः सन्तः कन्यां शिशुपालाय साधयितुं सबलवाहनाः आजग्मुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ भगवान् रामः एतन्नृपोद्यमं श्रुत्वा कन्यां हर्तुं कृष्णं चैकाकिनं गतं ज्ञात्वा कलहशंकितःसन्॥२०॥चतुरंगसेनया सह त्वरितः कुंडिनं ययौ॥२१॥ तदासारुक्मिणी हरेर्द्विजस्य च प्रत्यागमनमपश्यन्ती सती चिंतयामास॥२२॥रात्र्यंतरितो मे विवाहः।अद्यापि श्रीकृष्णोद्विजश्च नायाति।तत्रकारणंनजाने॥२३॥

---

१ मन्दभाग्यायाः ।

मयि किंचिज्जुगुप्सितं दृष्ट्वा मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति ॥ २४ ॥ किं दुर्भगायाः मे दैवं नानुकूलम्। किं वा महेश्वरो वा गौरी पार्वती वा नानुकूला किम् ॥ २५ ॥ एवं चिंतयन्ती सती रुक्मिणी नेत्रे न्यमीलयत्॥२६॥ एवं कृष्णागमनं चिंतयंत्यास्तस्याः वामोरुभुजनेत्रं पुस्फोर ॥ २७ ॥ तस्मिन काले स द्विजो राजपुत्रीं तां ददर्श ॥ २८ ॥ सा च प्रहृष्टवदनं तं दृष्ट्वा पप्रच्छ ॥ २९ ॥ ततो द्विजः कृष्णमागतं रुक्मिण्यै

सोपि नावर्ततेऽद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः ॥ अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितम् ॥ मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ २४ ॥ दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ॥देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती ॥२५॥ एवं चिंतयती बाला गोविंदहृतमानसा ॥ न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥२६॥ एवं वध्वाः प्रतीक्षंत्या गोविंदागमनं नृप ॥ वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः[1] ॥२७॥ अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विज सत्तमः ॥ अंतःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ २८॥सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं[2] सती॥आलक्ष्यलक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥ तस्या आवेदयत् प्राप्तं शशंस यदुनंदनम् ॥ उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥३०॥ तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ॥ न पश्यंती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥ ३१ ॥ प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ॥ अभ्ययात् तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥३२॥मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजांसि सः॥उपायनान्यभीष्टानि विधिवत् समपूजयत्॥३३॥तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्यमहामतिः ॥ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा[3]॥ ३४ ॥एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः ॥ यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैःसमर्हयत्॥३५॥

आवेदयत्। तं च प्रशशंस। श्रीकृष्णेनोक्तं सत्यवचनं च तस्यै कथयामास ॥ ३० ॥ तदा हृष्टमनाः सा ब्राह्मणाय दातुं न पश्यंती ननाम ॥ ३१ ॥ ततो भीष्मको रामकृष्णौ प्राप्तौ श्रुत्वा वादित्रघोषेण संमुखं गत्वा ॥ ३२ ॥मधुपर्कवस्त्रोपायनादिभिर्विधिवत् पूजयामास ॥ ३३॥ तयोर्निवेशस्थानमुपकल्प्याऽऽतिथ्यं चक्रे ॥ ३४ ॥ एवं सर्वेषां राज्ञां यथावीर्यं यथाबलमातिथ्यमकरोत ॥ ३५ ॥

---

[1] प्रियसूचकाः । [2] न व्यग्राऽऽत्मनो देहस्य गतिर्यस्य तम् । [3] यथावत् ।

विदर्भपुरवासिनः प्राप्तं कृष्णं श्रुत्वाऽऽगत्य तन्मुखं वीक्ष्य ॥ ३६ ॥ अस्यैव रुक्मिणी स्त्री योग्या। तस्याः अयमेव पतिर्योग्यः ॥ ३७ ॥ यत् सुकृतमाचरितं तेनाऽच्युतो वैदर्भ्याः पाणिं गृह्णातु ॥ ३८ ॥ एवं प्रेमबद्धाः पुरवासिनः परस्परमूचुः । ततः सा रुक्मिणी भवान्याः पादपद्मं द्रष्टु कृष्णचरणांबुजं ध्यायंती सखी पद्भ्यामंबिकालयं ययौ ॥३९॥४० ॥ पथि मौनयुक्ता सखीभिर्वेष्टिता धृतायुधैः शूरैः राजभटै रक्षिता जगाम । मृदंगशंखभेर्यादयश्च जघ्निरे ॥ ४१ ॥ तदा सहस्रशो वारांगनाः नानोपहारबलिभिः स्वलंकृताः द्विजपत्न्यः स्रग्गंधवस्त्राभरणैश्च गायकाः

कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ॥ आगत्य नेत्रांजलिभिः पपुस्तन्मुखपंकजम् ॥ ३६ ॥ अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा॥ असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥ किंचित सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत् ॥ अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥ एवं प्रेमकलाबद्धा वदंति स्म पुरौकसः ॥ कन्या चांतःपुरात प्रागाद् भटैर्गुप्तांबिकालयम् ॥ ३९ ॥ पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ॥ सा चाऽनुध्यायती सम्यङ्‌ मुकुंदचरणांबुजम् ॥ ४० ॥ यतवाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ॥ गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ॥ मृदंगशंखपणवास्तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥ ४१ ॥ नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ॥ स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यः स्वलंकृताः ॥ ४२ ॥ गायन्तश्च स्तुवंतश्च गायका वाद्यवादकाः ॥ परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवंदिनः ॥ ४३ ॥ आसाद्य देवीसदनं धौतपादकरांबुजा ॥ उपस्पृश्य शुचिः शांता प्रविवेशांबिकांतिकम् ॥ ४४ ॥ तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः ॥ भवानीं वंदयांचक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥ ४५ ॥ नमस्ये त्वांबिकेऽभीक्ष्णं स्वसंतानयुतां शिवाम् ॥ भूयात् पतिर्मे भगवान् कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥

गायंतः सूतबंदिनः स्तुवंतो वधूं परिवार्य जग्मुः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कन्या च देवीसदनं प्राप्य हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्यांबिकासमीपं जगाम ॥४४॥ ततो विधिज्ञाः विप्रस्त्रियस्तां वधूं भवपत्नीं वंदयांचक्रुः ॥ ४५ ॥ तदा कन्याह । हे अंबिके गणेशादियुतां त्वामभीक्ष्णं नमस्ये यथा कृष्णो मे पतिर्भूयात् तथाऽनुमोदस्व ॥ ४६ ॥

ततः सा कन्या गंधाक्षतपुष्पधूपदीपैर्नानोपहारबलिभिश्चांबिकां पूजयामास ॥ ४७ ॥ एवं विप्रस्त्रियोपि तैर्द्रव्यैर्लवणापूपतांबूलकंठसूत्रफलेक्षुभिः सा रुक्मिणी समपूजयत् ॥ ४८ ॥ ततस्ताः स्त्रियस्तस्याः आशिषो ददुः । रुक्मिणी ताभ्यो देव्यै च नमस्कृत्य निर्माल्यं गृहीत्वा ॥ ४९ ॥ मौनं त्यक्त्वा स्वपाणिना सखीं धृत्वांबिकालयान्निश्चक्राम ॥ ५० ॥ तदा वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुंडलमंडिताननां करेण केशान् निवारयं

अद्भिर्गंधाक्षतैर्धूपैर्वासस्स्रङ्माल्यभूषणैः ॥ नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥ विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः[1] समपूजयत् ॥ लवणापूपतांबूलकंठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥ तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां युयुजुराशिषः ॥ ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥ ४९ ॥ मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामांबिकागृहात् ॥ प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥ तां देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुंडलमंडिताननाम् ॥ श्यामां नितंबार्पितरत्नमेखलां व्यंजत्स्तनीं कुंतलशंकितेक्षणाम्[2] ॥ ५१ ॥ शुचिस्मितां बिंबफलाधरद्युति शोणायमानद्विजकुंदकुड्मलाम् ॥ पदा चलंतीं कलहंसगामिनीं शिंजत्कलानूपुरधामशोभिना[3] ॥ ५२ ॥ विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ ५३ ॥ यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहाससव्रीडावलोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः ॥ पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥ ५४ ॥ सैवं शनैश्चलयती चलपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥ उत्सार्य वामकरजैरलकानपांगैः प्राप्तान् ह्रियैक्षत नृपान् ददृशेऽच्युतं सा ॥ ५५ ॥

तीम् ॥ ५१ ॥ शुचिस्मितां पदा चलंतीं हंसगामिनीं नूपुरैः क्वणयंतीम् ॥ ५२ ॥ एतादृशीं तां विलोक्य कामार्दिताः वीराः मुमुहुः ॥ ५३ ॥ ते नृपतयो यां श्रीकृष्णे स्वशोभामर्पयन्तीं वीक्ष्य गजरथाश्वशस्त्रैरुज्झिताः संतः क्षितौ पेतुः ॥ ५४ ॥ सा शनैश्चरणौ चालयंती वामकरेण केशानुत्सार्य पश्यंती सती नृपान् ह्रिया वीक्ष्याऽच्युतं ददृशे ॥ ५५ ॥

---

[1] लवणादिभिर्द्रव्यैः । [2] कुंतलेभ्यः शंकिते इव ईक्षणे यस्यास्ताम् । [3] कलः शोभा तदुरस्कं नूपुरम् । शिंजच्च तत् कलानूपुरं च । तस्य धाम्ना तेजसा शोभते इति तथाभूतेन ।

तदा हरिः शत्रूणां पश्यतां सतां समीपमागतां तां पाणिना प्रगृह्य रथमारोप्य राजन्यचक्रं परिभूय रामादिभिः सह ययौ ॥ ५६ ॥ ततोऽभिमानिनस्ते राजानो जरासंधादयः स्वपराभवं न सेहिरे । अहो अस्मान् धिक् यतो धनुर्धारिणामस्माकं यशो गोपैर्हृतं सिंहानां मृगैरिव ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते म० दशमस्कन्धे उ० चूर्णिकायां त्रिपंचाशत्तमोऽऽध्यायः॥५३॥ चतुष्पंचाशत्तमे तु जित्वा राज्ञोऽरिपक्षगान् ॥ रुक्मिणं च विरूप्याथ भैष्म्याः पाणिं पुराऽग्रहीत् ॥ १॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ततः सर्वे राजानः क्रुद्धाः संतो वाहनान्यारुह्य स्वसैन्यैः सह तमनुययुः॥ १॥ ततो यादवास्तान् दृष्ट्वा स्वधनूंषि टंकारयित्वा संमुखास्तस्थुः ॥२॥ केचिदश्वपृष्ठे केचिद् गजस्कन्धे अपरे रथोपस्थे स्थिताः एवं यादवेषु शरवर्षाणि मुमुचुः ॥ ३ ॥ तदा रुक्मिणी पत्युः सैन्यं शरैराच्छादितं दृष्ट्वा भयविह्वला कृष्णमुखमैक्षत ॥ ४ ॥ तदा भगवान् प्रहस्य तामाह। हे सुदराक्षि ! त्वं मा भैषाः । अद्युनैव शत्रुसैन्य नंक्ष्यति ॥ ५ ॥ गदसंकर्षणादयः शत्रुपराक्रममसहमानाः शरैरश्वरथगजादीन् जघ्नुः ॥ ६ ॥

तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ॥ रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ॥ ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः शृगालमध्यादिव भागहृद् हरिः ॥५६॥ तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासंधवशा न सेहिरे॥ अहो धिगस्मान् यश आत्तधन्वनां गोपैर्हृतं केसरिणां[1] मृगैरिव ॥५७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे रुक्मिणीहरणं नाम त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः[2] ॥ स्वैःस्वैर्बलैः परिक्रांता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥१॥ तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः॥ तस्थुस्तत्संमुखा राजन् विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते॥२॥ अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ॥ मुमुचुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ ३ ॥ पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ॥ सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ॥४॥ प्रहस्य भगवानाह मा स्म भैर्वामलोचने ॥ विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः[3] शात्रवं बलम् ॥ ५ ॥ तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादयः ॥ अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ॥ ६ ॥

---

१ सिंहः । २ धृतकवचाः । ३ त्वदीयैः ।

तदा शत्रूणां कोटिशः सकुण्डलकिरीटानि शिरांसि पेतुः ॥ ७ ॥ खड्गगदाधनुस्सहिताः हस्ताः ऊवघ्रयोऽश्वगजोष्ट्रादयश्च निपेतुः ॥ ८ ॥ एवं हन्यमानबलाः जरासंधादयो विमुखाः सन्तः ॥९॥ हृतदारमातुरं नष्टकांतिं शुष्कवदनं शिशुपालमेत्य जगदुः ॥ १० ॥हे पुरुषशार्दूल ! दौर्मनस्यं त्यज । देहिषु प्रियाप्रिययोः स्थैर्यं न दृश्यते ॥ ११ ॥ यथा काष्ठमयी नारी नर्तयितुरिच्छया नृत्यते एवमीश्वरतन्त्रोऽयं जनः सुखदुःखयोरीहते ॥ १२ ॥ अहं सप्तदशवारान् त्रयोविंशत्यक्षौहिणीभिः सैन्यैः सह कृष्णेन पराजितः । मया सोऽप्येकवारं जितः ॥ १३ ॥ तथापि न शोचामि न हृष्यामि ॥ १४ ॥ अधुनापि यदुभिर्वीरयूथपा वयं पराजिताः ॥ १५ ॥ यदा कालोऽनुकूलः स्यात् तदा तान् जेष्यामः ॥ १६॥ एवं बोधितः शिशुपालः सानुगः स्वपुरं जगाम । ततो हतशेषाः जरासन्धादयोपि स्वंस्वं पुरं जग्मुः ॥ १७ ॥

पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ॥ सुकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि[1] च कोटिशः॥७॥ हस्ताः सासिगदेष्वासाः
करभा[2] ऊरवोंघ्रयः॥ अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसि च॥८॥हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः॥
राजानो विमुखा जग्मुर्जरासंधपुरस्सराः ॥ ९ ॥ शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरम् ॥ नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनम्
अब्रुवन् ॥१० ॥ भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज ॥ न प्रियाप्रिययो राजन् निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥११॥
यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ॥ एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः॥१२॥शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि
पराजितः ॥त्रयोविंशतिभिःसैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥ १३॥ तथाऽप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् ॥
कालेन दैवयुक्तेन जानन् विद्रावितं जगत् ॥१४ ॥ अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ॥ पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः
कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥ रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ॥ तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥
॥ १६ ॥ एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात् सानुगः पुरम् ॥ हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वंस्वं पुरं नृपाः ॥ १७ ॥

---

[1] उष्णीषः शिरोऽवतंसवस्त्रम् । [2] प्रकोष्ठाः । [3] स्वल्पसैन्यैः ।

अक्षौहिण्या वेष्टितो रुक्मी तु कृष्णमन्वगमत् ॥ १८ ॥ तदा सर्वभूभुजां शृण्वतां शरासनः क्रोधयुक्तो रुक्मी प्रतिज्ञां चकार ॥१९॥ तामाह । युधि कृष्णमहत्वा रुक्मिणीमगृहीत्वा कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि । एतद्वः सत्यं ब्रवीमि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिमाह हे सूत ! यत्र कृष्णस्तत्र रथं शीघ्रं नय ॥ २१ ॥ अद्य शरैस्तस्य गोपालस्य वीर्यमदं नाशयामि॥ २२ ॥ एवं विकत्थमानः कृष्णं तिष्ठतिष्ठेत्याहूय ॥ २३॥

रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन् स्वसुः॥ पृष्ठतोऽन्वगमत् कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली॥१८॥रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम्॥प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितःसशरासनः॥१९॥अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम्॥ कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि वः॥२०॥इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः॥चोदयाश्वान् यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं[1] भवेत् ॥२१॥ अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः॥नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभंहृता॥२२॥ विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित्॥ रथनैकेन गोविंदं तिष्ठतिष्ठेत्यथाह्वयत् ॥ २३ ॥ धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः ॥ आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥२४॥ कुत्रयासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वांक्षवद्धविः ॥ हरिष्येऽद्य मदं मंद मायिनःकूटयोधिनः॥२५॥यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुंच दारिकाम्॥स्मयन् कृष्णोधनुश्छित्वा षड्भिर्विव्याध रुक्मिणम् ॥२६॥ अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ॥ स चान्यद्धनुरादाय कृष्णं विव्याध पंचभिः ॥२७॥ तैस्ताडितः शरौघैस्तु चिच्छेद धनुरच्युतः ॥ पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदव्ययः ॥२८॥

धनुराकृष्य त्रिभिः शरैस्तं जघ्ने । आह च । हे कुलदूषण ! अत्र क्षणं तिष्ठ ॥ २४ ॥ काको हविरिव मे भगिनीं हृत्वा क यास्यसि ॥ २५ ॥ हे मंद ! यावन्मद्बाणैर्न हतोसि तावद्रुक्मिणीं मुंच । तदा कृष्णो विस्मितः सन् तस्य धनुश्छित्वा षड्भिर्बाणै रुक्मिणम् ॥२६॥ अष्टभिः शरैरश्वान् द्वाभ्यां सूतं त्रिभिर्ध्वजं विव्याध स च रुक्मी धनुरन्यदादाय पंचाभिः शरैः कृष्णं विव्याध ॥ २७ ॥ तदपि धनुः कृष्णश्चिच्छेद ॥ २८ ॥

---

[1] युद्धम् ।

तदा कृष्णं प्रति परिघशूलखड्गशक्तितोमरान् चिक्षेप। तानपि कृष्णश्चिच्छेद ॥२९॥ ततो रुक्मी रथादुत्तीर्य जिघांसया खड्ग गृहीत्वा कृष्णमधावत्॥३०॥ ततः कृष्णो बाणेन खड्गं तिलशश्छित्त्वा तं हंतुमसिमाददे ॥३१॥ तदा रुक्मिणी भ्रातृवधोद्योगं दृष्ट्वा भयविह्वला सती भर्तुः पादयोः पतित्वा करुणं जगाद ॥ ३२ ॥ हे योगेश्वर! हे देवदेव! मे भ्रातरं हंतुं नार्हसि ॥ ३३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं त्रासविकंपितांगया तया गृहीतचरणो हरिर्वधाद् न्यवर्तत ॥ ३४ ॥ ततस्तं वस्त्रेण बद्ध्वा श्मश्रुकेशं प्रवपन् विरूपं चकार। तावद् यदुप्रवीराः परसैन्यं

परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासी शक्तितोमरौ॥यद्यदायुधमादत्त तत् सर्वं सोऽच्छिनद्धरिः॥२९॥ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया॥ कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतंग इव पावकम्॥३०॥ तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः॥ भित्त्वासिमाददे तिग्मं रुक्मिणं हंतुमुद्यतः॥३१॥ दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला॥ पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुण सती॥३२॥ योगेश्वराप्रमेयात्मन् देवदेव जगत्पते॥ हंतुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज॥३३॥ श्रीशुक उवाच॥ तया परित्रासविकंपितांगया शुचाऽवशुष्यन्मुखरुद्धकंठया॥ कातर्यविस्रंसितहेममालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत॥३४॥चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन् व्यरूपयत्॥ तावन्ममर्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः॥३५॥ कृष्णांतिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम्॥ तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः॥ विमुच्य बद्ध करुणो भगवान् कृष्णमब्रवीत्॥३६॥असाध्विदं त्वया कृष्ण कृतमस्मज्जुगुप्सितम्॥वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः॥३७॥मैवास्मान् साध्व्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूप्यचिंतया॥सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक् पुमान्॥३८॥ बंधुर्वधार्हदोषोऽपि न बंधोर्वधमर्हति॥ त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः॥ ३९ ॥

मर्दयन्तः॥३५॥ कृष्णसमीपं ययुः। तत्र रामो विरूपं हतप्रायं रुक्मिणं दृष्ट्वा बद्धं तं विमुच्य कृष्णं जगाद ॥ ३६ ॥ हे कृष्ण! न त्वया साधु कृतं यतो वैरूप्यं सुहृदो वधः ॥३७॥ ततो रुक्मिणीं सांत्वयति। हे साध्वि! भ्रातुर्वैरूप्यचिंतयाऽस्मान् मासूयेथाः। सुखदुःखदोऽन्यो नास्ति यतः पुमान् स्वकृतं भुंक्ते ॥३८॥ बंधुर्वध्योऽपि बंधुर्वधं नार्हति ॥ ३९ ॥

एवं कृष्णमुक्त्वा रुक्मिणीमाह । युद्धे भ्राता भ्रातरं हन्यात् । अयं क्षत्रियाणां धर्म एव ॥४०॥ पुनः कृष्णं जगाद । श्रीमदांधा अभिमानिनो राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो वाऽन्यस्य हेतोः संबंधिनं नाशयंति।(तथाप्यस्माकमेतदनुचितमेव)॥४१॥ ततो देवीमाह हे रुक्मिणि ! सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृदां शिशुपालादीनामभद्रं सुहृदां भद्रं च यदिच्छसि सेयं तव विषमा बुद्धिःकुतः॥४२॥नृणां स्वपरोदासीन इति मोहो मायया भवति

क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ॥ भ्राताऽपि भ्रातरं हन्याद् येन घोरतमस्ततः ॥४०॥ राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ॥ मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदांधाः क्षिपंति हि ॥ ४१ ॥ तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम् ॥ यन्मन्यसे सदाऽभद्रं सुहृदां भद्रमज्ञवत् ॥ ४२ ॥ आत्ममोहो नृणामेष कल्पते देवमायया ॥ सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनाम् ॥४३॥ एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥४४ ॥ देह आद्यंतवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ॥ आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥४५॥ नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगश्चासतः सति ॥ तद्धेतुत्वात् तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥ जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ॥ कलानामिव नैवेंदोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥ यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च ॥अनुभुंक्तेऽप्यसत्यर्थे तथाप्नोत्यबुधो भवम्॥४८॥ तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम्॥ तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ॥४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ॥ वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ५० ॥

॥४३॥ हे देवि ! देहिनामात्मा एक एव । तस्मिन्नविद्यया कल्पितो देह आत्मानं संसारयति ॥४४॥४५॥ हे सति ! अधिभूतादिनाऽऽत्मनः संयोगवियोगौ न स्तः ॥४६॥ जन्मादिविकाराः देहस्य । आत्मनो न॥४७॥यथा स्वप्ने भोगान् भुंक्ते तथाऽज्ञः संसारं प्राप्नोति॥४८॥अतोऽज्ञानजं शोकं तत्त्वज्ञानेन दूरीकृत्य स्वस्था भव ॥४९॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं रामेण बोधिता रुक्मिणी खेदं त्यक्त्वा मनःसमाहितं चकार॥५०॥

---

१ मानवंतः । २ आत्मानं शोषयति विमोहयाति चेति यथा तम् ।

प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतबलप्रभः ॥ स्मरन् विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ॥५१॥ अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ॥ कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद् रुषा ॥ ५२ ॥ भगवान् भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ॥ पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह॥५३॥ तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहेगृहे ॥ अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥५४॥ नरा नार्यश्च मुदिता प्रमृष्टमणिकुंडलाः ॥ पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरैयो[1]श्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥ सा वृष्णिपुर्युत्तं[2]भितंद्रकेतुभिर्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः ॥ बभौ प्रतिद्वार्युपक्लृप्तमंगलैरापूर्णकुंभाऽगुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥ सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ॥ गजैर्द्वार्षु परामृष्टरंभापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥कुरुसृंजयकैकेयविदर्भयदुकुंतयः॥मिथो मुमुदिरे तस्मिंन्[3] संभ्रमात् परिधाँ[4]वताम्॥५८॥रुक्मिण्याहरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः॥ राजानो राजकन्याश्च वभूवुर्भृशविस्मिताः॥५९॥द्वारकायामभूद् राजन् महामोदः पुरौकसाम् ॥रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पतिम्॥६०॥इतिश्रीभागवते महापु० दशम० उत्त० रुक्मिण्युद्वाहोत्सवो नाम चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥५४॥

ततो रुक्मी शत्रुभिस्त्यक्तः सन् विरूपकरणं स्मरन् स्वप्रतिज्ञापालनाय तत्रैव भोजकटं पुरं निर्मायाऽवसत् ॥ ५१॥ ५२ ॥ एवं भगवान् नृपान् र्निजित्य रुक्मिणीं पुरमानीय विधिवदुपयेमे॥५३॥तदा यदुपुर्यां गृहेगृहे उत्सवः आसीत्॥५४॥तदा नराः नार्यश्च प्रमृष्टमणिकुंडलाः हर्षिताः सत्यः पारिबर्हं समर्पयामासुः ॥ ५५ ॥ एवं सा द्वारका ध्वजपताकारत्नतोरणैः प्रतिद्वारं पूर्णकुंभादिभिश्च बभौ॥५६॥ आहूतनृपाणां गजगलितमदेन संसिक्तमार्गा रंभापूगादिवृक्षैश्च शोभिता बभूव ॥ ५७ ॥ तदा कुरुसृंजयकैकेयविदर्भादयो राजानो मिथः समेत्य मुदं प्रापुः ॥ ५८॥ एवमितस्ततो गीयमानं रुक्मिण्याः हरणं श्रुत्वा राजानो राजकन्याश्च विस्मिताः बभूवुः ॥ ५९॥ हे राजन् ! रुक्मिण्या युक्तं श्रियः पतिं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा पौराणां हर्षो जातः ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे उतरार्धे चूर्णिकायां चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

[1] बरवध्वोः । [2] उच्चस्तंभे निबर्शितैर्ध्वजविशेषैः । [3] पुरे । [4] मध्ये बंधूनामिति शेषः ।

पंचपंचाशत्तमे तु प्रद्युम्नोऽजनि कृष्णतः ॥ शंबरेण हृतः सोऽथ हत्वा तं कांतयाऽऽगमत् ॥ १ ॥ प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैः शंबराहरणादिना । कुटुंबिनामपत्यादिसुखदुःखमसूसुचत् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ प्राग् रुद्रमन्युना दग्धः कामो भूयो देहप्राप्तये रुद्रमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ रुक्मिण्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः प्रद्युम्न इति विख्यातो जातः ॥ २ ॥ तदा शंबरो नारदमुखात् तं जातं श्रुत्वाऽऽत्मशत्रुं ज्ञात्वा दशदिनमध्ये एव तं हृत्वा समुद्रे प्रक्षिप्य गृहं ययौ ॥ ३ ॥ तं मत्स्यो गिलितवान् । मत्स्यजीविनः कैवर्ताः जालेन तं मत्स्यं गृहीत्वा ॥ ४ ॥ शंबरायोपायनं ददुः । तदा शंबरः पाककर्तृभ्यो ददौ ते

श्रीशुक उवाच ॥ कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग् रुद्रमन्युना ॥ देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ स एव जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ॥ प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥ २ ॥ तं शंबरः कामरूपी हृत्वा तोकमनिर्दशम् ॥ स विदित्वाऽऽत्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद् गृहम् ॥ ३ ॥ तं निर्जगार बलवान् मीनः सोऽप्यपरैः सह ॥ वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥ तं शंबराय कैवर्ता उपजह्रुरुपायनम् ॥ सूदा महानसं नीत्वाऽवद्यन् स्वधितिनाऽद्भुतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ॥ नारदोऽकथयत् सर्वं तस्याः शंकितचेतसः ॥ बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥ सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ॥ पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥ निरूपिता शंबरेण सा सूपौदनसाधने ॥ कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं तदाऽर्भके ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णी रूढयौवनः ॥ जनयामास नारीणां वीक्षंतीनां च विभ्रमम् ॥ ९ ॥ सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलंबबाहुं नरलोकसुंदरम् ॥ सव्रीडहासोत्तभितभ्रु वेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरंग सौरतैः ॥ १० ॥

महानसं मत्स्यं नीत्वा शस्त्रिकया खंडितवंतः ॥ ५ ॥ तदुदरे बालं दृष्ट्वा मायावत्यै न्यवेदयन् । ततो नारदस्तत्रागत्य बालस्योत्पत्तिं मत्स्योदरे निवेशनं च तस्यै कथयामास ॥ ६ ॥ सा च कामपत्नी रतिर्नाम्ना स्वपत्युर्देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥ शंबरेण सूपौदनसाधने निरूपिता सती शिशुं कामं बुद्ध्वा तस्मिन् स्नेहं चक्रे ॥ ८ ॥ शिशुः स्वल्पकालेन प्राप्तयौवनः सन् नारीणां मोहं जनयामास ॥ ९ ॥ ततो रतिस्तं नरलोकसुंदरं सौरतैर्भावैः समुपतस्थे ॥ १० ॥

---

१ अन्यूनः ।

तदा प्रद्युम्नस्तामाह । हे मातः ! त्वं मातृभावं त्यक्त्वा कामिनीव कथं वर्तसे ॥ ११ ॥ रतिरुवाच ॥ त्वं कृष्णसुतः शंबरेणाऽत्रानीतः । अत
स्त्वं कामोऽसि । अहं तव पत्नी रतिः॥१२॥ एष शंबरो दशदिनमध्ये त्वां हृत्वा समुद्रे प्राक्षिपत् । तत्र मत्स्यो जग्रास । तदुदरात् त्वं प्राप्तोऽसि
॥१३॥ अतः शतमायाविदं शत्रुं जहि ॥ १४ ॥ तव माता गतवत्सा गौरिव शोचति ॥ १५ ॥ हे राजन् ! एवं प्रभाष्य रतिः सर्वमायाविना

तामाह भगवान् कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ॥ मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे कामिनी यथा ॥ ११ ॥ रतिरुवाच ॥
भवान् नारायणसुतःशंबरेणाहृतो गृहात् ॥ अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान्प्रभो ॥ १२ ॥ एष त्वाऽनि
र्दशं सिंधावक्षिपच्छंबरोऽसुरः ॥ मत्स्योऽग्रसीत तदुदरादिह प्राप्तो भवान्प्रभो ॥ १३ ॥ तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं
शत्रुमात्मनः ॥ मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १४ ॥ परिशोचाति ते माता कुररीव गतप्रजा ॥ पुत्र
स्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा ॥ १५ ॥ प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ॥ मायावती महामायां सर्व
मायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥ स च शंबरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ॥ अविषह्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन्संजनयन् कलिम्
॥ १७ ॥ सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदा हत इवोरगः ॥ निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात् ताम्रलोचनः ॥ १८ ॥ गदामा
विध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ॥ प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥ तमापतंतीं भगवान्प्रद्युम्नो
गदया गदाम् ॥ अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप ॥ २० ॥ स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ॥
मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं कार्ष्णौ वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥ बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः ॥ सत्त्वात्मिकां
महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥ २२ ॥

शिनीं विद्यां प्रद्युम्नाय ददौ ॥ १६ ॥ प्रद्युम्नः शंबरं प्राप्य वाग्बाणैः कलहं जनयन् युद्धायाऽऽह्वयत् ॥ १७॥ तदा शंबरः क्रोधाद् रक्तनेत्रो गदा
पाणिर्गृहान्निर्गत्य ॥ १८॥ प्रद्युम्नाय वेगेन गदामाविध्य घोरं शब्दं चकार ॥ १९॥ प्रद्युम्नोऽपि गदया तां गदां दूरीकृत्य स्वगदया तं ताडयामास
॥२०॥स च मायामाश्रित्य नभसि स्थितः सन्नस्त्रमयीं वृष्टिं चक्रे॥२१॥तदा प्रद्युम्नोऽस्त्रवर्षेण बाध्यमानः सन् सात्त्विकीं विद्यां युयोज ॥२२॥

दैत्यश्च गौह्यकगांधर्वपैशाचोरगराक्षसीर्मायाः व्यतनोत् । ताः सर्वाः कार्ष्णिर्नाशयामास ॥२३॥ ततः खड्गं गृहीत्वा त्वरया शंबरस्य सकिरीट
कुंडलं शिरो जहार ॥ २४ ॥ तदा देवैः पुष्पैराकीर्यमाणः प्रद्युम्नस्तया स्त्रियाऽऽकाशमार्गेण द्वारकां नीतः ॥ २५ ॥ ततो ललनाशतसंकुलमंतः
पुरं पत्न्या सह विवेश ॥ २६ ॥ तदा ताः स्त्रियस्तं पीतांबरधरं प्रलंबबाहुं श्यामवर्णं रुचिराननं दृष्ट्वा॥ २७ ॥ कृष्णं मत्वा लज्जिताः सत्यस्त
त्रतत्र निलिल्युः ॥ २८ ॥ ततस्ताः स्त्रियः किंचिद्वैलक्षण्येन कृष्णो नेति निश्चत्य विस्मिताः सत्यस्तत्समीपं ययुः ॥ २९ ॥ तदा रुक्मिणी

ततो गौह्यकगांधर्वपैशाचोरगराक्षसीः ॥ प्रायुंक्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः ॥ २३ ॥ निशातमसिमुद्यम्य
सकिरीटं सकुंडलम् ॥ शंबरस्य शिरः कायात ताम्रश्मश्र्वंजसाऽहरत् ॥ २४ ॥ आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः
कुसुमोत्करैः ॥ भार्ययांबरचारिण्या पुरीं नीतो विहायसा ॥२५॥ अंतःपुरवरं राजँल्ललनाशतसंकुलम् ॥ विवेश पत्न्या
गगनाद् विद्युतेव बलाहकः ॥२६॥ तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम्॥ प्रलंबबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम्
॥ २७ ॥ स्वलंकृतमुखांभोजं नीलवक्रालकालिभिः ॥ कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्रतत्र ह ॥ २८ ॥ अव
धार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः ॥ उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः ॥२९॥ अथ तत्रासितापांगी वैदर्भी
वल्गुभाषिणी ॥ अस्मरत स्वसुतं नष्टं स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ३० ॥ को न्वयं नरवैडूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ॥ धृतः
कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥३१॥ मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ॥ एतत्तुल्यवयोरूपो
यदि जीवति कुत्रचित् ॥३२॥ कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ॥आकृत्याऽवयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः
॥ ३३ ॥ स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ॥ अमुष्मिन् प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३४ ॥

नष्टं स्वसुतं स्मृत्वा स्नेहस्नुतपयोधरा सती जगाद ॥ ३० ॥ कमलनेत्रोऽयं कः कया वा जठरे धृतः अनेन केयं प्राप्ता ॥ ३१ ॥ मम नष्टः पुत्रः
कुत्रचित् जीवति चेद् वयआदिलक्षणैरेतत्तुल्योऽस्ति ॥ ३२ ॥ अनेन कृष्णसारूप्यं कथं प्राप्तम् ॥ ३३ ॥ तस्माद् यो मया गर्भे धृतः स एव वा
भवेत् यतोऽस्मिन् मेऽधिका प्रीतिर्भवति वामो भुजश्च स्फुरति ॥ ३४ ॥

एवं विचार्यमाणायां रुक्मिण्यां सत्यां वसुदेवदेवकीभ्यां सह कृष्ण आगत्य ॥३५॥ विज्ञातार्थोंपि तूष्णीमासीत् । ततो नारदः शंबराहरणादिकं सर्वं कथयामास ॥ ३६ ॥ तत् श्रुत्वा कृष्णस्त्रियो बहुभिः संवत्सरैः पुनः प्राप्तं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा मुदं प्रापुः ॥ ३७ ॥ ततो देवक्याद्यास्तौ दंपती परिष्वज्य हर्षं प्रापुः ॥ ३८ ॥ नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य पौराः एतद्दिष्ट्येति जगदुः ॥ ३९ ॥ अहो ! कृष्णसदृशं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा तन्मातरो मुमुहुः । अन्यनार्यः किमु ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते द० उ०चू० पञ्चपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ षट्पंचाशत्तमे मिथ्याऽभियोगे मणिमाहरत् ।

एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः ॥ देवक्यानकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥ विज्ञातार्थोऽपि भगवान् तूष्णीमासीज्जनार्दनः ॥ नारदोऽकथयत् सर्वं शंबराहरणादिकम् ॥ ३६ ॥ तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णांतःपुरयोषितः ॥ अभ्यनंदन् बहूनब्दान् नष्टं मृतमिवागतम् ॥ ३७ ॥ देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ॥ दंपती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ॥ ३८ ॥ नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ॥ अहो मृत इवायातो बालो दिष्ट्येति हाऽब्रुवन् ॥ ३९ ॥ यं वै मुहुः पितृसरूप[1]निजेशभावास्तन्मातरो यदभजन् रहरूढभावाः[2] ॥ चित्रं न तत् खलु रमास्पदबिंबबिम्बे कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः ॥४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे समुद्रक्षिप्तप्रद्युम्नप्रत्यागमनं नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५५॥ श्रीशुक उवाच॥सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः॥ स्यमंतकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान्॥ १ ॥ राजोवाच ॥ सत्राजितः किमकरोद् ब्रह्मन् कृष्णस्य किल्बिषम् ॥ स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्माद् दत्ता सुता हरेः ॥ २ ॥

कन्यां जांबवतः प्राप कृष्णः सत्राजितस्ततः ॥ १ ॥ पुत्रादिकामसौख्यस्य निष्ठामुक्त्वाऽति चंचलाम् ॥ अर्थस्यानर्थतामाह स्यमंतहरणादिना ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृतापराधः सत्राजितः स्वकन्यां स्यमंतकेन मणिना सह कृष्णाय ददौ ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! सत्राजितः कृष्णस्य कमपराधं चकार । तस्य स्यमंतकः कुतः प्राप्तः । हरये कन्या कस्माद् हेतोर्दत्ता । तद्वद ॥ २ ॥

---

१ पित्रा श्रीकृष्णेन सरूपे तुल्ये प्रद्युम्ने निजः आत्मीयः ईशः भर्तेति भावो यासां ताः । २ रहसि निरूढभावाः । ३ प्रतिबिंबे ।

श्रीशुक उवाच ॥ सत्राजितो भक्तस्य सूर्यः सखाऽऽसीत् । सूर्यस्तस्मै तुष्टः सन् स्यमंतकं मणिं ददौ ॥३॥ स सत्राजित् कदाचित् तं मणिं कण्ठे धृत्वा द्वारकां प्रविष्टः ॥४॥ तं विलोक्य जनाः सूर्योऽयमिति शंकिताः सन्तः कृष्णाय कथयामासुः ॥५॥ हे नारायण । हे यदुनंदन ! ते नमोऽस्तु ॥६॥ हे कृष्ण ! एष सूर्यो रश्मिजालेन नृणां चक्षूंषि छादयन् ॥ ७॥ यदुषु गुप्तं त्वां ज्ञात्वा द्रष्टुमायाति ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं बालसदृशं

श्रीशुक उवाच ॥ आसीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ॥ प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात् सूर्यस्तुष्टः स्यमंतकम् ॥ ३ ॥ स तं बिभ्रन्मणिं कंठे भ्राजमानो यथा रविः ॥ प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥ तं विलोक्य जना दूरात् तेजसा मुष्टदृष्टयः ॥ दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशंकिताः ॥ ५ ॥ नारायण नमस्तेऽस्तु शंखचक्रगदाधर ॥ दामोदरारविंदाक्ष गोविंद यदुनंदन ॥ ६ ॥ एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ॥ मुष्णन् गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥ ७ ॥ नन्वन्विच्छंति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ॥ ज्ञात्वाऽद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य बालवचनं प्रहस्यांबुजलोचनः ॥ प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ९ ॥ सत्राजित् स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमंगलम् ॥ प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥ १० ॥ दिनेदिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ॥ दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥ न संति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११ ॥ स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा ॥ नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभंगमतर्कयन् ॥ १२ ॥ तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ॥ प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥ १३ ॥

वचः श्रुत्वा प्रहस्य कृष्णः आह । नासौ रविः । किंतु सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥९॥ ततः सत्राजित् स्वगृहं प्रविश्य विप्रैरभिषिच्य देवालये मणिं निवेशयामास ॥१०॥ स मणिर्दिनेदिनेऽष्टौ स्वर्णभारान् सृजति । यत्र मणिरास्ते तत्र दुर्भिक्षसर्पाधिव्याधयो न भवंति ॥११॥ एकदा कृष्णः उग्रसेनार्थं तं मणिं ययाचे । स तु न प्रादात् ॥१२॥ ततः एकदा सत्राजितो भ्राता प्रसेनस्तं मणिं कण्ठे बद्ध्वाऽश्वमारुह्य मृगयार्थं वनं ययौ ॥१३॥

---

१ मारी अकालमृत्युः ।

आवहारिक ११ रुपये
२ मण ८ सेर २१ तोळे
३२ गुंजा

तत्र सिंहः साश्वं तं हत्वा मणिं गृहीत्वा गिरिं प्राविशत् । तत्र जांबवान् तं सिंहं निहत्य मणिं गृहीत्वा ॥१४॥ स्वगुहायां कुमारस्य क्रीडनकं
चक्रे । तदा सत्राजितो भ्रातरमदृष्ट्वा सन्तप्तः सन् जगाद ॥ १५ ॥ मणिग्रीवो मम भ्राता वनं गतः सन् प्रायः कृष्णेन हत इति । तत् श्रुत्वा
जनाः कर्णे कर्णेऽब्रुवन् ॥ १६ ॥ कृष्णोऽपि तत् श्रुत्वा दुर्यशो दूरीकर्तुं जनैः सह प्रसेनपदवीं गतः सन् ॥ १७ ॥ वने साश्वं प्रसेनं सिंहेन हतं
वीक्ष्याऽग्रे विचिन्वन् सिंहमपि गिरिपृष्ठे ऋक्षेण हतं वीक्ष्य ॥१८॥ प्रजाः बहिः स्थापयित्वा स्वयमेकस्तमसा व्याप्तं बिलं विवेश ॥ १९ ॥

प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी॥गिरिं विशन् जांबवता निहतो मणिमिच्छता॥१४॥सोऽपि चक्रे कुमारस्य
मणिं क्रीडनकं बिले॥अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित् पर्यतप्यत॥१५॥प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः॥
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णेकर्णेऽजपन् जनाः॥१६॥ भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ॥ मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्व
पद्यत नागरैः॥१७॥हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने॥तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः॥१८॥ ऋक्षराजबिलं
भीममंधेन तमसावृतम्॥एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः॥१९॥तत्र दृष्ट्वा मणिः श्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम्॥
हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकांतिके॥२०॥तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् । तच्छ्रुत्वाऽभ्यद्रवत्क्रुद्धो जांब
वान् बलिनां वरः॥२१॥स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनाऽऽत्मनः॥पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित्॥२२॥द्वंद्व
युद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ॥ आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ॥२३ ॥ आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतर
मुष्टिभिः ॥ वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम्॥२४॥ कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः॥क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्र
स्तमाहातीव विस्मितः॥२५॥जाने त्वां सर्वभूतानांप्राण ओजःसहो बलम्॥विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम्॥२६॥

तत्र मणिं दृष्ट्वा तं हर्तुं बालसमीपे तस्थौ ॥ २० ॥ ततोऽपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश । तत् श्रुत्वा जांबवान् क्रुद्धः सन्नभ्यद्रवत् ॥ २१ ॥ स
प्राकृतं पुरुषं मत्वा कृष्णेन सह युयुधे ॥२२॥ तयोरुभयोः अष्टाविंशतिदिनान्यविरतं द्वन्द्वयुद्धं बभूव ॥ २३ ॥ २४ ॥ ततः कृष्णमुष्टिभिः
श्लथितांगो जांबवान् विस्मितः सन् कृष्णं जगाद ॥२५॥ हे भगवन् ! सर्वभूतानामीश्वरं विष्णुं त्वां जाने ॥ २६ ॥

हे हरे ! त्वं विश्वसृजां स्रष्टा कालश्च॥२७॥यस्य क्रोधकटाक्षेण समुद्रो भीतः सन् मार्गं ददौ । यस्य बाणैः रावणादीनां मस्तकानि भुवि पेतुः स एव त्वमिति जाने॥२८॥ ततः कृष्णस्तं पाणिनाऽभिमृश्य कृपया गंभीरया गिरा जगाद ॥२९॥३०॥ हे जांबवन् ! अहं मिथ्याभिशापं मणिना दूरीकर्तुमिह प्राप्तः ॥३१॥इत्युक्तो जांबवान् मणिना सह जांबवतीं कन्यां कृष्णाय ददौ॥३२॥ततो बिलद्वारे स्थिताःयादवाःकृष्णस्य निर्ग

त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत्॥कालः कलयतामीशः पर आत्मातथात्मनाम्॥२७॥यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिंगिलोऽब्धिः॥सेतुः कृतःस्वयश उज्ज्वलिता[1] च लंकारक्षश्शिरांसिभुवि पेतुरिषुक्षतानि॥२८॥ इतिविज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ॥ व्याजहार महाराज भगवान् देवकीसुतः ॥ २९॥ अभिमृश्यारविंदाक्षः पाणिना शंकरेण तम्॥कृपया परया भक्तं प्रेमगंभीरया गिरा ॥३०॥ मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम्॥ मिथ्याऽभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनाऽमुना ॥ ३१॥ इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जांबवतीं मुदा॥ अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह॥३२॥अदृष्ट्वा निर्गमं शौरेःप्रविष्टस्य बिलं जनाः॥प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताःस्वपुरं ययुः॥३३॥निशम्य देवकीदेवीरुक्मिण्यानकदुंदुभिः॥सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात् कृष्णमनिर्गतम् ॥३४॥सत्राजितं शपंतस्ते दुःखिता द्वारकौकसः॥उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये॥३५॥तेषांतु देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टा[2]शिषा स च॥प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन् हरिः॥३६॥उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम्॥सह पत्न्यामणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः॥३७॥सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ॥प्राप्तिं चाख्याय भगवान् मणिं तस्मैन्यवेदयत्॥३८॥

मं द्वादश दिनानि प्रतीक्ष्य दुःखिताःद्वारकामेत्य सर्वमूचुः॥३३॥तत् श्रुत्वा रुक्मिणीदेवकीवसुदेवादयो ज्ञातयोऽशोचन् ॥ ३४ ॥ ततो द्वारकौकसः सत्राजितं शपंतः संतःकृष्णप्राप्तये चंद्रभागां नाम दुर्गामुपासांचक्रिरे ॥३५॥ततःआराधनादेव सस्त्रीकः श्रीकृष्णो लोकान् हर्षयन् प्रादुर्बभूव॥३६॥ ततः सर्वे जनाः मणिग्रीवं पत्नीसहितं तं प्राप्य जातोत्सवाःआसन्॥३७॥ततः कृष्णःसभायां सत्राजितमाहूय मणिप्राप्तिमाख्याय

---

[1] दग्धा । [2] दत्तयाऽऽशिषा ।

तस्मै मणिं ददौ ॥ ३८ ॥ स लज्जितः सन् मणिं गृहीत्वा स्वगृहं जगाम ॥३९॥(यदचिंतयत् तदाह) ममाऽपराधं कथं मृजामि । अच्युतः कथं प्रसीदेत् ॥ ४० ॥ किं कृत्वा मम भद्रं स्यात् । मां जनो न शपेत् ॥४१॥ एवं ध्यायन् कृष्णाय कन्यां मणिं च दास्यामि अयं श्रेष्ठःउपायः। अन्यथा तस्य शांतिर्न ॥४२॥एवं सत्राजिन्मनसि निश्चित्य मणिना सह स्वसुतां सत्यभामां कृष्णाय ददौ॥४३॥ ततो भगवान् पूर्वं बहुभिर्याचितां तां यथाविधि परिणिन्ये॥४४॥सत्राजिता मणौ दत्ते सति तं भगवानाह । हे सत्राजिद् ! वयं मणिं न स्वीकुर्मः। अयं मणिःसूर्यभक्तस्य

स चातिव्रीडितो रत्नंगृहीत्वाऽवाङ्मुखस्ततः ॥ अनुतप्यमानो भवनमगमत् स्वेन पाप्मना ॥ ३९ ॥ सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः ॥ कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद् वाऽच्युतः कथम् ॥४०॥ किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद् वा जनो यथा ॥ अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम्॥४१॥दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ॥ उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शांतिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ॥ मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ४३ ॥ तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ॥ बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥ भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ॥ तवास्तां देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥४५॥इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे जाम्बवतीविवाहो नाम षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥५६॥श्रीशुक उवाच ॥ विज्ञातार्थोऽपि गोविंदो दग्धानाकर्ण्य पांडवान् ॥ कुंतीं च कुल्यकरणे[1] सहरामो ययौ कुरून् ॥ १ ॥ भीष्मं कृपं सविदुरं गांधारीं द्रोणमेव च ॥ तुल्यदुःखौ च संगम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥

तवैवास्ताम् । वयं फलभागिनः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते दश० उत्त० चू० षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६॥सप्तपंचाशत्तमे तु पुनः शतधनोर्वधे । प्राप्तं स्म दुर्यशो मार्ष्टि कृष्णोऽक्रूराद्धृतान्मणेः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! विज्ञातार्थोऽपि कृष्णः पांडवान् दग्धान् श्रुत्वा सरामो हस्तिनापुरं ययौ ॥ १ ॥ तत्रभीष्मद्रोणविदुरादीन् मिलित्वा तुल्यदुःखौ हा कष्टमित्यूचतुः ॥ २ ॥

---

[1] कुलोचितव्यवहारार्थम् ।

हे राजन्। एतदंतरं लब्ध्वाऽक्रूरकृतवर्माणौ शतधन्वानं मणिः कुतो न गृह्यते त्वयेत्यूचतुः॥३॥यः सत्राजिदस्मभ्यं कन्यां दातुं प्रतिश्रुत्य कृष्णाय ददौ स न कुतो म्रियताम्॥४॥एवं ताभ्यां भिन्नमतिःशतधन्वा शयानं सत्राजितं हत्वा॥५॥स्त्रीणां विक्रोशमानानां सतीनां मणिं गृहीत्वा ययौ॥६॥ तदा सत्यभामा तं पितरं वीक्ष्य तातताततेति विललाप॥७॥ततस्तं तैलद्रोण्यां निक्षिप्यहस्तिनापुरं गत्वा कृष्णाय पितुर्वधं कथयामास॥८॥तदा

लब्ध्वैतदंतरं राजन् शतधन्वानमूचतुः ॥ अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते॥३॥योऽस्मभ्यं संप्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ॥ कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद् भ्रातर[1]मन्वियात्[2] ॥४॥एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ॥ शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥५॥ स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रंदंतीनामनाथवत ॥ हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥६॥ सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचाऽर्पिता[3] ॥ व्यलपत् तातताततेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥ तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य[4] जगाम गजसाह्वयम् ॥ कृष्णाय विदितार्थाय तप्ताऽचख्यौ पितुर्वधम् ॥ ८ ॥ तदाकर्ण्येश्वरो राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ॥ अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः॥९॥ आगत्य भगवांस्तस्मात् सभार्यः साग्रजः पुरम् ॥ शतधन्वानमारेभे हंतुं हर्तुं मणिं ततः ॥१०॥सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ॥ साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत्॥११॥नाहमीश्वरयोःकुर्यां हेलनं[5] रामकृष्णयोः॥को नु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥ कंसः सहानुगोऽपीतो यद्द्वेषात् त्याजितः श्रिया ॥जरासंधः सप्तदशे संयुगान् विरथो गतः ॥१३॥ प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत ॥ सोऽप्याह को विरुध्येत विद्वानीश्वरयोर्बलम् ॥ १४ ॥

रामकृष्णौ नृलोक इव विलापं चक्रतुः । ततः साग्रजः सभार्यः कृष्णो द्वारकामेत्य शतधन्वानं हंतुं मणिं हर्तुं मनश्चक्रे॥९॥ १०॥तदा तदुद्योगं ज्ञात्वा शतधन्वा भीतः सन् साहाय्यार्थं कृतवर्माणं ययाचे ॥ ११ ॥ तदा स आह । ईश्वरयोस्तयोरपराधं न कुर्याम् ॥ १२॥ यद्द्वेषात् कंसो मृतः जरासंधः सप्तदशवारं विरथोगतः॥१३॥इत्याकर्ण्य शतधन्वाऽक्रूरं सहाय्यार्थं ययाचे । सोऽप्याह।ईश्वरयोर्बलं जानन् को विरुध्येत॥१४॥

---

१ प्रसेनम् । २ अनुगच्छेत् । म्रियतामित्यर्थः । ३ व्याप्ता । ४ क्षिप्त्वा । ५ प्रतिकूलम् ।

यो भगवान् लीलया विश्वस्य सृष्ट्यादि करोति ॥१५॥ यः सप्तवर्षः पाणिना गोवर्धनं दधार ॥ १६ ॥ तस्मै भगवते कृष्णाय नमः ॥ १७ ॥
एवमक्रूरेण कथितः शतधन्वा मणिमक्रूरे न्यस्य शतयोजनगामिनमश्वमारुह्य प्राणरक्षणाय ययौ ॥ १८ ॥ तदा तत्पलायनं श्रुत्वा रामकृष्णौ
रथमारुह्य श्वशुरहंतारं तमन्वयाताम् ॥ १९ ॥ ततः शतधन्वा मिथिलादेशोपवने श्रांतं पतितमश्वं त्यक्त्वा पद्भ्यामधावत् । कृष्णोऽपि रथे रामं
निधाय रुषा पद्भ्यामन्वद्रवत् ॥ २० ॥ चक्रेण शिरश्छित्त्वा वस्त्रयोर्मणिं व्यचिनोत् ॥ २१ ॥ अप्राप्तमणिः कृष्णः आगत्य रामं जगाद

य इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हंति च॥चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मो[1]हिताऽजया ॥१५॥यः सप्तहा[2]यनः शैलमुत्पा
ट्यैकेन पाणिना॥दधार लीलया बाल उच्छिलींध्रमिवार्भकः॥१६॥नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे॥अनंताया
दिभूताय कूटस्थायात्मने नमः॥१७॥प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम्॥तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयो
जनगं ययौ ॥१८॥ गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ॥अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुद्रुहम् ॥१९॥ मिथिलाया
उपवने विसृज्य पतितं हयम्॥पद्भ्यामधावत संत्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० ॥पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्ति
[3]ग्मनेमिना॥ चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम्॥२१॥अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजांतिकम्॥वृथा
हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते॥२२॥तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना॥कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष पुरं
व्रज ॥२३॥ अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ॥ इत्युक्त्वा मिथिलां राजन् विवेश यदुनंदनः॥२४॥तं दृष्ट्वा सहसो
त्थाय मैथिलः प्रीतमानसः॥अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः॥उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः॥२५॥

मया शतधन्वा वृथा हतः । तत्र मणिर्नास्ति ॥ २२ ॥ तदा रामस्तमाह । हे कृष्ण ! स मणिः शतधन्वना कस्मिंश्चित् पुरुषे न्यस्तः । तम
न्विच्छ । पुरं व्रज ॥२३ ॥ अस्माकं मणेः प्रयोजनं नास्ति । अहं जनकं द्रष्टुमिच्छामि इत्युक्त्वा रामो मिथिलां विवेश ॥ २४ ॥ ततो जनको
रामं दृष्ट्वोत्थाय प्रीतोऽर्हणैः पूजयामास । तेन प्रार्थितस्तत्र कतिचित् संवत्सरानुवास ॥ २६ ॥

---

[1] मोहिताः अजया मायया । संधिरार्षः । [2] वर्षम् । [3] तीक्ष्णः ।

ततो दुर्योधनो रामाद् गदायुद्धं शिशिक्षे ॥ २६ ॥ ततः कृष्णो द्वारकामेत्य शतधन्वनो मरणं मणरप्राप्तिं च सत्यभामायै जगाद ॥ २७ ॥
ततः शतधन्वनः क्रियाः कारयामास ॥२८॥ ततः शतधन्वनो वधं श्रुत्वाऽक्रूरकृतवर्माणौ भयेन द्वारकायाः पलायितौ ॥ २९ ॥ ततोऽक्रूरे गते
सति द्वारकायां शारीराः दैविकादयस्तापाः अभवन् ॥ ३० ॥ इत्थमेके कथयंति। यत्र कृष्णनिवासस्तत्राऽरिष्टदर्शनं घटेत किम् ॥ ३१ ॥

मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥ ततोऽशिक्षद् गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ २६ ॥ केशवो द्वारका
मेत्य निधनं शतधन्वनः ॥ अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद् विभुः ॥ २७ ॥ ततः स कारयामास क्रियां
बन्धोर्हतस्य वै ॥ साकं सुहृद्भिर्भगवान् यायाः स्युः सांपरायिकाः[१] ॥२८॥ अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ॥
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ[२] ॥ २९॥ अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन् वै द्वारकौकसाम् ॥ शारीरा मान
सास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥ ३० ॥ इत्यंगोपदिशंत्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ॥ मुनिवासनिवासे[३] किं घटेतारिष्ट
दर्शनम् ॥ ३१ ॥ देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय वै ॥ स्वसुतां गांदिनीं प्रादात् ततोऽवर्षत स्म काशिषु
॥ ३२ ॥ तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्रयत्र ह ॥ देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापा न मारिकाः ॥३३॥ इति वृद्धवचः
श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ॥ इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा
प्रियाः कथाः ॥ विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥ ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ॥
स्यमंतको मणिः श्रीमान् विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

किञ्च प्राक् काश्यामनावृष्टौ सत्यामागताय श्वफल्काय काशिराजः स्वसुतां गांदिनीं प्रादात्।ततो वृष्टिरभवत् ॥३२॥तत्सुतोऽक्रूरोऽपि तत्प्रभावो
यत्र तिष्ठति तत्रोपतापादयो न भवंति ॥३३॥ इति वृद्धवचः श्रुत्वाऽक्रूरमानाय्य कृष्णः सभायां पूजयित्वा प्रियाः कथाः कथयित्वा स्मयमानः
उवाच ॥३४॥ ३५ ॥ हे अक्रूर! शतधन्वना स्यमंतकमणिस्त्वयि न्यस्तः सोऽस्माभिः पूर्वमेव विदितः ॥ ३६ ॥

---

[१] पारलौकिक्यः । [२] मणिहरणे शतधन्वनः प्रवर्तकौ । [३] मुनीनां वासो यस्मिन् तस्मिन्।

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्दायं सत्यभामासुताः गृह्णीयुः ॥३७॥ तथापि स मणिस्त्वय्यास्ताम्।परंतु रामो मणिविषये मां प्रति न विश्वसिति॥३८॥
अतो मणिं दर्शयित्वा बन्धूनां शांतिं कुरु। नास्तीति न वक्तव्यं यतस्ते रुक्मवेदयो मखाः अद्य वर्तंते ॥ ३९॥एवं भगवता साममिरुक्तोऽक्रूरो
वाससा छन्नं मणिं तस्मै ददौ ॥ ४० ॥ ततः कृष्णस्तं मणिं ज्ञातिभ्यो दर्शयित्वा स्वमिथ्याभिशापं दूरीकृत्य पुनरक्रूराय ददौ ॥ ४१ ॥ यः
एतत् श्रीकृष्णगुणैर्युक्तं स्यमंतकोपाख्यानं पठति शृणोति वा स दुष्कीर्तिमपोह्य शांतिं याति ॥ ४२॥ इति श्रीभागवते दश० उत्त० चू० सप्तप

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः॥दायंनिनीयाऽपःपिंडान् विमुच्य[1]र्णं च शेषितम्[2]॥३७॥तथापि दुर्धरस्त्वन्यै
स्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ॥ किंतु मामग्रजः सम्यङ्न प्रत्येति मणिं प्रति ॥३८॥ दर्शयस्व महाभाग बंधूनां शांतिमा
वह ॥ अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तंते रुक्मवेदयः॥३९॥एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम्॥आदाय वाससा
छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥४०॥ स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः॥ विसृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पय
त्प्रभुः ॥ ४१ ॥ यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमंगलं च ॥ आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा
दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शांतिम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे स्यमंतकोपाख्यानं
नाम सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा पांडवान् द्रष्टुं प्रतीतान्[3] पुरुषोत्तमः ॥ इंद्रप्रस्थं गतः
श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ॥ उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणं मुख्यमिवा
गतम् ॥ २ ॥ परिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगहतैनसः ॥ सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३ ॥

ञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ अष्टपंचाशत्तमे तु कृष्णः पंच करेऽग्रहीत् ॥ कालिंदीं मित्रविंदां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणाम् ॥ १ ॥ कालिंदीं
निजलाभाय तपः परमुपेयुषीम् । परिणेष्यन् प्रियावासमिंद्रप्रस्थमथागमत् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! एकदा कृष्णः सात्यक्यादिभिः
सह पांडवान् द्रष्टुमिन्द्रप्रस्थं गतः ॥ १ ॥ पांडवास्तं कृष्णं प्राप्तं दृष्ट्वा युगपदुत्थाय परिष्वज्य सुस्मितं तन्मुखं वीक्ष्य मुदं प्रापुः ॥ २ ३ ॥

---

[1] दत्त्वा । [2] दायविशेषणमेतत् । [3] नष्टानपि द्रुपदगृहे पुनर्दृष्टान् ।

ततः कृष्णो भीमयुधिष्ठिरौ नत्वाऽऽर्जुनमालिंग्य नकुलसहदेवाभ्यां वंदितः सन्॥४॥आसने उपविवेश। ततो नवोढा द्रौपदी लज्जया तं ननाम
॥५॥तथैव सात्यकिरपि तैः पूजितः सन्नन्यासने उपविष्टः॥६॥ततः कृष्णः पृथां नत्वा कुशलं पृष्टवान्॥७॥तदा पृथा तान् क्लेशान् स्मरन्ती सती
तमाह॥८॥हे कृष्ण! त्वया यदाऽक्रूरः प्रेषितस्तदैव नः कुशलं जातम्॥९॥तवस्वःपरोन।तथापि स्मरतां निरंतरंक्लेशान् हंसि॥१०॥युधिष्ठिर उवाच

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ॥ फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवंदितः ॥४॥ परमासन आसीनं
कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ॥ नवोढा व्रीडिता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदत ॥ ५ ॥ तथैव सात्यकिः पार्थैःपूजितश्चाभिवंदि
तः ॥ निषसादासनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासिताः ॥६॥पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तथातिहार्दार्द्रदृशाऽभिरंभितः॥
आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबांधवः ॥ ७ ॥ तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ॥ स्मरन्ती
तान् बहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥ तदैव कुशलं नोऽभूत सनाथास्ते कृता वयम् ॥ ज्ञातीन् नः स्मरता
कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥ न तेऽस्ति स्वपरभ्रांतिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ॥ तथाऽपि स्मरतां शश्वत् क्लेशान्
हंसि हृदि स्थितः ॥१०॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वरः ॥ योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो
दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११ ॥ इति वै वार्षिकान् मासान् राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम् ॥ जनयन्नयनानंदमिन्द्रप्रस्थौकसां
विभुः ॥ १२ ॥ एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम्॥ गांडीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥ साकं
कृष्णेन संनद्धो विहर्तुं गहनं वनम् ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत परवीरहा ॥१४ ॥ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्सूकरा
न्महिषान्रुरून् ॥ शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणाञ्शशशल्लकान् ॥ १५ ॥

हे कृष्ण!अस्माभिः श्रेयः किमाचरितं यतस्त्वं दृष्टः॥११॥हेराजन्!ततो युधिष्ठिरेण प्रार्थितो भगवान् वार्षिकान् मासानवसत्॥१२॥चतुर्थविवा
हमाह। एकदाऽर्जुनः कृष्णेन सह रथमारुह्य धनुर्गृहीत्वा॥ १३॥ विहर्तुं वनं प्राविशत् ॥१४ ॥ तत्र व्याघ्रसूकरमहिषहरिणादीन् शरैर्हत्वा॥१५॥

---

१ स्नेहः । २ क्लेशापाये आत्मनि दर्शनं यस्य तम् । ३ विषपासक्तचित्तानाम् ।

सेवकैस्तान् मेध्यान् युधिष्ठिराय प्रेषयत् । ततोऽर्जुनस्तृषितः सन् यमुनां जगाम ॥ १६ ॥ तत्राचम्य जलं पीत्वा कृष्णपार्थौ तपश्चरंतीं कन्यां ददृशतुः ॥ १७ ॥ तदा कृष्णेन प्रेषितोऽर्जुनस्तां गत्वा पप्रच्छ ॥ १८ ॥ हे कन्ये ! त्वं का ? कस्यासि ? किं चिकीर्षसि ? अहं त्वां पतिमिच्छंतीं मन्ये । अतः सर्वं कथय ॥१९॥ कालिंद्युवाच ॥ हे पार्थ ! अहं सूर्यसुता विष्णुं पतिमिच्छंती तपोऽकरवम् ॥२०॥ अन्यं पतिं

तान् निन्युः किंकरा राज्ञे मेध्यान् पर्वण्युपागते ॥ तृट्परीतः परिश्रांतो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥ तत्रोपस्पृश्य
विशदं पीत्वा वारि महारथौ ॥ कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरंतीं चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥ तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां
रुचिराननाम्॥ पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम्॥१८॥का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतोऽसि किं चिकीर्ष
सि ॥ मन्ये त्वां पतिमिच्छंतीं सर्वं कथय शोभने॥ १९ ॥ कालिंद्युवाच ॥ अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ॥
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥ नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ॥ तुष्यतां मे स भगवान्
मुकुंदोऽनाथसंश्रयः ॥ २१ ॥ कालिंदीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ॥ निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम्
॥२२॥ तथाऽवदद् गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम् ॥ रथमारोप्य तद् विद्वान् धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥ यदैव
कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ॥ कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥ भगवांस्तत्र निवसन् स्वानां
प्रियचिकीर्षया ॥ अग्नये खांडवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः ॥ २५ ॥ सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयाञ्श्वेतान् रथं नृप ॥
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥

न वृणे । स भगवान् मे तुष्यताम् ॥२१॥ अहं कालिंदी यावद् विष्णुदर्शनं स्यात् तावदत्र यमुनातीरे एव वसामि ॥२२॥ ततः पार्थः कृष्णाय तथैवाऽवदत् । स कृष्णस्तां रथमारोप्य धर्मराजं जगाम ॥२३॥ यदैव पार्थैर्विज्ञापितः कृष्णस्तदैव विश्वकर्मणा तेषां नगरं कारयामास ॥२४॥ तत्र वसन् सन्नग्नये खांडवं वनं दातुमर्जुनस्य सारथिर्बभूव॥२५॥ततस्तुष्टोऽग्निरर्जुनाय धनुरश्वान् रथमक्षयसायकौ तूणावभेद्यंकवचं च ददौ॥२६॥

अग्नेर्मोचितो मयोऽर्जुनाय सभां ददौ यस्यां दुर्योधनाय जलस्थलयोर्दृष्टेर्भ्रम आसीत्॥२७॥ततो युधिष्ठिरेणाऽनुज्ञातः कृष्णः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः सन् ॥२८ ॥ द्वारकामेत्य सुमुहूर्ते विधिना कालिंदीमुपयेमे॥२९ ॥(पंचमविवाहमाह) अवंतिराजानौ विंदानुविंदौस्वयंवरे कृष्णे सक्तां स्वभगिनीं न्यषेधताम् ॥३०॥ ततः कृष्णः पितृभगिसुतां तां मित्रविंदां राज्ञां पश्यतां बलात्कारेण हृतवान्॥३१॥(षष्ठं विवाहमाह) अथाऽयोध्यापतिर्नग्न

मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् ॥ यस्मिन् दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशि[1]भ्रमः॥२७॥ स तेन समनुज्ञातः
सुहृद्भिश्चानुमोदितः ॥ आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥२८॥ अथोपयेमे कालिंदीं सुपुण्यर्त्वृक्ष[2] ऊर्जिते[3] ॥
वितन्वन् परमानंदं स्वानां परममंगलम्॥२९॥ विंदानुविंदावावंत्यौ दुर्योधनवशानुगौ॥ स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णेसक्तां
न्यषेधताम्॥३०॥ राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविंदां पितृष्वसुः॥ प्रसह्य हृतवान् कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यताम्॥ ३१॥
नग्नजिन्नाम कौसल्य आसीद् राजातिधार्मिकः॥ तस्य सत्याऽभवत् कन्या देवी नाग्नजिती नृप॥३२॥ न तां शेकुर्नृपा
वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ॥ तीक्ष्णशृंगान् सुदुर्धर्षान् वीरगंधासहान् खलान् ॥ ३३ ॥ तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां[4] भग
वान् सात्वतां पतिः ॥ जगाम कौसल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४॥ स कोसलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः॥
अर्हणेनापि गुरुणापूजयत्प्रतिनंदितः ॥३५॥ वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेंद्रकन्या चकमे रमापतिम्॥ भूयादयं
मे पतिराशिषोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो[5] व्रतैः॥३६॥ यत्पादपंकजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः
सह लोकपालैः ॥ लीलातनूः स्वकृत[6]सेतुपरिप्सया[7]ईशः काले दधत् स भगवान् मम केन तुष्येत ॥ ३७ ॥

जिन्नाम राजाऽऽसीत् । तस्य सत्या नाम कन्या॥३२॥ तस्याः स्वयंवरे राजानस्तीक्ष्णशृंगान् खलान् सप्त गोवृषान् न जित्वा तां कन्यां वोढुं न शेकुः॥३३॥एवं वृषजिल्लभ्यां तां श्रुत्वा कृष्णः सेनया सह कौसल्यपुरं जगाम॥३४॥ततः कृष्णे आगते नग्नजिद् राजा प्रीतः सन् अर्हणैः पूजयामास ॥३५ ॥ तदा सत्या रमापतिं विलोक्य तं वरं चकमे । अयं मे पतिर्भूयात ॥३६॥ यत्पादरजः शिवादयः शिरसा धारयंति स श्रीशो मम केन

---

[1] दृष्टिः । [2] सुपुण्यः ऋतुर्ऋक्षं च यस्मिन् तस्मिन् । [3] ग्रहबलवति मुहूर्ते । [4] वृषाय जयति यस्तेन लभ्याम् । [5] हृदि चिंतितः । [6] मर्यादा। [7] रक्षणेच्छया।

तुष्येत्॥३७॥ततो राजाऽऽह।हे जगत्पते।पूर्णस्य तव स्वल्पकोऽहं किं करवाणि ॥३८॥ श्रीशुक उवाच ॥ तदा कृताऽर्हणः कृष्णो हृष्टः सन्‌जगाद ॥३९॥श्रीभगवानुवाच॥हे नरेन्द्र।क्षत्रियस्य याच्ञा निंदिता । तथापि तव सौहृदेच्छया त्वदीयां कन्यां याचे।न वयं द्रव्यादिप्रदाः॥४०॥राजोवाच ॥ हे नाथ।त्वत्तोऽधिको वरः कोऽन्योऽस्ति यस्यांगे श्रीर्वसति ॥ ४१ ॥ परन्तु पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं पूर्वं पणो मया कृतः ॥ ४२ ॥ एतैरशि

अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ॥ आत्मानंदेन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः॥३८॥ श्रीशुक उवाच ॥ तमाह भगवान् हृष्टः कृतासनपरिग्रहः ॥मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन॥३९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः॥तथापि याचे तव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥४०॥ राजोवाच ॥ कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ॥ गुणैकधाम्नो यस्यांगे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥४१॥ किं त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ॥पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ॥४२॥सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता[1] दुरवग्रहाः ॥ एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥४३॥ यदीमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनंदन ॥ वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥४४॥ एवं समयमाकर्ण्य बध्वा परिकरं प्रभुः॥ आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥४५॥ बध्वा तान् दामभिः शौरिर्हतदर्पान् हतौजसः ॥ व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो दारुमयान् यथा ॥४६॥ ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः॥ तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् सदृशीं विधिवत् प्रभुः ॥४७॥ राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ॥ लेभिरे परमानंदं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥

क्षितैरनाथितैः[3] सप्तगोवृषैः पूर्वं बहवो नृपाः भग्नगात्राः आसन्॥४३॥ अतस्त्वयैते सप्त वृषाः निगृहीता यदि स्युः तर्हि मे कन्याया वरो भवान् मान्यः॥४४॥तदा कृष्णः एवं पणं श्रुत्वा परिकरं बद्ध्वाऽऽत्मानं सप्तधा कृत्वा लीलयैव ॥ ४५ ॥ तान् वृषान् दामभिर्बध्वा व्यकर्षयत बालो दारुमयात् यथा ॥ ४६ ॥ ततः प्रीतो नग्नजित् तां कृष्णाय ददौ । कृष्णस्तां विधिनोपयेमे ॥ ४७ ॥ तदा राजपत्न्यः स्वदुहितुः प्रियं पतिं

---

१ अशिक्षिताः । २ अपरायत्ताः । ३ नाथः नासारज्जुः सैषां न संजातेत्यनाथिताः तैः ।

कृष्णं लब्ध्वा मुमुदिरे॥४८॥ शंखभेर्यादयश्च नेदुः । द्विजाः आशिषो ददुः । वस्त्रालंकृताः नराः महोत्सवं चक्रुः ॥४९॥ततो राजा दुहित्रे पारिबर्हं दशसहस्रं धेनूः स्त्रीणां त्रिसाहस्रम्॥५०॥नवसहस्राणि गजान् नवलक्षरथान् नवकोट्यश्वान् नवार्बुदनरान् ददौ। ततो दंपती रथमारोप्य प्रस्थापयामास ॥५१॥५२॥ तत् श्रुत्वा भग्नवीर्याः भूपाः कन्यां नयंतं कृष्णं पथि रुरुधुः ॥५३॥ततः शरान् प्रक्षिपतस्तान् बंधुप्रियकृदर्जुनो गांडीवेन पीडयामास॥५४॥ततः कृष्णो द्वारकामेत्य तया सह रेमे॥५५॥ (सप्तमं विवाहमाह) ततः पितृष्वसुः श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रां कृष्णः उपयेमे ॥५६॥

शंखभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः ॥ नरा नार्यः प्रमुदिताः सुवासस्स्रगलंकृताः ॥ ४९ ॥ दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदाद्विभुः ॥ युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥५०॥ नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान् रथान् ॥ रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्न नरान् ॥ ५१ ॥ दंपती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ॥ स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोशलः ॥५२॥ श्रुत्वैतद् रुरुधुर्भूपा नयंतं पथि कन्यकाम् ॥ भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥ तानस्यतः शरव्रातान्बंधुप्रियकृदर्जुनः ॥ गांडीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव॥ ५४ ॥ पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया ॥ रेमे यदूनामृषभो भगवान् देवकीसुतः ॥ ५५ ॥ श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः ॥ कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥५६॥ सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम् ॥ स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव॥५७॥ अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ॥ भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे अष्टमहिष्युद्वाहो नामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ राजोवाच ॥ यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ॥ निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

अष्टमं विवाहमाह) ततो मद्राधिपतेः सुतां लक्ष्मणामेक एव कृष्णः स्वयंवरे आजहार । (तस्याः विस्तरं त्र्यशीतितमेऽध्याये ८३ वक्ष्यति) ॥ ॥ ५७ ॥ एवं भौमं हत्वा तस्य गृहादानीताः सहस्रशः कन्याः कृष्णस्य भार्याः आसन् ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते दश० उत्त० चू० अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५८॥ ऊनषष्टितमे भौमं हत्वा तेनाहृतो हरिः । कन्याः सहस्रशः प्राप पारिजातं दिवोऽहरत् ॥१॥ परिणीय ततस्ताभिस्तन्मनोरथपूरणः । आत्मारामोऽप्यसौ रेमे तद्गेहेषु गृहस्थवत् ॥२॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् । भगवता येन कारणेन यथा भौमो हतः तद्वद ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच॥एकदा दुःखितेनेन्द्रेण विज्ञापितो भगवान् सत्यभामया सह गरुडारूढः सन् घोरैर्गिरिशस्त्रजलाग्निवायुमुरपाशैः सर्वतो वेष्टितं प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ २ ॥ ३ ॥ हरिर्गदयाऽद्रीन् बाणैः शस्त्रदुर्गाणि चक्रेणाग्निं जलं वायुं चाऽसिना मुरपाशान् गदया च प्राकारान् बिभेद । शंखनादेन च शत्रूणां हृदयानि कंपयामास ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदा शंखशब्दं श्रुत्वा शयानः पंचमुखो मुरो जलादुत्तस्थौ ॥ ६ ॥ पंचमुखैस्त्रिलोकं ग्रसन् शूलमुद्यम्य कृष्णमभ्यद्रवत् ॥ ७ ॥ गरुडाय शूलं प्रक्षिप्य पंचमुखैर्व्यनदत् । स शब्दो ब्रह्माण्डमावृणोत् ॥ ८ ॥ तदा हरिस्तच्छूलं शराभ्यां त्रिखंडं कृत्वा तं मुखेषु बाणैरताडयत् । सोऽपि मुरो रुषा कृष्णाय गदां व्यमुंचत् ॥ ९ ॥ तां गदां कृष्णः स्वगदया सहस्रधा छित्वा चक्रेण तस्य शिरांसि चिच्छेद ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रेण हृतछत्रेण हृतकुंडलबंधुना ॥ हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥ २ ॥ सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ गिरिदुर्गैश्शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ॥ मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥ गदया निर्बिभेदाद्रीङ्शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ॥ चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥ ४ ॥ शंखनादेन यंत्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ॥ प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥ ५ ॥ पांचजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगांताशनिभीषणम् ॥ मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पंचशिरा जलात् ॥ ६ ॥ त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगांतसूर्यानलरोचिरुल्वणः ॥ ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पंचभिर्मुखैरभ्यद्रवत् तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥ आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्रैर्व्यनदत् स पंचभिः ॥ स रोदसी सर्वदिशोंबरं महानापूरयन्नंडकटाहमावृणोत ॥ ८ ॥ तदाप तद् वैं त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामभिनत्रिधौजसा ॥ मुखेषु तं चापि शरैरताडयत् तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥ तामापतंतीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा ॥ उद्यम्य बाहूनभिधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥

---

१ हृते कुंडले यस्याः साऽदितिर्बंधुः माता यस्य तेन ।

तदा गतप्राणः सोंभसि पपात । तस्य सप्त पुत्राः ॥ ११ ॥ ताम्रः १ अंतरिक्षः २ श्रवणः ३ विभावसुः ४ वसुः५नभस्वान् ६ अरुणः ७
एते धृतायुधाः भौमप्रेरिताः संतः सैन्यपतिं पीठमग्रेकृत्य संग्रामे समागताः ॥ १२ ॥ शरखड्गशक्तिशूलानि कृष्णे प्राक्षिपन् । ततः
कृष्णस्तच्छस्त्रकूटं स्वबाणैस्तिलशश्चकर्त ॥१३॥ तान् पीठमुख्यान् यमालयं निनाय । तदा नरकः कृष्णचक्रेण सेनापतीन् नाशितान् निरीक्ष्य

व्यसुः पपातांभसि कृत्तशीर्षो निकृत्तशृंगोऽद्रिरिवेंद्रतेजसा॥तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषःसमुद्य
ताः ॥ ११ ॥ ताम्रोंतरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ॥ पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृध भौमप्रयुक्ता
निरींगन्[1] धृतायुधाः ॥१२॥प्रायुंजतासाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः॥ तच्छस्त्रकूटं भगवान्
स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह ॥ १३॥तान् पीठमुख्याननयद् यमालयं निकृत्तशीर्षोरुभुजांघ्रिवर्मणः ॥ स्वा
नीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान् नरको धरासुतः ॥ १४॥ निरीक्ष्य दुर्मर्षणआस्त्रवन्मदैर्गजैःपयोधिप्रभवैर्नि
राक्रमत् ॥ दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योपरिष्टात् सतडिद्घनं यथा ॥ कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च
सर्वे युगपत् स्म विव्यधुः ॥ १५॥ तद् भौमसैन्यं भगवान् गदाग्रजो विचित्र[2]वाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ॥ निकृत्तबाहू
रुशिरोंघ्रिविग्रहं चकार तत्रैव हताश्वकुंजरम् ॥ १६ ॥ यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह ॥ हरिस्तान्य
च्छिनत् तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥ उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ॥ गरुत्मता हन्यमानास्तुं
डपक्षनखैर्गजाः ॥ १८ ॥ पुरमेवाविशन्नार्त्ता नरको युध्ययुध्यत ॥ दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम् ॥१९ ॥

गजमारुह्य पुराद् निर्गत्य गरुडोपरि स्थितं सभार्यं कृष्णं दृष्ट्वा शतघ्नीं मुमोच । तया योधा अपि विव्यधुः ॥ १४॥१५ ॥ तदा कृष्णोबाणै
श्छिन्नावयवं भौमसैन्यं चकार ॥ १६ ॥ शूरैः प्रेरितानि शस्त्राणि हरिःशरैरच्छिनत् ॥ १७ ॥ गजाश्च गरुडस्य तुंडपक्षनखैस्ताडिताः संतः
पुरं विविशुः । ततो नरकः स्वसैन्यं गरुडेनार्दितं दृष्ट्वा रणेऽयुध्यत ॥ १८ ॥ १९ ॥

---

[1] निरागमन् । [2] पत्रेत्यर्थः

तं गरुडं शक्त्या प्राहरत् । तया विद्धोऽपि गरुडो नाकंपत ॥ २० ॥ ततो भौमः कृष्णं हंतुं शूलमाददे।तदा शूलक्षेपात् पूर्वमेव हरिश्चक्रेण तस्य शिरश्चिच्छेद॥२१॥किरीटकुंडलयुतं तच्छिरो भूमौ पतितं बभौ। तदाऽसुराः हाहेति चुकुशुः।ऋषयो देवाश्च पुष्पैः कृष्णं वर्षयंतः स्तुतिं चक्रिरे ॥२२॥ ततो भूमिः कृष्णं प्राप्य सुवर्णकुंडले वारुणं छत्रं वनमालां महामणिं च समर्पयामास ॥२३॥ प्रांजलिः सती हरिं तुष्टाव ॥ २४॥ भूमि

तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतो यतः[1] ॥ नाकंपत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः॥२०॥शूलं भौमोऽच्युतं हंतु माददे वितथोद्यमः ॥ तद्विसर्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ॥ अपाहरद् गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ २१ ॥ सकुंडलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत्॥ हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुंदं विकिरंत ईडिरे ॥ २२ ॥ ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुंडले प्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे ॥ स वैजयंत्या वनमालयाऽऽर्पयत् प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥ अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ॥ प्रांजलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥ भूमिरुवाच ॥ नमस्ते देवदेवेश शंखचक्रगदाधर ॥ भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन् नमोऽस्तु ते ॥ ॥ २५ ॥ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये ॥ २६ ॥ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ॥ पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७ ॥ अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ परावरात्मन् भूतात्मन् परमात्मन् नमोस्तु ते ॥ २८ ॥ त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय[2] बिभर्ष्यसंवृतः ॥ स्थानाय[3] सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान् परः ॥ २९ ॥

रुवाच । हे देवदेवेश ! हे शंखचक्रगदाधर ! हे परमात्मन्! तुभ्यं नमोऽस्तु॥२५॥हे भगवन्! पंकजनाभाय कमलमालिने कमलनेत्राय ते नमोऽस्तु ॥२६॥ वासुदेवाय पुरुषाय ॥२७॥ अजायानंतशक्तये हे परमात्मन्! ते नमोऽस्तु ॥२८॥ हे ईश ! त्वं जगतः सृष्ट्यादौ सत्त्वादिगुणान् धत्से॥२९॥

---

[1] यया । [2] तमसो धारणेऽप्यसंवृत एव । [3] पालनाय ।

पृथ्व्यादिपंचतत्त्वानि शब्दादिपंचमात्राणि इंद्रियादीनि च इति सर्वं चराचरं त्वयि भ्रमोऽस्ति ॥ ३० ॥ हे भगवन्! भौमस्य (भगदत्तो नाम) पुत्रो भीतः सन् तव चरणकमलं प्रापितः । अतोऽभयं दत्त्वा पाहि ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भूम्या प्रार्थितो भगवान् भगदत्तस्याभयं दत्त्वा सकलसमृद्धिमद् भौमस्य गृहं प्राविशत् ॥ ३२ ॥ भौमेनाऽऽहृतानां कन्यानां षट्सहस्राधिकं दशसहस्रं ददृशे ॥ ३३ ॥ ततस्ताः नरवीरं कृष्णं दृष्ट्वा विमोहिताः सत्यो मनसा पतिं वव्रिरे ॥ ३४ ॥ पृथक्पृथगूचुश्च । यथाऽयं मम पतिर्भूयात् तथा विधाताऽनुमोदताम् ॥

अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इंद्रियाणि ॥ कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ ३० ॥ तस्यात्मजोऽयं तव पादपंकजं भीतः प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ॥ तत्पालयैनं कुरु हस्तपंकजं शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भूम्याऽर्थितो वाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया ॥ दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥ तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ॥ भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥ तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवीरं विमोहिताः ॥ मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥ भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ॥ इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥ ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोंबराः ॥ नरयानैर्महाकोशान् रथाश्वान् द्रविणं महत् ॥ ३६ ॥ ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दंतांस्तरस्विनः ॥ पांडुरांश्च चतुष्षष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥ गत्वा सुरेंद्रभवनं दत्त्वाऽदित्यै च कुंडले ॥ पूजितस्त्रिदशेंद्रेण सहेंद्राण्या च सप्रियः ॥ ३८ ॥ चोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति ॥ आरोप्य सेंद्रान् विबुधान् निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥

॥ ३५ ॥ तदा कृष्णस्तासां हृद्गतं ज्ञात्वा ताः कन्याः शिबिकादिभिर्द्वारकां प्राहिणोत् । तथा कोशान् रथान् प्राहिणोत् ॥ ३६ ॥ चतुर्दंतान् श्वेतानैरावतकुलोत्पन्नान् गजान् चतुष्षष्टिं प्राहिणोत् ॥ ३७ ॥ ततः कृष्णः इंद्रभवनं गत्वाऽदित्यै कुण्डले दत्त्वेंद्रेण पूजितः ॥ ३८ ॥ भार्यया प्रेरितः सन्पारिजातमुत्पाट्य गरुडे निधाय सेंद्रान् देवान् जित्वा द्वारकामानयत् ॥ ३९ ॥

---

१ हे प्रपन्नार्तिहर । उपसादितः प्रापितः ।

सत्यभामायाः गृहोद्याने स्थापितवान् ॥ ४० ॥ अहो यः इंद्रः पूर्वमर्थसाधनायाऽच्युतं प्रार्थितवान् स एव सिद्धार्थः सन् कृष्णेन सह द्वेषं करोति। अतः आढ्यतां धिक् ॥ ४१ ॥ अथ हरिरेकस्मिन् मुहूर्ते नानागृहेषु तावद्रूपधरः सन् यथावत् ताः कन्याःउपयेमे ॥ ४२ ॥ ततो हरिर्गृहस्थवत् तासां गृहेषु स्थितः सन् लक्ष्म्यंशभूताभिस्ताभिस्सह रेमे ॥ ४३ ॥ स्त्रियस्त्वित्थं लक्ष्मीपतिं प्राप्य नवसंगमेन लज्जासहिताःसेवनंचक्रुः ॥ ४४ ॥

स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ॥ अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात् तद्गन्धासवलंपटाः ॥ ४० ॥ ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ॥ सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥ ४१ ॥ अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ॥ यथोपयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥ गृहेषु तासामनपाय्य[1]तर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ॥ रेमे रमाभिर्निजकाम[2]संप्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकां[3]श्चरन् ॥ ४३ ॥ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ॥ भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमण[4]वीजनगंधमाल्यैः ॥ केशप्रसार[5]शयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता[6] अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्धे नरकवधपारिजातहरणं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कर्हिचित् सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् ॥ पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥

ताः स्त्रियो दासीशता अपि तांबूलगंधवीजनपादप्रक्षालनादिभिर्विभोर्दास्यं स्वयं विदधुः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते दशम० उत्त० चू० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ अथ षष्टितमे कृष्णः परिहासेन रुक्मिणीम् । कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तामसांत्वयत् ॥ १ ॥ रामारामजनानंदमहोदयविडंबनैः । रुक्मिण्या प्रेमकलहच्छद्मनैश्वर्यमीर्यते ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् । कदाचित् स्वतल्पस्थं कृष्णं पतिं रुक्मिणी व्यजनेन पर्यचरत् ॥ १ ॥

---

१ अनपायी विक्षेपरहितः । २ स्वानंदपरिपूर्णः । ३ गृहस्थधर्मान् । ४ पादसंवाहनम् । ५ केशप्रसाधनम् । ६ दासीनां शतानि विद्यंते यासां ताः ।

योऽजः स स्वमार्गरक्षणाय यदुषु जातः ॥२॥ अथ मंदिरं वर्णयति । तस्मिन् मुक्तादामवितानेन मणिमयदीपैश्च विराजिते॥ ३॥ मल्लिकादिभिः
पुष्पैर्भ्रमरयूथैर्नादिते ॥ ४ ॥ जालरन्ध्रेण विनिर्गतैरगुरुधूपैर्विराजिते ॥ ५ ॥ एतादृशेन्तर्गृहे सा पयःफेननिभे पर्यंके स्थितं कृष्णम् ॥ ६ ॥
सखीहस्ताद्रत्नदण्डं व्यजनं गृहीत्वा वीजयति॥ ७ ॥ तदा मणिनूपुराभ्यां क्वणयती वस्त्रांतेन स्थगितकुचाभ्यां कुचकुंकुमशोणहारेण नितंबेऽमू

यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः ॥ स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय[1] यदुष्वजः ॥२ ॥ तस्मिन्नंतर्गृहे भ्राज
न्मुक्तादामविलंबिना ॥ विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥ मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते॥जालरं
ध्रप्रविष्टैश्च गोभिं[2]श्चंद्रमसोऽमलैः ॥४॥ पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ॥धूपैरगुरुजै राजन् जालरंध्रविनिर्गतैः
॥ ५ ॥ पयःफेननिभे शुभ्रपर्यंके कशिपूत्तमे ॥ उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥ वालव्यजनमादाय
रत्नदंडं सखीकरात् ॥ तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ॥७॥ सोपा[3]च्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेंगुलीय
वलयव्यजनाग्रहस्ता ॥ वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासा नितंबधृतया च परार्ध्यकांच्या॥८॥ तां रूपिणीं श्रिय
मनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ॥ प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककंठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां
हरिराबभाषे ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः ॥ महानुभावैः श्रीमद्भिः रूपौदार्यब
लोर्जितैः ॥ १० ॥ तान् प्राप्तानार्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ॥ दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान्
॥ ११ ॥ राजभ्योः बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्र शरणं गतान् ॥ बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

ल्यकांच्या चांगुलीयवलयाभ्यां व्यजनेन च व्यग्रहता च रेजे ॥ ८ ॥ तदा कृष्णः श्रीरूपिणीं हास्यमुखां प्रेमयुक्तां तां वीक्ष्य प्रीतः सन् जगाद
॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच । हे राजपुत्रि ! त्वं श्रीमद्भिर्भूपैरीप्सता सती ॥ १० ॥ भ्रातृपितृभ्यां दत्ता च सती तान् शिशुपालादीन् हित्वाऽस्मान्
कस्मात् त्वं वृतवती ॥ ११ ॥ कीदृशान् नः जरासंधादिभ्यो भीतान् समुद्रं शरणं गतान् बलवद्भिः कृतद्वेषान् त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

---

१ रक्षणाय । २ किरणैः । ३ उपाच्युतम् अच्युतस्य समीपम् ।

किंच अविज्ञाताचाराणां पुंसां मार्गमनुसृताः स्त्रियः प्रायो दुःखं प्राप्नुवंति ॥ १३ ॥ किंच वयं निष्किंचनजनप्रियाः । तस्माद्धनाढ्याः मां न भजंति ॥१४॥ ययोर्वित्तजन्मैश्वर्यादि समं तयोर्विवाहो मैत्री च ॥ उत्तमाऽधमयोर्न ॥१५॥ हे वैदर्भि ! एतदविज्ञाय गुणैर्हीनाः वयं त्वयावृताः ॥१६॥अतः आत्मनः सदृशं क्षत्रियर्षभं भजस्व येन त्वमिहाऽमुत्र च मनोरथान् लप्स्यसे ॥१७॥हे वामोरु ! चैद्यशाल्वजरासंधादयस्तवाग्रजो

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ॥ आस्थिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदंति योषितः ॥ १३ ॥ निष्किंचना वयं शश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः ॥ तस्मात् प्रायेण न ह्याढ्या मां भजंति सुमध्यमे ॥ १४ ॥ ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ॥ तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधयोः क्वचित् ॥ १५ ॥ वैदर्भ्यैतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ॥ वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥ १६॥ अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ॥ येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥१७॥ चैद्यशाल्वजरासंधदंतवक्रादयो नृपाः॥मम द्विषंति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः॥१८॥ तेषां वीर्यमदांधानां दृप्तानां स्मयनुत्तये[1] ॥ आनीतासि मया भद्रे तेजोऽपहरतासताम्॥१९॥उदासीना वयं नूनं नस्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ॥ आत्मलब्ध्याऽऽस्महे पूर्णा गेहयोर्[2]ज्योतिरक्रियाः[3] ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव ॥ मन्यमानामविश्लेषात् तद्दर्पघ्न उपारमत्॥ २१ ॥ इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य दे॰यश्रुतपूर्वमप्रियम् ॥ आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिंतां दुरंतां रुदती जगाम ह ॥२२॥ पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखंत्यश्रुभिरंजनासितैः ॥ आसिंचती कुंकुमरूषितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥ २३ ॥

रुक्मी च मां द्विषंति ॥ १८ ॥ अतो मदांधानां तेषां गर्वनाशाय मया त्वमानीता ॥ १९ ॥ परंतु वयं स्त्रीपुत्रकामेच्छवो न । किंतु देहगेहयोरुदासीनाः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥भगवानात्मानं वल्लभां मन्यमानां तामेतावदुक्त्वा तूष्णीमासीत् ॥ २१ ॥ सा रुक्मिणी प्रियस्याऽश्रुतपूर्वमप्रियं वचः श्रुत्वा जातवेपथुर्भीता सती महाचिंतां प्राप ॥ २२ ॥ तदा पदा भुवं लिखंत्यधोमुख्यश्रुभिः स्तनौसिंचती रुद्धवाक् तस्थौ॥२३॥

---

[1] गर्वपरिहाराय । [2] देहगेहयोः । [3] प्रदीपवत्साक्षिमात्रतया क्रियारहिताः ।

पवित[illegible]तो दुःखेनष्टबुद्धेस्तस्याः पतितवलयाद् हस्ताद् व्यजनं तदनु देहश्च पपात॥२४॥ ततः कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनं दृष्ट्वा करुणः सन्नन्वकं
नत ॥ २५ ॥ पर्यंकादवरुह्य चतुर्भुजः आशु तामुत्थाप्य केशान् समुह्य पाणिना मुखं प्रमृज्य ॥ २६ ॥ अनन्यविषयां तां बाहुभ्यामालिंग्य
॥ २७ ॥ कृष्णो हास्यार्थमविज्ञाय भ्रमचित्तां तां सांत्वयामास ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे वैदर्भि ! मां मा असूयेथाः । मत्परायणां त्वा

तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात ॥ देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन् रंभेव वायु
विहिता प्रविकीर्य केशान् ॥ २४ ॥ तद्दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनम् ॥ हास्यप्रौढिमजानंत्याः करुणः
सोऽन्वकंपत॥२५॥ पर्यंकादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ॥ केशान् समुह्य तद्वक्रं प्रामृजत् पद्मपाणिना ॥ २६ ॥प्रमृ
ज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ॥ अश्लिषद् बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥ २७ ॥ सांत्वयामास सांत्वज्ञः
कृपयाऽकृपणां प्रभुः ॥ हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच॥ मा मां वैदर्भ्यसूयेथा जाने
त्वां मत्परायणाम् ॥ त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमंगने ॥ २९ ॥ मुखं च प्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुम् ॥ क[2]टा
क्षेपारुणापांगं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥३०॥ अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ यन्नर्मै[1]र्नीयते यामः प्रियया भीरु
भामिनि ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सैवं भगवता राजन् वैदर्भी परिसांत्विता ॥ ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं
जहौ ॥ ३२ ॥ बभाषे ऋषभं पुंसां वीक्षंती भगवन्मुखम् ॥ सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेन भारत ॥ ३३ ॥

जाने । त्वद्वचः श्रोतुमिच्छया कापट्येनैवमुक्तम् ॥२९॥ किंच तव स्फुरिताधरं सुंदरभ्रुकुटीतटं कटाक्षयुक्तं मुखं द्रष्टुमेवमुक्तम् ॥ ३०॥ हे भीरु !
स्त्रियाः प्रियवाक्यादिभिर्यः कालो नीयते स हि गृहस्थाश्रमिणां परमो लाभः॥३१॥श्रीशुक उवाच॥हे राजन् ! एवं भगवता सांत्विता रुक्मिणी
तां परिहासोक्तिं ज्ञात्वा पतित्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥ ततः सव्रीडहासेन कृष्णस्य मुखं वीक्ष्य पूर्वोक्तानां कटाक्षभाषणानामुत्तराण्याह ॥ ३३ ॥

---

[1] नर्मणा । [2] कटः कटाक्षः ।

रुक्मिण्युवाच । हे कमलनेत्र ! तव ममासाम्यं त्वयोक्तं सत्यमेव यतो ब्रह्मादीनामधीशस्त्वं क । गुणमयी प्रकृतिरहं क ॥ ३४ ॥ हे उरुक्रम ! राजभ्यो बिभ्यत् समुद्रं शरणं गतः इति यदुक्तं तत् सत्यम् । त्वं शब्दादिविषयेभ्यो भीतः इव हृदये प्रकाशसे। त्यक्तनृपासनाः वयमिति यदुक्तं तदाह । हे हरे ! नृपासनं नरकतुल्यमिति ज्ञात्वा त्वत्सेवकैरपि त्यक्तम् । किं पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥ अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामित्युक्तं तदाह । नृलोके नृपशुभिस्तव पादाब्जमार्गो दुर्विभाव्यः ॥ ३६ ॥ निष्किंचनाः वयमित्यस्योत्तरमाह । ब्रह्मादयो यस्मै तुभ्यं बलिं हरंति तस्य ते दारिद्रता न घटते ॥ निष्किंचनजनप्रियस्योत्तरमाह । ब्रह्मादीनां त्वं प्रेष्ठः । ते च तव प्रेष्ठाः । आढ्याः मां न भजंति तस्योत्तरं ये स्वाढ्यतयांधास्तेंतकं त्वां न जानंति ॥ ३७ ॥ ययोरेव समं वित्तमिति यदुक्तं तद्धरति । हे ईश्वर ! त्वं सर्वार्थमयः फलात्मा। सुमतयो यद्वांछया कृत्यं त्यजंति ॥ ३८ ॥ जगदात्माऽऽत्मदश्चेति ज्ञात्वैव ब्रह्मादीनपि हित्वा मया वृतोऽसि । अन्ये कुतः ॥ ३९ ॥

रुक्मिण्युवाच ॥ नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाऽऽह यद् वै भवान् भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ॥ क स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः काहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ॥ ३४ ॥ सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमांतः शेते समुद्र उपलंभनमात्र आत्मा[2] ॥ नित्यं कदिंद्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोंधम्[4] ॥ ३५ ॥ त्वत्पादपद्ममकरंदजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ॥ यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु[5]ये भवंतम् ॥ ३६ ॥ निष्किंचनो ननु भवान् न यतोऽस्ति किंचिद् यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरंत्यजाद्याः ॥ न त्वा विदंत्यसुतृपांतकमाढ्यतांधाः प्रेष्ठो भवान् बलिभुजामपि तेपि तुभ्यम् ॥ ३७ ॥ त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा यद्वांछया सुमतयो विसृजंति कृत्स्नम्[6] ॥ तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥ त्वं न्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ॥ हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥

---

१ समुद्रवदगाधे हृदये निश्चलतया प्रकाशते । २ चैतन्यघनः । ३ कुत्सितैः बहिर्मुखैरिंद्रियगणैः । ४ गाढम् । ५ अनुवर्तंते । ६ कृत्स्नं व्यवहारमित्यर्थः । ७ भवतो भ्रुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगस्तेन ध्वस्ताः आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि विहाय कुतोऽन्ये वराका इत्यर्थः ।

अपि च यस्त्वं धनुश्शब्देन जरासंधादीन् विद्राव्य मां हृतवानसि अतः समुद्रं प्रपन्नः इति यत् तव वचस्तन्न घटते ॥ ४० ॥ मां भजंतो दुःखं प्राप्नुवंतीत्युक्तस्योत्तरमाह । तव भजनेच्छया पृथुभरतययातिगयादयो राज्यं त्यक्त्वा वनं गत्वा तव मार्गं श्रिताः । ते किं सीदंति । नेत्यर्थः ॥ ॥४१ ॥ आत्मसमं क्षत्रियर्षभं भजस्वेत्युक्तस्योत्तरमाह । गुणालयस्य तव सन्मुखरितं पादकमलगंधं घ्रात्वा का मरणधर्मिका स्त्री लक्ष्म्यालय

जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु भूपान् विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् ॥ सिंहो यथा स्वबलिमीश पशून् स्वभागं तेभ्यो भयाद् यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ॥ ४० ॥ यद्वांछया नृपशिखामणयोंग वैन्यजायंतनाहुषगयादय ऐक्यप त्यम् ॥ राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमंबुजाक्ष सीदंति तेऽनु पदवीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१॥ काऽन्यं श्रयेत तव पाद सरोजगंधमाघ्राय सन्मुखरितं जनताऽपवर्गम्[1] ॥ लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्यासदोरु[2]भयमर्थविविक्त दृष्टिः[3] ॥ ४२ ॥ तं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ॥ स्यान्मे तवांघ्रिररणं[4] सृतिभि[5]र्भ्रमंत्या यो वै भजंतमुपयात्य[6]नृतापवर्गः ॥ ४३ ॥ तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वबिडाल भृत्याः ॥ यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयायाद् युष्मत्कथा मृडविरिंचसभासु गीता ॥४४ ॥ त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिन द्धमंतर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम्॥जीवच्छवं भजति कांतमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरंदमजिघ्रती स्त्री॥४५

मपि परं श्रयेत ॥ ४२ ॥ अतः इह परत्र च मनोरथपूरकं जगतामधीशं त्वां सेवे ॥ ४३ ॥ हे अच्युत ! स्त्रीणां मध्ये गृहेषु खरगोश्वबिडालभृत्य सदृशास्त्वयोक्ताः राजानस्तस्याः दुर्भगायाः पतयस्स्युर्यस्याः कर्णमूलं तव कथा नोपयाति ॥ ४४ ॥ हे हरे ! त्वत्पदांबुजं हित्वा या स्त्री मूढा सा त्वङ्मांसरुधिरास्थिनिर्मितं जीवच्छवं पतिं बुद्ध्या सेवते ॥ ४५ ॥

---

[1] जनतायाः मोक्षरूपम् । [2] उरुभयमन्यं श्रयेतेति योज्यम् । [3] अर्थे विविक्ता विवेकवती दृष्टिर्यस्याः सा । [4] शरणम् । [5] देवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः । [6] अनृतस्य संसारस्य नाश यस्मात् स भजंतमुपयाति अंगीकरोति यस्तस्य तवेति योज्यम् ।

अतो हे अंबुजाक्ष ! यद्यपि त्वं निरपेक्षः तथापि तव चरणयोर्मम प्रीतिरस्तु ॥ ४६ ॥ हे भगवन् ! तव वचो मिथ्या न मन्ये । यथा काशिराजकन्यानां तिसृणां मध्येंऽबायाः एव शाल्वे रतिर्जाता तथा कन्याया क्वचिदेव रतिः स्यात् ॥४७॥ परिणीताया अपि जारिण्या मनो नवंनवं पुरुषं गच्छति । अतो बुधः उभयलोकभ्रंशकर्त्रीं तां न बिभृयात् । (एतादृशी नाहम्) ॥ ४८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे साध्वि ! त्वद्वचश्श्रवणे

अस्त्वबुंजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन्[१] रतस्य मयि चानतिरिक्त[२]दृष्टः॥यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्त[३]रजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमाऽनुकंपा ॥४६॥ नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन ॥ अंबाया इव हि प्रायः कन्यायाःस्याद्रतिः क्वचित् ॥ ४७ ॥व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवंनवम् ॥ बुधोऽसतीं न बिभृयात् तां बिभ्रदुभयच्युत[४]ः ॥४८॥श्रीभगवानुवाच ॥ साध्व्येतच्छ्रोतुका मैस्त्वं राजपुत्रि प्रलंभिता ॥ मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ॥ ४९ ॥ यान्यान् कामयसे कामान् मय्यकामाय भामिनि ॥ संति ह्येकांतभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥५०॥ उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ॥ यद् वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता॥५१॥ये मां भजंति दांपत्ये तपसा व्रतचर्यया ॥ कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥ मां प्राप्य मानिन्यपव[५]र्गसंपदं वांछंति ये संपद[६] एव तत्पतिम् ॥ ते मंदभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रा[८]त्मकत्वान्निरयः सुसंगमः ॥ ५३ ॥

च्छया मयोपहासः कृतः । तथापि यत् त्वमाख्यातवती तत् सत्यमेव ॥ ४९ ॥ हे भामिनि ! एकांतभक्तायास्ते कामाः मोक्षपर्यवसायिनः संति ॥ ५० ॥ यद् वाक्यैश्चाल्यमानायास्तव धीरन्यविषया न जाता । अतस्त्वया पातिव्रत्यं सपादितम् ॥ ५१ ॥ ये मोक्षदं मां सुखाद्यर्थं भजंति ते मंदभाग्याः स्युः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

---

[१] आत्मनि ।

[२] मय्यनतिरिक्ता नातिशयवती दृष्टिर्यस्य तस्य तत्र ।

[३] अस्य विश्वस्य वृद्धस्य उपात्ता रजसोऽतिमात्रा औत्कटयं येन स तथाभूतः ।

[४] लोकद्वयाद् भ्रष्टः ।

[५] अपवर्गेण सह संपदो यस्मिंस्तम् ।

[६] संपदो वांछंति संपदां पतिं च मां न वांछंतीत्यर्थः ।

[७] अतिनिकृष्टयोनावपि ये स्युस्तान्विषयान् वांछंति ये ते मंदभाग्याः ।

[८] विषयात्मकत्वात् ।

तस्माद् हे स्त्रि ! त्वया मयि निष्कामा प्रीतिः कृता । एतद् दिष्ट्या ॥ ५४ ॥ गृहेषु त्वादृशीं गृहिणीं न पश्यामि । यतो विवाहकाले प्राप्तान् नृपान् न विगणय्य द्विजः प्रेषितः ॥ ५५ ॥ तथा युधि निर्जितस्य स्वभ्रातुर्विरूपकरणं ततोऽनिरुद्धविवाहे द्यूतसभायां तद्वधं च स्मरंत्यपि वियोगभीत्या तद्दुःखं सोढवती । तेन वयं जिताः स्मः ॥ ५६ ॥ मत्प्राप्त्यर्थं श्वो भाविनि विवाहे आगंतव्यमिति कृते समये त्वयि न प्राप्तवति

दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ॥ सुदुष्कराऽसौ सुतरां दुराशिषो[1] ह्यसुंभराया[2] निकृतिजुषः[3] स्त्रियाः ॥ ५४ ॥ न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ॥ प्राप्तान् नृपानविगणय्य रहोहरो[4] मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य[5] ॥ ५५ ॥ भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ॥ दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ ५६ ॥ दूतस्त्वयाऽऽत्मलभने[6] सुविविक्तमंत्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ॥ मत्वा जिहास[7] इदमंगमनन्ययोग्यं तिष्ठत[8] तत् त्वयि वयं प्रतिनंदयामः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सौरतसंलापैर्भगवान् जगदीश्वरः ॥ स्वरतो रमया रेमे नरलोके विडंबयन् ॥ ५८ ॥ तथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ॥ आस्थितो गृहमेधीयान् धर्माल्लोकगुरुर्हरिः ॥ ५९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्धे कृष्णरुक्मिणीसंवादो नाम षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

विश्वं शून्यं मत्वा प्राणान् त्यजामि इत्येवं निश्चित्य दूतः प्रेषितः । ततः तव कर्म त्वय्येव तिष्ठेत् ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच । एवं जगदीश्वरो नर्मगोष्ठीभिः रमया सह रेमे ॥ ५८ ॥ तथान्यासामपि गृहेषु गृहस्थ इव रेमे ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे चूर्णिकायां षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

---

[1] दुरभिप्रायायाः । [2] प्राणतर्पणपरायाः । [3] वंचनपरायाः । [4] गुह्यसंदेशहरः । [5] उपश्रुताः सत्यः कथाः यस्य तस्य । [6] मत्प्राप्त्यर्थम् । [7] त्यक्तुमिच्छामीति दूतः प्रेषितः । [8] न तत् प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः ।

एकषष्टितमे शौरेः पुत्रपौत्रादिसंततिः । अनिरुद्धविवाहे च रुक्मिणो रामतो वधः ॥१॥ अष्टाधिकशतद्वयषट्सहस्रस्त्रीसमुद्ववान् । कोटिशः पुत्रपौत्रादीन् हरिर्दारैरयोजयत् ॥२॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! कृष्णस्य ताः स्त्रियः एकैकशः सर्वात्मसंपदा पितृसमान् दशदश पुत्रान् जनयामासुः ॥१॥ ताः गृहाद् न गच्छन्तं कृष्णं वीक्ष्य स्वंस्वं प्रियं मेनिरे ॥ २॥ ताः स्त्रियः स्वहावभावकटाक्षैर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्थाः बभूवुः ॥३॥ षोडशसहस्रमपि पत्न्यः कामबाणैर्यस्येन्द्रियं क्षोभयितुं न शेकुः ॥ ४ ॥ ब्रह्मादयोऽपि यस्य पदवीं न विदुः । इत्थं लक्ष्मीपतिं

श्रीशुक उवाच ॥ एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्न दशदशाबलाः ॥ अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसंपदा ॥१॥ गृहा
दनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ॥ प्रेष्ठं न्यमंसत स्वंस्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥२॥ चार्वब्जकोशवदनायतबा
हुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ॥ संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन् वनिता विभूम्नः[1] ॥३॥
स्मायावलोक[2]लवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्र[3]शौंडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येन्द्रियं[4] विमथितुं
करणैर्न शेकुः ॥४॥ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ॥ भेजुर्मुदाऽविरतमेधि
तयाऽनुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यम् ॥५॥ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः ॥
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥६॥ तासांया दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदि
ताः ॥ अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ॥७॥ चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ॥ सुचारुश्चारुगुप्तश्च
भद्रचारुस्तथापरः ॥८॥ चारुचंद्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ॥ प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नावमाः पितुः ॥९॥

पतिं प्राप्य मुदा ताः विभोः स्वयं तांबूलसंवाहनादिभिर्दास्यं चक्रुः । सानुरागस्मितकटाक्षनवसंगमौत्सुक्यादि च भेजुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तासां मध्ये याः पूर्वमुक्ताः अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्न कथयामि ॥७॥ तत्र प्रद्युम्नः १ चारुदेष्णः २ सुदेष्णः ३ चारुदेहः ४ सुचारुः ५ चारुगुप्तः ६ भद्रचारुः ७ चारुचंद्रः ८ विचारुः ९ चारुः १० एते दश पितुः समाः रुक्मिण्यां जाताः ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

१ परिपूर्णस्य । २ गूढहसितयुक्ताः अवलोकरूपाः कटाक्षाः । ३ सुरतवर्धकाः मंत्राः साधनानि तेषु शौंडैः प्रगल्भैः । ४ मनः ।

भानुः १ सुभानुः २ स्वर्भानुः ३ प्रभानुः ४ भानुमान् ५ चंद्रभानुः ६ बृहद्भानुः ७ अतिभानुः ८ ॥१०॥ श्रीभानुः ९ प्रतिभानुः १० एते दश
सत्यभामायां जाताः ॥११॥ सांबः १ सुमित्रः २ पुरुजित् ३ शतजित् ४ सहस्रजित् ५ विजयः ६ चित्रकेतुः ७ वसुमान् ८ द्रविडः ९ क्रतुः
१० एते दश जांबवत्यात्मजाः ॥१२॥ वीरः १ चंद्रः २ अश्वसेनः ३ चित्रगुः ४ वेगवान् ५ वृषः ६ आमः ७ शंकुः ८ वसुः ९ कुंतिः १० एते
दश नाग्नजितेः सत्यायामभवन् ॥१३॥ श्रुतः १ कविः २ वृषः ३ वीरः ४ सुबाहुः ५ एको भद्रः ६ शांतिः ७ दर्शः ८ पूर्णमासः ९ सोमकः
१० एते दश कालिंद्यात्मजाः ॥१४॥ प्रघोषः १ गात्रवान् २ सिंहः ३ बलः ४ प्रबलः ५ ऊर्ध्वगः ६ महाशक्तिः ७ सहः ८ ओजः ९ अपरा

भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ॥ चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ १०॥ श्रीभानुः प्रतिभानुश्च
सत्यभामात्मजा दश ॥ सांबः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥ विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः
क्रतुः ॥ जांबवत्याः सुता ह्येते सांबाद्याः पितृसंमताः ॥ १२ ॥ वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः ॥ आमः शंकु
र्वसुः श्रीमान् कुन्तिर्नाग्नजितेः सुताः ॥ १३ ॥ श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ॥ शांतिर्दर्शः पूर्णमासः
कालिंद्याः सोमकोऽवरः॥१४॥ प्रघोषो गात्रवान्सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ॥ माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽ
पराजितः ॥१५॥ वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोन्नाद एव च ॥ महाशः पावनो वह्निर्मित्रविंदात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥
संग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् ॥ जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ १७॥ दीप्तिमांस्ताम्रत
प्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ॥ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः ॥ १८ ॥

जितः १० एते दश लक्ष्मणायाः आत्मजाः ॥ १५ ॥ वृकः १ हर्षः २ अनिलः ३ गृध्रः ४ वर्धनः ५ अन्नादः ६ महाशः ७ पावनः ८ वह्निः
९ क्षुधिः १० एते दश मित्रविंदात्मजाः ॥१६॥ संग्रामजित् १ बृहत्सेनः २ शूरः ३ प्रहरणः ४ अरिजित् ५ जयः ६ सुभद्रः ७ वामः ८
आयुः ९ सत्यकः १० एते दश भद्रात्मजाः ॥ १७ ॥ षोडशसहस्रस्त्रीणां मध्ये रोहिणी मुख्या ॥ तस्यास्ताम्रतप्ताद्याः दश पुत्राः अभवन् ।
प्रद्युम्नात रुक्मवत्यां महाबलोऽनिरुद्धोऽभूत् ॥१८ ॥

भोजकटे पुरे रुक्मी प्रद्युम्नाय रुक्मवतीं कन्यां ददौ । एतेषां पुत्रपौत्राः कोटिशो बभूवुः ॥ १९ ॥ राजोवाच । रुक्मी रिपुपुत्राय प्रद्युम्नाय कन्यां कथं प्रादात् यः कृष्णेन पराभवं प्राप्तः सन् हंतुं तं रंध्रं प्रतीक्षते । एतद् वद ।हे ब्रह्मन्।त्वादृशाः योगिनो भूतभविष्यद्वर्तमानं जानंति॥२०॥२१॥ श्रीशुक उवाच॥यदा स्वयंवरे रुक्मवत्याऽभिलषितः प्रद्युम्नो युधि राज्ञो निर्जित्य तां जहार॥२२॥रुक्मी पूर्ववैरं स्मरन्नपि स्वसुःप्रियं कुर्वन् सन्

पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन् नाम्ना भोजकटे पुरे॥ एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ॥ मातरः कृष्णजातानां
सहस्राणि च षोडश ॥ १९ ॥राजोवाच ॥ कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद् दुहितरं युधि ॥ कृष्णेन परिभूतस्तं हंतुं रंध्रं
प्रतीक्षते ॥ २० ॥ एतदाख्याहि मे विद्वन् द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥ अनागतमतीतं च वर्तमानमतींद्रियम् ॥ विप्रकृष्टं
व्यवहितं सम्यक् पश्यंति योगिनः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृतः स्वयंवरे साक्षादनंगोंगयुतस्तया ॥ राज्ञः समेतान्
निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ २२ ॥ यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ॥ व्यतरद् भागिनेयाय सुतां कुर्वन्
स्वसुः प्रियम् ॥ २३ ॥ रुक्मिण्यास्तनयां राजन् कृतवर्मसुतो बली ॥ उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल
॥२४ ॥ दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः ॥ रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया॥ जानन्नधर्मं तद्यौनं
स्नेहपाशानुबंधनः ॥ २५ ॥ तस्मिन्नभ्युदये राजन् रुक्मिणी रामकेशवौ ॥ पुरं भोजकटं जग्मुः सांबप्रद्युम्नकादयः
॥२६॥ तस्मिन् निवृत्त उद्वाहे कालिंगप्रमुखा नृपाः ॥ दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥ अनक्षज्ञो
ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् ॥ इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥

भागिनेयाय सुतां प्रादात्॥२३॥रुक्मिण्याः कन्यां चारुमतीं कृतवर्मसुतोबली परिणिन्ये॥२४॥रुक्मी बद्धवैरोऽपिभगिनीप्रियकाम्ययास्वपौत्रीं रोचनां दौहित्रायाऽनिरुद्धाय ददौ॥२५॥हे राजन् ! तस्मिन् विवाहे रामकृष्णाद्याःयादवाःभोजकटं पुरं जग्मुः॥२६॥विवाहे निवृत्ते सति गर्विष्ठाः कालिंगप्रमुखाः नृपाःरुक्मिणमूचुःहेराजन्।अयं रामोऽनक्षज्ञोस्ति।अतः एनमक्षैर्निर्जय॥२७॥इत्युक्तोरुक्मी बलमाहूयतेन सह क्रीडितवान्॥२८॥

---

१ विवाहम् ।

तत्र रामः शतं सहस्रमयुतं पणमाददे । पणं रुक्मी जिगाय । तदा कालिंगो दंतान् संदर्शयन् रामं प्राहसत् ॥२९ ॥ ततो रुक्मी लक्ष पणं जगृहे । तत्र बलो जिगाय रुक्मी त्वहं जितवानिति मिथ्याऽऽह ॥ ३० ॥ तदा क्रुद्धस्ताम्रलोचनो रामो दशकोटीः पणमाददे ॥३१॥ तं चाऽपि रामो धर्मेण जितवान् । तदा रुक्मी कपटमाश्रित्य मया जितं हे सभासदः । यूय ब्रूतेत्याह ॥ ३२ ॥ तदाऽऽकाशवाणी जगाद । रामेण धर्मतो वचनेनैव पणो जितः । रुक्मी मृषा वदति ॥ ३३ ॥ ततो दुष्टराजन्यप्रेरितो रुक्मी तां वाणीमनादृत्य रामं परिहसन् बभाषे ॥ ३४ ॥ अहो !

शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणम् ॥ तं तु रुक्म्यजयत् तत्र कालिंगः प्राहसद् बलम् ॥ दंतान् संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत् तद्धलायुधः ॥ २९ ॥ ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं तत्राजयद्बलः ॥ जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥ मन्युना क्षुभितः श्रीमान् समुद्र इव पर्वणि ॥ जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ॥ ३१ ॥ तं चापि जितवान् रामो धर्मेणच्छलमाश्रितः ॥ रुक्मी जितं मयात्रेमे वदंतु प्राश्निका इति ॥३२॥ तदाऽब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ॥ धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥३३॥तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः ॥ संकर्षणं परिहसन् बभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥ नवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ॥ अक्षैर्दीव्यंति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥ ३५ ॥ रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ॥ क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्णसंसदि ॥ ३६ ॥ कलिगराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ॥ दंतानपातयत् क्रुद्धो योऽहसद् विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७ ॥ अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ॥ राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥ निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ॥ रुक्मिणीबलयो राजन् स्नेहभंगभयाद् हरिः ॥ ३९ ॥

वनगोचराः गोपालाः यूयमक्षकोविदाः न । अक्षैर्बाणैश्च राजानः क्रीडंति ॥ ३५ ॥ एवं रुक्मिणा तिरस्कृतो रामः क्रुद्धः सन् परिघमुद्यम्य मंगलसभायां तं हत्वा ॥ ३६ ॥ कालिंगं दशमे पदे गृहीत्वा तस्य दंतानपातयत् ॥ ३७॥ततोऽन्ये राजानो रामपरिघेणाऽर्दिताः भिन्नांघ्रिबाहवो दुद्रुवुः ॥ ३८ ॥ रुक्मिणि श्याले हते सति हरिः रुक्मिणीबलयोः स्नेहभंगभयात् साध्वसाधु वा नाब्रवीत् ॥ ३९ ॥

पण

ततो वध्वा सहानिरुद्धं रथं समारोप्य रामकृष्णादयो भोजकटाद्द्वारकां ययुः॥४०॥इति श्रीभागवते दश०उत्त०चू० एकषष्टितमोऽध्यायः ॥६१॥
द्वियुक्षष्टितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनम् । कन्यया रममाणस्य बाणेन बहुबाहुना ॥१॥ अनिरुद्धोद्वहेऽन्यस्मिन् बाणयादवसंयुगे]। श्रीकृष्णः
श्रीहरं जित्वा बाणबाहूनथाच्छिनत्॥२॥राजो वाच ॥ हे ब्रह्मन् ! अनिरुद्धो बाणस्य तनयामूषामुपयेमे । तत्र कृष्णशंकरयोर्महद् युद्धं बभूव ।
तत् सर्वं कथयितुमर्हसि ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बलेः शतं पुत्राः तेषु बाणो ज्यैष्ठः आसीत् ॥ २ ॥ स दृढव्रतः शिवभक्तिरतः ॥ ३ ॥

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम्॥रामादयोभोजकटाद्दशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूद
नाश्रयाः ॥ ४० ॥ इति श्रीभाग॰महापु॰दशमस्कंधे उ॰ अनिरुद्धविवाहे रुक्मिवधो नामैकषष्टितमोऽध्यायः॥६१॥
राजोवाच ॥ बाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः ॥ तत्र युद्धमभूद् घोरं हरिशंकरयोर्महत् ॥ एतत् सर्वं महायोगिन्
समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥१॥श्रीशुक उवाच॥ बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः॥येन वामनरूपाय हरयेऽदायि
मेदिनी॥२॥तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा॥मान्यो वदान्यो[1] धीमांश्च सत्यसंधो दृढव्रतः॥३॥शोणिताख्य
पुरे रम्ये स राज्यमकरोत् पुरा॥तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव तेऽमराः॥सहस्रबाहुर्वाद्येन तांडवेऽतोषयन्मृडम्॥४॥
भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः॥वरेणच्छंदयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥५ ॥ स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं
वीर्यदुर्मदः॥किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदांबुजम् ॥६॥नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम्॥पुंसामपूर्णकामा
नांकामपूरामरांघ्रिपम्[2]॥७॥दोस्सहस्रं त्वया दत्तपरं भाराय मेऽभवत्॥त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम्॥८॥

शोणितपुरे राज्यं चकार तस्य शिवप्रसादेन देवाः किंकरा इवाऽऽसन् । स च तपसा प्राप्तसहस्रबाहुः सन् तांडवे शिवं तोषयामास ॥ ४ ॥ ततो
भक्तवत्सलः शिवो वरं वरयेत्याह । तदा स तं शिवं पुररक्षार्थं वव्रे ॥ ५ ॥ बाणः एकदा वीर्यदुर्मदः सन् किरीटेन तत्पदांबुजं स्पृशन् जगाद ॥
॥६॥हे महादेव ! सर्वेश्वरं त्वां नमस्ये॥७॥मह्यं भुजसहस्रं त्वया दत्तम् । परंतु मे भाराय यतस्त्रिलोक्यां त्वां विना सहयोद्धारं न लभे ॥ ८ ॥

---

[1] दानशौंडः । [2] कल्पवृक्षम् ।

हे आद्य ! अहं कण्डूत्या पूर्णैर्भुजैः पर्वतान् चूर्णयन् दिग्गजानगच्छम् । तेऽपि भीताः सन्तो संदुद्रुवुः ॥ ९ ॥एवं तद्वचः श्रुत्वा क्रुद्धः शंकरः
आह । हे मूढ ! यदा तव केतुर्भज्यते तदा मत्सदृशेन त्वद्दर्पघ्नं युद्धं भवेत्॥१०॥इत्याकर्ण्य बाणो हृष्टः सन् गृहं प्राप्य तत्कालं प्रतीक्षन् तस्थौ
॥ ११ ॥ तस्योषा नाम कन्याऽऽसीत् । साऽनिरुद्धेन सह स्वप्ने रतिं प्राप ॥ १२ ॥ ततः सा स्वप्ने एव कांतमपश्यन्ती हे कांत ! त्वं क्वासि
क्वासि इति वादिनी समुत्तस्थौ ॥ १३ ॥ तदा बाणस्य मन्त्री कुम्भांडः तत्सुता चित्रलेखोषां पप्रच्छ॥ १४ ॥ हे सुभ्रूः ! त्वं कं मृगयसे । तव

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ॥ आद्याऽयां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवा
न्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ॥ त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥१०॥ इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप॥
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनाशनं कुधीः॥११॥तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम्॥कन्याऽलभतकांतेन
प्रागदृष्टश्रुतेन च ॥१२॥ सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कांतेति वादिनी ॥ सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता
भृशम्॥ १३ ॥बाणस्य मन्त्री कुंभांडश्चित्रलेखा च तत्सुता ॥ सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥
कं त्वं मृगयसे सुभ्रूः कीदृशस्ते मनोरथः ॥ हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥१५ ॥ ऊषोवाच ॥ दृष्टः कश्चि
न्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ॥ पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयंगमः ॥ १६ ॥ तमहं मृगये कांतं पाययित्वाऽ
धरं मधु ॥ क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥१७॥ चित्रलेखोवाच ॥ व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां
यदि भाव्यते ॥ तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १८ ॥

मनोरथः कः । हे राजकन्ये ! अद्यापि तव भर्तारं न पश्यामि ॥ १५ ॥ ऊषोवाच ॥ हे सखि ! मया स्वप्ने कश्चित् श्यामः कमलनेत्रः पीत
वासाः नरश्रेष्ठो दृष्टः ॥ १६ ॥ स मां मधुराधरं पाययित्वा दुःखाब्धौ क्षिप्त्वा क्वापि गतः । तं मृगये ॥ १७ ॥ चित्रलेखोवाच ॥ हे सखि तव
दुःखं हरामि यस्तव मनोहर्ता स त्रैलोक्यं यदि स्यात् तर्हि तमानेष्ये ॥ १८ ॥

---

१ नाशनम् ।

इत्युक्त्वा देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगदैत्यविद्याधरयक्षमनुजान् यथावत् पटे लिलेख ॥ १९ ॥ मनुजानां मध्ये वृष्णीन् रामकृष्णौ प्रद्युम्नमनिरुद्धं च लिलेख ॥ २० ॥ अनिरुद्धं वीक्ष्य लज्जयाऽवाङ्मुखी सती सोऽसाविति प्राह ॥२१॥ ततश्चित्रलेखा तं कृष्णस्य पौत्रं ज्ञात्वाऽऽकाशमार्गेण द्वारकां गत्वा ॥२२॥ तत्र पर्यंके सुप्तमनिरुद्धं योगमायया गृहीत्वा शोणितपुरमानीय सख्यैः प्रियं दर्शयामास ॥ २३ ॥ ऊषा तं विलोक्य

इत्युक्त्वा देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यविद्याधरान् यक्षान्मनुजांश्च यथाऽलिखत्॥१९॥मनुजेषु च सा वृष्णीन्
शूरमानकदुंदुभिम ॥ व्यलिखद् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता॥ २०॥अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवा
ङ्मुखी ह्रिया ॥ सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ॥ २१ ॥ चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी॥
ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ २२ ॥ तत्र सुप्तं सुपर्यंके प्राद्युम्निं योगमास्थिता॥गृहीत्वा शोणित
पुरं सख्यै प्रियमदर्शयत्॥२३॥सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना॥दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभी रेमे प्राद्युम्निना समम्
॥२४॥परार्ध्यवासस्स्रग्गंधधूपदीपासनादिभिः ॥ पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः ॥ २५ ॥ गूढः कन्यापुरे
शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया ॥ नाहर्गणान् स बुबुधे ऊषयाऽपहृतेंद्रियः ॥ २६ ॥ तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्र
ताम् ॥ हेतुभिर्लक्षयांचक्रुराप्रीतां[1] दुरवच्छदैः[2] ॥ २७ ॥ भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ॥ विचेष्टितं लक्षयामः
कन्यायाः कुलदूषणम् ॥ २८॥अनपायिभिः[3]रस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ॥ कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे
॥२९ ॥ ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ॥ त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद् यदूद्वहम् ॥ ३० ॥

मुदितानना सती स्वगृहेऽनिरुद्धेन सह रेमे॥२४॥ अनिरुद्धो वासस्स्रग्गंधभोजनादिभिः सेवया चाऽर्चितः ऊषया रममाणः सन् दिनसमूहान् न बुबुधे ॥ २५ ॥ २६ ॥ ततः सेवकास्तां यदुवीरेण भुज्यमानां हेतुभिर्ज्ञात्वा ॥ २७ ॥ राजानमकथयन्। हे राजन् ! तव कन्यायाः कुलदूषणं विरुद्धाचरणं लक्षयामः। तत् कुतः इति न जानीमः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ततस्तच्छ्रुत्वा बाणो व्यथितः सन् कन्यागृहं गत्वाऽनिरुद्धं ददर्श ॥३०॥

---

१ अतिहृष्टाम् । २ छादयितुमशक्यैः। ३ अप्रमत्तैः ।

तत्र कामात्मजं भुवनैकसुंदरं श्यामं पीतवाससं कुंडलयुतम् ॥ ३१ ॥ ऊषया सहाऽऽक्षैः क्रीडंतं मालां बाह्वोर्मध्ये दधानं तं वीक्ष्य विस्मितो बभूव ॥ ३२ ॥ ततोऽनिरुद्धः ससैन्यं तं दृष्ट्वा परिघमुद्यम्य तस्थौ ॥ ३३ ॥ जेतुमिच्छया प्रसर्पतस्तान् जघान । ते हन्यमाना भवनाद् विनिर्गताः संतः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥ तदा बाणः कुपितः सन् तं नागपाशैर्बबंध । ततस्तं बद्धं दृष्ट्वोषा रुरोद ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते द० उ०

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशंगांबरमंबुजेक्षणम् ॥ बृहद्भुजं कुंडलकुंतलत्विषा स्मितावलोकेन च मंडिताननम् ॥ ३१ ॥ दीप्यंतमक्षैः प्रिययाऽभिनृम्णया[1] तदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजम् ॥ बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ ३२॥ स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनेकैरवलोक्य[2] माधवः ॥ उद्यम्य मौर्वं[3] परिघं व्यवस्थितो यथांऽतको दंडधरो जिघांसया ॥ ३३ ॥ जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ॥ ते हन्यमाना भवनाद् विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४॥ तं नागपाशैर्बलिनंदनो बली घ्नंतं स्वसैन्यं कुपितो बबंध ह ॥ ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिर्षीत्[4] ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे अनिरुद्धबन्धो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२॥ श्रीशुक उवाच ॥ अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बंधूनां च भारत ॥ चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥ नारदात् तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ॥ प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥ प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः सांबोऽथ सारणः ॥ नंदोपनंदभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥

चू० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ त्रियुक्षष्टितमे चाथ बाणयादवसंगरे । स्तुतिर्ज्वरेण रुद्रेण बाणबाहुभिदो हरेः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् । ततोऽनिरुद्धस्याऽदर्शनेन शोचतां ज्ञातीनां द्वारकायां चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुः ॥ १ ॥ एकदा नारदाद् बद्धस्याऽनिरुद्धस्य वार्तां तत्कृतं युद्धादिकं च श्रुत्वा वृष्णयः शोणितपुरं ययुः ॥ २ ॥ ते प्रद्युम्नसात्यकिसांबभद्रनंदादयः ॥ ३ ॥

---

[1] सर्वमंगल्यया । [2] उद्यतशस्त्रैः । [3] मुरुर्लोहविशेषः तन्निर्मितम् । [4] अरोदीत् ।

द्वादशाऽक्षौहिणीसैन्यैः समंताद्बाणनगरं रुरुधुः॥४॥ततो बाणो भज्यमानपुरोद्यानादिकं वीक्ष्य ससैन्यो ययौ॥५॥तदा बाणार्थे शिवः ससुतैः प्रमथगणैर्वृतःसन्वृमषारुह्य संग्राम आगत्य रामकृष्णाभ्यांयुयुधे॥६॥तदाऽद्भुतं रोमहर्षणं युद्धमासीत्।तत्र कृष्णशंकरयोः प्रद्युम्नकार्तिकेययोः ७॥ कुम्भांडकूपकर्णाभ्यां बलस्य।सांबस्य बाणपुत्रेण सात्यकेर्बाणेन सह युद्धमासीत्॥८॥तदाब्रह्मादयोदेवा गंधर्वादयश्च विमानैर्युद्धं द्रष्टुमागमन् ९॥

अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो दिशम् ॥ रुरुधुर्बाणनगरं समंतात सात्वतर्षभाः ॥४॥ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ॥ प्रक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥ बाणार्थे भगवान् रुद्रः ससुतैः प्रमथैर्वृतः ॥ आरुह्य नंदिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥ आसीत सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ कृष्णशंकरयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥ कुम्भांडकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ॥ सांबस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥ ब्रह्मादयः सुराधीशाः मुनयः सिद्धचारणाः ॥ गंधर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥९॥ शंकरानुचराञ्शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ॥ डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥ १०॥ प्रेतमातृपिशाचांश्च कूष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् ॥ द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥११॥ पृथग्विधानि प्रायुंक्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ॥ प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२॥ ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम ॥ आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १३ ॥ मोहयित्वा तु गिरिशं जृंभणास्त्रेण जृंमितम् ॥ बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४॥ स्कंदः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ॥ असृग्विमुंचन् गात्रेभ्यः शिखिनाऽपाक्रमद्रणात् ॥ १५॥

ततः श्रीकृष्णःशंकरानुचरान् भूतप्रमथगुह्यकडाकिनीप्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसादीन् बाणैर्द्रावयामास॥ १०॥ ११॥तदाशिवःकृष्णायपृथग्विधान्यस्त्राणि योजयामास।तानिभगवान्प्रत्यस्त्रैःशमयामास॥ १२॥ब्रह्मास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रम्।वायव्यस्य पार्वतम्॥आग्नेयस्य पार्जन्यम्।पाशुपतास्त्रस्य नारायणास्त्रम् ॥१३॥ततः कृष्णो जृंभणास्त्रेण शिवं मोहयित्वा गदेषुभिर्बाणस्य सेनां जघान॥ १४॥स्कंदःप्रद्युम्नबाणैःपीडितः सन्रक्तंविमुंचन्रणादपाक्रमत् १५

---

१ मयूरेण वाहनेन सह ।

कुंभांडकूपकर्णौ मुसलार्दितौ सन्तौ पेततुः । तदा बाणसैन्यानि दुद्रुवुः ॥१६॥ ततो बाणः स्वसैन्यं पलायमानं दृष्ट्वा युद्धे सात्यकिंहित्वाकृष्ण
मभ्यद्रवत् ॥ १७ ॥ बाणः पञ्चशतानि धनूंष्याकृष्य युगपदेकैकस्मिन् द्वौद्वौ शरौ संदधे ॥१८॥ हरिस्तानि धनूंषि युगपत् छित्त्वा सारथिं रथ
मश्वांश्च हत्वा शंखनादं चकार ॥ १९ ॥ तदा बाणस्य माता कोटरानाम्नी पुत्रप्राणरक्षणार्थं नग्ना सती कृष्णस्याग्रेऽवतस्थे ॥ २० ॥ कृष्णस्तां

कुंभांडः कूपकर्णश्च पेततुर्मुसलार्दितौ ॥ दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥ विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा
बाणोऽत्यमर्षणः ॥ कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥१७॥ धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पंचशतानि वै ॥
एकैकस्मिञ्छरौ द्वौद्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥१८ ॥ तानि चिच्छेद भगवान् धनूंषि युगपद्धरिः॥सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा
शंखमपूरयत ॥ १९ ॥ तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ॥ पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥
ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन् गदाग्रजः ॥ बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाऽविशत् पुरम् ॥२१॥ विद्राविते भूतगणे
ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥ अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥ २२ ॥ अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृज
ज्ज्वरम् ॥ माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥ २३ ॥ माहेश्वरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलार्दितः ॥ अलब्ध्वाऽ
भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयतांजलिः ॥ २४॥ ज्वर उवाच ॥ नमामि त्वाऽनं
तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ॥ विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत् तद्ब्रह्म ब्रह्मलिंगं[1] प्रशांतम् ॥२५ ॥

नग्नां निरीक्ष्य तिर्यङ्मुखो बभूव । तावद्विरथो बाणः पुरमाविशत् ॥ २१ ॥ एवं भगवता भूतगणे विद्राविते सति शैवो ज्वरः कृष्णमभ्यपद्यत
॥ २२ ॥ अथ कृष्णस्तं ज्वरं दृष्ट्वा शीतज्वरं ससर्ज । ततस्तौ ज्वरौ युयुधाते ॥ २३ ॥तदा वैष्णवज्वरेण पीडितः शैवज्वरो भीतः सन् कृष्णं
तुष्टाव ॥ २४ ॥ ज्वर उवाच ॥ हे भगवन् ! अनंतशक्तिं परेशं सर्वात्मानं त्वां नमामि ॥ २५ ॥

---

[1] ब्रह्मणा वेदेन लिंग्यते द्योत्यत इति ।

कालादिकं सर्वं त्वन्माययैव । अतस्तन्नाशकं त्वां भजे ॥ २६ ॥ मत्स्याद्यवतारैर्देवादीन् पालयसि । एतत् तव जन्म भूमेर्भारहरणाय ॥२७॥ हे विभो । तव शीतज्वरेण तप्तोऽस्मि । यावत्त तवांघ्रिमूलं नो सेवेरन् तावद्द देहिनां तापो युक्तः । सेवायां प्रवृत्तानां त्वत्तो भयं न भवेत्॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे त्रिशिरः । तुभ्यं प्रसन्नोऽस्मि । तव मज्ज्वराद् भयं व्येतु । यो नौ संवादं स्मरति तस्य त्वत्तो भयं न भवेत् ॥ २९ ॥

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं[1] क्षेत्रं[2] प्राण आत्मा[3] विकारः[4] ॥ तत्संघातो[5] बीज[6]रोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं[7] प्रपद्ये ॥२६॥ नानाभावैर्[8]लीलयैवोपपन्नैर्देवान्न साधून्न लोकसेतून्न बिभर्षि ॥ हंस्युन्मार्गान्[9] हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्त ते भारहाराय भूमेः ॥२७॥ तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शांतोग्रेणात्युल्वणेन ज्वरेण ॥ तावत्त तापो देहिनां तेंऽघ्रिमूल नो सेवेरन् यावदाशाऽनुबद्धाः ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद् भयम् ॥ यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्दनम् ॥३०॥ ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ॥ मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥३१॥ तस्याऽस्यंतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ चिच्छेद भगवान् बाहून् शाखा इव वनस्पतेः ॥ ३२ ॥ बाहुषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ॥ भक्तानुकंप्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ॥ ३३॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ॥ यं पश्यंत्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥

इत्याकर्ण्य शैवज्वरोऽच्युतं प्रणम्य गतः बाणस्तु रथमारूढः सन् योद्धुं कृष्णं जगाम ॥ ३० ॥ ततो बाणः कृष्णे बाहुसहस्रेण बाणान् मुमोच ॥ ३१ ॥ कृष्णश्चक्रेण वनस्पतेः शाखा इव तस्य बाहूंश्चिच्छेद ॥ ३२ ॥ तदा भक्तानुकंपी शिवः कृष्णसमीपमागम्य बभाषे ॥ ३३ ॥ रुद्र उवाच । त्वं परं ब्रह्मासि । अमलात्मानः केवलं यं पश्यंति ॥ ३४ ॥

---

[1] भूतसूक्ष्माणि । [2] शरीरम् । [3] अहंकारः । [4] एकादशेंद्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः । [5] लिंगदेहः । [6] अंकुरः । [7] तस्य निषेधः अपोहो यस्मिस्तं त्वाम् । [8] मत्स्याद्यवतारैः । [9] क्षिपतः ।

(अतो विराड्रूपेण स्तौति) यस्य नभो नाभिः । अग्निर्मुखम् । अंबु रेतः । द्यौः शीर्षम् । दिशः कर्णौ । भूः पादौ । चंद्रो मनः । अर्को नेत्रे । अहं शिवोऽहंकारः । समुद्रो जठरम् । इंद्रो बाहुः ॥ ३५ ॥ औषधयो रोमाणि । मेघाः केशाः । ब्रह्मा बुद्धिः । प्रजापतिमेढ्रम् । धर्मो हृदयम् । स भवान् लोककल्पः पुरुषोऽस्ति ॥ ३६ ॥ विराड्रूपस्य तवाऽयमवतारो धर्मरक्षणाय जगतश्च कल्याणाय वर्तते ॥ ३७ ॥ त्वमेक आद्योऽ

नाभिर्नभोग्निर्मुखमंबु रेतो द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरंघ्रिरुर्वी ॥ चंद्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं
भुजेंद्रः ॥३५॥ रोमाणि यस्यौषधयोंऽबुवाहाः केशा विरिंचो धिषणा विसर्गः ॥ प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै
भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥ तवावतारोऽयमकुंठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय[1] ॥ वयं च सर्वे भवतानु
भाविता विभावयामो[2] भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः[3] स्वदृग्घेतुरहेतुरीशः ॥ प्रतीयसेऽ
थापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥३८॥ यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च संच
काशित ॥ एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च[4] भूमन् ॥३९॥ यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ॥
उन्मज्जंति निमज्जंति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥४०॥ देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेंद्रियः ॥ यो नाद्रियेत त्वत्पादौ
स शोच्यो ह्यात्मवंचकः ॥४१॥ यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ॥ विपर्ययेंद्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं
त्यजन् ॥४२ ॥ अहं ब्रह्माऽथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ॥ सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥ ४३ ॥

द्वितीयः स्वमायया सर्वविषयप्रकाशनाय प्रतीयसे ॥ ३८ ॥ हे भगवन् ! त्वमहंकारेण छादितोऽपि सत्त्वादीन् प्रकाशयसि ॥ ३९ ॥ यन्माया मोहिताः पुत्रादिषु प्रसक्ता दुःखसागरे उन्मज्जंति निमज्जंति ॥ ४० ॥ इमं नृदेहं लब्ध्वा यस्त्वत्पादौ नाद्रियेत स शोच्यः ॥ ४१ ॥ य ईश्वरं विसृजते सोऽमृतं त्यक्त्वा विषं भक्षयति ॥ ४२ ॥ अतोऽहं ब्रह्माद्याश्च त्वां प्रपन्नाः ॥ ४३ ॥

---

[1] अभ्युदयाय । [2] पालयामः । [3] शुद्धः । [4] जीवान् ।

ततः कृष्णो राज्ञः शिक्षयन् स्वजनं प्राह ॥ ३१ ॥ भो जनाः ! ब्रह्मस्वं किंचिदपि तेजस्विनोपि वह्नेर्दुर्जरं बत । राज्ञां किमुत ॥ ३२ ॥ किंच । अहं हालाहलं विषं न मन्ये । यतस्तस्य प्रतिक्रियाऽस्ति । ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तम् अस्य प्रतिक्रिया भुवि नास्ति ॥ ३३ ॥ विषं भक्षणकर्तारं हिनस्ति । अग्निरद्भिः शाम्यति । इदं तु समूलं कुलं दहति॥ ३४ ॥ अनुज्ञां विना ब्रह्मस्वं भुक्तं चेत् त्रिपुरुषं हंति।राजाश्रयतो हठाद्भुक्तं चेत् दश पूर्वान् दशाऽपरान् पुरुषान् हंति ॥ ३५ ॥ ये राजानो ब्रह्मस्वमिच्छंति तेऽज्ञाः आत्मपातं न पश्यंति ॥ ३६ ॥ हृतवृत्तीनां विप्राणां

कृष्णः परिजनं प्राह भगवान् देवकीसुतः ॥ ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन्॥ ३१ ॥दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ॥ तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ ३२॥नाह हालाहल मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया॥ ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिभुवि ॥ ३३ ॥हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ॥ कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं भुक्तं हंति त्रिपूरुषम् ॥ प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान् दशापरान् ॥ ॥ ३५ ॥ राजानो राजलक्ष्म्याऽन्धा नात्मपातं विचक्षते ॥ निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः॥२६॥गृह्णन्ति यावतः पांसून् क्रंदतामश्रुबिंदवः॥ विप्राणां हृतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुंबिनाम्॥३७॥राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्दान् निरंकुशाः॥कुंभीपाकेषु पच्यंते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः॥३९॥ न मे ब्रह्मधनं भूयाद् यद् गृध्वाल्पायुषो नराः ॥ पराजिताश्च्युता राज्याद्भवंत्युद्वेजिनोऽहयः ॥ ४० ॥ विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ॥ घ्नंतं बहुशपंतं वा नमस्कुरुत नित्यशः॥४१॥

क्रंदतां सतामश्रुबिंदवो यावतः पांसून् गृह्णन्ति तावतोऽब्दान् ब्रह्मस्वहारिणः कुंभीपाकेषु पच्यंते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ यः स्वदत्तां वा परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत् स षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां कृमिर्जायते ॥ ३९ ॥ अतो मे ब्रह्मस्वं मा भूत् । नृपास्तद्धनमभिकांक्ष्य स्वल्पायुषो राज्यभ्रष्टाः पराजिताश्च भवंति ॥ ४० ॥ हे मामकाः ! कृतागसमपि घ्नंतं बहु शपंतं विप्रं नमस्कुरुत ॥ ४१ ॥

अहं यथा नमामि तथा यूयं नमत । यो न नमेत् स मत्तो दंडभाक् स्यात् ॥४२॥ अपहृतं ब्रह्मस्वं हर्तारमधः पातयति । अजानंतं नृगं ब्राह्मणं गौरिव ॥ ४३ ॥ भगवानेवं विश्राव्य निजमंदिरं विवेश ॥ ४४ ॥ इति श्रीभा० द० उ० चू० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥ पंचषष्टितमे रामश्चक्रे गोकुलमागतः । रममाणस्तु गोपीभिः कालिंद्याकर्षणं मदात् ॥ १ ॥ रामस्य चरितं चित्रं कालिंद्याकर्षणादि यत् ॥ पौंड्रकांतादि कृष्णस्य पृथगुक्तमतः परम् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! बलरामः सुहृद्दिदृक्षया रथमास्थितः सन् गोकुलं ययौ ॥ १ ॥ ततो गोपगोपीभिरा

यथाहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः ॥ तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दंडभाक् ॥ ४२॥ ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः ॥ अजानंतमपि ह्येनं नृग ब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥ एवं विश्राव्य भगवान् मुकुन्दो द्वारकौकसः ॥ पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमंदिरम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे नृगोपाख्यानं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्रथमास्थितः ॥ सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥ परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ॥ रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनंदितः ॥२॥ चिरं नः पाहि दाशार्ह सानुजो जगदीश्वरः ॥ इत्यारोप्यांकमालिंग्य नेत्रैःसिषिचतुर्जलैः ॥३॥ गोपवृद्धांश्च विधिवद्यविष्ठैरभिवंदितः ॥ यथावयो यथासख्यं यथासंबंधमात्मनः ॥ ४ ॥ समुपेत्याथ गोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः ॥ विश्रांतं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥५॥ पृष्टाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गदया गिरा ॥ कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः[2] ॥ ६ ॥ कच्चिन्नो बांधवा राम सर्वे कुशलमासते ॥ कच्चित् स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ॥७ ॥

लिंगितो रामः पितरौ प्रणतवान् । ततस्तावाशिषं दत्त्वोचतुः ॥ २ ॥ हे दाशार्ह ! सानुजो नश्चिरं पाहि । इत्युक्त्वांकमारोप्याऽऽलिंग्य तं नेत्रोदकैः सिषिचतुः ॥ ३ ॥ ततो रामो गोपवृद्धान् नत्वा कनिष्ठैर्वंदितः ॥ ४ ॥ ततो गोपालान् हास्यहस्तग्रहादिभिः समुपेत्य कुशलं पप्रच्छ । ते च रामं यादवेषु कुशलं पप्रच्छुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ हे राम ! सर्वे बांधवाः कुशलमासते कच्चित् । यूयं न स्मरथ किम् ॥ ७ ॥

---

१ कृष्णप्राप्त्यर्थम् । २ त्यक्तसर्वविषयाः ।

किंच । भवद्भिः कंसो हतः । सुहृज्जना मुक्ताः।रिपून् निर्जित्य यूयं दुर्गं श्रिताः ।एतद् दिष्ट्या॥८॥ततो गोप्यो हसंत्यः सत्यः पप्रच्छुः।हे राम ! स्त्रीजनवल्लभः कृष्णः सुखमास्ते किम् ॥९॥ तथा मातापितरौ स्मरति किम् । अस्माकं सेवामनुस्मरति किम् ॥१०॥ हे राम ! यदर्थं वयं पतिं पुत्रादीन् स्वजनान् त्यक्तवत्यस्ता नः सद्यस्त्यक्त्वा गतः । स्त्रीभिस्तादृशं भाषितं कथं न श्रद्धीयेत॥११॥१२॥तस्य कृतघ्नस्य वचः पुरस्त्रियः

दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः ॥ निहत्य निर्जित्य रिपून् दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ॥ ८॥ गोप्यो हसंत्यः पप्रच्छु रामसंदर्शनादृताः ॥ कच्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥ कच्चित्स्मरति वा बंधून् पितरं मातरं च सः ॥ अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ॥ अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः ॥१०॥ मातरं पितरं भ्रातॄन् पतीन् पुत्रान् स्वसॄरपि॥ यदर्थेऽजहिम दाशार्ह दुस्त्यजान् स्वजनान् प्रभो ॥११ ॥ ता नः सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ॥ कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम्॥१२॥कथं नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः ॥ गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुंदरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुरः॥ १३ ॥ किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः॥ यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः॥१४॥ इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारु वीक्षितम् ॥ गतिं प्रेमपरिष्वंगं स्मरंत्यो रुरुदुः स्त्रियः॥ १५॥ संकर्षणस्ताः कृष्णस्य संदेशैर्हृदयंगमैः ॥ सांत्वयामास भगवान् नानाऽनुनयकोविदः ॥ १६ ॥ द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च ॥ रामः क्षपासु भगवान् गोपीनां रतिमावहन् ॥ १७॥ पूर्णचंद्रकलामृष्टे कौमुदीगंधवायुना ॥ यमुनोपवने रेमे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः॥१८॥

कथं गृह्णंति ॥ १३ ॥ हे गोप्यः ! तत्कथया नः किम् । अपराः कथा कथयत । यथास्माभिर्विना तस्य कालो याति तथैव तेन विनाऽस्माकम् (परंतु तस्य सुखेन अस्माकं दुःखेनेति विशेषः) ॥ १४ ॥ एवं कृष्णस्य चरितं स्मृत्वा स्त्रियो रुरुदुः ॥१५॥ तदा रामः कृष्णस्य संदेशैस्ताः सांत्वयामास ॥१६॥तत्र चैत्रवैशाखौ द्वौ मासौ वसन् सन् रामो रात्रिषु स्त्रीगणैर्वेष्टितः सन् यमुनोपवने पूर्णचंद्रोदये सति रेमे ॥ १७॥ १८॥

---

१ कुमुद्वती ।

तदा वरुणप्रेषिता वारुणी देवी वृक्षकोटरात् पतंती स्वगंधेनाऽध्यवासयत् ॥ १९ ॥ बलस्तं गंधमाघ्राय तत्र गतः सन् स्त्रीभिः सह मदिरां पपौ ॥ २० ॥ ततो मदविह्वललोचनः स्त्रीभिर्गीतचरितो रामो वनेषु व्यचरत्॥ २१ ॥ एककुंडलो वैजयंत्या मालया मत्तः स्वेदबिंदुना भूषितं मुखं बिभ्रत् सन् ॥ २२ ॥ जलक्रीडार्थं यमुनामाजुहाव । ततो मत्तोऽयमिति ज्ञात्वा तस्य वाक्यमनादृत्याऽनागतां तां हलाग्रेणाऽऽकृष्य क्रोधेनाह ॥ २३ ॥ हे पापे ! मामवज्ञाय नायासि । अतो हलाग्रेण कामचारिणीं त्वां शतधा करिष्यामि ॥ २४ ॥ हे नृप ! एवं निर्भर्त्सिता यमुना

वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात्॥ पतंती तद्वनं सर्वं स्वगंधेनाध्यवासयत्॥१९॥तं गंधं मधुधारया वायुनोपहृतं बलः ॥ आघ्रायोपागतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥ २०॥उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः॥वनेषु व्यचरत् क्षीबो मदविह्वललोचनः ॥२१॥ स्रग्व्येककुंडलो मत्तो वैजयंत्या च मालया॥बिभ्रत्स्मितमुखांभोजं स्वेदप्रालेयभूषितम् ॥२२॥स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ॥ निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ॥ अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह॥२३॥ पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाऽऽहुता ॥ नेष्ये त्वां लांगलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥२४॥ एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनंदनम् ॥ उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥२५॥ राम राम महाबाहो न जाने तव विक्रमम् ॥यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते॥२६॥परं भावं भगवतो भगवन् मामजानतीम्॥मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन् प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥२७॥ ततो व्यमुंचद् यमुनां याचितो भगवान् बलः ॥ विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥ २८ ॥कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायासितांबरे॥भूषणानि महार्हाणि ददौ कांतिः शुभां स्रजम् ॥ २९॥वसित्वा वाससी नीले मालामामुच्य कांचनीम् ॥ रेजे स्वलंकृतो लिप्तो माहेंद्र इव वारणः ॥३०॥

भीता सती नत्वा तं जगाद । २५ ॥ हे राम ! तव विक्रमं न जाने । यस्य शेषाख्येनैकांशेन पृथिवी धृता ॥२६॥ हे भक्तवत्सल ! तव वीर्यमजानतीं मां मोक्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ एवं याचितो रामो यमुनां विसृज्य स्त्रीभिः सह जले क्रीडित्वा बहिर्ययौ ॥ २८ ॥ तदा लक्ष्मीस्तस्मै नीलांबरे भूषणानि मालां च ददौ ॥ २९ ॥ ततो रामो नीले वाससी परिधाय स्रक्चंदनादिरलंकृतः सन् शुशुभे ॥ ३० ॥

हे नृप ! अद्यापि यमुना बलस्य वीर्यं सूचयन्तीव दृश्यते ॥ ३१ ॥ एवं व्रजे रममाणस्य रामस्य सर्वा निशा एकेव याताः ॥३२॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चूर्णिकायां पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ षड्युक्षष्टितमे काशीं गत्वाऽहन्पौंड्रकं हरिः ॥ तन्मित्रं च ततो वृत्तं सुदक्षिणवधादिकम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! रामे व्रजं गते सति पौंड्रकोऽहं वासुदेव इति दूतं प्राहिणोत् ॥ १ ॥ त्वं वासुदेवो जगत्पतिरवतीर्ण इत्यज्ञैः प्रोत्साहित आत्मानं कृष्णं मेने ॥ २ ॥ बालैर्नृपत्वेन क्रीडायां कल्पितो बाल इव कृष्णाय दूतं प्राहिणोत् ॥३॥ दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायां स्थितं कृष्णं राजसंदेशं जगाद ॥ ४ ॥ अहं वासुदेव एक एव न चापरः । अतस्त्वं मिथ्याभिधां त्यज ॥ ५॥ अस्मच्चिह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि तानि त्यक्त्वा मां शरणमेहि । नो चेद् युद्धं देहि ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं तत्कत्थनं श्रुत्वोग्रसेनादय उच्चैर्जहसुः ॥७॥ ततः परिहासकथामनु दूतं कृष्ण आह । हे मूढ ! मच्चिह्नानि त्वयि प्रक्षेप्स्यामि ॥ ८ ॥

अद्यापि दृश्यते राजन् यमुना कृष्टवर्त्मना ॥ बलस्यानंतवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥३१ ॥ एवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो व्रजे ॥ रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तराध बलदेवविजये यमुनाकर्षणं नाम पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥६५॥ श्रीशुक उवाच॥नन्दव्रजं गते रामे करूषाधिपतिर्नृप ॥ वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥१॥ त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ॥ इति प्रस्तोभितो बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥ दूतं च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ॥ द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोऽबुधः ॥ ३ ॥ दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसन्देशमब्रवीत् ॥ ४ ॥ वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः ॥ भूतानामनुकम्पार्थं त्वं तु मिथ्याऽभिधां त्यज ॥५ ॥ यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद् बिभर्षि सात्वत ॥ त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवम् ॥६॥ श्रीशुक उवाच ॥ कत्थनं तदुपाकर्ण्य पौंड्रकस्याल्पमेधसः ॥ उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥ उवाच दूतं भगवान् परिहासकथामनु ॥ उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यस्त्वमेवं विकत्थसे ॥ ८ ॥

हे अज्ञ ! युद्धे हतस्त्वं कंकगृध्रवटैर्वेष्टितः सन् शुनां शरणं भविष्यसि ॥ ९ ॥ ततो दूतस्तं संदेशं सर्वं स्वामिने कथयामास । कृष्णोपि रथमास्थाय काशीं जगाम ॥ १० ॥ तदा पौंड्रकोपि तस्योद्योगं ज्ञात्वाऽक्षौहिणीभ्यां संयुक्तः सन् पुराद् निश्चक्राम ॥ ११ ॥ तस्य पृष्ठतो रक्षकः काशीपतिरन्वयात् । कृष्णश्च तथाऽवस्थितं पौंड्रकमपश्यत् ॥ १२ ॥ तदा हरिः शंखचक्रगदाशार्ङ्गयुतं कौस्तुभवनमालाभ्यां भूषितम् ॥ १३ ॥

मुखं तदपिधायाज्ञ [1]कंकगृध्रवटैर्वृतः ॥ शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥ इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ॥ कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥ १० ॥ पौंड्रकोपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ॥ अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतम् ॥ ११ ॥ तस्य काशीपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृप ॥ अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत् पौंड्रकं हरिः ॥१२॥ शंखार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् ॥ बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥ १३ ॥ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् ॥ अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितम् ॥ यथा नटं रंगगतं विजहास भृशं हरिः ॥१५॥ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः ॥ असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥१६॥ कृष्णस्तु तत पौंड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमत् ॥ गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगांते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥ १७ ॥ आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणाऽवखंडितैः ॥ बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥ अथाह पौंड्रकं शौरिर्भोभो पौंड्रक यद्भवान् ॥ दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥

पीतवाससं कृत्रिमगरुडध्वजं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ १४ ॥ एतादृशं कृत्रिमवेषेण स्वसदृशं पौंड्रकं दृष्ट्वा जहास ॥ १५ ॥ शत्रवः शूलगदापरिघशक्त्यृष्टिप्रासतोमरासिबाणैः कृष्णं प्राहरन् ॥ १६ ॥ कृष्णस्तु पौंड्रककाशिराजयोश्चतुर्विधं सैन्यं गदासिचक्रेषुभिः पीडयामास ॥ १७ ॥ तदा रणस्थानं चक्रेण खंडितैः रथाश्वगजपत्तिभी रेजे ॥ १८ ॥ ततः कृष्णः पौंड्रकमाह हे पौंड्रक ! दूतवाक्येन भवान् यन्मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ॥ १९ ॥

---

[1] कंकादिवत्पक्षिविशेषैः ।

त्वया मृषा धृतं मेऽभिधानं त्याजयिष्ये किं च अहं यदि युद्धं नेच्छामि तर्हि ते शरणं व्रजामि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा तीक्ष्णबाणैः पौंड्रकं
विरथीकृत्य चक्रेण तच्छिरो जहार ॥२१॥ ततः काशिपतेः शिरो बाणैश्छित्त्वा काशिपुर्यां पातयामास ॥ २२ ॥ हरिरेवं ससखं पौंड्रकं
हत्वा सिद्धैर्गीयमानयशा द्वारकां प्रविवेश ॥ २३ ॥ ततः पौंड्रको हरे रूपं बिभ्राणस्तन्मयो जातः ॥ २४ ॥ ततो राजद्वारे सकुंडलं पतितं
काशिपतेः शिर आलोक्य जना किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशयं प्राप्ताः ॥२५॥ तदा काशिपतेः शिर इति ज्ञात्वा तत्स्त्रियः पुत्रबांधवाश्च

त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत् त्वयाऽज्ञ मृषा धृतम्॥व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम्॥२०॥इति क्षिप्त्वाशि
तैर्बाणैर्विरथीकृत्यपौंड्रकम् ॥ शिरोऽवृश्चद्रथांगेन वज्रेणेंद्रो यथा गिरेः ॥२१॥ तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्त्य
पत्रिभिः ॥ न्यपातयत् काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः॥ २२॥ एवं मत्सरिणं हत्वा पौंड्रकं ससखं हरिः ॥द्वारकामा
विशत् सिद्धैर्गीयमानकथाऽमृतः॥२३॥ स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबंधनः ॥ बिभ्राणश्च हरे राजन् स्वरूपं त
न्मयोऽभवत् ॥२४॥ शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुंडलम् ॥किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशंयिरे[1] जनाः॥२५॥
राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबांधवाः ॥ पौराश्च हा हता राजन् नाथनाथेति प्रारुदन् ॥ २६ ॥ सुदक्षिणस्तस्य
सुतः कृत्वा संस्थां[2]विधिं पितुः ॥निहत्य पितृहंतारं यास्याम्यपचितिं[3] पितुः॥२७॥इत्यात्मनाऽभिसंधाय सोपाध्यायो
महेश्वरम्॥सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना॥२८॥प्रीतो विमुक्तो भगवांस्तस्मै वरमदाद् भवः॥पितृहंतृवधोपा
यं स वव्रे वरमीप्सितम्॥२९॥दक्षिणाग्निपरिचरब्राह्मणैःसमम्[4]ऋत्विजम्॥अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः॥३०॥

हा हता इत्युक्त्वा प्रारुदन् ॥ २६ ॥ तत्पुत्रः सुदक्षिणः पितुरुत्तरक्रियां कृत्वा पितृहंतारं निहत्य पितृऋणाद् मोक्षं प्राप्स्ये ॥२७॥ इतिबुद्ध्या
निश्चित्य सोपाध्यायः सुदक्षिणः शिवमाराधयामास ॥ २८ ॥ तदा शिवः प्रीतः सन् तस्मै वरं वृणीष्वेत्युक्तवान् । स पितृहंतृवधोपायं वव्रे
॥ २९ ॥ तदा शिव आह । हे सुदक्षिण । त्वं ब्राह्मणैः सहाऽभिचारविधानेन दक्षिणाग्निं यज । स च प्रमथगणैर्वृतोऽग्निः ॥ ३० ॥

---

१ संशिश्यिरे । २ और्ध्वदैहिकम् । ३ अनृणत्वम् । ४ ऋत्विजमिव स्वानियोगकारिणम् । दक्षिणाग्निविशेषणमेतत् ।

अब्रह्मण्ये प्रयोजितश्चेत् तव संकल्पं साधयिष्यति । इत्यादिष्टः सुदक्षिणस्तथाऽभिचारं कुर्वन् गृहीतनियमश्चक्रे ॥ ३१॥ ततः कुंडात् मूर्तिमान् भीषणस्तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरग्निरुत्थितः ॥ ३२॥ स उग्रदंष्ट्रः क्रूरमुखो नग्नस्त्रिशूलं विधुन्वन् ॥ ३३ ॥ तालप्रमाणाभ्यां पद्भ्यां महीं कंपयन् दिशः प्रदहन् द्वारकां ययौ ॥ ३४ ॥ तमायांतं विलोक्य सर्वे द्वारकौकसस्तत्रसुः॥ ३५ ॥ सर्वे भयातुराः संतः सभायामक्षैः क्रीडमानं भगवंतमाहुः

साधयिष्यति संकल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ॥ इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन् व्रती ॥३१॥ ततोऽग्निरुत्थितः कुंडान्मूर्तिमानतिभीषणः॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरंगारोद्गारिलोचनः॥३२॥ दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदंडकठोरास्यः स्वजिह्वया ॥ आलिहन् सृक्किणी नग्नो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलन्॥३३॥ पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां कंपयन्नवनीतलम्॥ सोऽभ्यधावद् वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन्दिशः॥३४॥ तमाभिचारदहनमायांतं द्वारकसौकसः॥ विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥३५॥ अक्षैः सभायां क्रीडंतं भगवंतं भयातुराः ॥ त्राहित्राहि त्रिलोकेश वह्नेः प्रदहतः पुरम् ॥३६॥ श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं दृष्ट्वा स्वानां च साध्वसम् ॥ शरण्यः संप्रहस्याह मा भैष्टेत्यावितास्म्यहम् ॥ ३७ ॥ सर्वस्यांतर्बहिः साक्षी कृत्यां माहेश्वरीं विभुः ॥ विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥३८॥ तत् सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम्॥ स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी चक्रं मुकुंदास्त्रमथाग्निमार्दयत्॥३९॥ कृत्यानलः[1] प्रतिहतः स रथांगपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः॥ वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः॥४०॥ चक्रं च विष्णोस्तदनु प्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम्॥ सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम्॥४१॥

हे त्रिलोकेश ! पुरं प्रदहतो वह्नेस्त्राहित्राहि॥३६॥ तदा भगवान् स्वानां भयं दृष्ट्वा प्रहस्य मा भैष्टेत्याह ॥ ३७ ॥ सर्वस्यांतर्बहिः साक्षी कृष्णस्तां शैवीं कृत्यां ज्ञात्वा तन्नाशार्थं चक्रमादिशत्॥३८॥ तत् सूर्यकोटिसदृशं प्रलयाग्निप्रभं सुदर्शनं स्वतेजसा कृत्याग्निं पीडयामास॥३९॥ तदा कृत्याग्निस्तत्तेजसा नष्टः सन् काशीं गत्वा सर्त्विग्जनं सुदक्षिणं समदहत् ॥ ४० ॥ तदनु प्रविष्टं सुदर्शनं च कोशहस्त्यश्वरथसंकुलामट्टालसहिताम्॥४१॥

---

[1] कृत्याऽनलः ।

सर्वां वाराणसीं दग्ध्वा भूयःकृष्णस्य पार्श्वमुपतस्थे॥४२॥य एनमुत्तमश्लोकविक्रमं श्रावयेद्वा शृणुयाद्वा स सर्वपापैःप्रमुच्यते॥४३॥इतिश्रीभागवते दशमोत्तरार्धे षट्षष्टितमोऽध्यायः॥६६॥ सप्तषष्टितमे रामो गिरौ रैवतके मदात् । स्वैरं युवतिभिः क्रीडन्नवधीद् द्विविदं खलम्॥१॥राजोवाच॥ हे ब्रह्मन्! अद्भुतकर्मणो रामस्य चरितं भूयः श्रोतुमिच्छामि॥१॥श्रीशुक उवाच॥हे राजन्!नरकस्य सखा द्विविदो नाम वानरः॥२॥भौमासुरस्य

दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत् कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥४२॥ य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ॥ समाहितो वा शृणुयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे पौंड्रकादिवधो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥६६॥ राजोवाच ॥ भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्प्रभुः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नरकस्य सखा कश्चिद् द्विविदो नाम वानरः ॥ सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान् ॥२ ॥ सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन् वानरो राष्ट्रविप्लवम् ॥ पुरग्रामाकरान् घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ॥३॥क्वचित स शैलानुत्पाट्य तैर्देशान् समचूर्णयत्॥आनर्तान् सुतरामेव यत्रास्ते ऽमित्रहा हरिः ॥४॥ क्वचित् समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलम् ॥देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥५॥ आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ॥ अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिकान्खलः ॥६॥ पुरुषान्योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ॥ निःक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥७ ॥ एवं देशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्च कुलस्त्रियः ॥ श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥

सख्युरानृण्यं कुर्वन्पुरग्रामाकरगोष्ठान्ददाह ॥ ३ ॥ क्वचिद् शैलानुत्पाट्य तैर्देशानानर्तदेशांश्च समचूर्णयत् ॥ ४ ॥ कदाचित् समुद्रमध्यस्थः सन् दोर्भ्यां जलमुद्धृत्य तीरे वर्तमानान् देशान् प्लावयामास ॥५॥तथा ऋषिमुख्याणामाश्रमान् भग्नवनस्पतीन् कृत्वा विष्ठामूत्रैरग्नीन्दूषयामास॥६॥ तथा पुरुषान्स्त्रींश्च गिरिगुहासु निःक्षिप्य द्वारं शैलैराच्छादयत् ॥७॥ एवं देशेषूपद्रवं कुर्वन्स्त्रीर्दूषयन्सुन्दरं गीतं श्रुत्वा रैवतकं पर्वतं ययौ ॥८॥

---

१ विदेघ । २ अमरः ।

तत्र स्त्रीणां मध्ये स्थितं पुष्करमालिनं रामम् ॥ ९ ॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा गायंतं दृष्ट्वा ॥ १० ॥ दुष्टो वानरो वृक्षशाखामारुह्य द्रुमान्कम्पयन्देहं दर्शयन् किलकिलाशब्दं चक्रे ॥ ११ ॥ ततस्तरुण्यः स्त्रियस्तस्य कपेर्धार्ष्ट्यं वीक्ष्य जहसुः ॥ १२ ॥ स कपी रामस्य पश्यतः सतो गुदं दर्शयन्भ्रूक्षेपैस्ता हेलयामास ॥ १३ ॥ ततो बलः क्रुद्धः सन् ग्राव्णा तं प्राहरत् । कपिर्ग्रावाणं वंचयित्वा मदिराकलशं गृहीत्वा तं निर्भिद्य

तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ॥ सुदर्शनीयं सर्वांगं ललनायूथमध्यगम् ॥९॥ गायंतं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ॥ विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥१०॥ दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कंपयन्द्रुमान् ॥ चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं संप्रदर्शयन् ॥११॥ तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ॥ हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥१२॥ ता हेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः समुखादिभिः ॥ दर्शयन्स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥ तं ग्राव्णा प्राहरत् क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ॥ स वंचयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥१४॥ गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन् ॥ निर्भिद्य कलशं धृष्टो वासांस्यास्फालयद्बलम् ॥१५॥ कदर्थीकृत्य बलवान्विप्रचक्रे मदोद्धतः ॥ तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् ॥ क्रुद्धो मुसलमादत्त हलं चारिजिघांसया ॥१६॥ द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना ॥ अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्धन्यताडयत् ॥१७॥ तं तु संकर्षणो मूर्ध्नि पतंतमचलो यथा ॥ प्रतिजग्राह भगवान्सुनन्देनाहनच्च तम् ॥१८॥ मुसलाहतमस्तिष्को[3] विरेजे रक्तधारया ॥ गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिंतयन् ॥ १९ ॥ पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमोजसा ॥ तेनाहनत् सुसंक्रुद्धस्तं बलः शतधाऽच्छिनत् ॥ २० ॥

रामं कोपयन् योषितां वासांस्यास्फालयत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं तस्य कपेरनम्रत्वं तदुपद्रुतान् देशांश्च दृष्ट्वा रामः क्रुद्धो भूत्वा तं हंतुं मुसलं हलं चाऽऽददे ॥१६॥ द्विविदोऽपि पाणिना शालं वृक्षमुत्पाट्य रामस्य मूर्धनि ताडयामास ॥ १७ ॥ रामो मूर्ध्नि पतंतं वृक्षं गृहीत्वा तं कपिं मुसलेन जघान ॥१८॥ तदा कपिर्हतमस्तकः सन् रक्तधारया रेजे ॥१९॥ ततोऽन्येन वृक्षेण रामं जघान । रामस्तं वृक्षं शतधाऽच्छिनत् ॥ २० ॥

---

१ जात्या स्वभावेनैव चापलं यासां ताः । २ अपाकृतवान् । ३ शिरोगतं मेदः । ४ लोहितधातुना ।

एवं कपिः पुनःपुनर्वृक्षेण तं जघान । रामस्तान् सर्वान् चिच्छेद ॥ २१ ॥ एवं युध्यन् वनं निर्वृक्षं चकार । ततः कपिर्बलरामोपरि शिलावर्षं
चकार । बलस्तत् सर्वं चूर्णयामास ॥ २२ ॥ ततः कपीश्वरो मुष्टिभ्यां रामवक्षसि ताडयामास ॥ २३ ॥ रामोऽपि क्रुध्यन् सन् हलमुसले त्यक्त्वा
मुष्टिभ्यां तस्य कंठमूलेऽताडयत् । तदा स रुधिरं वमन् पपात ॥२४ ॥ पतता तेन सवनस्पतिः पर्वतश्चकंपे ॥ २५ ॥ तदांबरात् पुष्पवृष्टिरभूत्
देवमुनीनां जयशब्दो नमःशब्दश्चाभूत् ॥ २६ ॥ एवं दुष्टं द्विविदं हत्वा जनैः स्तूयमानो रामो द्वारकामाविशत् ॥ २७ ॥ इति श्रीभागव० द०

ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तं चापि शतधाऽच्छिनत् ॥ एवं युध्यन् भगवता भग्नेभग्ने पुनःपुनः ॥ २१ ॥ आकृष्य सर्वतो
वृक्षान् निर्वृक्षमकरोद्वनम् ॥ ततोऽमुंचच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ॥ तत् सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः
॥ २२ ॥ स बाहू तालसंकाशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ॥ आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यरूरुजत ॥२३॥ यादवेंद्रोऽ
पि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललांगले ॥ जत्रावभ्यर्दयत् क्रुद्धः सोऽपतद् रुधिरं वमन्॥ २४ ॥चकंपे तेन पतता सटंकः
सवनस्पतिः ॥ पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवांभसि॥२५॥ जयशब्दो नमःशब्दः साधुसाध्विति चांबरे ॥ सुरसिद्ध
मुनींद्राणामासीत् कुसुमवर्षिणाम् ॥ २६ ॥ एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ॥ संस्तूयमानो भगवान् जनैः
स्वपुरमाविशत् ॥ २७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे द्विविदवधो नाम सप्तषष्टितमोऽध्यायः॥६७॥
श्रीशुक उवाच ॥ दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिंजयः ॥ स्वयंवरस्थामहरत् सांबो जांबवतीसुतः ॥ १ ॥
कौरवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ॥ कदर्थी कृत्य नः कन्यामकामामहरद् बलात् ॥ २ ॥

उ० चू० सप्तषष्टितमोऽध्यायः॥ ६७ ॥ अष्टषष्टितमे सांबेऽनिरुद्धे कौरवैर्युधि । तद्विमोक्षाय रामेण गजाह्वयविकर्षणम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
हे राजन् ! दुर्योधनसुतां लक्ष्मणां स्वयंवरस्थां सांबो जहार॥ १ ॥ तदा कौरवाः क्रुद्धाः संत ऊचुः । अयं बालो दुर्विनीतः । अस्मान्
तुच्छीकृत्य बलात् कन्यां जहार ॥ २ ॥

---

१ टंकाः–सतोयाविवराणि "टांकी" इति महाराष्ट्रप्रसिद्धानि ।

अतः इमं बध्नीत । वृष्णयः किं करिष्यंति । येऽस्मद्दत्तां महीं भुंजते॥३॥ बद्धं पुत्रं श्रुत्वा यादवा यदि समेष्यंति तर्हि भग्नगर्वाः शांतिं यास्यंति ॥४ ॥ इति भीष्मानुमोदिताः कर्णशलभूरियज्ञकेतुदुर्योधनाः सांबं बद्धुमारेभिरे ॥ ५ ॥ तदा सांबोऽनुधावतस्तान् दृष्ट्वा धनुः प्रगृह्य सिंह इवैकलस्तस्थौ ॥ ६ ॥ ते कौरवास्तिष्ठतिष्ठेति भाषमाणाः सांबसमीपमेत्य बाणैरवाकिरन्॥ ७ ॥ हे कुलश्रेष्ठ ! सांबः कुरुबाणैर्विद्धोऽपि नाकंपत

बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं करिष्यंति वृष्णयः ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुंजते महीम् ॥३॥ निगृहीतं सुतं श्रुत्वा
यद्येष्यंतीह वृष्णयः ॥ भग्नदर्पाः शमं यांति प्राणा[1] इव सुसंयताः ॥ ४ ॥ इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः ॥
सांबमारेभिरे बद्धुं कुरुवृद्धानुमोदिताः ॥५॥ दृष्ट्वानुधावतः सांबो धार्तराष्ट्रान् महारथः ॥ प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह
इवैकलः ॥ ६ ॥ तं ते जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणः ॥ आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यैः[2] समाकिरन् ॥७॥
सोऽपविद्धः कुरुश्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनंदनः ॥ नामृष्यत् तदचिंत्यार्भः[3] सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥८॥ विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं सर्वान्
विव्याध सायकैः ॥ कर्णादीन् षड्रथान् वीरस्तावद्भिर्युगपत् पृथक् ॥ ९ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैकेन च सारथीन्
रथिनश्च महेष्वासांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥१० ॥ तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ॥ एकस्तु सारथिं जघ्ने
चिच्छेदान्यः शरासनम् ॥ ११ ॥ तं बद्ध्वा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ॥ कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं
जयिनोऽविशन् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन राजन् संजातमन्यवः ॥ कुरून्प्रत्युद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥१३॥

॥८॥ धनुर्विस्फूर्य बाणैः पृथक्पृथक् कर्णादीन् विव्याध ॥ ९ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान् सारथीन् रथिनश्च जघान । ते षड् वीरास्तस्य तत्कर्म पूजयामासुः ॥१० ततस्ते चत्वारो वीराः सांबस्य चतुरो हयान् जघ्नुः । एकः सारथिं जघान। अन्यो धनुः ॥११॥एवं कौरवास्तं सांबं विरथीकृत्य बद्ध्वा तं स्वकन्यां च गृहीत्वा स्वपुरं विविशुः॥१२॥ततो यादवा नारदात् पुत्रबंधनं श्रुत्वा क्रुद्धाः संतः कुरून् प्रति युद्धोद्यमं चक्रुः॥१३॥

---

१ इंद्रियाणि । २ कर्णोऽग्रणीर्येषां ते । ३ अचिंत्यस्य भगवतोऽर्भः अर्भकः ।

तदा रामः कुरूणां वृष्णीनां च कलहमनिच्छन् युद्धाय कृतोद्यमांस्तान् सांत्वयामास ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च सह रथेन हस्तिनापुरं जगाम ॥ १५ ॥ ततो गजाह्वयं गत्वोपवनमास्थितः सन् धृतराष्ट्रं प्रत्युद्धवं प्रेषयामास ॥ १६ ॥ स उद्धवस्तत्र गत्वा धृतराष्ट्रादीन् नत्वा राममागतं जगाद ॥ १७ ॥ तत् श्रुत्वा ते प्रीताः संत उद्धवमर्चयित्वोपायनहस्ता रामं संमुखं ययुः ॥ १८ ॥ ते कुरवो राममालिंग्य संपूज्य शिरसा प्रणेमुः ॥ १९ ॥ ततः कुशलं पप्रच्छुः । अथ रामस्तान् बभाषे ॥ २० ॥ हे कुरवः ! उग्रसेनो राजा वो यदाज्ञापयत् तत् श्रुत्वा

सांत्वयित्वा तु तान् रामः सन्नद्धान् वृष्णिपुंगवान् ॥ नैच्छत् कुरूणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः ॥१४ ॥ जगाम हास्तिनपुरं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृतश्चंद्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥ गत्वा गजाह्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः ॥ उद्धवं प्रेषयामास धृतराष्ट्रं बुभुत्सया ॥१६ ॥ सोऽभिवंद्यांबिकापुत्रं भीष्मं द्रोणं च बाह्लिकम् ॥ दुर्योधनं च विधिवद् राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥ तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ॥ तमर्चयित्वाभिययुः सर्वे मंगलपाणयः॥ १८॥ तं संगम्य यथान्यायं गामर्घ्यं च न्यदेवयन् ॥ तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बलम् ॥ १९ ॥ बंधून् कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् ॥ परस्परमथो रामो बभाषेऽविक्लवं वचः ॥ २० ॥ उग्रसेनः क्षितीशेशो यद् आज्ञापयत् प्रभुः ॥ तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं मा विलंबितम् ॥ २१ ॥ यद् यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ॥ अबध्नीताथ तन्मृष्ये बंधूनामैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥ वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमं वचः ॥ कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः॥२३॥अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ॥ आरुरुक्षत्युपानद्वै शिरोमुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥ एते यौनेन संबद्धा सहशय्यासनाशनाः ॥ वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्दत्तनृपासनाः ॥ २५ ॥

शीघ्रं कुरुध्वम् ॥ २१ ॥ यूयं बहवोऽधर्मेणैकं धार्मिकं जित्वाऽबध्नीत । तद् बंधूनां प्रियकाम्यया सहे । परंतु तमानीय शीघ्रं समर्पयत॥ २२ ॥ एवं वीर्यबलयुतं बलदेवस्य वचः श्रुत्वा कुरवः क्रुद्धाः संतः ऊचुः ॥ २३॥ अहो ! दुरत्यया कालगतिः । पादरक्षा शिर आरोढुमिच्छति। इदं महदाश्चर्यम् ॥ २४ ॥ अस्माभिः पृथायाः विवाहसंबंधेनैते वृष्णयस्तुल्यतां नीताः ॥ २५ ॥

---

१ अभिप्रायजिज्ञासया ।

अस्मद्दत्तनृपासनाः संतोऽस्मदुपेक्षया चामरव्यजनच्छत्रकिरीटासनशय्या उपभुंजंति॥२६॥अधुना यदूनां राजचिह्नैरलम् । यतो गतलज्जाः संतो यादवा अस्मानाज्ञापयंति ॥२७॥ भीष्मद्रोणार्जुनादिभिरदत्तमिंद्रोऽपि कथं स्वीकुर्यात् । यादवाः कुतः॥ २८॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ते दुर्जना राममेवं कठोरं वच आश्राव्य पुरं विविशुः ॥ २९ ॥ ततो राम एवं कुरूणां दौःशील्यं दृष्ट्वा क्रुद्धः सन् प्रावोचत्॥ ३०॥ मदोन्मत्ताः

चामरव्यजने शंखमातपत्रं च पाण्डुरम् ॥ किरीटमासनं शय्यां भुंजंत्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥ अलं यदूनां नरदेवलांछनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयंत्यद्य गतत्रपा बत ॥२७ ॥ कथमिंद्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ॥ अदत्तमवरुंधीत सिंहग्रस्तमिवोरणः[1] ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जन्मबंधुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ॥ आश्राव्य रामं दुर्वाच्यमसभ्याः पुरमाविशन् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं श्रुत्वा वाच्यानि चाच्युतः ॥ आवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन् मुहुः ॥ ३० ॥ नूनं नानामदोन्नद्धाः शांतिं नेच्छंत्यसाधवः ॥ तेषां हि प्रशमो दंडः पशूनां लगुडो यथा॥३१॥ अहो यदून् सुसंरब्धात् कृष्णं च कुपितं शनैः ॥ सांत्वयित्वाऽहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥ त इमे मंदमतयः कलहाभिरताः खलाः ॥ तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान् मानिनोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥ नोग्रसेनः किल विभुर्भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः ॥ शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ॥ ३४ ॥ सुधर्माऽऽक्रम्यते येन पारिजातोऽमरांघ्रिपः ॥ आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ॥ ३५ ॥ यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ॥ स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६ ॥

असाधवःशांतिं नेच्छंति । तेषां दंड एव प्रशम इति॥३१॥अहो ! अहमेषां कल्याणमिच्छन् क्रुद्धान्यदून् कृष्णं च सांत्वयित्वेहाऽऽगतः ॥३२॥ त इमे मंदमतयो मामवज्ञायाऽवाच्यशब्दान् जगदुः ॥ ३३ ॥ यस्याऽऽज्ञावर्तिनो लोकपालाः स उग्रसेनो नृपो न किल॥३४॥येन श्रीकृष्णेन पारिजात आनीय भुज्यते स राज्यासनार्हः किं न ॥३५॥ यस्य पादयुगं श्रीरुपासते स कृष्णो राजचिह्नार्हो न भवति किम् ॥ ३६ ॥

---

[1] उरणः मेषः ।

यस्य चरणरजो लोकपालैर्ब्रह्मादिभिश्च शिरोभिर्धृतं तस्य नृपासनं क्व ॥ ३७ ॥ वृष्णयः कुरुभिर्दत्तं भूखंडं भुञ्जते । वयमुपानहः कुरवः शिरः किल ॥ ३८ ॥ अहो । एवं मत्तानां रूक्षा गिरः कः सहेत॥३९॥ इत्युक्त्वाद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीति कुद्धः सन् जगत्त्रयं दहन्निव हलं गृहीत्वोत्तस्थौ ॥ ४० ॥ ततो हलाग्रेण पुरमुत्पाट्य गंगायां विचकर्ष ॥ ४१ ॥ तदा जले नौकामिव गंगायां पतमानं नगरं विलोक्य कौरवाः

यस्यांघ्रिपंकजरजोऽखिललोकपालमौल्युत्तमैर्धृतमुपासितं[1]तीर्थतीर्थम्॥ ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कला कलायाः श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क्व॥३७॥ भुंजते कुरुभिर्दत्तं भूखण्डं वृष्णयः किल ॥ उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः शिरः ॥ ३८ ॥ अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ॥ असंबद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥ अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ॥ गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयम् ॥४० ॥ लांगलाग्रेण नगरमुद्विदार्य गजाह्वयम् ॥ विचकर्ष स गंगायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥४१॥ जलयानमिवाघूर्णं गंगायां नगरं पतत्॥ आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसंभ्रमाः ॥ ४२ ॥ तमेव शरणं जग्मुः सकुटुंबा जिजीषवः ॥सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं प्रांजलयः प्रभुम् ॥ ४३ ॥ राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते ॥ मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षंतुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ ॥ ४४ ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ॥ लोकान् क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदंति हि ॥ ४५ ॥त्वमेव मूर्ध्नीदमनंत लीलया भूमंडलं बिभर्षि सहस्रमूर्धन् ॥ अंते च यः स्वात्मनि रुद्धविश्वः शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥ कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् ॥ बिभ्रतो भगवान् सत्त्वं स्थितिपालनपत्परः[2] ॥ ४७ ॥

जातसंभ्रमाः संतः ॥ ४२ ॥ जीवितुमिच्छवो लक्ष्मणया सह सांबमग्रतः कृत्वा तमेव शरणं जग्मुः ऊचुश्च ॥४३ ॥ हे राम राम ! तव पराक्रमं न जानीमः मूढानामपराधं नः क्षंतुमर्हसि ॥ ४४॥ हे राम ! अस्य जगतः स्थित्यादीनां त्वमेव हेतुः ॥४५॥ हे अनंत ! इदं भूमंडलं लीलया त्वमेव मूर्ध्नि बिभर्षि । अंते आत्मनि विश्वमाकृष्य शयनं करोषि ॥ ४६ ॥ तव कोपोऽखिलशिक्षार्थम् । न द्वेषतः ॥ ४७ ॥

---

[1] उपासितानि तीर्थानि यैस्तेषामपि तीर्थम् । [2] स्थितिपालने तत्परः—तात्पर्यवान् ।

हे विश्वकर्मन् ! तुभ्यं नमोऽस्तु त्वां वयं शरण गताः ॥ ४८ ॥श्रीशुक उवाच ॥ एवं शरणागतैस्तैः प्रसादितो रामो मा भैष्टेत्यभयं ददौ॥४९॥ तदा दुर्योधनो द्वादश शतानि षष्टिवर्षात्मकान् पूर्णतारुण्यान् गजान् द्वादश शतान्ययुतान्यश्वान् ॥५०॥षट् सहस्राणि रथान् समलंकृताःसहस्रं दासीः । एवं पारिबर्हं ददौ ॥ ५१ ॥ ततो रामस्तत् सर्वं प्रगृह्य ससुतः सस्नुषो द्वारकां ययौ ॥ ५२ ॥ स्वपुरं प्रविष्टः सन् बन्धून् मिलित्वा यदुपुंगवानां सभामध्ये कुरुषु स्वचेष्टितं शशंस ॥ ५३ ॥ अद्यापि हस्तिनापुरं रामपराक्रमं सूचयद् गंगायां दक्षिणत उन्नतं दृश्यते ॥ ५४ ॥

नमस्ते सर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराऽव्यय ॥ विश्वकर्मन् नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं गताः ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रपन्नैः संविग्नवपमानायनबलः[1] ॥ प्रसादितः सुप्रसन्नो मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥ दुर्योधनः पारिबर्हं कुंजरान् षष्टिहायनान् ॥ ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ ५० ॥ रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ॥ दासीनां निष्ककंठीनां सहस्र दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान् सात्वतर्षभः ॥ ससुतः सस्नुषः प्रायात् सुहृद्भिरभिनंदितः ॥ ५२ ॥ ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ॥ शशंस सर्वं यदुपुंगवानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥ अद्यापि च पुरं ह्येतत् सूचयद्रामविक्रमम् ॥ समुन्नतं दक्षिणतो गगायामनु दृश्यते ॥ ५४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तराध हास्तिनपुरकर्षणविजयो नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ॥ कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः स्म नारदः ॥ १ ॥ चित्रं बततदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ॥ गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ २ ॥ इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत्॥ पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥

इति श्रीभागवते द० उ० चूर्णिका० अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ एकोनसप्ततितमे गार्हस्थ्यं प्रतिमंदिरम् ॥ कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितोऽगात्ततः स्तुवन् ॥ १॥श्रीशुक उवाच॥हे राजन् ! नरकं निहतं श्रुत्वा तथैकेन कृष्णेन बह्वीनां योषितां विवाहं च श्रुत्वा॥१॥ एकेनवपुषायुगपत्त पृथक् गृहेषु षोडशसहस्रस्त्रियः कथं परिणीतवान्॥२॥एतदाश्चर्यं द्रष्टुं नारदो द्वारकां जगाम।द्वारकामनुवर्णयति।उद्यानेषु द्विजकुलैर्नादिताम्॥३॥

---

[1] वेपमानं कंपमानमयनं पुरं येषां तैः ।

प्रफुल्लकमलादिभिर्व्याप्तेषु सरस्सु हंससारसैः कूजिताम् ॥ ४ ॥ स्फाटिकराजतैर्नवभिः प्रासादलक्षैः सेविताम् ॥ ५ ॥ पृथक्पृथक् रथ्या राजमार्गचत्वराट्टशालासभासुरालयैर्युक्तां संसिक्तमार्गगां ध्वजपताकादिभिर्निवारितातपाम् ॥ ६ ॥ तस्यां द्वारकायां विश्वकर्मणा कौशलेन निर्मितमिंद्रादिलोकपालैः पूजितं षोडशसहस्रगृहैः समलंकृतं हरेर्भवनम् ॥ ७ ॥ तत्र हरेः पत्नीनां भवनेषु मध्ये पूर्वं रुक्मिण्या गृहं विवेश

उत्फुल्लेंदीवरांभोजकह्लारकुमुदोत्पलैः ॥ छुरितेषु सरस्सूच्चैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥ प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभी रुचिरां सुरालयैः ॥ संसिक्तमार्गांगणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६॥ तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः ॥ हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्टा कार्त्स्न्येन दर्शितम् ॥ ७ ॥ तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलंकृतम् ॥ विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ ८ ॥ विष्टब्धं विद्रुमस्तंभैर्वैडूर्यफलकोत्तमैः॥ इंद्रनीलमयैः कुडयैर्जगत्यां चाऽहतत्विषा ॥ ९ ॥ वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलंबिभिः ॥ दांतैरासनपर्यंकैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १०॥ दासीभिर्निष्ककंठीभिः सुवासोभिरलंकृतम्॥पुंभिः सकंचुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः॥ ११॥रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वांतं विचित्रवलभीषु शिखंडिनोऽग॥नृत्यंति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यांतमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः॥ १२॥तस्मिन्न् समान गुणरूपवयःसुवेषदासीसहस्रयुतयाऽनुसवं गृहिण्या॥विप्रोददर्शचमरव्यजनेनरुक्मदण्डेनसात्वतपतिपरिवीजयंत्या॥ १३॥

॥ ८ ॥ तत् कीदृशम् ! प्रवालस्तंभैरिंद्रनीलमयैः कुड्यादिभिश्चेंद्रनीलमय्या भूम्या च शोभितम् ॥ ९ ॥ मुक्तादामवितानैर्मणिभूषितदंतपर्यंकैः ॥ १० ॥ वस्त्रालंकारभूषितैर्दासीभिः सुवस्त्रमणिकुण्डलैः पुंभिश्च शोभिताम् ॥ ११ ॥ रत्नमयदीपैर्गतांऽधकारम् । यत्र मयूरा अगुरुधूपं जालैर्निर्गतं वीक्ष्य मेघोऽयमिति मन्वाना नृत्यंति॥ १२॥तस्मिन् गृहे व्यजनेन परिवीजयंत्या रुक्मिण्यासह स्थितं श्रीकृष्णंनारदो ददर्श॥ १३॥

---

१ गवाक्षमार्गैः ।

ततो भगवान् तं नारदं वीक्ष्य रुक्मिण्याः पर्यंकात् समुत्थाय तं शिरसा प्रणम्य सांजलिः सन् स्वस्यासने निवेशयामास ॥ १४ ॥ ततो भगवान् तच्चरणौ प्रक्षाल्य जगद्गुरुरपि तज्जलं शिरसि दधार ॥ १५ ॥ ततो नारायणो विधिना देवर्षिं संपूज्य जगाद । हे नारद ! वयं ते किं करवाम ॥ १६ ॥ नारद उवाच ॥ हे अखिललोकनाथ ! अयं तेऽवतारो जगतः कल्याणाय । अतः खलानां दमः साधूनां संमाननं युक्तम् ॥ १७ ॥ हे हरे ! तवांघ्रिकमलं मोक्षदं दृष्टम् । अतः कृतार्थोऽस्मि । यथा तव स्मृतिः स्यात् तथाऽनुग्रहं कुरु ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥

तं संनिरीक्ष्य भगवान् सहसोत्थितः श्रीपर्यंकतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन साञ्जलिरवीविशदासने स्वे ॥१४॥ तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना बिभ्रज्जगद्गुरुतरोपि सतां पतिर्हि॥ ब्रह्मण्य देव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम्[1] ॥१५॥ संपूज्य देवऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन॥ वाण्याभिभाष्य मितयाऽमृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवामहे किम्॥१६॥नारद उवाच॥ नैवाद्भुतं तव विभोऽखिललोकनाथ मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ॥ निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम[2] सुष्ठु ॥१७॥ दृष्टं तवांघ्रियुगलं जनताऽपवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं ध्यायंश्चराम्यनुग्रहाण यथा स्मृतिः स्यात्॥१८॥ततोऽन्यदाविशद् गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः॥ योगेश्वरेश्वरस्यांग योगमायाविवित्सया ॥ १९ ॥ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ॥ पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः॥२०॥ पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदाऽऽयातो भवानिति ॥ क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥ २१ ॥ अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु ॥ स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाद्गृहम् ॥ २२ ॥

ततो नारदोऽन्यद्गेहं प्राविशत् ॥ १९ ॥ तत्राऽपि स्त्रियोद्धवेन च सहाऽक्षैः क्रीडंतं ददर्श । ततः कृष्णेन प्रत्युत्थानादिभिः पूजितः ॥ २० ॥ हे नारद ! त्वं कदाऽऽयात इति पृष्टः । किंच । अपूर्णैरस्मदादिभिः पूर्णानां वः किं कर्तव्यम् ॥ २१ ॥ तथापि नो जन्मसाफल्यं कुरु । ततः स तूष्णीमुत्थायान्यद्गृहं जगाम ॥ २२ ॥

---

१ गंगा । २ विद्मः ।

तत्राऽपि शिशून् लालयंतं गोविंदं ददर्श।ततोऽन्यस्मिन् गृहे स्नानायोद्युक्तम्॥२३॥ क्वचिद् वितानाग्नीन् जुह्वतम् । क्वचित् पंचभिर्महायज्ञैर्यजं
तम् । कुत्रचिद् द्विजान् भोजयंतम् । क्वाप्यवशेषितमन्नं भुञ्जानम् ॥ २४ ॥ कु० संध्यामुपासीनम् । कु० ब्रह्म जपंतम् । क्वचित् खड्गचर्मभ्यां
चरंतम् ॥ २५ ॥ कु० अश्वगजरथैश्चरंतम् । क्व० पर्यंके शयानम् । कु० बंदिभिः स्तूयमानम् ॥ २६ ॥ क्वचिदुद्धवादिभिर्विचारयंतम् । कु०
वारस्त्रीभिर्जलक्रीडारतम् ॥ २७ ॥ क्वापि द्विजमुख्येभ्यो गां ददतम् । कु० इतिहासपुराणानि शृण्वंतम् ॥ २८ ॥ हास्यकथया प्रियया क्वापि

तत्राप्याचष्ट गोविंदं लालयंतं सुताञ्छिशून् ॥ ततोऽन्यस्मिन् गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम् ॥ २३ ॥ जुह्वतं च
वितानाग्नीन् यजंतं पंचभिर्मखैः ॥ भोजयंतं द्विजान् क्वापि भुंजानमवशेषितम् ॥ २४ ॥ क्वापि संध्यामुपासीनं
जपंतं ब्रह्म वाग्यतम् ॥ एकत्र चासिचर्मभ्यां चरंतमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥ अश्वैर्गजै रथैःक्वापि विचरंतं गदाग्रजम् ॥
क्वचिच्छयानं पर्यंके स्तूयमानं च बंदिभिः ॥ २६ ॥ मंत्रयंतं च कस्मिंश्चिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः ॥ जलक्रीडारतं
क्वापि वारमुख्याऽबलावृतम् ॥ २७ ॥ कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलंकृताः ॥ इतिहासपुराणानि शृण्वंतं
मंगलानि च ॥ २८ ॥ हसंतं हासकथया कदाचित् प्रियया गृहे ॥ क्वापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित्
॥२९ ॥ ध्यायंतमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ शुश्रूषंतं गुरून् क्वापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥ कुर्वंतं विग्रहं
कैश्चित् संधिं चान्यत्र केशवम् ॥ कुत्रापि सह रामेण चिंतयंतं सतां शिवम् ॥ ३१ ॥ पुत्राणां दुहितॄणां च काले
विध्युपयापनम् ॥ दारैर्वरैस्तत्सदृशैः कल्पयन्तं विभूतिभिः ॥३२॥ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ॥ वीक्ष्य
योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिष्मिरे ॥ ३३ ॥

हसंतम् । क्वापि धर्मं सेवमानम् । कु० अर्थकामौ सेवमानम् ॥ २९ ॥ क्वा० परं पुरुषं ध्यायंतम् । कु० गुरूञ्छुश्रूषंतम् ॥३०॥ क्व० कैश्चिद्
विग्रहं कुर्वंतम् । कु० मैत्रीं कुर्वंतम् । क्वापि रामेण सह साधूनां शिवं चिंतयंतम् ॥३१॥ कु० पुत्राणां कन्यानां च विवाहं विधिना कल्पयंतम् ।
॥३२॥ क्वापि दुहितृजामात्रादीन् स्वगृहात् तद्गृहं प्रति नयंतम् । कु० तद्गृहात् पुनरानयंतम् ॥३३॥

कुत्रचिद् देवान् यजंतम् । क्वापि वापीकूपादिखननं कारयंतम् ॥३४॥ क्वचिदश्वमारुह्य यादवैः सह मृगयां चरंतम् ॥३५॥ क्वचित् तासां तासां
स्त्रीणां भावं ज्ञातुमिच्छया गृहादिषु वेषांतरं धृत्वा चरंतम् ॥ ३६ ॥ एवं गृहीतमनुष्यावतारस्य हरेर्योगमायोदयं वीक्ष्य नारदः प्रहसन् जगाद ॥
॥ ३७ ॥ हे योगेश्वर ! तव योगमायां विदाम ॥ ३८ ॥ हे देव ! मम्मानुज्ञां देहि । अहं तव लीलां गायँल्लोकान् पर्यटामि ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानु

यजंतं सकलान् देवान् क्वापि ऋतुभिरूर्जितैः ॥ पूर्तयंतं क्वचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः ॥३४॥ चरंतं मृगयां क्वापि
हयमारुह्य सैंधवम् ॥ घ्नंतं ततः पशून् मेध्यान् परितं यदुपुंगवैः ॥३५॥ अव्यक्तलिंगं प्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु॥ क्वचि
च्चरंतं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥३६॥ अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव ॥ योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयु
षो गतिम्॥३७॥ विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि मायिनाम् ॥ योगेश्वरात्मन् निर्भांतां[2] भवत्पादनिषेवया ॥ ३८॥
अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसा प्लुतान् ॥ पर्यटामि तवोद्गायँल्लीलां भुवनपावनीम् ॥३९॥श्रीभगवानुवाच॥
ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताऽहं कर्ता तदनुमोदिता ॥ तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः ॥४०॥ श्रीशुक उवाच ॥
इत्याचरंतं सद्धर्मान् पावनान् गृहमेधिनाम् ॥ तमेष सर्वगेहेषु संतमेकं ददर्श ह ॥४१॥ कृष्णस्यानंतवीर्यस्य योग
मायामहोदयम् ॥ मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥४२॥ इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ॥ सम्य
क्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥ ४३ ॥ एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय[3] गृहीतशक्तिः[4]॥
रेमेंऽग षोडशसहस्रवरांगनानां सव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥

वाच ॥ हे ब्रह्मन् ! अहं धर्मस्य कर्ता वक्ताऽनुमोदितास्मि । अतो धर्मं लोकाञ्छिक्षयन्नास्थितः । हे पुत्र ! त्वं मा खिदः॥४०॥श्रीशुक उवाच॥
हे राजन् ! नारदः सर्वगृहेषु सद्धर्मानाचरंतं तमेवैकं ददर्श ॥४१॥ नारदो योगमायामहोदयं दृष्ट्वा विस्मितो जातः ॥ ४२ ॥ ततः श्रीकृष्णेन
धर्मार्थकामेषु सत्कृतो नारदस्तं कृष्णं स्मरन् ययौ ॥४३॥ एवं मनुष्यपदवीं वर्तमानो नारायणः षोडशसहस्रस्त्रीणां गृहेषु रेमे ॥ ४४ ॥

---

१ ईयुषः = प्राप्तवतः । २ प्रतीताः । ३ सर्वपालनाय । ४ गृहीतावतारः ।

अस्य विश्वस्य स्थित्यादिहेतुं त्वां भवापवर्गाय भजाम ॥ ४४ ॥ हे ईश ! अयं बाणो मम प्रियः । अस्य मयाऽभयं दत्तम् । अतोऽस्मिन् प्रसादः संपाद्यताम् ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच । हे भव ! त्वं यदात्थ तत् तव प्रियं करवाम ॥ ४६ ॥ अयं बाणो ममाप्यवध्योस्ति । यतः प्रह्लादाय तव वंशो मया न वध्य इति वरो दत्तः ॥ ४७ ॥ तथापि गर्वनाशार्थमस्य बाहवश्छिन्नाः ॥ भुवो भारभूतं सैन्यं च नाशितम् ॥ ४८ ॥ अस्याऽवशिष्टाश्चत्वारो भुजा अजरामरा भविष्यंति । अयं बाणस्तव पार्षदगणेषु मुख्यो भविष्यति ॥ ४९ ॥ इत्यभयं लब्ध्वा शिरसा कृष्णं प्रणम्यो

तं त्वां जगस्थित्युदयांतहेतुं समं प्रशांतं सुहृदात्मदैवम् ॥ अनन्यमेकं जगदात्मकेतं[१] भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥ अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ॥ संपाद्यतां तद् भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ॥ भवतो यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ ॥ ४६ ॥ अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनिसुतोऽसुरः ॥ प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥ ४७ ॥ दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ॥ सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥ चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यंत्यजरामराः ॥ पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४९ ॥ इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ॥ प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥ अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासःसमलंकृतम् ॥ सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥ स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ॥ विवेश शंखानकदुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥ ५२ ॥ य एवं कृष्णविजयं शंकरेण च संयुगम् ॥ संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे बाणनिग्रहो नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

षया सहानिरुद्धं रथमारोप्य तस्य समीपं निनाय ॥ ५० ॥ ततः कृष्णः सपत्नीकमक्षौहिणीपरिवृतमनिरुद्धं पुरस्कृत्य ययौ ५१ ॥ ध्वजतोरणैः समलंकृतां सिक्तमार्गचत्वरां ब्राह्मणादिभिरभिमुखं गत्वा सत्कृतः शंखानकदुंदुभिस्वनैः स्वराजधानीं विवेश ॥ ५२ ॥ यः प्रातरुत्थायैवं कृष्णविजयं स्मरेत् तस्य पराजयो न स्यात् ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे चूर्णिकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

---

१ जगतामात्मना च केतं अधिष्ठानम् ।

चतुःषष्टितमे कृष्णो नृगं शापादमोचयत् ॥ ब्रह्मस्वहारिदोषोक्त्या राज्ञो ह्यतानशिक्षयत् ॥ १ ॥ विभूतिभाग्यभोगादिमदोन्नद्धमनोरथान् ॥ अन्वशासद् यदून् कृष्णो नृगोद्धारप्रसंगतः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! एकदा सांबादयो यदुकुमारा विहर्तुमुपवनं जग्मुः ॥ १ ॥ तत्र सुचिरं क्रीडित्वा तृषिता जलं विचिन्वंतो जलरहिते कूपेऽद्भुतं सत्त्वं ददृशुः ॥ २ ॥ गिरिनिभं कृकलासं वीक्ष्य विस्मिताः कृपया तस्योद्धरणे यत्नं चक्रुः ॥ ३ ॥ यदा पतितं तं चर्मतांतवैः पाशैर्बद्ध्वा निष्कासितुं नाशक्नुवन् । तदा कृष्णाय कथयामासुः ॥ ४ ॥ तदा कृष्णस्तत्रागत्य तं

श्रीशुक उवाच ॥ एकदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ॥ विहर्तुं सांबप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥ क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वंतः पिपासिताः ॥ जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥ २ ॥ कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ॥ तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्विताः ॥ ३ ॥ चर्मजैस्तांतवैः पाशैर्बद्ध्वा पतितमर्भकाः ॥ नाशक्नुवन् समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ॥ ४ ॥ तत्रागत्यारविंदाक्षो भगवान् विश्वभावनः ॥ वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण स लीलया ॥ ५ ॥ स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ॥ संतप्तचामीकर[1]चारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक् ॥ ६ ॥ पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुंदः ॥ कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥ दशामिमां वा कतमेन कर्मणा संप्रापितोऽस्यतदर्हः सुभद्रः ॥ आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुम् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेनानंतमूर्तिना ॥ माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥

वीक्ष्य लीलया वामकरेणोज्जहार ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णकरस्पृष्टः स तद्रूपं सद्यो विहाय तप्तसुवर्णो देवो बभूव ॥ ६ ॥ तदा भगवान् जानन्नपि जनेषु तन्निदानं विख्यापयितुं पप्रच्छ । हे महाभाग । त्वं कोसि । अहं त्वां देवोत्तमं गणयामि ॥ ७ ॥ त्वं केन कर्मणेमां दशां प्रापितः । हे सुभद्र । अत्र योग्यं यदि मन्यसे तर्हि नः कथय ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति कृष्णेन पृष्टो राजा माधवं प्रणिपत्याह ॥ ९ ॥

---

१ सुवर्णम् । २ कारणम् ।

उवाच ॥ हे प्रभो ! अहमिक्ष्वाकुपुत्रो नृगो नाम राजास्मि । दानिषु विख्यातश्चास्मि ॥ १० ॥ हे नाथ ! भवता किं न विदितम् । तथापि तवा
या वक्ष्ये ॥ ११ ॥ हे भगवन् ! यावत्यो भूमेः सिकतास्तथा दिवि तारकास्तथा वर्षधारास्तावतीर्गाः ॥ १२ ॥ पयस्विनीस्तरुणीः कपिलवर्णाः
सवत्सा हेमशृंगी रूप्यखुरा न्यायार्जिताः ॥ १३ ॥ स्वलंकृतेभ्यस्तपःशीलगुणवद्भ्यो द्विजपुंगवेभ्यः प्रादाम् ॥ १४ ॥ तथा गोभूहिरण्यगृहाश्वह
स्तिकन्यादासीतिलरूप्यशय्यावस्त्ररत्नरथांश्च प्रादाम् । तथा यज्ञैरिष्टं वापीकूपखननादिकं च कृतम् ॥ १५ ॥ एवंभूतस्य मम किंचित् संकटं

नृग उवाच ॥ नृगो नाम नरेंद्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ॥ दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् ॥ १० ॥ किं नु ते
विदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः ॥ कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाज्ञया ॥ ११ ॥ यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो
दिवि तारकाः ॥ यावत्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥ १२ ॥ पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणोपपन्नाः कपिला हेम
शृंगीः ॥ न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहम् ॥ १३ ॥ स्वलंकृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुं
बेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ॥ तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादांयुवभ्योद्विजपुंगवेभ्यः ॥ १४ ॥ गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः कन्याः
सदासीस्तिलरूप्यशय्याः ॥ वासांसि रत्नानि परिच्छदान् रथानिष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तम् ॥ १५ ॥ कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य
भ्रष्टा गौर्मम गोधने ॥ सपृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये ॥ १६ ॥ तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति
तम् ॥ ममेति प्रतिग्राह्याह नृगो मे दत्तवानिति ॥ १७ ॥ विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ ॥ भवान् दाताऽपहर्तेति
तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः ॥ १८ ॥ अनुनीतावुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रगतेन वै ॥ गवांलक्षंप्रकृष्टानां दास्याम्येषाप्रदीयताम् ॥ १९ ॥

प्राप्तं तच्छृणु । कस्यचित् प्रतिग्रहरहितस्य द्विजस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने मिलिता ॥ सा चाऽजानता मयाऽन्यस्मै विप्राय दत्ता ॥ १६ ॥
ततस्तेन नीयमानां तां दृष्ट्वा तत्स्वामी ममेति तमाह । प्रतिग्राही नृगो मे दत्तवान् इति जगाद ॥ १७ ॥ एवं विवदमानौ तौ विप्रौ मामूचतुः ।
भवान् दाताऽपहर्तेति तत् श्रुत्वा मे भ्रमो जातः ॥ १८ ॥ ततो मयोभौ विप्रौ प्रार्थितौ । हे अप्रतिग्राहिन् ! एषाऽस्य दीयताम् । तव गवां लक्षं
दास्यामि प्रतिग्राहिणमप्येवमवोचम् ॥ १९ ॥

हे द्विजौ ! नरके पतंतं मां समुद्धरतम् ॥ २० ॥ ततः स्वामी गवां लक्षं न गृह्णामि इत्युक्त्वा गतः । प्रतिग्राह्यपि तथैवोक्त्वा गां त्यक्त्वा ययौ
॥ २१ ॥ एतस्मिन्समये यमदूतैर्यमलोकमहं नीतः सन् तत्र यमेन पृष्टः ॥२२॥ हे नृप ! पूर्वं त्वमशुभं भुंक्षे उत शुभम् । तव दानधर्मस्यांतं न
पश्यामि ॥ २३ ॥ तदा पूर्वमशुभं भुञ्ज इति मयोक्ते सति स पतेति प्राह । तावत् पतन् सन्नात्मानं कृकलासमद्राक्षम् ॥२४॥हे केशव ! तव

भवंतावनुगृह्णीतां किंकरस्याविजानतः ॥ समुद्धरतं मां कृच्छ्रात्पततं निरयेऽशुचौ ॥ २० ॥ नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नि
त्युक्त्वा स्वाम्यपाक्रमत् ॥ नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमक्ष
यम् ॥ यमेन पृष्टस्तत्राऽहं देवदेव जगत्पते ॥ २२ ॥ पूर्वं त्वमशुभं भुंक्षे उताहो नृपते शुभम्॥ नांतं दानस्य धर्मस्य
पश्ये लोकस्य भास्वतः ॥ २३ ॥ पूर्वं देवाशुभं भुंज इति प्राह पतेति सः॥ तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो
॥ २४ ॥ ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ॥ स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्संदर्शनार्थिनः ॥ २५ ॥स त्वं
कथं मम विभोऽक्षिपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुति[1]दृशाऽमलहृद्विभाव्यः ॥ साक्षादधोक्षज उरुव्यसनांधबुद्धेः स्यान्मे
नु[2]दृश्य इह यस्य भवापवर्गः ॥ २६ ॥ देव देव जगन्नाथ गोविंद पुरुषोत्तम ॥ नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युता
व्यय ॥ २७ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण यांतं देवगतिं प्रभो ॥ यत्र क्वापि स[3]तश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥
नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनंत शक्तये ॥ कृष्णाय वासुदेवाय योगानां प[4]तये नमः ॥२९॥ इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ
स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ॥ अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणाम् ॥ ३० ॥

दासस्य मे स्मृतिरद्यापि न विभ्रष्टा ॥२५॥ हे विभो! त्वं योगेश्वरैरपि हृदि चिंत्यः स कृकलासजन्मदुःखेनांधबुद्धेर्ममाऽक्षिगोचर इति चित्रम्
॥ २६ ॥ हे देवदेव !हे पुरुषोत्तम!हे नारायण !हे कृष्ण ! देवगतिं यांतं ममाज्ञां देहि। यत्र क्वापि त्वच्चरणारविंदे रतिर्भूयात॥२७॥२८॥ हे भगवन्
णेऽनंतशक्तये कृष्णाय तुभ्यं नमः॥२९॥इत्युक्त्वा तंपरिक्रम्य स्वमुकुटेन पादौ स्पृष्ट्वा कृष्णस्याज्ञां गृहीत्वा विमानमारुह्य स्वर्गं ययौ॥३०॥

---

[1] उपनिषच्चक्षुषा । [2] यस्य संसारनिवृत्तिर्नियता तस्यैव त्वं दृश्यो भवसीत्यर्थः। [3] इष्टापूर्तादिकर्मगाम् । [4] फलदात्रे ।

यो हरेः कर्माणि गायति शृणोति तस्य भगवति भक्तिर्भवति ॥ ४५ ॥ इति श्रीभा० द० उ० चू० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ततस्तु सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि । दूतनारदयोः काय कार्यमंत्रविचारणम् ॥ १ ॥ जगन्मंगलचारित्रमाह्निकं जगदीशितुः । नारदेन क्वचित् किंचिद्दृष्टमाह यथाक्रमम् ॥ २॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! उषसि प्राप्तायां सत्यां श्रीकृष्णैर्गृहीतकंठयो माधवस्त्रियः कूजतः कुक्कुटान् शेपुः ॥१॥ तदा पक्षिणो बंदिन इव श्रीकृष्णं बोधयंतः संतोऽकूजन् ॥ २ ॥ तदा रुक्मिण्याद्याः स्त्रियः पत्यालिंगनवियोगाद् न प्रसन्ना बभूवुः

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ॥ यस्त्वंग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उ० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ अथोषस्युपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ॥ गृहीतकंठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥
वयांस्यरूरुवन् कृष्णं बोधयंतीव बंदिनः ॥ गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मंदारवनवायुभिः ॥ २ ॥ मुहूर्तं तं तु वैदर्भी[1] नामृष्यदतिशोभनम् ॥ परिरंभणविश्लेषात् प्रियबाह्वंतरं गता ॥ ३ ॥ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ॥ दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥४॥ एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्यनिरस्त[2]कल्मषम् ॥ ब्रह्माख्यमस्य[3]ोद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षित[4]भावनिर्वृ[5]तम् ॥५॥ अथाप्लुतोंऽभस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ॥ चकार संध्योपगमादि सत्तमो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥ उपस्थायार्कमुद्यंतं तर्पयित्वात्मनः कलाः ॥ देवानृषीन्पितॄन्वृद्धान्विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥

॥३॥ तदा श्रीकृष्णो ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायाऽऽचम्याऽऽत्मानं गतकश्मषं ब्रह्माख्यं दध्यौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ततो निर्मलजले स्नात्वा वाससी परिधाय संध्यां कृत्वा (काण्वशाखित्वादुदयात् पूर्वं) वैश्वानरं हुत्वा मौनेन गायत्रीं जजाप ॥ ६॥ सूर्योदये जाते सूर्योपस्थानं कृत्वा देवर्षिपितॄन् तर्पयित्वा विप्रानपूजयत् ॥ ७ ॥

---

१ वैदर्भीत्यन्यासां स्त्रीणामुपलक्षणम् । २ निष्पाधिम । ३ विश्वस्य । ४ सत्ता । ५ आनंदम् ।

ततो दिनेऽलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यः स्वर्णशृंगीणां सुशीलानां पयस्विनीनां सवत्सानां मौक्तिकमालानां धेनूनां चतुर्दशलक्षाणि ददौ ॥ ८ ॥ ९ ॥
ततो गोविप्रगुरुदेवतावृद्धान् नत्वा मंगलानि समस्पृशत ॥ १० ॥ लोकसुंदरमात्मानं वस्त्रालंकारस्रग्गंधानुलेपनैर्भूषयामास ॥ ११ ॥ ततः
आज्यमादर्शं च विलोक्य सर्ववर्णान् प्रधानादिसेवकांश्च कामैः प्रतोष्य प्रत्यनंदत ॥ १२ ॥ विप्रादीन् स्रक्तांबूलानुलेपनादीन् दत्त्वा स्वयं

धेनूनां रुक्मशृंगीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ॥ पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८ ॥ ददौ रूप्यखु
राग्राणां क्षौमाजिनतिलैः सह ॥ अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो बद्वंबद्वं दिनेदिने ॥ ९ ॥ गोविप्रदेवतावृद्धगुरून् भूतानि
सर्वशः ॥ नमस्कृत्यात्मसंभूतीर्मंगलानि समस्पृशत ॥ १० ॥ आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणम् ॥ वासोभि
र्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याज्यं तथाऽऽदर्शं गोवृषद्विजदेवताः ॥ कामांश्च सर्ववर्णानां पौरांतःपुरचारि
णाम् ॥ प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनंदत ॥ १२ ॥ स विभज्याग्रतो विप्रान् स्रक्तांबूलानुलेपनैः ॥ सुहृदः
प्रकृतीर्दारानुपायुंक्त ततः स्वयम् ॥ १३ ॥ तावत् सूत उपानीय स्यंदनं परमाद्भुतम् ॥ सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्याव
स्थितोऽग्रतः ॥ १४ ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं सारथेस्तमथारुहत ॥ सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वाद्रिमिव भास्करः
॥ १५ ॥ ईक्षितोंऽतःपुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः ॥ कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥ १६ ॥ सुधर्माख्यां
सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ प्राविशद्यन्निविष्टानां न संत्यंग षडूर्मयः ॥ १७ ॥ तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ
स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ॥ वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥

जग्राह ॥ १३ ॥ तावत् सूतः सुग्रीवाद्यश्वैर्युक्तमद्भुतं रथमानीय प्रणम्याऽग्रतः स्थितः ॥ १४ ॥ ततो भगवान् सात्यक्युद्धवसंयुतः सन्
रथमारुहत ॥ १५ ॥ प्रेमवीक्षितैरीक्षितोंऽतःपुरस्त्रीणां मनो हरन् सन् निरगात् ॥ १६ ॥ यत्र कामक्रोधादयो न संति तां सुधर्माख्यां सभां
प्रविश्य ॥ १७ ॥ परमासने उपविष्टः सन् वृष्णिभिर्वृतश्चंद्र इव शुशुभे ॥ १८ ॥

---

१ चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ॥ बद्व चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयादश ॥ (१)

तत्र परिहासका नानाहास्यरसैर्विभुं तोषयामासुः । नटा नतक्यश्च पृथक्तांडवैरुपतस्थुः ॥ १९ ॥ सूतमागधबंदिनस्तुष्टुवुः ॥ २० ॥ ब्राह्मणाः पूर्वेषां राज्ञां कथा अकथयन् ॥ २१ ॥ तदैकः पुरुषः आगतः । स द्वारपालः प्रवेशितः सन् ॥ २२ ॥ कृष्णं नत्वा कृतांजलिः सन्नाज्ञां जरासंधनिरोधजं दुःखं कथयामास ॥ २३ ॥ हे हरे ! ये नृपा जरासंधस्य दिग्विजये नम्रतां न ययुः । ते द्वे अयुते जरासन्धेन बलाद्गिरिव्रजे निरुद्धाः संति ॥ २४ ॥ ते त्वामूचुः । हे कृष्ण कृष्ण ! हे शरणागतभयभंजन ! वयं त्वां शरणं याताः ॥ २५ ॥ लोको दुष्टकर्मनिरतः स्व

तत्रोपमंत्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ॥ उपतस्थुर्नटाचाया नर्तक्यस्तांडवैः पृथक् ॥ १९ ॥ मृदंगवीणामुरजवेणुतालदर[1]स्वनैः ॥ ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधवंदिनः ॥२०॥ तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ॥ पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथाः ॥ २१ ॥ तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ॥ विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ २२ ॥ स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृतांजलिः ॥ राज्ञामावेदयद् दुःख जरासन्धनिरोधजम् ॥ २३ ॥ ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः ॥ प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥ २४ ॥ कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभंजन ॥ वयं त्वां शरण यामो भवभीताः पृथग्धियः ॥ २५ ॥ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥ यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥२६॥ लोके भवाञ्[2]जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः ॥ कश्चित्त्वदीयमतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमृच्छति तन्न विद्मः ॥ २७ ॥ स्वप्नायितं नृपसुखं परतन्त्रमीश शश्वद्[3]द्वयेन मृतकेन[4] धुरं वहामः ॥ हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीह[5]लभ्यं क्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तव माययेह ॥ २८ ॥

कुशले धर्मे भवतोऽर्चनरूपे प्रमत्तो भवति । अतस्तस्य यः सद्यो जीविताशां छिनत्ति तस्मै कालात्मने नमः॥ २६॥ हे ईश ! त्वं लोके सतां रक्षणाय दुष्टनिग्रहायावतीर्णः जरासंधादिः किं तवाज्ञामतिक्रामति । किं वा त्वया रक्ष्यमाणोपि जनः स्वकर्मजं दुःखं प्राप्नोत्येव इति न विद्मः ॥ २७ ॥ स्वप्नवद् नृपसुखं पुत्रदारादिचिंतां केवलं वहामः । आत्मसुखं हित्वा त्वन्मायया क्लिश्यामहे ॥ २८ ॥

---

१ शंखः । २ जगदीश्वरः । ३ शश्वद्द्वयं यस्मिंस्तेन । ४ मृततुल्येन शरीरेण । ५ त्वत्तो यदनीहैः निष्कामकर्भ्यम् ।

अतोऽस्मान्मागधाह्वयकर्मपाशान्मोचय । यो जरासंधोऽयुतगजवीर्यं बिभ्रत् सन् स्वगृहेऽस्मान् रुरोध ॥ २९ ॥ किंच त्वया यो युद्धे सप्तदश वारं जितः । पश्चादष्टादशतमे संग्रामे त्वां जित्वा प्राप्तगर्वो योऽस्मान्पीडयति । तत्र यद्युक्तं तद्विधेहि ॥ ३० ॥ दूत उवाच ॥ इति तव पादमूलं शरणार्थमागतानां तेषां शं विधीयतात् ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति दूते प्रवदति सति सूर्य इव नारदः प्रादुरासीत् ॥ ३२ ॥ भगवान् तं दृष्ट्वा

तन्नोभवान्प्रणतशोकहरांघ्रियुग्मोबद्धान्वियुंक्ष्व मगधाह्वयकर्मपाशात् ॥ योभूभुजोऽयुतमतंगजवीर्यमेकोबिभ्रद्रुरोध भवने मृगराडिवाऽवीः ॥२९॥ यो व त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र भग्नो मृधे खलु भवंतमनंतवीर्यम् ॥ जित्वा नृलोकनिरतं सकृदूढदर्पा यष्मत्प्रजा रुजति नोऽजित [3]तद्विधेहि ॥३०॥ सूत उवाच ॥ इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकांक्षिणः ॥ प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥३१॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिःपरमद्युतिः ॥ बिभ्रत्पिंगजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥३२॥ तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ववंद उत्थितः शीर्ष्णा ससभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥ सभाजयित्वा विधिवत कृतासनपरिग्रहम् ॥ बभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिम् ॥ ३४ ॥ अपि स्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ॥ ननु भूयान्भगवतो लोकान्पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥ नहि तेऽविदितं किंचिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ॥ अथ पृच्छामहे युष्मान्पांडवानां चिकीर्षितम् ॥३६॥ नारद उवाच ॥ दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ॥ भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिव च्छन्नरुचो न मेऽद्भुतम् ॥३७॥ तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः ॥ यद्विद्यमानात्मतयाऽवभासते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥

ससभ्य उत्थाय शिरसा ववंदे ॥ ३३ ॥ ततो विधिवत् संपूज्य तं मुनिं बभाषे ॥ ३४ ॥ हे मुने ! त्रयाणां लोकानामभयमस्ति किम् ? ॥ ३५ ॥ किं च यतो लोके तवाऽविदितं किंचिन्नास्ति । अतः पांडवानां चिकीर्षितं पृच्छामहे ॥ ३६ ॥ नारद उवाच ॥ हे विभो ! ब्रह्मणोपि दुरत्यया तव माया मया बहुशो दृष्टाः ॥ ३७ ॥ तव विचारं को ज्ञातुमर्हति तव माययेदं जगदसदप्यवभासते । तस्मै अचिन्त्याय नमस्ते ॥ ३८ ॥

---

[1] मेषीः । [2] हे उद्यतसुदर्शन । [3] तद्यद् युक्तमिति शेषः । [4] ईश्वरः कर्ता येषु तेषु ।

अनर्थवहात् शरीराद् मोक्षोपायमजानतो जीवस्य यो लीलावतारैर्मोक्षोपायं स्वयशोदीपं प्रकाशितवान् तं त्वां शरणागतोऽस्मि ॥ ३९ ॥ हे भगवन् । अथापि भक्तस्य युधिष्ठिरस्य चिकीर्षितं कथयामि ॥ ४० ॥ हे विभो ! युधिष्ठिरो राजसूययज्ञेन त्वां यष्टुमिच्छति । तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् यज्ञे त्वां दिदृक्षवो देवादयो राजानश्च समेष्यंति ॥४२ ॥ तत्रागताः सर्वे त्वद्दर्शनादिना पूता भविष्यंति ॥ ४३ ॥ यस्य निर्मलं यशो विश्वं पुनाति तथा तव चरणोदकं च दिवि मन्दाकिनीति पाताले भोगवतीति भूमौ गंगेति च संपुनाति (तस्य तवागमनात्

जीवस्य यः संसरतोऽऽविमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ॥ लीलावतारैःस्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥ अथाप्याश्रावये ब्रह्मन्नरलोकविडंबनम् ॥ राज्ञः पैतृष्वसेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥४०॥यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पांडवः ॥ पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥ तस्मिन्देव क्रतुवरे भवंतं वै सुरादयः ॥ दिदृक्षवः समेष्यंति राजानश्च यशस्विनः॥४२॥ श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयंतेऽन्तेवसायिनः[1] ॥ तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शिनः[2] ॥४३ ॥ यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमंगल दिग्वितानम् ॥ मंदाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गंगेति चेह चरणांबु पुनाति विश्वम्॥४४॥श्रीशुक उवाच॥तत्र तेष्वात्मपक्षेष्व गृह्णत्सु विजिगीषया ॥ वाचः पेशैः[3]स्मयन्भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥४५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं हि नः परमं चक्षुःसुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् ॥ तथाऽत्र ब्रह्यनुष्ठेयं श्रद्दध्मः करवाम तत्॥४६॥इत्युपामंत्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत्॥निदेशं शिरसाऽऽधाय उद्धवः प्रत्यभाषत॥४७॥इति श्रीभा०महा०दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे भगवद्यान सप्ततितमोऽध्यायः ॥७०॥

सर्वं पवित्रं भविष्यति) ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! तद्यादवेष्वमन्यमानेषु नारदोक्तं श्रुत्वा केशव उद्धवं जगाद ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे उद्धव ! मंत्रार्थतत्त्ववित्त्वं न सुहृत् । अतोऽत्र यत्कर्तव्यं तद् ब्रूहि तत्करवाम ॥ ४६ ॥ एवं भगवता पृष्टः उद्धव आज्ञां शिरसा धृत्वा बभाषे ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चूर्णिकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

[1] श्वपचाः । [2] ईक्षा चाऽविमर्शः–स्पर्शनं च विद्यते येषान् । [3] पेशलवाग्मिः ।

अथैकसप्ततितम उद्धवस्य तु मन्त्रतः ॥ इंद्रप्रस्थं गते कृष्णे पाथानां परमोत्सवः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! उद्धव एवं श्रीकृष्णोक्तं
श्रुत्वा नारदस्य सभ्यानां कृष्णस्य च मतं ज्ञात्वाऽब्रवीत् ॥ १ ॥ उद्धव उवाच । हे देव! नारदेन यदुक्तं युधिष्ठिरस्य साहाय्यं तत् कार्यम् । तथा
राज्ञां रक्षा कार्या ॥२॥ दिग्विजयं कृत्वा राजसूयेन यष्टव्यम् । दिग्विजयाज्जरासुतजयो भविष्यति एवं राजसूयार्थः शरणागतरक्षार्थश्च भविष्यति
॥३॥ हे गोविंद ! राज्ञो मुंचतस्तव यशो भविष्यति ॥ ४ ॥ बले नागायुतसमः स जरासन्धो भीमसेनं विनाऽन्येषां दुःसहः ॥ ५ ॥ अतो

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ॥ सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥ उद्धव
उवाच ॥ यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ॥ कार्यं पैतृष्वसेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥ यष्टव्यं राज
सूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ॥ अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥ अस्माकं च महानर्थो ह्येतेनैव भवि
ष्यति ॥ यशश्च तव गोविंद राज्ञो बद्धान्विमुञ्चतः ॥४॥ स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले ॥ बलिनामपि चान्ये
षां भीमं समबलं विना ॥ ५ ॥ द्वैरथे स तु जेतव्यो मा [1]शताक्षौहिणीयुतः ॥ ब्रह्मण्योऽभ्यार्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति
कर्हिचित् ॥ ६ ॥ ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ॥ हनिष्यति न सन्देहो द्वैरथे तव संनिधौ ॥७॥ निमित्तं पर
मीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥ गायंति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो
राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ॥ गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च[2] लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥ ९ ॥

भीमसेनेन द्वन्द्वयुद्धे जेतव्यः । स विप्रैः प्रार्थितः सन् न निराकरोति ॥ ६ ॥ अतो भीमार्जुनाभ्यां सह ब्रह्मवेषं धृत्वा तत्र गत्वा भीमेन तं प्रति
द्वंद्वयुद्धं भिक्षितव्यम् । ततो भीमस्तत्र संनिधौ तं हनिष्यति ॥ ७ ॥ हे कृष्ण! यथा तव विश्वस्योत्पत्तिनाशयोर्ब्रह्मरुद्रौ निमित्तमात्रौ । तथाऽत्र
त्वमेव संनिधिमात्रेण हंता । भीमो निमित्तमात्रम् ॥८॥ हे भगवन् ! जरासन्धेन रुद्धानां राज्ञां स्त्रियो जरासंधस्य वधार्थं पतीनां मोक्षणार्थं च तत्र
निर्मलं कर्म गृहेषु गायंति । यथा गोप्यः शंखचूडवधं स्वमोक्षं च गायंति यथा मुनयो गजेंद्रादिमोक्षं गायंति तथा । अतस्त्वया तथैव कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

---

[1] द्वंद्वयुद्धे स जेतुं शक्यः शतेनाक्षौहिणीभिर्युक्ते मागधोऽन्यथा मा-न जेतुं शक्य इत्यर्थः । [2] देवकीवसुदेवयोः कंसान्मोक्षम् ।

जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ॥ प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥१०॥श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धव
वचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम् ॥ देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥ अथादिशत् प्रयाणाय भगवान्
देवकीसुतः ॥ भृत्यान् दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून् विभुः ॥ १२ ॥ निर्गमय्यावरोधान् स्वान् ससुतान् सपरिच्छ
दान् ॥ संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् ॥ सूतोपनीतं स्वरथमारुहद् गरुडध्वजम् ॥१३ ॥ ततो रथद्विपभटसा[2]
दिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया ॥ मृदंगभेर्यानकशंखगोमुखैः प्रघोषघोषत्ककुभो निराक्रमत् ॥१४॥नृवा
जिकांचनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः ॥ वरांबराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्म
पाणिभिः ॥ १५ ॥ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः ॥ स्वलंकृताः कटकु[3]टिकंबलांबराद्युप
स्करा ययुरधियुज्य सर्वतः ॥ १६ ॥ बलं बृहद् ध्वजपटच्छत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ॥ दिवांऽशुभिस्तुमुल
रवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिंगिलोर्मिभिः ॥ १७ ॥ अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्वि
हायसा ॥ निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो मुकुंदसंदर्शननिर्वृतेंद्रियः ॥ १८ ॥

हे भगवन्! जरासंधवधः कृतश्चेत् शिशुपालवधादयोपि सुलभा भविष्यंति ॥१०॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप! इत्युद्धववचो नारदो यदुवृद्धाः
कृष्णश्च पूजयामासुः ॥ ११ ॥ अथ कृष्ण इंद्रप्रस्थं प्रति गमनाय दारुकादीनादिशत् ॥ १२ ॥ ततो वसुदेवादीन् प्रणम्य स्त्रीभिः प्रयाणं
कारयित्वा सूतानीतं स्वरथमारुहत् ॥ १३ ॥ गजाश्वरथपदातिसेनया सह मृदंगशंखभेर्यादिभिर्नादितो निरगात् ॥१४ ॥ तदा ससुताः स्त्रियोऽश्वैः शिबिकाभिश्चाच्युतं पतिमनुययुः ॥ १५ ॥ वारयोषितश्च नरोष्ट्रवृषशकटगजादिषूपस्करान् संनह्य ययुः ॥ १६ ॥ तदा सैन्यं ध्वजच्छत्रचा
मरवरायुधाऽऽभरणकिरीटकवचैर्बभौ॥१७॥ ततो नारदः श्रीकृष्णेन सत्कृतः सन् तं प्रणतश्च तन्निश्चितं निशम्य ययौ ॥ १८ ॥

---

१ कर्मफलेन । राज्ञः पुण्योदयाज्जरासंधस्य च पापोदयात् । २ अश्वारोहाः । ३ कटकुटयः = उशीरादितृणनिर्मितगृहाः कम्बलाम्बरादयश्चोपस्कराः कुट्यादिरूपा यासां ताः ।

ततो भगवान् राजदूतं जगाद । भद्रमस्तु । यूयं मा भैष्ट । जरासंधं घातयिष्यामि ॥ १९ ॥ इत्युक्तो दूतस्तत्र गत्वा नृपान् यथावदवदत् । तेऽपि श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्रत्यैक्षंत ॥ २० ॥ ततो हरिरानर्तसौवीरमरुकुरुक्षेत्रं चाऽतिक्रम्य ॥ २१ ॥ सरस्वतीं तीर्त्वा मत्स्यानतीत्येंद्रप्रस्थं जगाम ॥ २२ ॥ तदा श्रीकृष्णमागतं श्रुत्वा युधिष्ठिरः सोपाध्यायः सुहृद्वृतः सन् निरगात् ॥ २३ ॥ गीतवादित्रघोषेण कृष्णमभ्ययात् ॥ २४ ॥ कृष्णं

राजदूतमुवाचेदं भगवान् प्रीणयन् गिरा ॥ मा भैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् ॥ १९ ॥ इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदन्नृपान् ॥ तेऽपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्यन्मुमुक्षवः ॥ २० ॥ आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ॥ गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥ ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुंदोऽथ सरस्वतीम् ॥ पंचालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥ तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ॥ अजातशत्रुर्निरगात सोपाध्यायः सुहृद्वृतः ॥ २३ ॥ गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ॥ अभ्ययात् स हृषीकेशं प्राणी प्राणमिवादृतः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पांडवः ॥ चिराद् दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनःपुनः ॥ २५ ॥ दोर्भ्यां परिष्वज्य रमाऽमलालयं मुकुंदगात्रं नृपतिर्हताशुभः ॥ लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥ तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन् प्रेमजवाकुलेंद्रियः ॥ यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतम् ॥ २७ ॥ अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथाऽर्हतः ॥ २८ ॥ मानितो मानयामास कुरुसृंजयकेकयान् ॥ सूतमागधगंधर्वान् बंदिनश्चोपमंत्रिणः ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा स्नेहेनाऽऽर्द्रहृदयः पुनःपुनः परिरेभे ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरो मुकुंदगात्रं दोर्भ्यामालिंग्य हताऽशुभः सन् मुदं लेभे ॥ २६ ॥ प्रेम्णा व्याकुलेंद्रियो भीमो मातुलेयं कृष्णमालिलिंग । नकुलसहदेवावर्जुनश्च मुदा कृष्णमालिलिंगुः ॥ २७ ॥ (ततः श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं भीमं च नत्वा) अर्जुनेनाऽऽलिंगितो यमाभ्यां वंदितः सन् ब्राह्मणान् वृद्धान् नमस्कृत्य ॥ २८ ॥ कौरवसृंजयादीन् मानयामास । सूतमागधगंधर्वादीनां च मानं चक्रे ॥ २९ ॥

---

१ व्यवहारः ।

ब्राह्मणाः कृष्णं तुष्टुवुः । मृदंगशंखादिभिर्गंधर्वादयो जगुः । नर्तक्यो ननृतुः ॥ ३० ॥ एवं भगवान् सुहृद्वृतः सन् स्वलंकृतमिन्द्रप्रस्थं विवेश ॥ ३१॥ तत्कीदृशम् । गजानां मदगंधतोयैः संसिक्तमार्गम् । चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुम्भैर्वस्त्रालंकारयुक्तैः स्त्रीपुरुषैश्च विराजमानम्॥ ३२॥ प्रतिगृहं पुष्पधूपदीपादिभिर्युक्तं पुरं ददर्श ॥ ३३ ॥ तदा पौरस्त्रियस्तल्पे पतीन् गृहकृत्यं च विसृज्य कृष्णं द्रष्टुं राजमार्गे ययुः ॥ ३४॥ तस्मि

मृदंगशंखपटहवीणापणवगोमुखैः ॥ ब्राह्मणाश्चारविंदाक्षं तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः॥३०॥एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः ॥ संस्तूयमानो भगवान्विवेशाऽलंकृतं पुरम् ॥३१॥संसिक्तवर्त्म करिणां मदगंधतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुम्भैः ॥ मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गंधैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥३२॥उद्दीप्त[1]दीपबलिभिःप्रतिसद्मजालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ॥मूर्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम॥३३॥ प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबंधाः॥सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेंद्रमार्गे ॥३४॥तस्मिन्सुसंकुल इभाश्वरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ॥ नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षितेन॥३५॥ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्यमुकुंदपत्नीस्तारा यथोडुप[2]सहाः किमकार्यमूभिः॥यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलावलोककलयोत्सवमातनोति॥३६॥तत्रतत्रोपसंगम्य पौरा मंगलपाणयः॥ चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणी[3]मुख्या हतैनसः॥३७॥अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्ललोचनैः॥ससंभ्रमैरभ्युपेतःप्राविशद्राजमंदिरम् ॥३८॥ पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्ससनुषा परिषस्वजे॥३९॥

न्निभाश्वरथद्विपद्भिर्व्याप्ते मार्गे सभार्यं कृष्णं दृष्ट्वा गृहानधिरुह्य पुष्पैस्तं विकीर्य मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुः ॥३५ ॥ कृष्णपत्नीर्वीक्ष्योचुः। अमूभिः किं पुण्यं कृतं यासां चक्षुषां हरिर्हास्यावलोकनादिभिरानंदं ददाति ॥ ३६॥ ततः पौरास्तत्रतत्र पूजाद्रव्यैः कृष्णं पूजयामासुः ॥ ३७॥ एवमंतःपुरजनैः सत्कृतो भगवान् राजमंदिरं प्राविशत् ॥ ३८ ॥ ततः कुन्ती पर्यंकादुत्थाय कृष्णं परिषस्वजे ॥ ३९ ॥

---

[1] दीपैर्बलिभिः-पुष्पादिप्रकारैश्च । [2] चन्द्रसहचराः । [3] एकशिल्पोपजीविनां संघाः श्रेण्यः ।

युधिष्ठिरो गोविंदं गृहमानीय हर्षेण युक्तः पूजां नाविदत् ॥४०॥ तदा कृष्णः कुन्त्याः गुरुस्त्रीणां च वंदनं चक्रे । ततो द्रौपदी सुभद्रा च कृष्णवंदनं चक्राते ॥४१॥ ततो द्रौपदी रुक्मिण्याद्याः कृष्णपत्नीर्वस्त्रभूषणादिभिरानर्च ॥४२॥४३॥ ततो युधिष्ठिरः ससैन्यं सभार्यं कृष्णं सुखं निवासयामास ॥४४॥ श्रीकृष्णोऽर्जुनेन युतः सन् खांडववनेनाऽग्निं तर्पयित्वा तत्र मयं मोचयामास। मयेन दिव्या सभाकृता ॥४५॥ राज्ञः प्रियंकर्तुमि

गोविंदं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ॥ पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ४० ॥ पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनम् ॥ स्वयं च कृष्णया राजन्भगिन्या चाभिवंदितः ॥ ४१ ॥ श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः ॥ आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जांबवतीं तथा ॥ ४२ ॥ कालिंदीं मित्रविंदां च शैब्यां नाग्नजितीं सतीम् ॥ अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रङ्मंडनादिभिः ॥४३॥ सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनम् ॥ ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवंनवम् ॥ ४४ ॥ तर्पयित्वा खांडवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः ॥ मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥ उवास कतिचिन्मासान्राज्ञः प्रियचिकीर्षया ॥ विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा तु सभामध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंबंधिबांधवैः ॥ शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्रतुराजेन गोविंद राजसूयेन पावनीः ॥ यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥ ३ ॥

च्छया कतिचिन्मासानुवास ॥४६॥ इति श्रीभा० द० उ० चू० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥ ततो द्विसप्ततितमे राज्ञा काय निवेदिते ॥ दुर्जयं मागधं बुद्धा भीमेनाऽघातयद् हरिः ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा सभामध्ये मुनिभिर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैर्भ्रातृभिः ॥१॥ आचार्यैः कुलवृद्धादिभिश्च वेष्टितो युधिष्ठिर एषां शृण्वतां सतां श्रीकृष्णं जगाद ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हे गोविंद ! अहं राजसूययज्ञेन तव विभूतीर्यक्ष्ये । तं संपादय ॥३॥

---

१ भोभोः कृष्ण भक्तवत्सलेत्येवं संबोध्य ।

ये पापनाशके त्वत्पदांबुजे देहेन पूजयंति मनसा च ध्यायंति ते मोक्षं विंदंति। आशिषोऽपि त एव विंदंति नान्ये चक्रवार्तिनोऽपि ॥ ४ ॥
अत एष लोकस्तव पादकमलसेवानुभावं पश्यतु । हे देव ! ये त्वां भजंति न भजंति वा तेषामुभयेषां स्थितिं प्रदर्शय ॥ ५ ॥ हे ईश ! समदृशः
सर्वात्मनस्तव स्वपरभेदो न तथाऽपि सेवमानानामेव त्वत्प्रसादः । अन्येषां न ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे राजन् ! तव सम्यग् विचारितम्
येन कर्मणा तव कीर्तिः सर्वलोकव्याप्ता भविष्यति ॥ ७ ॥ अयं क्रतुराड् ऋषिपितृदेवसुहृदामीप्सितोऽस्ति ॥ ८ ॥ अतः सवान् राज्ञो

त्वत्पादुकं अविरतं परि ये चरंति ध्यायंत्यभद्रनशने शुचयो गृणंति॥विंदंति ते कमलनाभ भवापवर्गमाशा स ते यदि
त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥ तद्देवदेव भवतश्चरणारविंदसेवाऽनुभावमिह पश्यतु लोक एषः ॥ ये त्वां भजंति न भजं
त्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृंजयानाम् ॥ ५ ॥ न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः
स्वसुखानुभूतेः ॥ संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सम्यग्
व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्शिना ॥ कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति॥७॥ ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदाम
पि नः प्रभो ॥ सर्वेषामपि भूतानामीप्सितःक्रतुराडयम्॥८॥ विजित्य नृपतीन् सर्वान् कृत्वा च जगतींवशे ॥ संभृत्य
सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥ एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः ॥ जितोऽस्म्यात्मवताऽहं दुर्जयो
योऽकृतात्मभिः ॥१०॥ न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया॥विभूतिभिर्वाऽभिभवेद् देवोऽपि किमु पार्थिवः
॥ ११॥श्रीशुक उवाच॥निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः॥भ्रातॄन् दिग्विजयेऽयुंक्त विष्णुतेजो[1]पबृंहितान्॥१२॥

विजित्य पृथ्वीं वशीकृत्य संभारान्संपाद्य क्रतुमनुतिष्ठ ॥ ९॥ हे नृप ! एते भ्रातरो लोकपालांशोत्पन्नाः संति । त्वया दुर्जयोऽहं च जितोऽस्मि
॥१०॥ किं च । लोके देवा अपि प्रतापेन श्रिया सैन्यादिभिश्च मद्भक्तं पराभवितुं न समर्थाः । नृपाः कुतः ॥११॥ श्रीशुक उवाच हे राजन्।
एवं भगवद्वाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरः प्रीतः सन् दिग्विजयार्थं भ्रातॄन् युयुजे ॥ १२ ॥

---

[1] तेजसोपबृंहितान् आर्षः संधिः ।

दक्षिणस्यां सृंजयैः सह सहदेवं प्रतीच्यां मत्स्यैः सह नकुलमुदीच्यां केकयैः सहार्जुनं पूर्वस्यां मद्रकैः सह भीमं प्रेषयामास॥ १३॥ ततस्ते नृपान्
विजित्य दिग्भ्यो धनमानीय युधिष्ठिराय ददुः॥ १४॥हरिर्जरासंधमजितं श्रुत्वानृपतेर्ध्यायतः सतःउद्धवोक्तमुपायं जगाद ॥ १५॥ततो भीमोऽर्जुन
श्रीकृष्णश्चैते त्रयो ब्राह्मणा भूत्वा यत्र जरासंधस्तत्र जग्मुः॥ १६॥ त आतिथ्यवेलायां तत्र गत्वा जरासंधमयाचंत॥ १७ ॥ हे जरासंध! अस्मान्
दूरमागतानतिथीन् विद्धि। तव भद्रमस्तु। यद् वयमिच्छामस्तत् प्रयच्छ॥ १८॥यथाऽसाधूनामकार्यं नास्ति तथा सुखदुःखादि सहनकर्तॄणां दुःसहं

सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृंजयैः ॥ दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनम् ॥ प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः
केकयैः सह मद्रकैः ॥ १३ ॥ ते विजित्य नृपान् वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा ॥ अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप
यक्ष्यते ॥ १४ ॥ श्रुत्वेऽजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ॥ आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह ॥ १५ ॥
भीमसेनोर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः ॥ जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥ ते गत्वातिथ्यवेलायां
गृहेषु गृहमेधिनम् ॥ ब्रह्मण्यं समयाचेरन्राजन्या ब्रह्मलिंगिनः ॥१७ ॥ राजन्न विद्ध्यतिथीन्न प्राप्तानर्थिनो दूरमाग
तान् ॥ तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद् वयं कामयामहे॥ १८ ॥ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ॥ किं न देयं
वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥ १९ ॥योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ॥ नाऽऽचिनोति स्वयं कल्पः
स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥ हरिश्चंद्रो रंतिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः ॥ व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं
गताः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ॥ राजन्यबंधून् विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिंत
यत् ॥ २२ राजन्यबंधवो ह्येते ब्रह्मलिंगानि बिभ्रति ॥ ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥

नास्ति।तथा दातॄणामदेयं नास्ति।समदर्शिनां शत्रुर्नास्ति ।(अतो विशेषकथनेन किम्)॥ १९॥यो नश्वरशरीरेण यशो न संपादयति सः शोच्यो
निंद्यश्च॥ २० ॥हरिश्चंद्रः १रंतिदेवः २ शिबिः ३ बलिः ४व्याधः५ कपोतः ६इमे नश्वरेण शरीरेण ब्रह्मलोकं गताः॥ २१॥ श्रीशुक उवाच॥ हे राजन्
जरासंधो भाषणैराकृतिभिस्तान् क्षत्रियान् ज्ञात्वा चिंतयामास ॥ २२॥ एते ब्रह्मवेषधरा नृपाः संति। तथापि तेभ्यो देहमपि भिक्षितं ददामि२३

यतो विप्रवेषेण विष्णुना राज्याद्भ्रंशितस्य बलेः कीर्त्तिः श्रूयते ॥ २४ ॥ शुक्रेण वार्यमाणोपि बलिर्द्विजरूपिणे विष्णवे महीं प्रादात् ॥२५ ॥
ब्राह्मणकार्यार्थं विपुलं यशोऽसंपादयता क्षात्रदेहेन कोन्वर्थः । न कोपि ॥२६॥ इति निश्चित्य कृष्णार्जुनभीमानाह । हे विप्राः ! इच्छितं व्रिय
ताम् । आत्मशिरोपि वो ददामि ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच । हे राजेंद्र ! द्वंद्वयुद्धं देहि । वयं युद्धार्थिनः प्राप्ताः । अन्नार्थिनो न ॥ २८ ॥ असौ
भीमः । अयमर्जुनः । अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं ते रिपुं विद्धि ॥२९॥ एवं श्रुत्वा जरासंध उच्चैः प्रहस्य क्रोधयुक्तः सन् प्राह । हे मंदाः ! तर्हि

बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ॥ ऐश्वर्याद् भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥ श्रियं जिहीर्षते
न्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ॥ जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥ जीवता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः
क्षत्रबंधुना ॥ देहेन पतमानेन नेहतां विपुलं यशः ॥ २६ ॥ इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ॥ हे विप्रा व्रियतां
कामो ददाम्यात्मशिरोपि वः॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ युद्धं नो देहि राजेंद्र द्वंद्वशो यदि मन्यसे॥ युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता
राजन्या नान्नकांक्षिणः ॥२८॥ असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनो ह्ययम् ॥ अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते
रिपुम् ॥२९॥ एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः॥ आह चामर्षितो मंदा युद्धं तर्हि ददामि वः॥३०॥ न त्वया भीरु
णा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा॥ मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः॥३१॥ अयं तु वयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वो न मे
समः॥ अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥३२॥ इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम्॥ द्वितीयां स्वयमा
दाय निर्जगाम पुराद्बहिः॥३३॥ ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ॥ जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ॥३४॥

वो युद्धं ददामि ॥ ३० ॥ परंतु हे कृष्ण ! त्वं मद्भयान्मथुरां त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः अतो भययुक्तेन त्वया न योत्स्ये ॥ ३१ ॥ अयमर्जु
नोपि वयसाऽतुल्यो मे समो न भीमस्तु मम तुल्यबलः ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनाय महतीं गदां दत्त्वा द्वितीयां स्वयमादाय पुराद्बहिर्यु
द्धाय निर्जगाम ॥ ३३ ॥ ततो रणांगणे रणदुर्मदौ वीरौ परस्परं गदाभ्यां जघ्नतुः ॥ ३४ ॥

---

१ उद्धर्तुमिच्छता । त्रयाणां शब्दानां पूर्वश्लोकेनान्वयः ।२ ब्राह्मणार्थाय विपुलं यशो नेहता- नेहमानेन--न संपादयतेत्यन्वयः ।

ततो विचित्राणि मण्डलानि चरतोस्तयोर्युद्धं शुशुभे ॥ ३५ ॥ ततो गदयोश्चटचटाशब्दो जातः॥ ३६ ॥प्राप्तक्रोधयोर्गदे स्कन्धकटिपादकरोरु
जत्रुषूपेत्य चूर्गीबभूवतुः ॥ ३७ ॥ इत्थं तौ भग्नगदौ क्रुद्धौ नृवीरौ स्वमुष्टिभिर्युद्धं चक्रतुः ॥ तयोस्तलताडनोत्थः शब्दो वज्रपात इव बभूव ॥
॥ ३८ ॥ एवं तयोः प्रहरतोर्निर्विशेषं युद्धं जातम्‌ ॥ ३९ ॥ एवं दिवा युद्ध्यतोर्निशि सुहृद्वत्तिष्ठतोः सतोः सप्तविंशतिर्दिनानि गतानि ॥ ४० ॥

मंडलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ॥ चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रंगिणोः ॥ ३५ ॥ ततश्चटचटाशब्दो
वज्रनिष्पेषसन्निभः ॥ गदयोः क्षिप्तयो राजन्‌ दंतयोरिव दंतिनोः ॥ ३६ ॥ ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने अन्योऽ
न्यतोंऽसकटिपादकरोरुजत्रून्‌ ॥ चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विरदयोरिव दीप्तमन्य्वोः ॥ ३७ ॥ इत्थं
तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम्‌ ॥ शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्निर्घातवज्रपरुष
स्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥ तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षाबलौजसोः ॥ निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥ एवं
तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः ॥ दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्वन्निशि तिष्ठतोः ॥ ४० ॥ एकदा मातुलेयं वै प्राह
राजन्वृकोदरः ॥ न शक्तोऽहं जरासंधं निर्जेतुं युधि माधव ॥ ४१ ॥ शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम्‌ ॥
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाऽचिंतयद्‌ हरिः ॥ ४२ ॥ संचिंत्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ॥ दर्शयामास विटपं
पाटयन्निव संज्ञया। ४३ ॥ तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतांवरः ॥ गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥
॥ ४४ ॥एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ॥ गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ ४५ ॥

तत एकदा भीमः कृष्णं प्राह ॥ हे माधव ! युधि जरासंधं जेतुं न शक्तः ॥ ४१ ॥ ततः शत्रोर्जन्ममृती जराकृतं जीवितं च ज्ञात्वा श्रीकृष्णः
स्वतेजसा भीममाप्याययन्‌ कथं शकलो भवेदिति चिंतयामास ॥ ४२ ॥ ततो हरिः करेण शाखां गृहीत्वा पाटयन्निव भीमं संकेतेन दर्शयामास
॥ ४३ ॥ भीमस्तद्विज्ञाय शत्रुं पादयोर्गृहीत्वा भूमौ निपात्य ॥ ४४ ॥ एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं पादं प्रगृह्य गुदतः पाटयामास ॥ ४५ ॥

---

१ चूर्गीबक्रतुः ।

ततः एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसबाह्वक्षिभ्रूकण द्वे शकले प्रजा ददृशुः ॥॥४६ ॥ एवं मागधे निहते सति महान् हाहाकार आसीत् । ततः कृष्णार्जुनौ भीममालिंग्य पूजयामासतुः ॥ ४७ ॥ ततो भगवान् जरासंधपुत्रं सहदेवं मगधानां पतिं चकार । ततो मागधेन रुद्धान् राज्ञो मोचयामास ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धोत्तरार्धे चू० जरासंधवधो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान् हरिः ॥राजार्हभोगैः स्वान् देशान् प्रस्थाप्य पुनरागमत् ॥ १ ॥ अत्युन्नद्धजरासंधवधात् तद्रुद्धभूपतीन् ॥ विमोच्य कृपया कृष्णो

एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ॥ एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥४६॥ हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ॥ पूजमामासतुभामं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४७ ॥ सहदेवं तत्तनयं भगवान् भूतभावनः ॥ अभ्यर्षिचदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ॥ मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्धे जरासंधवधो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ॥ ते निर्गता गिरिद्रोण्या मलिना मलवाससः ॥ १ ॥ क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ॥ ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥२॥ श्रीवत्सांकं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ३ ॥ पद्महस्तं गदाशंखरथांगैरुपलक्षितम् ॥ किरिटहारकटककटिसूत्रांगदाचितम् ॥ ४ ॥ भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ॥ पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ ५ ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां रंभंत इव बाहुभिः ॥ प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥

निजरूपमदर्शयत् ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! येऽष्टशताधिकविंशतिसहस्र२०८०० राजानो दिग्विजये जरासंधेन निर्जिता गिरिद्रोण्यां रुद्धाश्च । ते मलिनाः शुष्कमुखाः संरोधेन कर्शिता निर्गताः संतः कृष्णं ददृशुः ॥ १ ॥ २ ॥ कथंभूतम् । घनश्यामं श्रीवत्सांकं चतुर्बाहुं प्रसन्नवदनं शंखचक्रगदापद्मधरं किरीटहारकटककटिसूत्रांगदैर्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनमालया युतं चक्षुर्भ्यां पिबंत इव जिह्वया लिहंत इव ॥ ५ ॥ बाहुभ्यामालिंगंत इव हरेः पादयोर्मूर्धभिः प्रणेमुः ॥ ६ ॥

कृष्णदर्शनाद् गतक्लेशाः प्रांजलयः संतो गीर्भिस्तुष्टुवुः ॥७॥ राजान ऊचुः ॥ हे देवदेव ! तुभ्यं नमः । घोरसंसृतेः खेदयुक्तान् नः पाहि ॥ ८॥ हे
नाथ ! एनं जरासंधं वयं दोषदृष्ट्या न पश्यामः । राज्यैश्वर्येणोन्मत्तो नृपः श्रेयो न विंदते । तव मायामोहितः सन् संपदमचलां मन्यते ॥९॥
॥१०॥ यथाऽज्ञा मृगतृष्णां जलाशयं मन्यंते । एवमविवेकिनो मायां वस्तु चक्षते॥ ११॥वयं पुरा मदांधाः संतस्त्वामविगणय्य स्थिताः ॥१२॥

कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः ॥ प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्रांजलयो नृपाः ॥७॥ राजान ऊचुः ॥ नमस्ते देव
देवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ॥ प्रपन्नान् पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान् घोरसंसृतेः ॥८॥ नैनं नाथान्वसूयामो मागधं मधुसू
दन ॥ अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥ राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न श्रेयो विंदते नृपः॥त्वन्मायामोहितो
नित्या मन्यते संपदोऽचलाः ॥१०॥ मृगतृष्णां यथा बाला मन्यंत उदकाशयम् ॥ एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु
चक्षते ॥११॥वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो जिगीषयाऽस्यां[१] इतरेतरस्पृधः[२]॥घ्नंतः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुर
स्त्वाऽविगणय्य दुर्मदाः॥१२॥त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा दुरंतवीर्येण विचालिताः श्रिया॥ कालेन तन्वा भवतोऽनु
कंपया विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते॥१३॥अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहेन शश्वत् पतता रुजां भुवा॥ उपासि
तव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम्॥१४॥तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ॥स्मृतिर्य
था न विरमेदपि संसरतामिह॥१५॥कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ॥ प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमोनमः॥
॥ १६॥ श्रीशुक उवाच॥संस्तूयमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः॥तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा॥१७॥

त एव वयमद्य गतदर्पास्तव चरणौ स्मरामः॥ १३ ॥ अथो मृगतृष्णिकासदृशं राज्यं देहेन सेव्यं न स्पृहयामहे । परलोके च कर्णरोचनं स्वर्गा
दिफलं न स्पृहयामहे ॥ १४ ॥ तस्मात् तव चरणाब्जयोः स्मृतिर्येन न विरता स्यात् तथोपायं समादिश ॥१५॥ हे ईश ! कृष्णाय वासुदेवाय
क्लेशनाशाय गोविंदाय तुभ्यं नमोनमः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं राजभिः स्तूयमानो भगवान् स्निग्धया गिरा तानाह ॥ १७ ॥

---

[१] पृथिव्याः । [२] स्पर्धमानाः ।

श्रीभगवानुवाच ॥ हे भूपाः ! अद्य प्रभृति वो मयि सुदृढा भक्तिरस्तु ॥ १८ ॥ भवद्भिर्मद्भजनं कर्तव्यमिति निश्चितम् । एतद्दिष्ट्या । किं च ।
नृणां श्रीमदेन बंधनं पश्यामि ॥ १९ ॥ यतो हैहयो नहुषो रावणो वेनो नरकोऽपरे च श्रीमदेन स्थानाद्भ्रंशिताः ॥२० ॥ अतो यूयमेतज्ज्ञात्वा
मां यज्ञैर्यजंतः संतो धर्मेण प्रजा रक्षथ ॥ २१ ॥ किं च । प्रजातंतून् विस्तारयंतः सुखं दुःखं प्राप्तंप्राप्तं सेवंतो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥
देहादावुदासीनाः संतो मयि मन आवेश्यांऽते मां यास्यथ॥ २३॥श्रीशुक उवाच ॥ कृष्णो नृपानित्यादिश्य ततस्तेषां मज्जनकर्मणि पुरुषान्

श्रीभगवानुवाच॥ अद्य प्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे॥सुदृढा जायते भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा॥१८॥दिष्ट्या
व्यवसितं भूपा भवंत ऋतभाषिणः॥ श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणाम्॥१९॥हैहयो नहुषो वेनो रावणो नर
कोऽपरे ॥ श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २०॥ भवंत एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमंतवत् ॥ मां यजंतोऽध्वरै
र्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ॥२१॥संतन्वंतः प्रजातंतून् सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ प्राप्तंप्राप्तं च सेवंतो मच्चिता विचरिष्यथ
॥ २२ ॥ उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ॥ मय्यावेश्य मनः सम्यङ्मामंते ब्रह्म यास्यथ ॥२३ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो भगवान् भुवनेश्वरः॥तेषां न्ययुक्तं पुरुषान् स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥ सपर्यां
कारयामास सहदेवेन भारत ॥ नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैःस्रग्विलेपनैः ॥२५॥ भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नातान् समलंकृ
तान् ॥ भोगैश्च विविधैर्युक्तान् तांबूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥२६॥ते पूजिता मुकुंदेन राजानो मृष्टकुंडलाः॥ विरेजुर्मोचिताः
क्लेशात् प्रावृडंते यथा ग्रहाः॥२७॥ रथान् सदश्वानारोप्य मणिकांचनभूषितान्॥प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान्प्रत्य
यापयत् ॥ २८ ॥ त एवं मोचिताः कृच्छ्रात् कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ययुस्तमेव ध्यायंतः कृतानि च जगत्पतेः ॥२९॥

स्त्रियश्च युयोज ॥ २४ ॥ ततस्तेषां सहदेवेन वस्त्रभूषणादिभिः पूजां कारयामास ॥ २५ ॥ ततः सुस्नातान् भोगैश्च युक्तान् वरान्नेन तान् भोज
यित्वा (पुनस्तेषां सपर्यां सहदेवेन कारयामास) ॥ २६ ॥ एवं मुकुंदेन पूजिता राजानः क्लेशाद् मोचिताः संतो विरेजुः ॥ २७॥ ततः कृष्णः
स्वर्णभूषितान् रथान् प्रति तानारोप्य स्वस्वदेशान् प्रेषयामास॥ २८ ॥ एवं दुःखाद् मोचिता राजानः पथि कृष्णकृतानि ध्यायंतो ययुः ॥२९॥

स्वदेशान् गत्वा यथा भगवानादिशत् तथा चक्रुः ॥ ३० ॥ ततः श्रीकृष्णः सहदेवेन पूजितः सन् भीमार्जुनाभ्यां संयुतः प्रायात् ॥ ३१ ॥ जितारय इंद्रप्रस्थं गत्वा शंखं दध्मुः ॥ ३२॥ तत् श्रुत्वा जना जरासंधं हतं मेनिरे ।युधिष्ठिरः पूर्णमनोरथ आसीत् ॥ ३३ ॥ ततो भीमार्जुनजनार्दना युधिष्ठिरं नत्वा सर्वं कथयामासुः ॥ ३४ ॥ तद् भगवदनुकंपितं ज्ञात्वा युधिष्ठिरः आनंदाश्रुकलां मुंचन् सन् किंचन नोवाच॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ चतुर्युक्सप्ततितमे राजसूयक्रिया द्विजैः ॥ अग्रपूजाप्रसंगेन चैद्यघातादि वर्ण्यते

जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितम् ॥ यथाऽन्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतंद्रिताः ॥ ३० ॥ जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ॥ पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात् सहदेवेन पूजितः॥ ३१ ॥ गत्वा ते खांडवप्रस्थं शंखान् दध्मुर्जितारयः ॥ हर्षयंतः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ॥३२ ॥ तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इंद्रप्रस्थनिवासिनः ॥ मेनिरे मागधं शांतं राजा चाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥ अभिवंद्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ॥ सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥ निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितम् ॥ आनंदाश्रुकलां मुंचन्प्रेम्णा नोवाच किंचन ॥ ३५ ॥ इति श्रीभा०महा० दशमस्कंधोत्तरार्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३ ॥श्रीशुक उवाच॥ एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः ॥ कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ॥ वहंति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥ २ ॥स भवानरविंदाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ॥ धत्तेऽनुशासनं भूमंस्तदत्यंतविडंबनम् ॥ ३ ॥ न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ राजसूयमखे हत्वा जरासंधं तदंतरे ॥ चैद्यं तदंते कुर्वंतं बीजं कलिमिवावपत् ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! युधिष्ठिरः एवं कृष्णस्यानुभावं श्रुत्वा प्रीतः सन् तमब्रवीत् ॥ १ ॥युधिष्ठिर उवाच ॥ हे भगवन् ! ये सनकादयस्त्रैलोक्यगुरवोपि यस्य तवाऽऽज्ञां शिरसा वहंति ॥ २ ॥ हे भगवन् ! स त्वं राजेत्यभिमानिनामस्माकमाज्ञां धत्से तदत्यंतमाश्चर्यम् ॥ ३ ॥ अद्वितीयस्य परमात्मनस्तव तेजः कर्मभिर्न वर्द्धते न ह्रसते च ॥ ४ ॥

हे अजित ! तव भक्तानां मम तवेति भेदबुद्धिर्नास्ति ।(किं पुनस्तव नास्तीति वक्तव्यम्)॥५॥श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा कृष्णप्रेरितो युधिष्ठिरो यज्ञोचिते वसंतादिकाले होतृमुखान् ऋत्विजो वव्रे ॥६॥ते के । व्यासः १ भरद्वाजः २ सुमंतुः ३ गौतमः ४असितः ५ वसिष्ठः६च्यवनः ७ कण्वः ८ मैत्रेयः ९ कवषः १० त्रितः ११ ॥७॥ विश्वामित्रः १२ वामदेवः १३ सुमतिः १४ जैमिनिः १५ क्रतुः १६ पैलः १७पराशरः १८गर्गः १९ वैशंपायनः २० ॥ ८ ॥ अथर्वा २१ कश्यपः २२ धौम्यः २३ रामः २४ भार्गवः २५आसुरिः२६ वीतिहोत्रः २७ मधुच्छंदाः२८वीरसेनः

न वै तेऽजित भक्तानां ममाहमिति माधव॥त्वं तवेति च नाना धीः पशूनामिव वैकृता[1] ॥ ५ ॥श्रीशुक उवाच॥इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान् स ऋत्विजः ॥ कृष्णानुमोदितः पार्थों ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥ द्वैपायनो भरद्वाजः सुमंतुर्गौतमोऽसितः ॥ वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥७ ॥ विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ॥ पैलः पराशरो गर्गों वैशंपायन एव च ॥८॥ अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ॥ वीतिहोत्रो मधुच्छंदा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥ उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः॥ धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः॥ ॥ १० ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदृक्षवः ॥ तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप॥११॥ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलांगलैः॥कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयांचक्रिरे नृपम्॥१२॥हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा ॥ इंद्रादयो लोकपाला विरिंचभवसंयुताः ॥ १३॥ सगणाः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ मुनयो यक्षरक्षांसि खगकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥ राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः ॥ राजसूयं समीयुः स्म राज्ञः पांडुसुतस्य वै ॥ १५ ॥

२९अकृतव्रणः३० ॥९॥तथाऽन्ये द्रोणभीष्मकृपादय उपहूताः सुतैः सह धृतराष्ट्रःविदुरः॥१०॥चत्वारो वर्णाश्च सर्वें राजानश्च यज्ञं द्रष्टुं तत्रागताः ॥११॥ततस्तेब्राह्मणाः स्वर्णलांगलैः कर्षणादिभिर्भूमिं संशोध्य धर्मं दीक्षासंस्कारयुक्तंचक्रुः॥१२॥तत्रयज्ञे उपस्करा हैमाआसन्।ततोब्रह्मशिवसंयुता इंद्रादिलोकपालाः॥१३॥सिद्धगंधर्वविद्याधरोरगा मुनयो यक्षरक्षांसि किन्नरचारणाः॥१४॥राजानोराजपत्न्यश्चराजसूययज्ञं प्रतिजग्मुः॥१५॥

---

[1] शरीरविषया ।

भा० द० तत ऋत्विजो युधिष्ठिरं राजसूयेन विधिवद् याजयामासुः यथा देवा वरुणम् । ततः सोमवल्लीरसपानदिने युधिष्ठिरः ऋत्विजः सभ्यांश्च यथा स्कं० १०
॥ १६६ ॥ वत् पूजयामास ॥ १६ ॥ १७ ॥ तदा सभासदोऽग्रपूजार्हं विचारयंतः संतो योग्यानां बाहुल्याद् यदा नाध्यगच्छन् तदा सहदेवो जगाद ॥ अ० ७४
॥ १८ ॥ हे सभ्याः ! एषोऽच्युतोऽग्रपूजामर्हति ॥ १९ ॥ यतो यदात्मकं विश्वं यदात्मिका आहुतयो मंत्रा यत्पराः ॥ २० ॥ सोऽसावेक एव
नापरः । स्वयं विश्वं सृजत्यवति हंति च ॥२१॥ किं च । सोऽयं यस्याऽनुग्रहेण तपोयोगादीनि कुर्वन् जनः श्रेयः साधयति ॥ २२ ॥ तस्माद्

मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ॥ अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ॥ १६ ॥ राजसूयेन विधिवत्
प्राचेतसमिवामराः ॥ सौत्येऽहन्यवनीपालो याजकान् सदसस्पतीन् ॥ अपूजयन्महाभागान् यथावत् सुसमाहितः ॥
॥ १७ ॥ सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशंतः सभासदः ॥ नाध्यगच्छन्ननैकांत्यात् सहदेवस्तदाब्रवीत् ॥ १८ ॥ अर्हति
ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान् सात्वतां पतिः ॥ एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥ यदात्मकमिदं विश्वं क्रत
वश्च यदात्मकाः ॥ अग्निराहुतयो मंत्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥ २० ॥ एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं
जगत् ॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हंत्यजः ॥ २१ ॥ विविधानीह कर्माणि जनयन् यदवेक्षया ॥ ईहते
यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २२ ॥ तस्मात् कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ॥ एवं चेत् सर्वभूतानामा
त्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥ सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ॥ देयं शांताय पूर्णाय दत्तस्यानंत्यमिच्छता ॥
॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा सहदेवोभूत् तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ॥ तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधुसाध्विति सत्तमाः ॥२५॥ श्रुत्वा
द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ॥ समर्हयद् हृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥

कृष्णायाऽग्रपूजा दीयताम् । एवं कृते सति सर्वभूतानां पूजनं भवेत् ॥ २३ ॥ अनंतफलमिच्छता पुरुषेण पूजनं पूर्णाय निरस्तभेदमतये
कृष्णाय देयम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा सहदेवस्तूष्णीमभूत् ॥ तच्छ्रुत्वा सर्वे सभ्याः साधुसाध्वित्यूचुः ॥ २५ ॥ ततो युधिष्ठिरो विप्राणां साधुसा ॥ १६६ ॥
ध्विति घोषं श्रुत्वा सभासदामभिप्रायं ज्ञात्वा प्रीतः सन् कृष्णं पूजयामास ॥ २६ ॥

तदा तत्पादौ प्रक्षाल्य तज्जलं सकुटुंबः शिरसि दधार ॥ २७ ॥ वस्त्रभूषणादिभिः श्रीकृष्णं पूजयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षः सन् तमीक्षितुं नाशक्नोत ॥२८॥ इत्थं पूजितं कृष्णं वीक्ष्य प्रांजलयः सर्वे जनास्तं प्रणेमुः । तदा पुष्पवृष्टयः पेतुः ॥ २९ ॥ ततः शिशुपालस्तत् सर्वं दृष्ट्वा क्रुद्धः सन्नासनादुत्थाय बाहुमूर्ध्वं कृत्वा भगवंतं निंद्यवाक्यानि श्रावयन् जगाद॥३०॥ हे सभ्याः । कालो दुरत्यय इति श्रुतिः सत्या । यतो वृद्धानामपि बुद्धिर्बालवाक्यैर्भिद्यते ॥ ३१ ॥ हे सभासदः । पात्रविदां श्रेष्ठा यूयं कृष्णोऽर्हणे मान्य इति बालभाषितं मा गृणीत ॥ ३२ ॥ अहो !

तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ॥ सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुंबोऽवहन्मुदा॥ २७ ॥ वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ॥ अर्हयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षो नाशकत समवेक्षितुम् ॥२८॥ इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्रांजलयो जनाः ॥ नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥ इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ॥ उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥३०॥ ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ॥ वृद्धानामपि यद् बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥ यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम् ॥ सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत संमतोऽर्हणे ॥ ३२ ॥ तपोविद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ॥ परमर्षीन् ब्रह्मनिष्ठान् लोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३३ ॥ सदसस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ॥ यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥ वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥ ३५ ॥ ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ॥ वृथा पानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति॥३६॥ ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसम् ॥ समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधंते दस्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥

तपोविद्यादियुक्तानृषीन् ब्रह्मनिष्ठान् ॥ ३३ ॥ सदसस्पतींश्च हित्वा गोपालः सपर्यां कथमर्हति । यथा काकः पुरोडाशम् ॥३४॥ किं च । अयं सर्वधर्मबहिष्कृतो वर्णाश्रमकुलात् परो गुणैर्हीनः । अतः पूजायाः कथं योग्यो भवति ॥ ३५ ॥ एषां कुलं ययातिना शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् । तस्य पूजा कथम् ॥ ३६ ॥ एते ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान् हित्वा समुद्रं दुर्गं कृत्वा प्रजा बाधंते ॥ ३७ ॥

कोणी म्हणती नंदाचा ॥ कोणी म्हणती वसुदेवाचा ॥ [illegible]

स शिशुपाल एवमादीनि निंद्यवाक्यानि बभाषे । तथापि भगवान् किंचिन्नोवाच ॥ ३८॥ तदा सभ्यास्तन्निंदनं श्रुत्वा कर्णौ पिधाय शिशुपालं
शपंतः संतो निर्जग्मुः ॥ ३९ ॥ यतो यः पुमान् भगवद्भक्तस्तस्य च निंदां शृणोति ततो नापैति च सोऽधो याति ॥ ४० ॥ ततः पांडवा
मत्स्यकैकयसृंजयाश्च क्रुद्धाः संतः शिशुपालं हंतुमुत्तस्थुः ॥ ४१ ॥ ततः शिशुपालः कृष्णपक्षीयान् निर्भर्त्सयन् खड्गचर्मणी जगृहे ॥ ४२ ॥
तावत् कृष्ण उत्थाय स्वान् निवार्य चक्रेण तस्य शिरो जहार ॥ ४३ ॥ तदा शिशुपाले हते कोलाहलशब्द आसीत् । तस्यानुवर्तिनो भूपाश्च

एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमंगलः ॥नोवाच किंचिद् भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ ३८॥ भगवन्निंदनं श्रुत्वा
दुःसहं तत्सभासदः ॥ कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपंतश्चेदिपं रुषा ॥३९॥ निंदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा॥
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ॥४०॥ततः पांडुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृंजयाः॥उदायुधाःसमुत्त
स्थुः शिशुपालजिघांसवः ॥४१॥ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतो जगृहे खड्गचर्मणी ॥ भर्त्सयन् कृष्णपक्षीयान् राज्ञः सदसि भा
रत ॥४२॥ तावदुत्थाय भगवान् स्वान् निवार्य स्वयं रुषा ॥ शिरः क्षुरांत[1]चक्रेण जाहारापततो रिपोः ॥४३॥ शब्दः
कोलाहलोऽप्यासीच्छिशुपाले हते महान् ॥ तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥४४ ॥ चैद्यदेहोत्थितं ज्योति
र्वासुदेवमुपाविशत् ॥ पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ॥ ४५ ॥ जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ॥
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम्॥४६॥ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात्॥सर्वान् संपूज्य
विधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट्॥४७॥साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभि
याचितः ॥ ४८ ॥ ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छंतमपीश्वरः ॥ ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ ४९ ॥

दुद्रुवुः ॥ ४४ ॥ ततः सर्वेषां पश्यतां चैद्यदेहोत्थं ज्योतिः श्रीकृष्णं प्राविशत् ॥ ४५ ॥ स वैरबुद्ध्या ध्यायन् त्रिभिर्जन्मभिस्तन्मयतां प्राप्तः
॥ ४६ ॥ ततो धर्म ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यो दक्षिणां दत्त्वाऽवभृथस्नानं चक्रे ॥ ४७ ॥ ततः कृष्णो राज्ञो यज्ञं साधयित्वा सुहृद्भिः प्रार्थितस्तत्र
कतिचिन्मासानुवास ॥ ४८ ॥ ततोऽनिच्छतो राज्ञ आज्ञां गृहीत्वा भार्याभिः सह द्वारकां ययौ ॥ ४९ ॥

---

[1] क्षुरांतवत् तीक्ष्णेन चक्रेण ।

हे परीक्षित् । विप्रशापाद्वैकुण्ठवासिनोर्जन्म तेऽनुवर्णितम् ॥५०॥ अवभृथे स्नातो युधिष्ठिरो ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये इंद्र इव शुशुभे ॥५१॥ ततो राज्ञा सत्कृताः सर्वे सुरमानवादयः कृष्णं यज्ञं च प्रशंसंतः स्वस्वधामानि ययुः ॥ ५२ ॥ दुर्योधनस्तस्य श्रियमसहमानो न मुमुदे॥५३॥य इदं शिशुपालवधादिकं कर्म राजमोक्षं यज्ञं च कीर्तयेत्स सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० चतुःसप्ततितमोऽध्यायः॥७४॥पञ्चयुक्सप्ततितमे यज्ञावभृथसंभ्रमः॥ सुयोधनस्य चाक्षांत्या मानभंगो दृशिभ्रमात्॥१॥राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! नृदेवादयो युधिष्ठिरस्य यज्ञमहोदयं

वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ॥ वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनःपुनः ॥५० ॥ राजसूयावभृथ्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ॥ ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥ राज्ञः सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ॥ कृष्णं क्रतुं च शंसंतः स्वधामानि ययुर्मुदा॥५२॥दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम्॥यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पांडुसुतस्य ताम् ॥ ५३ ॥ य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ॥ राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे शिशुपालवधो नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥ राजोवाच॥अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयम् ॥ सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः॥ १ ॥ दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः ॥ इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः॥ बांधवाः परिचर्यायां तस्यासन् प्रेमबंधनाः॥३॥भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ॥ सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥४॥ गुरुशुश्रूषणे विष्णुः कृष्णः पादावनेजने ॥ परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ ५ ॥ युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ॥ बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा सर्वे मुमुदिरे ॥१ ॥ दुर्योधनं विना राजानो देवादयश्च यज्ञमहोदयं दृष्ट्वा मुमुदिरे इति त्वन्मुखात् श्रुतम् ।तत्र कारणमुच्यताम्॥२॥श्रीशुक उवाच ॥ तव पितामहस्य यज्ञे बांधवाः परिचर्यायामासन्॥३॥ते च यथा ।भीमः पाककर्मणि। दुर्योधनः कोशस्थाने ।सहदेवः पूजायाम्।नकुलो नानावस्तुसाधने ॥ ४॥ अर्जुनः शुश्रषणे । कृष्णः पादप्रक्षालने । द्रौपदी परिवेषणे । कर्णो दाने ॥ ५ ॥ तथा सात्यकिविकर्णौ विदुरादयः॥६।

महायज्ञे नानाकर्मसु प्रेरिताः संतः प्रवर्तंते स्म ॥ ७ ॥ एवं यज्ञे चैद्यज्योतिषि कृष्णे प्रविष्टे सति यज्ञसमाप्तौ ऋत्विगादिषु दक्षिणादिभिः सम्यक्पूजितेषु सत्सु सव गंगायामवभृथस्नानं चक्रुः ॥ ८ ॥ तदा मृदंगशंखभेर्यादयो नेदुः ॥ ९ ॥ नर्तक्यो ननृतुः । गायका जगुः । तन्नादो दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥ तदा यदुसृंजयकांबोजादयो राजानो यजमानपुरस्सराः सन्तो नानावाहनैश्चतुरंगसैन्यैः सह निर्ययुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तथा

निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा॥प्रवर्तंते स्म राजेंद्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः॥७॥ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः ॥ चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्याम् ॥ ८॥ मृदंगशंखपणवधुंधुर्यानकगोमुखाः ॥ वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ ९ ॥ नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः ॥ वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेंद्रस्यन्दनार्वभिः[1] ॥ स्वलंकृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः॥११॥यदुसृञ्जयकांबोजकुरुकेकयकोसलाः ॥ कंपयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः॥१२॥ सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ॥ देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३॥ स्वलंकृता नरा नार्यो गंधस्रग्भूषणांबरैः ॥ विलिंपंत्योऽभिसिंचंत्यो विजह्रुर्विविधै रसैः॥ १४॥ तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासांद्रकुंकुमैः ॥ पुंभिर्लिप्ताः प्रलिंपंत्यो विजह्रुर्वारयोषितः ॥ १५ ॥ गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ॥ ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः ॥ १६ ॥ ता देवरानुत सखीन् सिषिचुर्दृतीभिः क्लिन्नांबरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ॥ औत्सुक्यमुक्तकबराच्च्यवमानमाल्याः क्षोभं दधुर्मलधियां[2] रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥

ऋत्विगादयो ब्रह्मघोषेण निर्ययुः । देवाः पुष्पवृष्टिं कुर्वंतः संतस्तुष्टुवुः ॥१३॥ स्वलंकृता नरा नार्यश्च मिथः क्रीडां चक्रुः ॥ १४ ॥ वारयोषितश्च तैलगोरसहरिद्राकुंकुमादिभिः पुरुषान् लिंपन्त्यो विजह्रुः ॥ १५॥ तथा राजपत्न्यो मातुलेयैः सखिभिश्च सिच्यमानाः सत्यो विरेजुः ॥ १६ ॥ ता राजपत्न्यो देवरान् सखींश्च चर्मादिसेचनपात्रैः सिषिचुः ॥ १७ ॥

---

[1] अर्वा—अश्वः ।[2] कामिनाम् ।

तदा युधिष्ठिरो रथमारूढः सन् स्वपत्नीभिः शुशुभे क्रियाभिः क्रतुरादिव ॥ १८ ॥ ततस्ते ऋत्विजः पत्नीसंयाजान् नाम यज्ञावभृथसंबंधि
कर्माणि चाऽनुष्ठाय युधिष्ठिरं गंगायां स्नापयांचक्रुः ॥ १९ ॥ तदा नरदुंदुभिभिः समं देवदुंदुभयो नेदुः । देवर्षिपितृमानवाः पुष्पवर्षाणि
मुमुचुः ॥ २० ॥ ततो वर्णाश्रमयुता नरास्तत्र स्नानं चक्रुः । यतो महापातक्यपि सद्यः पापाद् मुच्येत ॥ २१ ॥ अथ राजा श्रेष्ठे वाससी
परिधाय भूषणानि धृत्वा ऋत्विगादीनाभरणांबरैरानर्च ॥ २२॥ ततो नृपो बंधुमित्रज्ञातिसुहृद्दादीन् वस्त्रालंकारैः पूजयामास ॥ २३ ॥ तदा

स सम्राड् रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ॥ व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥ पत्नीसंयाजा
वभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ॥ आचांतं स्नापयांचक्रुर्गंगायां सह कृष्णया ॥ १९ ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्नरदुंदुभिभिः
समम् ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥ सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः ॥ महापातक्यपि
यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१ ॥ अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ॥ ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चा
भरणांबरैः ॥ २२ ॥ बंधुज्ञातिनृपान् मित्रसुहृदोन्यांश्च सर्वशः ॥ अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥
सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ॥ नार्यश्च कुंडलयुगाऽलकवृंदजुष्टवक्त्रश्रियः
कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥ अथर्त्विजो महाशीलाः सदस्या ब्रह्मवादिनः ॥ ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये
समागताः ॥ २५ ॥ देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ॥ पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ २६ ॥
हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम् ॥ नैवातृप्यन् प्रशंसंतः पिबन्न मर्त्योऽमृतं यथा ॥ २७ ॥

सर्वे नरा नार्यश्च मणिकुंडलोष्णीषकंचुकदुकूलहारादिभिर्विरेजुः ॥ २४ ॥ तत ऋत्विजः सदस्या ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानः ॥ २५ ॥ देवर्षि
पितृमानवा लोकपालाश्च ये यज्ञे समागताः ते राज्ञा पूजिताः संतस्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुः ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरस्य राजसूयमहोदयं प्रशं
संतस्ते सर्वे नैवातृप्यन् मर्त्योऽमृतं पिबन् यथा ॥ २७ ॥

ततो युधिष्ठिरः सुहृदादीन् कृष्णं च प्रीत्या निवासयामास॥२८॥भगवानपि सांबादीन् द्वारकां प्रेष्य स्वयं तत्र न्यवात्सीत् ॥२९ ॥इत्थं धर्मराजः कृष्णेन सुदुस्तरं मनोरथमहार्णवमुत्तीर्य गतक्लेश आसीत् ॥३०॥ एकदा दुर्योधनो युधिष्ठिरस्यैश्वर्यं यज्ञमहोत्सवं च दृष्ट्वाऽतप्यत् ॥३१॥ यस्मिन् गृहे मयेन रचिता देवासुरमनुष्याणां विभूतयो भांति। ताभिः सह द्रौपदी पतीन् सेवते॥३२॥ यस्मिन् गृहे कृष्णस्य षोडशसहस्रस्त्रियः

ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबंधिबांधवान् ॥ प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं च त्यागकातरः ॥ २८ ॥ भगवानपि
तत्रांग न्यवासीत् तत्प्रियंकरः ॥ प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च सांबादींश्च कुशस्थलीम्॥ २९ ॥ इत्थं राजा धर्मसुतो मनो
रथमहार्णवम् ॥ सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद् गतज्वरः ॥ ३० ॥ एकदांतःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ॥
अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥ यस्मिन् नरेंद्रदितिजेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नाना विभांति किल विश्व
सृजोपक्लृप्ताः ॥ ताभिः पतीन् द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ ३२ ॥ यस्मिंस्तदा मधु
पतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदंघ्रिशोभम् ॥ मध्ये सुचारुकुचकुंकुमशोणहारं श्रीमन्मुखं प्रचलकुंडल
कुंतलाढ्यम् ॥ ३३ ॥सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट् ॥ वृतोऽनुजैर्बंधुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥
॥ ३४ ॥ आसीनः कांचने साक्षादासने मघवानिव ॥ पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च बंदिभिः ॥ ३५ ॥ तत्र
दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ॥ किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन् रुषा ॥ ३६ ॥ स्थलेऽभ्यगृह्णाद्व
स्त्रांतं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् ॥ जले च स्थलवद् भ्रांत्या मयमायाविमोहितः ॥ ३७ ॥

श्रोणीभारेण शनकैरंघ्रिभूषणानि क्वणयंत्यः कुचकुंकुमरक्तहारैः कुंडलैश्च शोभमाना इतस्ततश्चलंति॥३३॥ कदाचिद् मयासुरनिर्मितायां सभायां बंधुभिः कृष्णेन च वृतो युधिष्ठिरः॥३४॥सुवर्णसिंहासन आसीनो बंदिभिः स्तूयमानः सन्निन्द्र इव शुशुभे॥३५॥तत्र बन्धुभिः सह दुर्योधनोऽसिहस्तः सभायां विवेश ॥ ३६॥ ततो मयमायाविमोहितः स तस्यां जलभ्रांत्या स्थले वस्त्रांतमाकुंचितवान् तथाग्रे स्थलभ्रांत्या जलेऽपतत्॥३७॥

---

१ अधिक्षिपन्। द्वाःस्थादीनिति शेषः।

तदा भीमः स्त्रियोऽपरे नृपतयश्च राज्ञा निर्वायमाणा अपि कृष्णानुमोदिता जहसुः ॥ ३८ ॥ तदा दुर्योधनो व्रीडितः सन् रुषा ज्वलन् तूष्णीं
गजाह्वयं प्रययौ । युधिष्ठिरः खेदयुक्तो बभूव । भगवान् भूभारं जिहीर्षुस्तूष्णीमासीद् यस्य दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रांतिं प्राप ॥३९॥ हे राजन्!
यज्ञे दुर्योधनस्य दौरात्म्यं यत् पृष्टं तत्ते कथितम् ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते म० उ० चू० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ततः षट्सप्त
तितमे वृष्णिशाल्वमहामृधे ॥ द्युमद्गदाप्रहारेण रणात् प्रद्युम्ननिर्गमः ॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ हे राजन् ! अथाऽन्यदपि कृष्णस्याऽद्भुतं कर्म शृणु

जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ॥ निवार्यमाणा अप्यंग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥ स व्रीडितोऽवा
ग्वदनो रुषा ज्वलन् निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ॥ हाहेति शब्दः सुमहानभूत् सतामजातशत्रुर्विमना इवा
भवत ॥ बभूव तूष्णीं भगवान् भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ ३९ ॥ एतत्तेऽभिहितं राजन् यत पृष्टोऽ
हमिह त्वया ॥ सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उ०
दुर्योधनमानभंगो नाम पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं
नृप ॥ क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १॥ शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ॥ यदुभिर्निर्जितः
संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ २ ॥ शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ॥ अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं
मम पश्यत ॥ ३ ॥ इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपति प्रभुम् ॥ आराधयामास नृप पांसुमुष्टि सकृद् ग्रसन् ॥ ४ ॥
संवत्सरांते भगवानाशुतोष उमापतिः ॥ वरेणच्छंदयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ ५ ॥ देवासुरमनुष्याणां गंधर्वो
रगरक्षसाम् ॥ अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥

॥१॥ एकदा रुक्मिण्युद्वाहे प्राप्तः शाल्वो जरासंधादयश्च यदुभिर्निर्जिताः ॥ २ ॥ तदा सर्वराजानां शृण्वतां सतां शाल्वः प्रतिज्ञां चकार ।
अद्यायादवीं महीं करिष्ये । मम पौरुषं पश्यत ॥ ३ ॥ इति प्रतिज्ञां कृत्वा पांसुमुष्टिं सकृद् भक्षयन् शिवमाराधयामास ॥ ४ ॥ ततो वर्षांते
शिवस्तुष्टः सन् शाल्वं प्रति वरं वृणीष्वेत्युवाच ॥५ ॥ तदा शाल्वो देवाऽसुरमनुष्यगंधर्वसर्परक्षसामभेद्यं कामगं वृष्णिभीषणं विमानं वव्रे ॥६ ॥

तदा शिवस्तथेत्युक्त्वा मयासुरस्याज्ञां दत्तवान्। मयो लोहमयं सौभनामकं विमानं निर्माय शाल्वाय ददौ॥७॥ शाल्वः कामगं विमानं लब्ध्वा पूर्ववैरं स्मरन् द्वारकां ययौ ॥ ८ ॥ महत्या सेनया तां पुरीं रुद्धोपवनोद्यानानि बभंज ॥ ९ ॥ गोपुराणि गृहान् क्रीडास्थानानि च बभञ्ज । विमानाग्र्यात् शस्त्रवृष्टयो निपेतुः ॥ १० ॥ शिला द्रुमाः सर्पाः शर्करा निपेतुः । प्रचंडश्चक्रवातश्चाऽभूत् ॥ ११ ॥ एवं सौभेन पीड्यमाना

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः ॥ पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात् सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥ स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदम् ॥ ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥ निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ ॥ पुरीं बभंजोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥ सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिकाः ॥ विहारान् स विमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥ शिला द्रुमाश्चाशनयः सर्पाआसारशर्कराः ॥ प्रचंडचक्रवातोऽभूद् रजसाऽऽच्छादिता दिशः ॥ ११ ॥ इत्यर्द्यमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ॥ नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥ प्रद्युम्नो भगवान् वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ॥ मा भैष्टेत्यभ्यधाद्वीरो रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥ सात्यकिश्चारुदेष्णश्च सांबोऽक्रूरः सहानुजः ॥ हार्दिक्यो भानुविंदश्च गदश्च शुकसारणौ॥ १४ ॥अपरे च महेष्वासा रथयूथपयूथपाः ॥ निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५॥ ततः प्रववृते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह ॥ यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ॥ क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः ॥ १७ ॥

द्वारका सुखं नाभ्यपद्यत ॥१२ ॥ तदा प्रद्युम्नस्तेन पीड्यमानाः प्रजा वीक्ष्य मा भैष्टेत्युक्त्वा रथमारुह्य निर्ययौ ॥ १३ ॥ तदनु सात्यकिः १ चारुदेष्णः २ सांबः ३ अक्रूरः ४ हार्दिक्यः ५ भानुविंदः ६ गदः ७ शुकः ८ सारणः ९ । १४ ॥ एतेऽपरे च रथाश्वगजपदातियुक्तया सेनया सह निर्ययुः॥ १५॥ ततः शाल्वानां यदुभिः सह युद्धं जातम् ॥ १६ ॥तदा प्रद्युम्नो दिव्यास्त्रैः शाल्वस्य मायां नाशयामास ॥ १७ ॥

---

१ प्रासादाः गृहाः । अट्टालाः तदुपरिगृहाः तोलिकाः तत्पर्यंतकुड्यानि । २ सूर्यः।

ततः शाल्वस्य सेनान्यं पंचविंशतिबाणैर्विव्याध ॥ १८ ॥ ततः शाल्वं शतबाणेनैकेन सेनाभटान् दशभिर्दशभिः सारथीं स्त्रिभिस्त्रिभिर्वाहनानि
ताडयामास ॥ १९ ॥ तत्प्रद्युम्नस्याद्भुतं कर्म दृष्ट्वा स्वपरसैनिकास्तत्संमानं चक्रुः॥ २०॥ ततस्तद्विमानं कदाचिद्बहुरूपं कदाचिदेकरूपं क्वचि
दृश्यते क्वचिन्न दृश्यते । एवं परैरवितर्क्यमभूत् ॥ २१ ॥ किं च । क्व० भूमौ । क्व० आकाशे । क्व० गिरिमस्तके । क्व० जले । एवं भ्राम्यत
सत् सौभमनवस्थितमभूत् ॥ २२ ॥ तदा यत्रयत्र सविमानः शाल्वो दृश्यते तत्रतत्र वृष्णियूथपाः शरानमुंचन् ॥ २३ ॥ एवमरिभिः पीड्य

विव्याध पंचविंशत्या स्वर्णपुंखैरयोमुखैः ॥ शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८॥ शतेनाताडयच्छाल्व
मेकैकेनास्य सैनिकान् ॥ दशभिर्दशभिर्नैतॄन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥१९ ॥ तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥
दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥२० ॥ बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते॥मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं
परैरभूत् ॥ २१ ॥ क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित् ॥ अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तद्दुरवस्थितम्॥ २२ ॥
यत्रयत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः ॥ शाल्वस्ततस्ततोऽमुंचञ्छरान्सात्वतयूथपाः ॥ २३ ॥ शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैरा
शीविषदुरासदैः[1] ॥ पीड्यमानपुरानीकः[2] शाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः[3] ॥ २४ ॥ शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः ॥
न तत्यजू रणं स्वंस्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥ शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक्प्रपीडितः ॥ आसाद्य गदया
मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली ॥ २६ ॥ प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षस्थलमरिंदमम् ॥ अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुका
त्मजः ॥ २७ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् ॥ अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम्॥ २८ ॥

मानं विमानं सैन्यं च दृष्ट्वा शाल्वोऽमुह्यत्॥ २४ ॥ यदुवीराः परशस्त्रौघैरर्द्यमाना अपि संग्रामं न तत्यजुः ॥ २५ ॥ ततो द्युमान्नामा शाल्वप्र
धानः प्रद्युम्नसमीपं गत्वा गदाप्रहारं कृत्वा व्यनदत् ॥ २६ ॥ तदा दारुकात्मजः सारथिर्गदाविशीर्णवक्षसं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा रणाद्रथं निनाय॥२७ ॥
ततः प्रद्युम्नो मुहूर्तेन सावधानः सन् सारथिं जगाद । हे सूत ! यद्रणान्ममाऽपसर्पणं कृतं तदसाधु ॥ २८ ॥

---

[1] सर्पवद् दुःसहः । [2] पीड्यमानं पुरमनीकानि च यस्य सः । [3] परैः यदुभिरीरितैः प्रेरितैः ।

यत्सूतेन त्वया प्राप्तकिल्बिषान्मत्तो विना यदुकुलजो रणात्पलायितः कोपि न श्रूयते ॥ २९॥रामकेशवौ पितरौ गत्वा ताभ्यां पृष्टः सन्नात्मनो योग्यं किं वक्ष्ये ॥ ३० ॥ भ्रातृभार्या मां हसंत्यः सत्यो मम क्लैब्यं कथयिष्यंति ॥ ३१ ॥ सारथिरुवाच। हे आयुष्मन्! सूतो दुःखप्राप्तं रथिनं रथी च सूतं रक्षेदिति धर्मं ज्ञात्वा मयैतत्कृतम् ॥ ३२ ॥ त्वं शत्रुगदया हतो मूर्च्छितः अतो मया रणादपनीतः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्धे चूर्णिकायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ सप्तयुक्सप्ततितमे नानामायाविचक्षणः। कृष्णेनागत्य शाल्वस्तु हतः सौभं च

न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः॥ विना मत्क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात्॥२९॥किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ ॥ युद्धात्सम्यगपक्रांतः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमम् ॥ ३०॥ व्यक्तं मे कथयिष्यंति हसन्त्यो भ्रातृजामयः ॥ क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे॥३१॥सारथिरुवाच॥धर्मं विजानताऽऽयुष्मन्कृतमेतन्मया विभो॥ सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी ॥ ३२ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात् ॥ उपसृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ॥ नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥ १ ॥ विधमंतं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः ॥ प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्वयम् ॥२॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत् ॥ द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥ गदसात्यकिसांबाद्याः जघ्नुः सौभपतेर्बलम्॥ पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकन्धराः॥ ४ ॥

चूर्णितम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन्! ततः स प्रद्युम्नः सलिलमुपस्पृश्य धनुर्गृहीत्वा द्युमतः समीपं मां नयेति सारथिं जगाद ॥ १ ॥ ततः प्रद्युम्नः स्वसैन्यानि मर्दयंतं द्युमंतं प्रतिरुध्याऽष्टभिर्बाणैरविध्यत् ॥ २ ॥ तत्र चतुर्भिश्चतुरोऽश्वान् एकेन सूतं द्वाभ्यां धनुः ध्वजं च एकेन शिरो जघान ॥ ३ ॥ तदा गदसात्यकिसांबादयः शाल्वस्य सैन्यं जघ्नुः। तदा सौभस्थाः पुरुषाश्छिन्नशिरसः संतः समुद्रे पेतुः ॥ ४ ॥

---

१ उपसर्गे–पीडां प्राप्तः।

एवं यदूनां शाल्वानां सप्तविंशत्यहोरात्राणि युद्धं बभूव ॥ ५ ॥ अथेंद्रप्रस्थं गतः कृष्णो राजसूये समाप्ते शिशुपाले निहते सति घोराणि दुश्चिह्नानि पश्यन् सन् कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य द्वारकां ययौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तदा मार्गे एवमचिंतयत् । अहं रामसहित इहायातः । अतः शिशुपालपक्षीया राजानो नूनं मे पुरीं क्लेशयेयुः ॥ ८ ॥ एवं चिंतयन् द्वारकामेत्य स्वानां तत् कदनं निरीक्ष्य सौभं शाल्वं च वीक्ष्य पुररक्षणं प्रति रामं नियुज्य कृष्णो दारुकं प्राह ॥ ९ ॥ हे सूत ! मम रथं शाल्वस्य समीपं शीघ्रं प्रापय विचारो न कर्तव्यः ॥ १० ॥ इत्युक्तो दारुको रथमास्थाय

एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत तुमुलमुल्ब[1]णम् ॥ ५ ॥ इंद्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ॥ राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम् ॥ निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥ आह चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः ॥ राजन्याश्चैद्यपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥ वीक्ष्य तत् कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणम् ॥ सौभं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥ रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यांतिकमाशु वै ॥ संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १० ॥ इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ॥ विशंतं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणा[2]नुजम् ॥ ११ ॥ शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः ॥ प्राहरत् कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥ तामापतंतीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ॥ भासयंतीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाऽच्छिनत् ॥ १३ ॥ तं च षोडशभिर्विद्ध्वा बाणैः सौभं च खे भ्रमत् ॥ अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्यइवरश्मिभिः ॥ १४ ॥ शाल्वः शौरेस्तु दोः सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः ॥ बिभेद न्यपतद् हस्ताच्छार्ङ्गमासीत तदद्भुतम् ॥ १५ ॥

प्रेरयामास । तदा स्वपरसैनिकाः प्रविशंतं गरुडध्वजं रथं ददृशुः ॥ ११ ॥ ततः शाल्वो युद्धे कृष्णं दृष्ट्वा दारुकाय शक्तिं प्राहरत् ॥ १२ ॥ कृष्णो नभसा पतंतीं तां शक्तिं बाणैः शतधाऽच्छिनत् ॥ १३ ॥ तथा शाल्वं षोडशभिर्बाणैर्विद्ध्वा शरजालैः सौभमविध्यत् ॥ १४ ॥ ततः शाल्वः कृष्णस्य दक्षिणं बाहु बिभेद । तदा हस्तात् शार्ङ्गं धनुः पपात ॥ १५ ॥

---

१ घारम् । २ गरुडम् ।

तदा महान् हाहाकार आसीत् । शाल्वः उच्चैर्नादं कृत्वा जनार्दनं जगाद ॥ १६ ॥ हे मूढ ! त्वया मे सख्युः शिशुपालस्य भार्या पश्यतां
लोकानां पुरो हृता स च सभामध्ये हतः ॥ १७ ॥ तं त्वामद्य बाणैर्मृत्युं नयामि । यदि ममाग्रतः स्थास्यसि ॥१८॥ श्रीभगवानुवाच॥हे मंद !
त्वं वृथा भाषसे । समीपे मृत्युं न पश्यसि । किं च शूराः पराक्रमं दर्शयंति न बहु भाषंते ॥१९॥इत्युक्त्वा कृष्णो गदया शाल्वं जत्रौ ताडया
मास । तदा स रक्तं वमन् चकंपे ॥ २० ॥ ततो गदायां निवृत्तायां शाल्वोंऽतरधीयत । ततो मुहूर्तेन पुरुषरूपं धृत्वाऽऽगत्याच्युतं नत्वा देवक्या

हाहाकारो महानासीद् भूतानां तत्र पश्यताम्॥विनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥१६ ॥ यत् त्वया मूढ नः स
ख्युर्भ्रातुर्भार्या हृतेक्षताम् ॥ प्रमत्तः स सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १७ ॥ तं त्वाद्य निशितैर्बाणैरपराजित
मानिनम् ॥ नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वृथा त्वं कत्थसे मंद न पश्यस्यंति
कंतकम् ॥ पौरुषं दर्शयंति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १९॥ इत्युक्त्वा भगवान् शाल्वं गदया भीमवेगया ॥ तताड
जत्रौ संरब्धः स चकंपे वमन्नसृक् ॥ २० ॥ गदायां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वंतरधीयत ॥ ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः
शिरसाच्युतम् ॥ देवक्या प्रहितोऽस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन् ॥ २१ ॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो पिता ते पितृ
वत्सल ॥ बद्ध्वाऽपनीतः शाल्वेन सौनिकेन यथा पशुः ॥ २२ ॥ निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ॥ विम
नस्को घृणी स्नेहाद् बभाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥ कथं राममसंभ्रांतं जित्वाजेयं सुरासुरैः ॥ शाल्वेनाल्पीयसा
नीतः पिता मे बलवान् विधिः॥२४॥इति ब्रुवाणे गोविंदे सौभराट् प्रत्युपस्थितः ॥ वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच
सः ॥ २५ ॥ एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ॥ वधिष्ये वीक्षतस्तेमुमीशश्चेत् पाहि बालिश ॥ २६ ॥

प्रेषितोस्मीति रुदन् वच आह॥२१॥हेकृष्ण!हे पितृवत्सल!शाल्वेन तव पिता बद्ध्वा नीतः॥२२॥कृष्ण एवंविपरीतं निशम्य दयायुक्तःसन्प्राकृत
वद् बभाषे ॥२३॥ अरे सुरासुरैरजेयं रामं जित्वा शाल्वेन मे पिता कथं नीतः । तस्मात् प्रारब्धं बलवत् ॥ २४॥ इतिगोविंदेवदति सतिशाल्वो
मायारूपं वसुदेवमानीय कृष्णं जगाद ॥२५॥ हे कृष्णकृष्ण!एष ते पिता । अधुना तव पश्यतः सत एनं वधिष्ये । त्वं समर्थश्चेत् पाहि ॥२६॥

एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुंदुभेः ॥ उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥ ततो मुहूर्तं
प्रकृतावुपाप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषंगतः ॥ महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम्
॥२८॥ न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ॥ स्वाप्नं यथा चांबरचारिणं रिपुं सौभस्थमालो
क्य निहंतुमुद्यतः ॥ २९ ॥ एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः ॥ यत् स्ववाचो विरुध्येत नूनं तन्नः स्मरंत्युत
॥३०॥ क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः ॥ क्व चाखंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितः ॥३१॥ यत्पादसेवो
र्जितयाऽऽत्मविद्यया हिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ॥ लभंत आत्मीयमनंतमैश्वरं कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः[3]
॥ ३२ ॥ तं शस्त्रपूगैः प्रहरंतमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ॥ विद्धाऽच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं
च शत्रोर्गदया रुरोज ह॥३३॥तत् कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ॥ विसृज्य तद्भूतलमा
स्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥ ३४ ॥ आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्त्वाथ रथांगम
द्भुतम् ॥ वधाय शाल्वस्य लयार्कसन्निभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥ ३५ ॥ जहार तेनैव शिरः सकुंडलं
किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः ॥ वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥

स एवं निर्भर्त्स्य खड्गेन वसुदेवशिरश्छित्त्वा गृहीत्वा खस्थंविमानमाविशत्॥२७॥ततः कृष्णः स्वतःसिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहतो मुहूर्तं मानुष स्वभावे निमग्न आस्ते । ततस्तत् सर्वं मायेति ज्ञातवान् ॥२८॥ तदा तत्र दूतं पितुर्देहं च नापश्यत् । ततः सौभस्थं रिपुं वीक्ष्य तं हंतुमुद्योगं चक्रे ॥२९॥ हे राजर्षे ! केचन केचन ऋषयः पूर्वापरानुसंधानरहिताः संतः कृष्णे शोकमोहभयादयः संभवंतीतिवदंति॥३०॥३१॥किंच यत्पादसेवयाऽविद्यां नाशयंति मोक्षं च लभंते तस्य शोकादिकं कुतः । अत एतद्वचनं न सत्यम्॥३२॥ ततः कृष्णस्तं शाल्वं शरैर्विद्ध्वा वर्म धनुः शिरोमणिं च छित्त्वा गदया सौभं च बभंज॥३३॥तदा तत् सौभं तोये पपात।ततः शाल्वः सौभं त्यक्त्वा गदां गृहीत्वा भूतलेस्थितःसन कृष्णं द्रुतमगात् ॥ ३४ ॥ तदा कृष्णस्तस्य सगदं बाहुं बाणेन छित्त्वा तद्वधाय प्रलयार्कसन्निभं चक्रं गृहीत्वा ॥ ३५ ॥ तेनैव चक्रेण कुंडलकिरीट

---

१ मयानिर्मिताम् । २ स्वप्नप्रपंचम् । ३ सतां गतेः । ४ प्रलयकालीनसूर्यसदृशम् ।

युतं शाल्वस्य शिरश्चिच्छेद । तदा नृणां हाहेति शब्दो बभूव ॥ ३६ ॥ तस्मिन् शाल्वे निपतिते गदया सौभे च नाशिते दिवि दुंदुभयो नेदुः ततो हे राजन् ! मित्राणां प्रियं कुर्वन् दंतवक्रो रुषाऽभ्यगात् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७ ॥ ततोऽष्टसप्ततितमे दंतवक्रविदूरथौ ॥ हत्वा हरिः पुरे रेमे रामः सूतं ततोऽवधीत् ॥ १॥श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! स दंतवक्रो मृतानां चैद्यपौंड्रकशाल्वानां पारोक्ष्यसौहृदं कुर्वन् ॥ १ ॥ एकः पदातिर्गदां गृहीत्वा महीं कंपयन् व्यदृश्यत ॥ २॥ तदा कृष्णस्तं विलोक्य रथादुत्तीर्य गदामादाय तं

तस्मिन्न निपतिते पापे सौभे च गदया हते ॥ नेदुर्दुंदुभयो राजन् दिवि देवगणेरिताः ॥ सखीनामपचितिं कुर्वन् दंतवक्रो रुषाऽभ्यगात् ॥ ३७ ॥इति श्रीभा० म० द० उत्त० सौभशाल्ववधो नाम सप्तसप्ततितमोध्यायः॥७७॥ श्रीशुक उवाच॥शिशुपालस्य शाल्वस्य पौंड्रकस्यापि दुर्मतिः ॥ परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदम्॥१॥एकःपदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकंपयन् ॥ पद्भ्यामिमां महाराज महासत्त्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥ तं तथाऽऽयांतमालोक्य गदामादाय सत्वरः ॥ अवप्लुत्य रथात् कृष्णः सिंधुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥ गदामुद्यम्य कारूषो मुकुंद प्राह दुर्मदः ॥ दिष्ट्यादिष्ट्या भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥ त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुङ् मां जिघांससि ॥ अतस्त्वां गदया मंद हनिष्ये वज्रकल्पया ॥ ५ ॥ तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ॥ बंधुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥ ६ ॥ एवं रूक्षैस्तुदन् वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव[1] द्विपम् ॥ गदयाऽताडयन् मूर्ध्नि सिंहवद् व्यनदच्च सः ॥ ७ ॥ गदयाऽभिहतोऽप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ॥ कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनांतरे ॥ ८ ॥

रुरोध ॥ ३ ॥ ततः स करूषदेशाधिपतिर्दंतवक्रो गदामुद्यम्य कृष्णं प्राह । हे कृष्ण ! त्वमद्य मम दृष्टिपथं गतः एतद् दिष्ट्या दिष्ट्या ॥ ४॥ हे कृष्ण ! त्वं नो मातुलेयो मां जिघांससि । अतस्त्वां गदया हनिष्ये ॥ ५ ॥ तर्हि मित्राणामानृण्यमुपैमि॥६॥एवं रूक्षवाक्यैः कृष्णं व्यथयन् सन् गदया मूर्ध्नि ताडयामास ॥७ ॥ तदा कृष्णो गदया हतोऽपि न चचाल । स्वकौमोदक्या गदया तं वक्षःस्थले जघान ॥ ८ ॥

---

१ अंकुशादिभिः ।

तदा दन्तवक्रो मुखाद्रुधिरं वमन् केशबाह्वंघ्रीन् प्रसार्य गतप्राणो भूमौ पपात॥ ९ ॥तदा सर्वेषां पश्यतां तदुत्थं ज्योतिः कृष्णं प्राविशत्॥ १०॥ ततस्तद्भ्राता विदूरथः शोकव्याप्तः सन्नसिचर्मभ्यां तज्जिघांसयाऽऽगच्छत् ॥ ११ ॥ तदा कृष्णश्चक्रेण तस्य सकिरीटकुण्डलं शिर आजहार ॥ ॥ १२ ॥ एवं सौभं शाल्वं दन्तवक्रं विदूरथं च हत्वा सुरमानवमुनिसिद्धगंधर्वादिभिरुपगीयमानविजयः पुष्पैरभिवर्षितो यदुभिर्वृतः सन् ध्वजतोरणादिभिरलंकृतां पुरीं विवेश ॥ १३॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो बलिष्ठानपि जयति। तथापि पशु दृष्टीनां क्वचि

गदानिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् ॥ प्रसार्य केशबाह्वंघ्रीन्धरण्यां न्यपतद्व्यसुः॥ ९ ॥ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् ॥ पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप॥१०॥विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः॥ आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥ तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ शिरो जहार राजेंद्र सकिरीटं सकुंडलम् ॥ १२ ॥ एवं सौभं च शाल्वं च दंतवक्रं सहानुजम्॥हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥ १३॥ मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ॥ अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ॥१४॥ उपगीयमानविजयःकुसुमैरभिवर्षितः॥ वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीम् ॥ १५॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाञ्जगदीश्वरः ॥ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥१६ ॥ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पांडवैः ॥ तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥ स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवार्षिपितृमानवान्॥ सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥१८ ॥ पृथूदकं बिंदुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनम् ॥ विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् ॥१९ ॥ यमुनामनु यान्येव गंगामनु च भारत ॥ जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ २० ॥

न्निर्जित इति प्रतीयते ॥ १६ ॥ तत एकदा रामः कुरूणां पांडवैः सह युद्धोद्यमं श्रुत्वा तीर्थयात्रामिषेण ययौ ॥ १७ ॥ ततः स प्रभासे स्नात्वा देवार्षिपितृमानवान् संतर्प्य संमुखं सरस्वतीं ययौ ॥ १८ ॥ ततः पृथूदकं बिंदुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनतीर्थं विशालं ब्रह्मतीर्थं चक्रतीर्थम् ॥ १९॥ यमुनां गंगातीर्थानि गत्वा तत्र ऋषयः सत्रमासते तन्नैमिषं जगाम॥ २० ॥

तदा मुनयः स राम इति ज्ञात्वोत्थाय प्रणम्याऽर्चयन् ॥ २१ ॥ ततः पूजितो राम आसीनं रोमहर्षणं ददर्श ॥ २२ ॥ रामः प्रत्युत्थानरहितमकृतप्रणाममुच्चासने स्थितं सूतं वीक्ष्य चुकोप ॥२३॥ अहो ! असौ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो विप्रेभ्य उच्चासन आस्ते अस्मानविगणय्य च । अतो वधमर्हति ॥ २४ ॥ अयमृषेर्व्यासस्य शिष्यो भूत्वाऽनेन सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राण्यधीतानि॥२५॥तथापि वृथापण्डितमानिनोऽनम्रस्याऽस्य गुणाय न भवन्ति॥ २६ ॥ इह पातकिनो धर्मध्वजिनो वध्या एतदथ मयाऽवतारो धृतः॥ २७ ॥ इत्युक्त्वाऽसद्वधाद् निवृत्तोपि कर

तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ॥ अभिवन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चाऽर्चयन् ॥ २१ ॥ सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ॥ रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥ अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणांजलिम् ॥ अध्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः॥ २३ ॥कस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ॥ धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २४ ॥ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च॥ सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥ अदांतस्याविनीतस्य वृथापंडितमानिनः ॥ न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥२६॥एतदथाहि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ॥ वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः ॥ २७ ॥ एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि॥ भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः॥ २८॥ हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः॥ ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ २९ ॥ अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनंदन ॥ आयुश्चात्मांऽक्लमं[1] तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ॥ ३० ॥

स्थेन कुशोग्रेणाहनत् । तथा च “आषाढशुक्लद्वाश्यां पारणाहनि पार्वति ॥ पूर्वार्धयामवेलायां भावित्वात्कृष्णमायया ॥ मुग्धो दर्भकरो रामः प्राहरल्लोमहर्षणम् ॥”इति पाद्मोत्तरे ॥ २८ ॥ तदा खिन्नमानसा मुनयो हाहेति वादिनः संतः संकर्षणमूचुः हे प्रभो ! त्वयाधर्मः कृतः ॥ २९ ॥ यावत्सत्रं समाप्यते तावदस्यास्माभिर्ब्रह्मासनमायुश्च दत्तम् । अजानता त्वया ब्रह्मवधः कृतः ॥ ॥ ३० ॥

---

[1] आत्मनः शरीरस्य नास्ति क्लमो यस्मिंस्तत् ।

यदि हि तव शासको वेदो न तथापि हे लोकपावन ! त्वं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं यदि करिष्यसि तर्हि लोकसंग्रहः स्यात् अन्यथा न॥३१॥ श्रीभगवानुवाच॥हे ऋषयः !अहं लोकानुग्रहकाम्यया वधप्रायश्चित्तं करिष्ये।अतो यद् मुख्यं तत् कथ्यताम्॥३२॥किं च।एतस्य दीर्घमायुर्बलं च भवद्भिर्यदपेक्षितं तद्ब्रूत। सर्वं साधये॥३३॥ऋषय ऊचुः॥हे राम!तवास्त्रस्य मृत्योरस्मद्वचसश्च सत्यत्वं यथा स्यात् तथा कुरु॥३४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे मुनयः!आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम्।तस्मादस्योग्रश्रवाः पुत्र आयुरिंद्रियबलवान् पुराणवक्ता भवेत्॥३५॥हेमुनिश्रेष्ठाः!अन्यो वः कः

योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोऽपि नियामकः ॥ यद्येतद् ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन ॥ चरिष्यति भवान् लोकसंग्रहोऽनन्यचोदितः ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ नियमः प्रथमे कल्पे यावान् स तु विधीयताम् ॥ ३२ ॥ दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ॥ आसादितं यत् तद् ब्रूत साधये योगमायया ॥ ३३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ॥ यथा भवेद्वचःसत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ॥ तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ ३५ ॥ किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ॥ अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः॥३६॥ ऋषय ऊचुः ॥ इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ॥ स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणिपर्वणि॥ ३७ ॥ तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ॥ पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ ३८ ॥ ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ॥ चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी विशुद्ध्यसे ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तराध बलदेवचरित्रे सूत० बल्वलवधोपक्रमो नामाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

कामोस्ति तं ब्रूत । अथाजानतो मम पापस्य निष्कृतिं चिंतयत॥३६॥ ऋषय ऊचुः॥हे भगवन्!इल्वलसुतो बल्वलो नाम दैत्यः पर्वणिपर्वणि नः सत्रं दूषयति॥३७॥ पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसादिभिर्वृष्टिं करोति । तं पापिष्ठं जहि । तन्नः शुश्रूषणम् ॥ ३८ ॥ ततस्त्वं भारतवर्षं प्रदक्षिणीकृत्य द्वादशमासान् तीर्थस्नायी सन् चत्वारि कृच्छ्राणि चरित्वा विशुध्यसे ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥७८॥

ऊनाशीतितमे रामो बल्वलं द्विजतुष्टये॥निहत्य तीर्थस्नानाद्यैः सूतहत्यामपानुदत्॥१॥श्रीशुकउवाच॥हेराजन्।ततः पर्वणि प्राप्ते सति पांसुवर्षं गः पूयगंधः प्रचंडो वायुरभूत्॥१॥ततो यज्ञशालायां मांसमेदोमयं वर्षमभूत्।ततः शूलधृक् बल्वलो ददृशे॥२॥बृहत्कायं कृष्णवर्णमुग्रदंष्ट्रं तं दैत्यं दृष्ट्वा ॥३॥रामो मुसलं हलं च सस्मार।तदा तेशीघ्रमुपतस्थतुः॥४॥ततो गगने चरंतं हलाऽग्रेणाऽऽकृष्य मुसलेन मूर्धनिजघान॥५॥तदा बल्वलो रुधिरं

श्रीशुक उवाच ॥ ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचंडः पांसुवर्षणः ॥ भीमो वायुरभूद्राजन् पूयगंधस्तु सर्वशः ॥ १ ॥ ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ॥ अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृक्। २॥ तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नांजनचयोपमम् ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥ सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ॥हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥ तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ॥ मुसलेनाहनत् क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः॥५॥ सोऽपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोऽसृक् समुत्सृजन् ॥ मुंचन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः॥६॥ संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिषः ॥ अभ्यषिंचन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा॥७॥वैजयंतीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपंकजाम्॥ रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८ ॥ अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ॥ स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥ अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ॥ स्नात्वा संतर्प्य देवादीञ्जगाम पुलहाश्रमम् ॥ ॥ १० ॥ गोमतीं गंडकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ॥ गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गंगासागरसंगमे ॥ ११ ॥

वमन्नार्तस्वरं मुंचन् भुवि पपात॥६॥ततो मुनयो रामं संस्तुत्याऽऽशिषः प्रयुज्याऽभ्यषिंचयन्॥७॥ततोरामाय वैजयंतीं मालां दिव्यवस्त्राभरणानि च ददुः॥८॥अथ तैरनुज्ञातो रामः कौशिकीं गत्वा तत्र स्नात्वा सरोवरमगात्।यतः सरयूरस्रवत् ॥९॥ ततः प्रयागं गत्वा तत्र स्नात्वा देवादीन् संतर्प्य पुलहाश्रमं जगाम॥१०॥पश्चात् गोमतीं गंडकीं विपाशां शोणनदं च गत्वा तत्र स्नात्वा गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गंगासागरसंगमे ॥११॥

---

१ रुधिरेणेति शेषः ।

उपस्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वा संपूज्य सप्तगोदावरीं वेणां पंपां भीमरथीं गत्वा ॥ १२ ॥ ततः स्वामिकार्त्तिकं दृष्ट्वा श्रीशैलं ययौ । ततो द्रविडेषु वेङ्कटं दृष्ट्वा ॥ १३॥ ततः कामकोष्णीं कांचीपुरीं श्रीरंगम् ॥ १४ ॥ ऋषभाद्रिं दक्षिणमथुरां रामेश्वरं जगाम ॥१५॥ तत्र ब्राह्मणेभ्योऽयुतधेनूर्ददौ ॥ ततः कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं कुलाचलं च दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ तत्रासीनमगस्त्यं नमस्कृत्य तेनानुज्ञातः सन् दक्षिणसमुद्रं गत्वा तत्र कन्याख्यां दुर्गां ददर्श ॥ १७ ॥ ततोऽनंतपुरमागत्य पंचाप्सरसं सरो गत्वा तत्र स्नात्वा गवामयुतं ददौ ॥ १८ ॥ ततः केरलान् त्रिगर्तान्

उपस्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य च ॥ सप्तगोदावरीं वेणां पंपां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥स्कंदं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयम् ॥ द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः॥१३॥कामकोष्णीं पुरीं कांचीं कावेरीं च सरिद्वराम्॥ श्रीरंगाख्यं महापुण्यं यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १४ ॥ ऋषभाद्रि हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ॥ सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः ॥ कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलम् ॥ ॥१६॥तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च॥योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम्॥दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः॥१७॥ततःफाल्गुनमासाद्य पंचाप्सरसमुत्तमम्॥विष्णुः सन्निहितो यत्र स्नात्वाऽस्पर्शद् गवायुतम् ॥१८॥ततोऽभिव्रज्य भगवान्केरलांस्तु त्रिगर्तकान् ॥ गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सांनिध्यं यत्र धूर्जटेः ॥ १९॥आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद् बलः ॥ तापीं पयोष्णीं निर्विंध्यामुपस्पृश्याथ दंडकम्॥२०॥प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ॥ मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत्॥ २१ ॥श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगे ॥ सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥ स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ॥वारयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनंदनः॥२३॥

देशान् गत्वा गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रमागत्य ॥ १९ ॥ ततो द्वैपायनीमाया दृष्ट्वा शूर्पारकं जगाम । ततस्तापीं पयोष्णीं निर्विंध्यामुपस्पृश्य दंडकारण्यं प्रविश्य ॥ २० ॥ रेवामगमत् । यत्र माहिष्मती पुरी । ततो मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥ तत्र द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवयुद्धे सर्वक्षत्रियमृत्युं श्रुत्वा भूभारं हृतं मेने ॥ २२ ॥ ततो भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोःसतोस्तौ प्रतिवारयिष्यन् कुरुक्षेत्रं जगाम॥२३॥

तं दृष्ट्वा युधिष्ठिरो नकुलसहदेवौ कृष्णार्जुनौ च वंदनं कृत्वा किं वदिष्यतीति भयात्तूष्णीमभवन् ॥ २४ ॥ ततो राम उभौ भीमदुर्योधनौ
गदापणी मंडलानि चरंतौ दृष्ट्वा जगाद ॥ २५ हे राजन् ! हे वृकोदर ! युवां तुल्यबलौ स्तः । यत एकं बलाधिकमपरं शिक्षयाधिकं मन्ये
॥ २६ ॥ तस्माद् युवयोर्मध्य एकतरस्य जयः पराजयो वा न दृश्यते । ततो विफलः संग्रामो विरमतु ॥ २७ ॥ एवमुक्तौ तौ रामवाक्यं न
जगृहतुः ॥२८॥ तदा रामस्तयोर्दैवमिति मत्वा द्वारवतीं ययौ । तत उग्रसेनादिभिः समुपागतः ॥ २९ ॥ पुनर्नैमिषं जगाम । तत्र ऋषयस्तं

युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ॥ अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥२४॥ गदापाणी उभौ दृष्ट्वा
संरब्धौ विजयैषिणौ ॥ मंडलानि विचित्राणि चरंताविदमब्रवीत् ॥२५॥ युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन् हे वृकोदर ॥
एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् ॥ २६॥ तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ॥ न लक्ष्यते जयोऽन्यो
वा विरमत्वफलो रणः ॥ २७ ॥ न तद् वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थवत् ॥ अनुस्मरंतावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च
॥ २८ ॥ दिष्टं तदनु मन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ ॥ उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥२९॥ तं पुनर्नैमिषं
प्राप्तमृषयोऽयाजयन् मुदा ॥ क्रत्वंगं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३०॥ तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान् व्यतर
द्विभुः ॥ येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३१॥ स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः ॥ रेजे स्वज्यो
त्स्नयेवेंदुः सुवासाः सुष्ठ्वलंकृतः ॥ ३२ ॥ ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य मायाम
र्त्यस्य संतिहि ॥ ३३॥ योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ॥ सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥३४॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे बलदेवतीर्थयात्रानिरूपणं नामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

यज्ञमूर्तिं रामं यज्ञैरयाजयन् ॥ ३० ॥ ततो भगवान् रामस्तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं ददौ ॥ ३१ ॥ ततः स्वपत्न्या सहाऽवभृथस्नातो ज्ञातिबंधुसु
हृद्वृतः सन् स्वप्रभया चंद्र इव शुशुभे ॥३२ ॥ एवमनंतस्य बलस्याऽसंख्यानि कर्माणि संति॥३३॥तानि यः सायं प्रातःस्मरेत स विष्णोः
प्रियो भवेत ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अथाशीतितमे कृष्णः श्रीदामानं गृहागतम् । संपूज्यापृच्छदथैंप्सुं गुरुवासकथां मुदा ॥ १ ॥ राजोवाच॥हे ब्रह्मन् ! मुकुन्दस्यान्यानि वीर्याणि
श्रोतुमिच्छामः ॥ १ ॥ हे ऋषे ! उत्तमश्लोकस्य सत्कथाश्रवणात्सारवित् को विरमेत ॥ २ ॥ किंच । या भगवद्गुणान् गृणीते सा वाक् । यौ
तत्कर्मकरौ तौ हस्तौ । यत् श्रीहरिं स्मरेत्तन्मनः । यो भगवत्कथां शृणोति स कर्णः ॥ ३ ॥ यद्भगवन्तं नमेत्तच्छिरः । यत् श्रीहरिं पश्यति
तच्चक्षुः । यानि विष्णोर्भक्तानां च पादोदकं भजंति तान्यंगानि ॥४॥ सूत उवाच ॥ एवं परीक्षिता पृष्टः कृष्णे निमग्नहृदयः शुकस्तमब्रवीत्॥

राजोवाच ॥ भगवान्न यानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः ॥ वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो॥१॥को नु
श्रुत्वासकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः ॥ विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः॥२॥सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते
करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च॥स्मरेद्वसंतंस्थिरजंगमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाःस कर्णः॥३॥शिरस्तु तस्योभयर्लिंगमान[1]
मेत्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ॥ अंगानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजंति नित्यम् ॥४॥ सूत उवाच ॥
विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः ॥ वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृष्ण
स्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ विरक्त इंद्रियार्थेषु प्रशांतात्मा जितेंद्रियः॥६॥यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो
गृहाश्रमी ॥ तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा॥ ७ ॥ पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ॥ दरिद्रा
सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥८॥ ननु ब्रह्मन्भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः॥ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्
सात्वतर्षभः॥ ९ ॥ तमुपेहि महाभाग साधूनां च परायणम् ॥ दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुंबिने ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! कश्चिद् द्विजो विषयेषु विरक्तः सन् श्रीकृष्णस्य सखाऽऽसीत् ॥ ६ ॥ स यदृच्छालाभसंतुष्टो गृहाश्रमी
तस्य भार्या क्षुत्क्षामा ॥ ७॥ पतिव्रतैकदा भयेन कम्पमाना शुष्कवदना पतिमभिगम्य प्राह ॥ ८॥ हे ब्रह्मन् ! तव साक्षात् श्रीपतिर्ब्रह्मण्यो भगवान् सखाऽस्ति ॥ ९ ॥ तं त्वं गच्छ स दुःखिताय तुभ्यं धनं दास्यति ॥ १० ॥

---

[1] उभयं स्थिरं जंगमं च तस्यैव लिंगमिति मत्वा ।

स कृष्णोऽधुना द्वारकायामास्ते । स पादकमलं स्मरतः पुंस आत्मानमपि दास्यति ॥ ११ ॥ किं पुनरर्थकामान् दास्यतीति वक्तव्यम् । एवं
भार्यया बहुशः प्रार्थितो विप्रः ॥१२॥ श्रीकृष्णदर्शनमेव परो लाभ इति मनसा संचिंत्य गमनाय मतिं दधे । हे कल्याणि । गृहे किंचिदुपायनमस्ति
चेद्दीयताम् ॥ १३ ॥ ततः सा स्त्री चतुरो मुष्टीन्पृथुकतण्डुलान्याचित्वा वस्त्रखंडेन बद्ध्वा भर्त्रे प्रादात् ॥१४॥ स तान् गृहीत्वा मह्यं
कृष्णदर्शनं कथं स्यादिति चिंतयन् द्वारकां प्रययौ ॥१५॥ ततः स त्रीणि सैन्यस्थानानि तथा तिस्रः प्रतोलीश्चातिक्रम्यांधकवृष्णीनाम्॥ १६॥

आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः ॥ स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ ११ ॥ किं त्वर्थकामान्भजंतो
नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरुः[1] ॥ स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदुः ॥१२ ॥ अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम्
॥ इति संचिंत्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥ अप्यस्त्युपायनं किंचिद् गृहे कल्याणि दीयताम्॥१३॥याचित्वा
चतुरो मुष्टीन्विप्रान्पृथुकतण्डुलान् ॥ चैलखंडेन तान्बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १४ ॥ स तानादाय विप्राग्र्यः
प्रययौ द्वारकां किल ॥ कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथ स्यादिति चिंतयन् ॥१५ ॥ त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च
स द्विजः ॥ विप्रोऽगम्यांधकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम्[2] ॥१६॥ गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ॥ विवेशैकतमं
श्रीमद्ब्रह्मानंदं गतो यथा ॥१७॥तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यंकमास्थितः॥ सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां
पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १८॥ सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरंगसगातिनिर्वृतः ॥ प्रीतो व्यमुंचदब्बिंदून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १९ ॥
अथोपवेश्य पर्यंक स्वयं सख्युः समर्हणम् ॥ उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः[3] ॥ २० ॥

गृहेषु मध्ये हरेः षोडशसहस्रस्त्रीणां गृहास्तेषु मध्ये श्रीमदेकतमं गृहं विवेश ॥ १७ ॥ तदा श्रीकृष्णो दूरात्तं विप्रं विलोक्य स्त्रीपर्यंकात् शीघ्रमुत्थाय
तत्रैत्य मुदाऽऽलिंगितवान् ॥ १८ ॥ततः प्रियस्यांगसंगेन प्रीतः कृष्णो नेत्राभ्यामश्रूणि व्यमुंचत् ॥१९॥ तं द्विजं पर्यंक उपवेश्य स्वयं
तस्मा उपायनं दत्त्वा तस्य पादौ प्रक्षाल्य तज्जलम् ॥ २० ॥

---

[1] परिपाकबिरसत्वात् । [2] अच्युतः अबिच्छिन्नो धर्मो येषां तेषाम् । [3] पादोदकम् ।

लोकपावनः कृष्णः शिरसा जग्राह । ततश्चंदनकुंकुमैस्तं व्यलिंपत् ॥ २१ ॥ धूपदीपादिभिर्मित्रं पूजयित्वा तांबूलं गां च दत्त्वा स्वागतमित्यब्रवीत् ॥ २२ ॥ तदा रुक्मिणी मलिनं कुचैल शिराभिर्व्याप्तं द्विजं चामरव्यजनाभ्यां पर्यचरत् ॥ २३ ॥ ततः कृष्णेन प्रीत्या सत्कृतमवधूतं दृष्ट्वांतःपुरजनो विस्मितो जातः ॥ २४ ॥ अहो अनेन भिक्षुणा किं पुण्यं कृतम् ॥ २५॥ योऽसौ श्रीकृष्णेन पर्यंकस्थां श्रियं हित्वा संमानित

अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवान् लोकपावनः ॥ व्यलिंपद् दिव्यगंधेन चंदनागुरुकुंकुमैः ॥ २१॥ धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ॥ अर्चित्वाऽऽवेद्य तांबूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् ॥ देवी पर्यचरच्छैब्या चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥ अंतःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ॥ विस्मितोऽभूदति प्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ २४ ॥ किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ॥ श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन् गर्हितेनाधमेन च ॥ २५॥ योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ॥ पर्यंकस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥२६॥ कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ॥ आत्मनोर्ललिता राजन् करौ गृह्य परस्परम ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अपि ब्रह्मन् गुरुकुलाद् भवता लब्धदक्षिणात् ॥ समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ २८ ॥ प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा॥ नैवातिप्रीयसे विद्वन् धनेषु विदितं हि मे ॥ २९ ॥ केचित् कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः॥त्यजंतः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥३०॥ कच्चिद् गुरुकुले वासं ब्रह्मन् स्मरसि नौ यतः ॥ द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते ॥ ३१ ॥

आलिंगितश्च ॥ २६ ॥ ततस्तौ द्विजकृष्णौ परस्परं करौ गृहीत्वा गुरुकुले वसतोरात्मनोः पूर्वाः कथाः कथयांचक्रतुः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच हे ब्रह्मन् ! गुरुकुलाद् निर्गतेन त्वया सदृशी भार्या परिणीता न वा ॥ २८ ॥ किं च हे विद्वन् ! तव चित्तं गृहेषु मनोरथैर्लुब्धं न भवतीति मया विदितम् । त्वं द्रव्यवस्त्रादिषु नैव प्रीयसे । (ज्ञानिनस्तव तद् युक्तम्) ॥ २९ ॥ केचिद् विषयवासनास्त्यजंतो लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वंति यथाऽहम् ॥ ३० ॥ हे द्विज ! कच्चिदावयोर्गुरुकुले वासं स्मरसि यतो गुरोः सकाशादात्मतत्त्वं ज्ञात्वा संसारस्य पारं प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

इह संसारे त्रयो गुरवः । यत्र जन्ममात्रं स पिता प्रथमो गुरुः । तत उपनीय वेदाध्यापको द्वितीयो गुरुः । सर्वेषामाश्रमिणामपि ज्ञानदो यः स तु साक्षादहमेव तृतीयो गुरुः ॥ ३२ ॥ अतो (ज्ञानप्रदं) गुरुरूपं मां श्रित्वा भवार्णवं तरंति ॥ ३३ ॥ हे ब्रह्मन् ! अहं गुरुशुश्रूषया यथा तुष्येयं तथा गृहस्थादिधर्मैर्न ॥ ३४ ॥ हे ब्रह्मन् ! गुरुकुले वसतामस्माकं वृत्तं स्मर्यते किमु । एकदा गुरुदारैः काष्ठानयनार्थं वयं नोदिताः ॥ ॥ ३५ ॥ तदा महारण्ये प्रविष्टानां सतामकाले प्रचंडो वायुर्वर्षं च जातम् ॥ ३६ ॥ तावत् सूर्योप्यस्तं गतः ! तदा तमसा दिशो व्याप्ताः । तदो

स वै सत्कर्मणां[1] साक्षाद् द्विजातेरिह संभवः ॥ आद्योंग यत्राश्रमिणां यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः ॥३२ ॥ नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह ॥ ये मया गुरुणा वाचा तरंत्यंजो[2] भवार्णवम् ॥३३ ॥ नाहमिज्याप्रजातिभ्यां[3] तपसोपशमेन च ॥ तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥ अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ ॥ गुरुदारैश्चोदिता नामिंधनानयने क्वचित् ॥ ३५ ॥ प्रविष्टानां महारण्यमपर्तौ सुमहद् द्विज ॥ वातवर्षमभूत् तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥ सूर्यश्चास्तंगतस्तावत् तमसा चावृता दिशः ॥ निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३७ ॥ वयं भृशं तत्र महानिलांबुभिर्निहन्यमाना मुहुरंबुसंप्लवे ॥ दिशोऽविदंतोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः॥ ॥ ३८ ॥ एतद् विदित्वा ह्युदिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः ॥ अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥ अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः॥ आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥४०॥ एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ॥ यद् वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ४१ ॥

च्चनीचस्थानं नादृश्यत ॥ ३७ ॥ तत्र वयं महावायुजलैः पीडिता दिशोऽजानंतो गृहीतान्योन्यहस्ता धृतकाष्ठभाराः संतोऽभ्राम्याम ॥ ३८ ॥ एतद्विदित्वा सूर्ये उदिते सति सांदीपनिर्गुरुः शिष्यानन्विष्यमाण आतुरान् नो ददर्श ॥३९॥ हे पुत्रकाः ! अहो अस्मदर्थे यूयं भृशं दुःखिताः । प्राणिनां देह इष्टः ! तमनादृत्य मत्परा जाताः ॥ ४० ॥ मच्छिष्यैर्गुरोः प्रत्युपकार एष एव कर्तव्यः गुरौ देहार्पणमिति यत ॥ ४१ ॥

---

[1] सत्कर्मणा यत्र संभवः–उपनीय वेदाध्यापकः इत्यर्थः । [2] सुखेनैव । [3] प्रजातिः ब्रह्मचारिधर्मः ।

हे द्विजश्रेष्ठाः । अहं तुष्टोस्मि । युष्माकं मनोरथाः सत्याः संतु । किं च । छंदांसि युवयोरगतसाराणि भवंतु ॥ ४२ ॥ एवमनेकानि वृत्तानि (त्वया स्मर्यंते किम्) । किं च । गुरुप्रसादेनैव पुमान् पूर्णो भवति ॥ ४३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ हे देवदेव । अस्माभिः किमसंपन्नम् । यतो येषां न स्त्वया सह गुरौ वासो जातः ॥ ४४ ॥ किं च । तस्य तव देदाख्यं वपुस्तस्य गुरौ वास आश्चर्यम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभा० द० उ० चू० अर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ एकार्शीतितमे सख्युर्जग्ध्वा पृथुकतंडुलान् ॥ श्रियं निर्मितवानिंद्रदुर्लभां तु तदाश्रमे ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् । स

तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः संतु मनोरथाः ॥ छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ॥४२॥ इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ॥ गुरोरनुग्रहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशांतये ॥४३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ॥ भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥४४॥ यस्यच्छंदोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ॥ श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यंतविडंबनम् ॥४५॥ इति श्रीभा० म० द० उ० अशीतितमोऽध्यायः ॥८०॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं द्विजमुख्येनसह संकथयन् हरिः ॥ सर्वभूतमयोऽभिज्ञः स्मयमान उवाच तम् ॥१॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ॥ प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः ॥२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् ॥ अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ॥ भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥३॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥४॥ इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ॥ पृथुकप्रसृति राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ सर्वभूतात्मदृक् साक्षात् तस्यागमनकारणम् ॥ विज्ञायाचिंतयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ ६ ॥

कृष्णो द्विजमुख्येन सहेत्थं सुखगोष्ठीः कुर्वन्नाश्चर्ययुक्तः सन् तमुवाच ॥ १ ॥ ब्रह्मण्यः कृष्णः केलिं कुर्वन् प्रेम्णा ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे ब्रह्मन् । त्वया गृहाद् मह्यमुपायनं किमानीतम । यतो भक्तैः प्रेम्णा स्वल्पमप्यानीतं मे भूर्येव भवेत्। अभक्तेनानीतं भूर्यपि मम तोषाय न भवति ॥ ३ ॥ यो भक्त्या मम पत्रं पुष्पं फलं तोयमर्पयति तदहमश्नामि ॥ ४ ॥ हे राजन् । इत्युक्तोऽपि द्विजो लज्जयाऽवाङ्मुखः सन् तस्मै पृथुकग्रंथिं न ददौ ॥ ५ ॥ ततः सर्वभूतानां मनःसाक्षी भगवान् तस्यागमनकारणं विज्ञायाऽचिंतयत् । अयं पुरा श्रीकामनया मां नाभजत् ॥ ६ ॥

इदानीं तु पत्न्याः प्रियं कर्तुमिच्छया मां प्राप्तः।अतो देवदुर्लभाः संपदोऽस्मै दास्यामि॥७॥इत्थं विचिंत्य भगवान् द्विजस्य वस्त्रखंडे बद्धान् पृथु
कतंडुलानिदं किमिति स्वयं जहार ॥८॥ हे सखे । त्वयेदं ममाऽतिप्रियमानीतम् । एते पृथुकतंडुला विश्वात्मानं तर्पयंति ॥९॥ इति वदन् कृष्ण
एकां मुष्टिं जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे । तावल्लक्ष्मीर्हस्तं जगृहे ॥ १० ॥हेविश्वात्मन्! तव तोषस्य कारणं यथा भवेत् तथा सर्वसंपत्समृद्धयेऽलम्
॥११॥ततः स ब्राह्मणस्तां रात्रिमच्युतमंदिरे उषित्वा तत्र भुक्त्वा पीत्वाऽऽत्मानं स्वर्गगतं मेने॥१२॥ततः सूर्य उदिते सति श्रीकृष्णेनाभिनंदितः

पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया॥प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः॥७॥इत्थं विचिंत्य वसना
च्चीरबद्धान्द्विजन्मनः ॥ स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतंडुलान्॥८॥नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे॥तर्पयंत्यंग
मां विश्वमेते पृथुकतंडुलाः॥९॥इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे॥तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः
॥ १० ॥ एतावताऽलं विश्वात्मन् सर्वसंपत्समृद्धये ॥ अस्मिँल्लोकेऽथ वाऽमुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ॥ ११॥ ब्राह्मण
स्तां तु रजनीमुषित्वाऽच्युतमंदिरे॥भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेन आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥१२॥ श्वोभूते विश्वभावेन[1] स्वसुख
नाभिवंदितः ॥ जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः॥१३ ॥ स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ॥
स्वगृहान्व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः[2] ॥ १४ ॥ अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ॥ यद्दरिद्रतमो
लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥१५॥ क्वाहं दरिद्रः पापीयान् क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ॥ ब्रह्मबंधुरिति स्माहं बाहुभ्यां
परिरंभितः ॥ १६ ॥ निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यंके भ्रातरो यथा ॥ महिष्या वीजितः श्रांते वालव्यजनहस्तया॥ १७ ॥

स स्वालयं जगाम ॥ १३ ॥ स कृष्णाद्धनमलब्ध्वाऽपि स्वयं न याचितवान् किं तु श्रीकृष्णदर्शननिर्वृतः सन् स्वगृहं जगाम ॥ १४ ॥ निर्वृति
मेवाह । अहो ! श्रीकृष्णस्य ब्रह्मण्यताऽद्य मया दृष्टा । यतो लक्ष्मीमुरसि बिभ्रता भगवता दरिद्रतमोऽहमाश्लिष्टः ॥१५॥ अहो ! अहं पापीयान्
दरिद्रः क्व । श्रीनिवासः क्व । तथापि तेन बाहुभ्यामालिंगितः ॥१६॥ किंच । बंधुरिव स्वपर्यंकेऽहं निवासितः । अपि च वालव्यजनेन रुक्मिण्या

---

१ विश्वं भावयता । २ आनंदपूर्णः ।

वीजितः ॥ १७ ॥ तथा कृष्णेन पादसंवाहनादिशुश्रूषया देववत्पूजितः ॥ १८ ॥ (ततः स्वस्य द्रव्यादाने कारणं कल्पयति) स्वर्गापवर्गयोः सर्वासां सिद्धीनामपि तच्चरणार्चनं मूलम् ॥ १९ ॥ अधनो धनं प्राप्य मां न स्मरेत् इति हेतोर्मे धनं भूरि न ददौ ॥२० ॥इति मार्गे संचिंतयन्द्विजो निजगृहांतिकं प्राप्तः । कीदृशं गृहम् । सूर्याऽग्नीदुसदृशैर्विमानैर्वेष्टितम् ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनैरुद्यानैश्च वेष्टितम् । यत्र पक्षिवृंदानि नादं कुर्वंति । प्रोत्फुल्लकमलादिपुष्पाणि च शोभंते ॥ २२ ॥ तथा स्वलंकृतैः स्त्रीपुरुषैर्व्याप्तम् । एतादृशं गृहं दृष्ट्वा किमिदं कस्य वा स्थानं कथं

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ॥ पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ॥ सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥१९॥अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत्॥इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ २०॥ इति तच्चिंतयन्नंतः प्राप्तो निजगृहांतिकम्॥ सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैः सर्वतोवृतम् ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः ॥ प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकह्लारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥ जुष्टं स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः॥ किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत ॥ २३ ॥ एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ॥ ॥ प्रत्यगृह्णन्महाभाग गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥ पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षाऽतिसंभ्रमा॥ निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ॥ मीलिताक्ष्यनमद्धृद्या मनसा परिषस्वजे ॥२६॥ पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव॥ दासीनां निष्ककंठीनां मध्ये भांतीं स विस्मितः ॥२७॥ प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमंदिरम् ॥मणिस्तंभशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥

तदेवंरूपमभूत् ॥ २३ ॥ इति तर्कयंतं तं नरा नार्यश्चोपायनानि गृहीत्वा गीतवाद्येनाऽऽहतवंतः॥ २४ ॥तदा पतिमागतं श्रुत्वा तत्पत्नी श्रीरिव तूर्णं गृहाद् निश्चक्राम ॥ २५ ॥ ततः सा पतिव्रता प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना सती पतिं मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥ तदा दासीनां मध्ये देवपत्नीमिव शोभमानां पत्नीं वीक्ष्य ॥ २७ ॥ प्रीतः सन् तया सह निजमंदिरं विवेश । तत् कीदृशम् । मणिस्तंभशतोपेतम् ॥ २८ ॥

यत्र पयःफेननिभाः शय्याः रुक्मपरिच्छदा गजदंतमयाः पर्यंकाः । स्वर्णदंडानि चामरव्यजनानि ॥ २९ ॥ यत्र च हैमान्यासनानि । मुक्तादा
मवितानानि च शोभंते ॥ ३० ॥ स्वच्छस्फटिककुडयेषु रत्नदीपाः प्रकाशंत ॥ ३१ ॥ तत्र स ब्राह्मणः सर्वसंपदां समृद्धिं विलोक्य स्थिरः सन्
कुत एषाऽऽगतेति तर्कयामास ॥ ३२ ॥ दुर्भगस्य दरिद्रस्य मे समृद्धिहेतुः श्रीकृष्णस्याऽवलोकनतोऽन्यो नैव ॥ ३३ ॥ मम सखा भगवानब्रु
वाण एव याचकाय ददाति पर्जन्यवत ॥ ३४ ॥ किंच । स्वदत्त बह्वपि स्वल्पं मन्यते ॥ सुहृत्कृतं स्वल्पमपि बहु मन्यते । अत एव मयोप

पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः ॥ पर्यंका हेमदंडानि चामरव्यजनानि च ॥२९॥ आसनानि च हैमानि
मृदूपस्तरणानि च ॥ मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमंति च ॥३०॥ स्वच्छस्फटिककुडयेषु महामारकतेषु च ॥
रत्नदीपान्भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥ विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदाम् ॥ तर्कयामास निर्व्यग्रः
स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥ नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ॥ महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवो
पपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥ नन्वब्रुवाणो दिशतेऽसमक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ॥ पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो
दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥ किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारि ॥ मयोपनीतां पृथु
कैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनिजन्मनि स्यात ॥ महा
नुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ॥ ३६ ॥ भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्द्धय
त्यजः ॥ अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥३७॥ इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव
जनार्दने ॥ विषयाञ्जायया त्यक्ष्यन्बुभुजे नातिलंपटः ॥ ३८ ॥

नीतां पृथुकतण्डुलैकमुष्टिं प्रीतियुतः सन् स्वयं गृहीतवान् ॥ ३५ ॥ तस्य भगवतः सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं मम जन्मनिजन्मनि स्यात्तथा तद्भक्त
संगश्च ॥ ३६ ॥ अहो । भगवान् धनिनां मदोद्भवं निपातं पश्यन् भक्ताय संपदो राज्यं विभूतीश्च न ददाति । (मह्यं तु भक्त्यभावाद्दत्तम् । अत
स्तद्भक्तिरेव स्यात ॥ ३७॥ इत्थं बुद्ध्या निश्चित्य विषयाणां शनैस्त्यागमभ्यस्यन्नातिलंपटः सन् स्त्रिया सह विषयान्बुभुजे ॥ ३८ ॥

---

१ आत्मकामत्वाल्लक्ष्मीपतित्वाच्च । २ विशेषेण संगं प्राप्नुवतः ।

यज्ञपतेर्देवदेवस्य श्रीकृष्णस्य ब्राह्मणाः परं दैवतम् ॥ ३९ ॥ एवं स विप्रो भक्तैः पराजितं भगवंतं दृष्ट्वा तद्ध्यानेन गताऽहंकारः सन्नचिरतस्त
द्धाम लेभे ॥ ४० ॥ एतत् श्रीदामचरित्रं श्रुत्वा नरो भगवति प्राप्तभक्तिः सन् कर्मबंधाद् मुच्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते० द० उ० चू० एकाशीति
तमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ द्व्यशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्रं रविग्रहे॥ वृष्णीन् दृष्ट्वा मुदा भूपाश्चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥ १ ॥ श्रीदामसुहृदः कृष्णः प्रक
ल्प्यैंद्रं पदं भुवि ॥ नंदादिसुहृदानंदी कुरुक्षेत्रं जगाम सः ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! एकदा द्वारकायां रामकृष्णयोर्वसतोः सतोः खग्रासं

तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ॥ ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥ एवं स विप्रो भगवत्सु
हृत् तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ॥ तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबंधनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥४०॥
एतद् ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ॥ लब्धभावो भगवति कर्मबंधाद् विमुच्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैकदा द्वारवत्यां वसतो रामकृ
ष्णयोः ॥ सूर्योपरागः सुमहानासीत् कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥ तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः ॥ स्यमंतपंचकं
क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥ निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महा
ह्रदान् ॥ ३ ॥ ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ॥ लोकस्य ग्राहयन्नीशो यथाऽन्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥
महत्यां तीर्थयात्रायां तत्राऽऽगन् भारतीः प्रजाः ॥ वृष्णयश्च तथाक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥ ययुर्भारत तत् क्षेत्रं
स्वमघं क्षपयिष्णवः ॥ गदप्रद्युम्नसांबाद्याः सुचंद्रशुकसारणैः ॥ आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ॥ ६ ॥

सूर्यग्रहणसीत् ॥ १ ॥ तत् ज्ञात्वा मनुजाः श्रेयःप्राप्तीच्छया सर्वतः पूर्वमेव स्यमंतपंचकं क्षेत्रं ययुः ॥ २ ॥ यत्र परशुरामो नृपाणां रुधिरौघेण महाह्रदान्
चक्रे ॥ ३ ॥ किं च । कर्मणाऽस्पृष्टोऽपि भगवान् रामो यत्र लोकसंग्रहार्थ यज्ञं चकार ॥ ४ ॥ तत्र भारत्यः प्रजा वृष्णयश्च तथाक्रूरवसुदेवोग्रसेना
दयो महातीर्थयात्रामागमन् ॥ ५ ॥ गदसांबप्रद्युम्नादयश्च स्वपापं नाशयितुं ययुः ॥ अनिरुद्धः कृतवर्मा च द्वारकायां रक्षार्थमासाते ॥ ६ ॥

ततस्ते यादवा गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ ७ ॥ सह स्वर्णमालिनो महातेजस उत्तमवस्त्रालंकारैर्युक्ताः सभार्यां मार्गे देवा इवाशोभंत ॥ ८ ॥ ततस्ते
तत्र स्नात्वोपोष्प ब्राह्मणेभ्यः सालंकृता धेनूर्ददुः ॥ ९ ॥ ततो रामह्रदेषु विधिवत स्नानं कृत्वा कृष्णे नो भक्तिरस्तु इति ब्राह्मणेभ्यः श्रेष्ठमन्नं
ददुः ॥ १० ॥ ततो विप्रानुज्ञां गृहीत्वा यादवाः स्वयं भुक्त्वा वृक्षमूलेषु यथास्थानं विविशुः ॥ ११ ॥ ततस्तत्रागतान् सुहृत्संबंधिनो नृपान् ददृशुः ।

ते रथैर्देवधिष्ण्यांभैर्हयैश्च तरलप्लवैः[2] ॥ गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ॥ ७ ॥ व्यरोचंत महातेजाः पथि कांच
नमालिनः ॥ दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरा इव ॥ ८ ॥ तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ ब्राह्मणे
भ्यो ददुर्धेनूर्वांमः स्रग्रुक्ममालिनीः ॥ ९ ॥ रामह्रदेषु विधिवत् पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ ददुः स्वन्नं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे
नो भक्तिरस्त्विति ॥ १० ॥ स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रिपां
घ्रिषु ॥ ११ ॥ तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबंधिनो नृपान् ॥ मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृंजयान् ॥ १२ ॥ कांबो
जकेकयान् मद्रान् कुंतीनानर्तकेरलान् ॥ अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान् परांश्च शतशो नृप ॥ नंदादीन् सुहृदो गोपान् गोपी
श्चोत्कंठिताश्चिरम् ॥ १३ ॥ अन्योऽन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः ॥ आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रव
ज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ १४ ॥ स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोऽभिरेभिरे ॥
स्तनैः स्तनान् कुंकुमपंकरूषितान् निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १५ ॥ ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभि
वंदिताः ॥ स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः ॥ १६ ॥

ते के मत्स्यः उशीनरः कौसल्यो विदर्भः कुरुः सृंजयः ॥ १२ ॥ कांबोजः केकयो मद्रः कुंतिरानर्तः केरलः अन्ये स्वपरपक्षीयनृपा नंदादिगोपा
गोप्यः एतान् सर्वान् ददृशुः ॥ १३ ॥ ततस्तेऽन्योन्यसंदर्शनहर्षवेगेन गाढमालिंग्य प्रेमाश्रूणि मुंचंतो मुदं प्रापुः ॥ १४ ॥ तथा स्त्रियश्चाऽन्योऽन्यं
वीक्ष्य हर्षिताः सत्यो दोर्भिः परिरेभिरे ॥ १५ ॥ ततस्ते यादवा वृद्धान् प्रणम्य कनिष्ठैरभिवंदिताः संतः कुशलं पृष्ट्वा मिथः कृष्णकथाश्चक्रु ॥ १६ ॥

---

१ विमानसंकाशैः । २ तरंगगतिभिः ।

ततः कुंती भ्रातृभगिन्यादीन् कृष्णं च वीक्ष्य मिथः प्रेमगोष्ठीभिः शोकान् जहौ ॥१७॥ कुंत्युवाच ॥ हे भ्रातः ! अपूर्णमनोरथमात्मानं मन्ये।
यत आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ ॥ १८ ॥ यस्य दैवं नाऽनुकूलं तं सुहृत्संबंधिबांधवा नाऽनुस्मरंति ॥ १९ ॥ वसुदेव उवाच ॥ हे अंब !
अस्मान् माऽसूयेथाः । यतो लोक ईशस्य वशे॥२०॥ किं च । कंसेन तापिता वयं दश दिशो याताः।संप्रत्येव पुनर्दैवेन स्थानं प्राप्ताः ॥२१॥
श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! ततो वसुदेवादिभिः पूजिता नृपाः कृष्णदर्शनेन निर्वृता आसन् ॥ २२ ॥ ततो भीष्मो द्रोणो धृतराष्ट्रो गांधारी

पृथा भ्रातॄन् स्वसुर्वीक्ष्य तत्पुत्रान् पितरावपि ॥ भ्रातृपत्नीर्मुकुंदं च जहौ संकथया शुचः ॥ १७ ॥ कुंत्युवाच ॥ आ
र्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ॥ यद्वा आपत्सु मद्वार्तां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥१८॥ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा
भ्रातरः पितरावपि ॥ नानुस्मरंति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम्॥१९॥ वसुदेव उवाच ॥ अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीड
नकान् नरान्॥ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा ॥२०॥ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दश ॥ एतर्ह्येव
पुनःस्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥२१॥ श्रीशुक उवाच॥वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः ॥ आसन्नच्युतसंदर्श
परमानंदनिर्वृताः॥२२॥भीष्मो द्रोणोंबिकापुत्रो गांधारी ससुता तथा॥सदाराःपांडवाः कुंती सृंजयो विदुरःकृपः॥२३॥
कुंतिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान्॥पुरुजिद्द्रुपदः शल्योधृष्टकेतुः स काशिराट्॥२४॥दमघोषोविशाला
क्षो मैथिलो मद्रकेकयौ॥युधामन्युःसुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः॥२५॥राजानोये च राजेंद्र युधिष्ठिरमनुव्रताः॥श्रीनि
केतं वपुःशौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्यविस्मिताः॥२६॥अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः॥प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन्
कृष्णपरिग्रहान् ॥२७॥ अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह॥यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम्॥२८॥

सभार्याः पांडवाः कुंती विदुरः कृपः ॥ २३ ॥ विराटो भीष्मकः पुरुजिद्द्रुपदः शल्यः काशिराजः ॥ २४ ॥ दमघोषो मैथिलेयः कैकेयो
युधामन्युः सुशर्मा ॥ २५ ॥ अन्ये च युधिष्ठिरमनुव्रता राजानः कृष्णस्य लक्ष्मीस्थानं सस्त्रीकं वपुर्वीक्ष्य विस्मिता बभूवुः ॥ २६ ॥ ततो राम
कृष्णाभ्यां पूजितास्ते राजानो वृष्णीन् मुदा प्रशशंसुः॥२७॥अहो भोजपते।नृणां मध्ये यूयं सफलजन्मानः।यतो निरंतरं श्रीकृष्णं पश्यथ॥२८॥

यस्य श्रीकृष्णस्य कीर्तिः पादोदकं गंगा वाक्यरूपो वेदश्च विश्वं पुनाति । पृथ्वी कालेन दग्धबीजाऽपि यदंघ्रिस्पर्शेन पुष्टा सती नोऽखिलार्थान् वर्षति ॥ २९॥ येषां वो गृहे स्वयं विष्णुराविर्भूतः सन् युष्माकं सुखप्रदो बभूव॥३०॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप नंदस्तत्र यदून् प्राप्तान् ज्ञात्वा गोपैर्वृतः सन् तेषां दिदृक्षया स्वयं जगाम॥३१॥वृष्णयस्तं नंदं दृष्ट्वा हृष्टमानसा गूढमालिंगनं चक्रुः ॥३२॥ततो वसुदेवः प्रीतो नंदं परिष्वज्य

यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ॥ भूः कालभर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थ
शक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ २९ ॥ तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः ॥ येषां गृहे
निरयवर्त्मनि वर्ततां वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नंदस्तत्र यदून् प्राप्तान्
ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान् ॥ तत्रागमद् वृतो गोपैरनःस्थैरर्थैर्दिदृक्षया ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवो
त्थिताः ॥ परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ३२ ॥ वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ॥ स्मरन् कंसकृतान्
क्लेशान्पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ ३३ ॥ कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ॥ न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकंठौ
कुरूद्वह ॥ ३४ ॥ तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥३५ ॥
रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ॥ स्मरंत्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकंठ्यौ समूचतुः ॥३६॥ का विस्मरेत वां
मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि ॥ अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ३७ ॥

कंसकृतान् क्लेशान् तथा गोकुले पुत्रस्थापनं च स्मरन् प्रेमविह्वलो बभूव ॥ ३३ ॥ततः कृष्णरामौ मातापितरौ प्रणम्य साश्रुकंठौ संतौ किंचन नोचतुः ॥ ३४ ॥तदा यशोदानंदौ रामं कृष्णं चोत्संगे आरोप्य बाहुभ्यामालिंग्य वियोगशोकान् जहतुः ॥३५॥ततो रोहिणी देवकी च यशोदां परिष्वज्य तत्कृतां मैत्रीं स्मरंत्यावूचतुः॥३६॥हे यशोदे । तव मैत्रीं का विस्मरेत्।इंद्रस्यैश्वर्यं प्राप्यापि यस्याः प्रत्युपकारं कर्तुं न शक्यते॥३७॥

---

१ प्रवृत्तिमार्गे । २ शकटेषु स्थापितैः रथैः । ३ निवृत्तिकारणे सत्यप्यनुवर्तमानाम् ।

किंच हे व्रजेश्वरि ! एतौ रामकृष्णौ युवयोर्न्यस्तौ सन्तौ पोषणपालनादि प्राप्य वासं चक्रतुः ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! ततो गोप्यश्चिरात्कृष्णं प्राप्तं दृष्ट्वा दृष्टिषु पक्ष्मकृतं शपंत्यः सत्यो दृग्भिस्तं हृदि कृत्वाऽऽलिंग्य च ताः सर्वास्तदात्मतां प्रापुः ॥ ३९ ॥ भगवानप्येकांते ता उपगम्याऽऽलिंग्य कुशलं पृष्ट्वा प्रहस्य जगाद ॥ ४० ॥ हे सख्यः ! यूयं शत्रून्नाशयितुं चिरकालागतान्नः स्मरथ किम् ॥ ४१ ॥ किंच । अकृतज्ञा एते इत्यस्मानवजानीथ किम् । ओमिति चेद्वदति । हे सख्यः ! भगवान्भूतानि युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४२ ॥ वायुर्मेघतृणादिकं यथा संयोज्य पुनराक्षिपते तथा कालो भूतानि ॥ ४३ ॥ किंच । मयि प्राणिनां भक्तिर्मोक्षाय कल्पते । अतो भवतीनां मयि स्नेह आसीत् । एतद्दिष्ट्या ॥ ४४ ॥ हे अंगनाः ! अहं सर्वभूतानामादिरन्तोंतरं बहिश्चास्मि ॥ ४५ ॥ अत एतद्भूतभौतिकदेहं भोग्यं भोक्तारमात्मानं च मयि प्रकाशमानं पश्यत ॥ ४६ ॥

एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः संप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ॥ प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्र च भयौ न सतां परः स्वः[1] ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु[2] पक्ष्मकृतं शपंति ॥ दृग्भिर्हृदि कृतमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां[3] दुरापम् ॥ ३९ ॥ भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगतः ॥ आश्लिष्याऽनामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४० ॥ अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ॥ गतांश्चिरायिताञ्छत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४१ ॥ अप्यवध्यायथाऽस्मान्स्विदकृतज्ञाविशंकया ॥ नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४२ ॥ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ॥ संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४३ ॥ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः[4] ॥ ४४ ॥ अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोंतरं बहिः ॥ भौतिकानां यथा खं वा भूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ॥ ४५ ॥ एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः ॥ उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ॥ ४६ ॥

---

१ एवं वैषम्यं नास्तीति शेषः । २ दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्मकृतं विधातारम् । ३ आरूढयोगिनामपि । ४ मत्प्रापणः ।

श्रीशुक उवाच ॥ एवं श्रीकृष्णेनाऽध्यात्मशिक्षया शिक्षितास्ता गोप्यस्तमेव प्रापुः ॥ ४७ ॥ आहुश्च । हे भगवन् ! गृहसेविनामपि नो मनसि योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यं ते पादारविंदमाविर्भवतु ॥ ४८॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे चूर्णिकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥८२॥ त्र्यशीतितम एवं च स्त्रीणां कृष्णकथोत्सवे॥ द्रौपद्यै कृष्णभार्याभिरुक्ताः स्वस्वकरग्रहाः॥१॥श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! ततः कृष्णो युधिष्ठिरादीन्

श्रीशुक उवाच ॥ अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ॥ तदनु मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥४७॥ आहुश्च ते नलिननाभ पदारविंद योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः॥संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं गेहंजुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे वृष्णिगोपसंगमो नाम द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तथानुगृह्य भगवान्गोपीनां स गुरुर्गतिः ॥ युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥ त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ॥ प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः[1] ॥ २ ॥ कुतोऽशिवं त्वच्चरणांबुजासवं महन्मनस्तो[2] मुखनिःसृतं क्वचित् ॥ पिबंति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम्[3] ॥ ३ ॥ त्वाऽऽत्मधामविधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुण्ठबोधम्[4] ॥ कालोपसृष्टनिगमावन[5] आत्तयोगमायाकृतिं परमहंसगति नताः स्मः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभिष्टुवत्स्वंधककौरवस्त्रियः ॥ समेत्य गोविंदकथा मिथो गृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥

कुशलं पप्रच्छ ॥ १ ॥ एवं लोकनाथेन संमानितास्ते युधिष्ठिरादय ऊचुः ॥ २ ॥ हे भगवन् ! तव कीर्तिं कर्णपुटैर्ये पिबंति तेषामभद्रं कुतः ॥ ३ ॥ हे प्रभो ! सर्वानंदकरस्वरूपमकुंठचिच्छक्तिं परमहंसगतिं वयं नताः स्मः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् एवं श्रीकृष्णं जनेषु स्तुवत्सु सत्सु यादवकौरवस्त्रियो मिथो मिलित्वा गोविंदकथा अगृणन् । तास्ते वर्णयामि शृणु ॥ ५ ॥

---

१ तत्पाददर्शनेन नाशितानि पापानि येषां ते । २ महतां सकाशात् । ३ देहकृत् ईश्वरः तद्विषयकाऽज्ञानच्छिदम् । ४ स्वरूपप्रकाशेन निरस्ता बुद्धिनिमित्तास्तिस्रोऽवस्था यस्मिंस्तम् । ५ कालेन विप्लुतानां वेदानां रक्षणे ।

द्रौपद्युवाच ॥ हे रुक्मिणि । हे भद्रे । हे जांबवति । हे सत्ये । हे सत्यभामे । हे कालिंदि । हे मित्रविंदे ।हे लक्ष्मणे । हे रोहिणि।॥६॥ हे कृष्णपत्न्यः । भगवान् वो यथोपयेमे तदस्माकं ब्रूत ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ हे द्रौपदि । शिशुपालाय मां संपादयितुं गृहीतधनुर्बाणेषु जरासंधादिषु सत्सु तेषां मूर्ध्नि पदं दत्त्वा कृष्णो मां निन्ये । तस्य चरणो ममार्चनायास्तु॥८॥सत्यभामोवाच॥यो मे पित्रा प्राप्तंदुर्यशो दूरीकर्तुंजांबवंतं जित्वा स्यमंतकमानीय मत्पित्रेदत्तवान्॥ततो मत्पिता स्वापराधेन भीतःसन् श्रीकृष्णाय मां ददौ॥९॥जांबवत्युवाच॥ मत्पितामुंश्रीकृष्णं निज

द्रौपद्युवाच ॥ हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जांबवति कौसले ॥ हे सत्यभामे कालिंदि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥ हे
कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान् स्वयम् ॥ उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥
चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरितांघ्रिरेणुः ॥निन्ये मृगेंद्र इव भागमजावियूथात्तच्छ्रीनिकेतचर
णोऽस्तु ममार्चनाय ॥८॥ सत्यभामोवाच ॥ यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ॥
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात् स तेन भीतः पिताऽदिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥९॥ जांबवत्युवाच॥ प्राज्ञाय देहकृदमुं
निजनाथदेवं सीतांपतिं[2] त्रिणवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ॥ ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां पादौ प्रगृह्य मणिनाऽहम
मुष्य दासी ॥१०॥ कालिंद्युवाच ॥ तपश्चरंतीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाऽऽशया ॥ सख्योपेत्याग्रहीत् पाणिं योहं तद्गृह
मार्जनी॥ ११ ॥ ॥ मित्रविंदोवाच ॥ यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपान् निन्ये श्वयूथगमिवात्मबलिं द्विपारिः ॥
भ्रातॄंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौकस्[3]तस्यास्तु मेऽनुभवमंघ्र्यवनेजनत्वम् ॥ १२ ॥

नाथं रामं न ज्ञात्वा सप्तविंशतिदिनानि युयुधे । ततोऽसौ राम एवेति तं ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मांतस्मैसमर्पितवान् । अतोऽहममुष्य दासी जाता॥१०॥ कालिंद्युवाच॥यस्य पादस्पर्शनेच्छया तपश्चरंतीं मां ज्ञात्वाऽर्जुनेन सहागत्य यःपाणिं जग्राह तस्याहं गृहसंमार्जनकर्त्री॥११॥ मित्रविंदोवाच ॥ यो मम स्वयंवरे भूपान् मे भ्रातॄंश्च विजित्य मां स्वपुरं निन्ये तस्य चरणक्षालनकर्तृत्वं जन्मनिजन्मनि मेऽस्त ॥ १२ ॥

---

[1] अक्रूरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः । [2] संजाता सीतापतिरिति परीक्षा यस्य सः । [3] लक्ष्मीनिवासः ।

सत्योवाच ॥ मम पित्रा राजवीर्यपरीक्षार्थं सपादितान् वीर्यदुर्मँदनाशकान् तीक्ष्णशृंगान् सप्त वृषभान् यः शीघ्रं दमयित्वा क्रीडन्निव बबंध ॥
॥ १३ ॥ किं च । पथि राजन्यान् निर्जित्य मां निन्ये तस्य मम दास्यमस्तु ॥ १४ ॥ भद्रोवाच ॥ हे द्रौपदि ! मम पिता श्रुतकीर्तिर्मातु
लेयाय कृष्णायाऽऽहूय तच्चित्तां मामक्षौहिण्या सखीजनैः सह दत्तवान् ॥ १५ ॥ तस्य पादस्पर्शो मम जन्मनिजन्मनि भूयात् ॥ १६ ॥
लक्ष्मणोवाच ॥ हे राज्ञि ! नारदेन गीतमच्युतजन्मकर्म श्रुत्वा मम चित्तं कृष्णे आसीत् ॥ १७ ॥ तदा मे पिता बृहत्सेन एवं मम मतं ज्ञात्वा

सत्योवाच ॥ सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृंगान् पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ॥ तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा
निगृह्य क्रीडन् बबंध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥ य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरंगिणीम् ॥ पथि
निर्जित्य राजन्यान् निन्ये तद्दास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥ भद्रोवाच ॥ पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ॥ कृष्णे
कृष्णाय तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥ अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया
येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥ लक्ष्मणोवाच ॥ ममापि राज्ञ्यच्युतजन्मकर्म श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ॥ चित्तं
मुकुंदे किल पद्महस्तया वृतः सुसंमृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥ ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ॥
बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥ यथा स्वयंवरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः ॥ अयं तु बहिराच्छन्नो
दृश्यते स जले परम् ॥ १९ ॥ श्रुत्वैतत् सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ॥ सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः
सहस्रशः ॥ २० ॥ पित्रा संपूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः ॥ आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः ॥ २१ ॥
आदाय व्यसृजन् केचित् सज्यं कर्तुमनीश्वराः ॥ आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः ॥ २२ ॥

तत्रोपायं चकार ॥ १८ ॥ हे द्रौपदि ! यथा तव स्वयंवरेऽर्जुनप्राप्तीच्छया मत्स्यः कृतः । तथा मत्स्यं कारितवान् । स तु बहिराच्छन्नो
नांतः । अयं तु न तथा किं तु स्तंभमूले स्थापितकलशे जले केवलं दृश्यते । अतो दृष्टिरध उपरि लक्ष्यम् । तस्मात् श्रीकृष्णं विना न कस्यापि
भेद्यः ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भूपाः सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञा मत्पितुः पुरं ययुः ॥ २० ॥ ततः पित्रा यथायोग्यं पूजितास्ते मत्स्यं वेद्धुं सशरं चापं
जगृहुः ॥ २१ ॥ केचित्तद्गृहीत्वा व्यसृजन् । केचित् सज्यं कर्तुमसमर्थाः । केचिज्ज्यामाकृष्य चापेन ताडिताः पेतुः ॥ २२ ॥

अपरे जरासंधशिशुपालभीमदुर्योधनादयो वीरा धनुः सज्यं कृत्वा मत्स्यस्य स्थितिं नाविंदन् ॥ २३ ॥ ततोऽर्जुनो जले मत्स्याभासं वीक्ष्य तदवस्थितिं ज्ञात्वा बाणं ससर्ज । स बाणो मत्स्यं नाच्छिनत् किंतु पस्पर्श ॥ २४ ॥ एवं भग्नमानेषु सर्वराजन्येषु सत्सु भगवान् धनुरादाय सज्यं कृत्वा ॥ २५ ॥ तद्धनुषि बाणं संधाय जले सकृद्वीक्ष्याऽभिजिन्मुहूर्ते बाणेन तं छित्त्वा पातयामास ॥ २६ ॥ तदा दिवि दुंदुभयो नेदुः देवाः पुष्पवर्षाणि मुमुचुः ॥ २७ ॥ तदा हस्ते रत्नमालां गृहीत्वा नूपुरशब्दयुक्ताभ्यां पद्भ्यां तद्रंगं प्राविशम् ॥ २८ ॥ ततो हास्यकाटक्षाऽवलोकनैरासक्तहृदयाऽहं परितो राज्ञो निरीक्ष्य कृष्णस्य स्कंधे मालां निदधे ॥ २९ ॥ तदा मृदंगभेर्यादयो नेदुः नर्तक्यो ननृतुः । गायका जगुः ॥ ३० ॥ हे द्रौपदि ! मयैवं भगवति वृते सति स्पर्धतो नृपा न सेहिरे ॥ ३१ ॥ ततः कृष्णो मां रथमारोप्य चतुर्भुजः सन् द्वाभ्यां मामालिंग्य द्वाभ्यां धनुर्बाणौ गृहीत्वा संग्रामे तस्थौ ॥ ३२ ॥

सज्यं कृत्वाऽपरे वीरा मागधांबष्ठचेदिपाः ॥ भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविंदंस्तदवस्थितिम् ॥२३॥ मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ॥ पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत् पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥ राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ॥ भगवान् धनुरादाय सज्यं कृत्वाऽथ लीलया ॥ २५ ॥ तस्मिन् संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ॥छित्त्वेषुणाऽपातयत् तं सूय चाभिजिति स्थिते ॥२६॥ दिवि दुंदुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ॥ देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥२७॥ तद्रंगमाविशमहंकलनूपुराभ्यांपद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ॥ नू[1]त्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये सव्रीडहासवदनाकबरीधृतस्रक् ॥२८॥ उन्नीयवक्रमुरुकुंतलकुंडलत्विड् गंडस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ॥ राज्ञोनिरीक्ष्यपरितःशनकैर्मुरारेरंसेऽनुरक्तहृदयानिदधे स्वमालाम् ॥२९॥ तावन्मृदंगपटहाः शंखभेर्यानकादयः ॥ निनेदुर्नटनर्तक्यो ननृतुर्गायका जगुः ॥३०॥ एवं वृते भगवति मयेश नृपयूथपाः ॥ न सेहिरे याज्ञसेनि स्पर्धतो हृच्छयातुराः ॥ ३१ ॥ मां तावद्रथमारोप्य हय[2]रत्नचतुष्टयम् ॥ शार्ङ्गमुद्यम्य सन्नद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥

---

[1] नूतने । [2] हयरत्नानां चतुष्टयं यस्मिंस्तं रथम् ।

ततो दारुकः सुवर्णोपस्कृतं रथं प्रेरयामास ॥ ३३ ॥ तदा केचन राजानो मार्गे निरोधयितुमग्रतो गत्वोर्ध्वकृतचापास्तस्थुः ॥ ३४ ॥ ततः कृष्णबाणौघैश्छिन्नबाह्वंघ्रिकंधरा भुवि पेतुः । केचिद्रणं त्यक्त्वा दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ एवं युद्धं कृत्वा कृष्णो ध्वजतोरणपताकादिभिरलंकृतां द्वारकां प्राविशत् यथा सूर्योऽस्ताचलम् ॥ ३६ ॥ तदा मे पिता मित्रसंबंधिबांधवान् वस्त्रालंकारादिभिरपूजयत ॥ ३७ ॥ श्रीकृष्णाय च शय्यासनपरिच्छदैर्दासीभिर्गजाश्वरथपत्तिभिश्च सहाऽऽयुधानि ददौ ॥ ३८ ॥ इमा अष्टौ वयमात्मारामस्य कृष्णस्य गृहदासिकाः अभवाम ॥ ३९ ॥ महिष्य ऊचुः ॥ हे द्रौपदि ! दिग्विजये भौमेन जितानां राज्ञां कन्या वयं रुद्धा इति ज्ञात्वा कृष्णो भौमं हत्वाऽस्मान् निर्मुच्य पूर्णकामोपि परिणीतवान् ॥ ४० ॥ हे साध्वि ! वयं साम्राज्यादिब्रह्मपदं च नेच्छामः ॥४१॥ किं तु अस्य श्रीकृष्णस्य पादरजो मूर्ध्ना धारयितुमिच्छामः ॥४२॥

दारुकश्चोदयामास कांचनोपस्करं रथम् ॥ मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥ तेन्वसज्जंत राजन्या निषेद्धुं पथि केचन ॥ संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥३४॥ ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वंघ्रिकंधराः ॥ निपेतुः प्रधने केचिदेके संत्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां रवि[1]च्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ॥ कुशस्थलीं दिवि भुवि चापि संस्तुतां समाविशत् तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥ पिता मे पूजयामास सुहृत्संबंधिबांधवान् ॥ महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥ दासीभिः सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ॥ आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥ आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ॥ सर्वसंगनिवृत्त्याऽद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥ महिष्य ऊचुः ॥ भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा ज्ञात्वाऽथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ॥ निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरंतीः पादांबुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥ न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत ॥ वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनंत्यं वा [2]हरेः पदम् ॥ ४१ ॥ कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजःश्रियः ॥ कुचकुंकुमगंधा[3]ढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥

---

[1] रविं छादयंतीति तादृशा ध्वजपटा यस्यां सा च चित्रतोरणा च । [2] तत्पादोक्त्यादि । [3] श्रियः कुचकुंकुमेति योज्यम् ।

यतो व्रजस्त्रियस्तृणवीरुधो गावो गोपाश्च कृष्णस्य पादस्पर्शमिच्छंति ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥८३॥ चतुर्भिरधिकाशीतितमे मुनिसमागमे ॥ वसुदेवमखोत्साहबंधुप्रस्थापनादिकम् ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् । ततः कुन्ती गांधारी द्रौपदी सुभद्रा तथा राजपत्न्यो गोप्यश्च श्रीकृष्णे तासां स्नेहानुबन्धं श्रुत्वा विस्मयं प्रापुः ॥१॥ इति स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु संभाष्यमाणेषु सत्सु कृष्णरामदिदृक्षया मुनयस्तत्राऽऽययुः ॥२॥ ते के । व्यासो नारदश्च्यवनो देवलोऽसितः शतानन्दो भारद्वाजो गौतमः ॥ ३ ॥ परशुरामो वसिष्ठो गालवो भृगुः

व्रजस्त्रियो यद्वांछंति पुलिंद्यस्तृणवीरुधः ॥ गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥ इतिश्रीभाग० महापु० दशमस्कंधोत्तरार्द्धे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ श्रीशुक उवाच॥ श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथक्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः ॥ कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥१॥ इतिसंभाष्यमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु॥आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया॥२॥ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः ॥ विश्वामित्रःशतानन्दो भारद्वाजोऽथ गौतमः॥३॥रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः॥ पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कंडेयो बृहस्पतिः॥४॥द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथांगिराः ॥ अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे॥५ ॥ तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः॥ पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान्॥ ६ ॥ तानानर्चुर्यथा सर्वे सह रामोऽच्युतोर्चयत ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥७॥ उवाच सुखमासीनान्भगवान्धर्मगुप्तनुः ॥ सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः॥८॥श्रीभगवानुवाच॥अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलम् ॥ देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम्॥९॥किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम्॥दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम्॥१०॥

पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिर्मार्कंडेयो बृहस्पतिः ॥४॥ द्वितस्त्रित एकतो ब्रह्मपुत्रोंगिरा अगस्त्यो याज्ञवल्क्यो वामदेवादयश्च॥५ ॥ एतान् ऋषीन्दृष्ट्वा पांडवादयो रामकृष्णौ चोत्थाय प्रणेमुः ॥६ ॥ ततस्ते सर्वे रामकृष्णौ च तानानर्चुः ॥७ ॥ ततो भगवान्सुखमास्थितांस्तान्सर्वेषांशृण्वतां जगाद ॥८॥ श्रीभगवानुवाच॥अहो ! वयं सुफलजन्मानः। यतो दुष्प्रापं योगेश्वराणां दर्शनं जातम्॥९॥तीर्थस्नानादिमात्रे तपोबुद्धीनां तथा प्रतिमायां

देवदृष्टीनां योगेश्वरदर्शनमसंभावितमस्ति ॥ १० ॥ अम्मयानितीर्थानिमृच्छिलामयादेवाश्चबहुकालेन पुनंति । साधवोदर्शनादेवपुनंति ॥ ११ ॥ अग्निः
१ सूर्यः २चंद्रः३तारकाः ४भूः ५जलं ६आकाशं ७वायुः८एते उपासिताः संतः पापं हरंति नतुतन्मूलमज्ञानम् । साधवस्तु मुहूर्तसेवया समूलं पापं
घ्नंति ॥ १२ ॥ अतोयस्य वातपित्तश्लेष्मयुक्ते शरीरे आत्मबुद्धिः कलत्रादिषुस्वीया इतिबुद्धिः स दारुणोवृषरूपःखरइवज्ञातव्यः ॥ १३ ॥ श्रीशुकउवाच

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥ नाग्निर्न सूर्यो न च चंद्रतारका
न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ् मनः ॥ उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं विपश्चितो घ्नंति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥ यस्यात्मबुद्धिः
कुणपे त्रिधातुके स्वधीःकलत्रादिषु भौमइ[3]ज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः
॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुंठमेधसः ॥ वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्धियः
॥ १४ ॥ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ॥ जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयंतस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥ यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा
वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः ॥ यदीशितव्या[4]यति गूढ ई[5]हया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥
अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बुध्यते यथा ॥ भौमै[6]र्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनम्
॥ १७ ॥ अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च ॥ स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्णाश्रमात्मा
पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ [8]यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तं च ततः परम् ॥ १९ ॥

हे राजन् । मुनयः कृष्णस्य वचो निशम्य तूष्णीमासन् ॥ १४ ॥ ततश्चिरं विचार्य जनसंग्रहमात्रमेतत् इति जगद्गुरुमूचुः ॥ १५ ॥ मुनय ऊचुः ॥ हे कृष्ण !
यन्मायया वयं विमोहिताः स त्वमनीश्वरवदाचरसि । अहो ! तव विचेष्टितमतर्क्यम् ॥ १६ ॥ हे कृष्ण ! इच्छारहित एकोभवान्बहुधाऽऽत्मनाविश्वं
सृजति पाति संहरति च ॥ १७ ॥ अथापि भक्तरक्षार्थं दुष्टनिग्रहाय च सत्त्वात्मकं रूपं बिभर्षि ॥ १८ ॥ किंचशुद्धंवेदाख्यंब्रह्मतेहृदयमस्ति ॥ १९ ॥

---

१ मेदबुद्धिं कुर्वतः । २ भूविकारे प्रतिमादौ । ३ देवताबुद्धिः । ४ अनीश्वरवदाचरति । ५ मनश्चेष्टितेन । ६ घटादिविकारैः । ७ पारिपूर्ण्यस्य । ८ यत्र ब्रह्माणि । व्यक्तं कार्यम् । अव्यक्तं कारणम् । ततः परं यत् सन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यामीति योज्यम् ॥

अत एव ब्राह्मणकुलं त्वं पूजयसि । तस्माद् ब्राह्मण्यानां मध्ये त्वं मुख्यः ॥ २० ॥ अद्य नो जन्मसाफल्यम् । यतस्तव समागमात् कृतार्था जाताः । अतः श्रेयसां त्वं परोऽवधिः ॥ २१ ॥ तस्मै भगवते कृष्णाय परमात्मने नमः ॥ २२ ॥ हे ईश ! अमी भूपा वृष्णयश्च यं कालमीश्वरं त्वां न विदंति ॥ २३ ॥ यथा पुरुषः स्वप्नान् पश्यन्निंद्रियेणाभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वेद ॥ २४ ॥ एवं त्वां स्वप्नादितुल्यविषयेषु मायया

तस्माद् ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः[1] ॥ समाजयसि सद्धाम तद् ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥ २० ॥ अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ॥ त्वया संगम्य सद्गत्या यदंतः[2] श्रेयसां परः ॥ २१ ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे ॥ स्वयोगमायया छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥ न यं विदंत्यमी भूपा एकारामाश्च[3] वृष्णयः ॥ मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥ २३ ॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक्[4] ॥ नाममात्रेंद्रिया[5] भातं न वेदरहितं परम् ॥ २४ ॥ एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विंद्रियेहया[6] ॥ मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात्[7] ॥ २५ ॥ तस्याद्य ते ददृशिमांघ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदं[8] हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः ॥ उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा[9] आपुर्भवद्गतिमथोऽनुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ॥ राजर्षे स्वाश्रमान्गंतुं मुनयो दधिरे मनः ॥ २७ ॥

भ्रमच्चित्तः सन् न वेद ॥ २५ ॥ तस्य तव योगेश्वरैर्हृदि कृतं चरणकमलं वयं ददृशिम अतोऽस्माकमनुग्रहं कुरु ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच । इति कृष्णं युधिष्ठिरादिकं चाऽनुज्ञाप्य ऋषयः स्वाश्रमान् गंतुं मनो दधुः ॥ २७ ॥

---

[1] आत्मनो वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानम् । [2] यद् यस्मात्त्वं श्रेयसां परोंतः अवधिः । [3] एकस्मिन्नेव स्थाने भोजनशयनादिनाऽऽरमणं येषां ते । [4] स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः । [5] नाममात्रं मिथ्याभूतम् । इंद्रियेण मनसा । आभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वेद । तद्रहितं देवदत्तादिरूपमात्मानं न वेद । [6] इंद्रियार्थेहा प्रवृत्तिः सैव माया तयेति योज्यम् । [7] विवेकनाशात् । [8] नाशकं तादृशतीर्थं गंगा तदाश्रयम् । [9] उद्रिक्तया भक्त्योपहत आशयलक्षणो जीवकोशो येषां ते तादृशाः पूर्वं भवद्गतिमापुरिति ।

तदा नम्रो वसुदेवस्तानृषीनुपव्रज्य प्रणम्य बभाषे ॥ २८ ॥ वसुदेव उवाच ॥ हे ऋषयः ! नमो वः । येन कर्मणा कर्मनाशो भवति तद् मह्य
मुच्यताम् ॥ २९ ॥ (तदा श्रीकृष्णं हित्वाऽस्मान् पृच्छतीति विस्मितान् मुनीन् नारद आह) । हे विप्राः ! कृष्णमर्भकं मत्वा वसुदेव आत्मनः
श्रेयः पृच्छतीति न चित्रम् ॥ ३० ॥ यतो मर्त्यानां सांनिध्यमनादरे कारणं भवति । यथा गंगोदकं हित्वा तत्रस्था जनाः शुद्धयेऽन्यजलं
यांति ॥ ३१ ॥ किंच । यस्य ज्ञानं कुतश्चिदपि विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिनापि न नश्यति ॥ ३२ ॥ तमद्वितीयं कृष्णमज्ञः सत्त्वादिगुणप्रवाहै

तद् वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः ॥ प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयंत्रितः ॥ २८॥ वसुदेव उवाच ॥ नमो
वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥२९॥ नारद उवाच ॥ नातिचित्र
मिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया॥कृष्णं मत्वाऽर्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः॥३०॥सन्निकर्षोऽत्र मर्त्यानामनादरणकार
णम् ॥ गांगं हित्वा यथाऽन्यांभस्तत्रत्यं याति शुद्धये ॥३१ ॥ यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनाऽस्य वै॥स्वतो[1]ऽ
न्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ॥ ३२ ॥ तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ॥प्राणा
दिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः[2] ॥ ३३ ॥ अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुंदुभिम्॥
सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ ३४ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः ॥ यच्छ्रद्धया यजेद् विष्णुं
सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥ चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ॥ दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदा
वहः ॥ ३६ ॥ अयं स्वस्त्ययनः[3] पंथा द्विजातेर्गृहमेधिनः ॥ यच्छ्रद्धयाऽऽप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ॥ ३७ ॥

र्मनुष्यं मन्येत ॥ ३३ ॥ अथ मुनयोऽच्युतरामयो राज्ञां च शृण्वतां सतां वसुदेवं जगदुः ॥३४॥ हे वसुदेव ! कर्मणा कर्मनाश एष निरूपितः ।
कथं चेदाहुः । यज्ञैः श्रद्धया विष्णुं यजेत ॥ ३५ ॥ कविभिरयं सुगमो मोक्षोपायो दर्शितः ॥ ३६ ॥ अयं गृहे संसारिणो द्विजातेः श्रेयस्करो
मार्गः यतो निष्कामतया शुद्धेन प्राप्तवित्तेन परमात्मा यष्टव्यः ॥ ३७ ॥

---

[1] स्वतो नाशो यथा विद्युतः । अन्यस्माद् यथा घटस्य पाषाणादिताडनात् । गुणतो यथा रूपांतरप्राप्तेः । [2] ग्रहैः । [3] स्वस्ति क्षेममयतेऽनेनेति ।

बुधो यज्ञदानैर्वित्तेषणां त्यजेत्। गृहोचितैर्भोगैर्दारपुत्रेषणां कालेन क्षयानुसंधानेन स्वर्गादिलोकेषणां त्यजेत् ॥ ३८ ॥ एवं त्यक्तेषणा धीराः संतस्तपोवनं ययुः । किं च । अयं द्विजस्त्रिभिर्ऋणैः सह जातोऽस्ति । अतो यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तानि ऋणान्यदूरीकृत्य देहं त्यजन्नधः पतेत् ॥ ३९ ॥ त्वं तु ऋषिपित्रोर्ऋणाभ्यां मुक्तोसि। अथ यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य गृहात् प्रव्रज ॥ ४० ॥ हे वसुदेव ! (अयं क्रमोऽविशुद्धचित्तानाम् त्वं तु कृतार्थ एव ।) भगवान् युवयोः पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमृषीणां वचनं श्रुत्वा वसुदेवस्तान् प्रणम्य ऋत्विजो वव्रे

वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ॥ आत्मलोकैषणां देव कालेन[1] विसृजेद् बुधः ॥ ३८ ॥ ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥ ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ॥ यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥ ३९ ॥ त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ॥ यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणोऽशरणो भव ॥४०॥ वसुदेव भवान् नूनं भक्त्या परमया हरिम् ॥ जगतामीश्वरं प्रार्चैः[2] स यद् वां पुत्रतां गतः॥४१॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महात्मनाम् ॥ तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ॥ ४२ ॥ त एनमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकम् ॥ तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः॥४३॥ तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः॥स्नाता सुवाससो राजन् राजानः सुष्ठ्वलंकृताः॥४४॥तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककंठ्यः सुवाससः॥दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥४५ ॥ नेदुर्मृदंगपटहशंखभेर्यानकादयः॥ ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः॥जगुः सुकंठ्यो गंधर्व्यः संगीतं सहभर्तृकाः॥४६॥तमभ्यषिंचन् विधिवदक्त[3]मभ्यक्त[4]मृत्विजः॥पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडुभिः॥४७॥

॥ ४२ ॥ ततस्ते ऋषयस्तस्मिन् क्षेत्रे मखैर्वसुदेवं याजयामासुः ॥ ४३ ॥ एवं यज्ञदीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयो राजानस्तन्महिष्यश्च सुवाससः स्वलंकृताः मुदिताः वस्तुपाणयः सत्यो यज्ञशालामुपाजग्मुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तदा मृदंगशंखभेर्यादयो नेदुः । नटनर्तक्यो ननृतुः । सूतादयस्तुष्टुवुः गंधर्वा गंधर्व्यश्च जगुः ॥ ४६ ॥ ततः ऋत्विजः सपत्नीकं वसुदेवं सतारं चंद्रमसमिवाभ्यषिंचन् ॥ ४७ ॥

---

[1] देवानामपि मृत्युना । मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः । [2] अर्चितवान् । [3] नेत्रयोरंजनेन । [4] सर्वांगेषु नवनीतेन ।

अष्टादशभिः पत्नीभिर्दीक्षितो वसुदेवो बभौ ॥४८॥ तस्य सदस्यैः सहिता ऋत्विजो रक्तकौशेयवाससो विरेजुः ॥ ४९ ॥ तदा रामकृष्णौ पू० ७०
भा० द० स्वपुत्रदारैः रेजतुः ॥ ५० ॥ एवं प्रतियज्ञं प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैरीश्वरमीजे ॥ ५१ ॥ अथ वसुदेव ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा गोभूकन्याश्च ददौ ॥५२॥ अ० ८४
॥ १८७ ॥ ततः पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा यजमानपुरःसराः सर्वे ऋषयो रामह्रदे स्नानं चक्रुः ॥ ५३ ॥ ततो वसुदेवः स्त्रियश्च स्नात्वाऽलंकारवासांसि
बंदिभ्यो ददुः । ततः सारमेयादिसर्वभूतान्यन्नेन संतर्प्य स्त्रीपुत्रसहितान् बंधून् विदर्भकोसलादिराजान् सदस्यर्त्विक्सुरगणान् नृभूतपितृचार

ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुंडलैः ॥ स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥ ४८ ॥ तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौ
शेयवाससः ॥ ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥ तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैःस्वैर्बंधुभिरन्वितौ ॥ रेजतुः
स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥ ५० ॥ ईजेऽनुयज्ञं विधिना ह्यग्निहोत्रादिलक्षणैः ॥ प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रिये
श्वरम् ॥५१॥अथर्त्विग्भ्योऽददात् काले यथाम्नातं स दक्षिणाः॥स्वलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो गोभूकन्या महाधनाः ॥५२॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः ॥ सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः ॥ ५३ ॥ स्नातोऽलंकारवासांसि
बंदिभ्योऽदात् तथा स्त्रियः ॥ ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेन पूजयत ॥ ५४ ॥ बंधून् सदारान् ससुतान् पारिब
र्हेण भूयसा ॥ विदर्भकोसलकुरून् काशिकेकयसृंजयान् ॥ ५५ ॥ सदस्यर्त्विक्सुरगणान् नृभूतपितृचारणान् ॥
श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसतः प्रययुः क्रतुम्॥५६॥धृतराष्ट्रोनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ॥ नारदो भगवान्
व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवाः ॥ ५७ ॥ बंधून् परिष्वज्य यदून् सौहृदाऽऽक्लिन्नचेतसः ॥ ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे
जनाः ॥ ५८ ॥ नंदस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयार्चितः ॥ कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः ॥ ५९ ॥

णान् वस्त्रादिभिः पूजयामास । ततस्ते श्रीकृष्णमनुज्ञाप्य प्रययुः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ततो धृतराष्ट्रो विदुरो युधिष्ठिरभीमार्जुना भीष्मो ॥ १८७ ॥
द्रोणः पृथा नकुलसहदेवौ नारदो व्यासः सुहृत्संबंधिनोऽन्ये जनाश्च यदूनालिंग्य वियोगदुःखेन स्वदेशान् ययुः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नंदस्तु कृष्ण
रामोग्रसेनाद्यैःपूजितः सन् गोपालैः सह प्रीत्या न्यवात्सीत् ॥ ५९ ॥

तदा वसुदेवः प्रीतमना हस्तं गृहीत्वा नंदं जगाद ॥६०॥वसुदेव उवाच ॥ हे भ्रातः ! इमं स्नेहपाशं शूराणां योगिनामपि दुस्त्यजं मन्ये ॥ ६१॥ किं च । भवद्भिरुपकारमजानत्स्वस्मास्वनुपमा यस्माद् मैत्री समर्पिता ॥ ६२॥ हे भ्रातः ! वयं प्रागसामर्थ्याद्वः कुशलं नाचराम अधुना श्रीमदांधाक्षा वो न पश्यामः ॥ ६३ ॥ अतः श्रेयस्कामस्य पुंसो राज्यश्रीर्मा भूत् ॥६४॥ श्रीशुक उवाच ॥एवं वसुदेवो नंदकृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुलोचनो रुरोद ॥६५ ॥ ततो नन्दो रामकृष्णयोः प्रेम्णा त्रीन् मासान् तत्र स्नानपानवस्त्रालंकारादिकामैः पूर्यमाणो व्रजवासिभिः सहाऽवसत्॥६६॥६७॥

वसुदेवोंजसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् ॥ सुहृद्वृतः प्रीतमना नंदमाह करे स्पृशन् ॥६०॥ वसुदेव उवाच ॥ भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ॥ तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनाम्॥६१॥अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताऽज्ञेषु सत्तमैः ॥ मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥६२॥ प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचराम हि ॥ अधुना श्रीमदांधाक्षा न पश्याम पुरः सतः ॥६३ ॥ मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ॥स्वजनानुत बंधून् वा न पश्यति ययांधदृक् ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच॥एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुंदुभिः ॥ रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५॥ नंदस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंदरामयोः ॥अद्य श्व इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ ६६ ॥ ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबांधवः॥परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥६७॥ वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः ॥ दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ॥६८॥ नन्दो गोपाश्च गोप्यश्च गोविंदचरणांबुजे ॥ मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ॥६९॥ बंधुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥ जनेभ्यः कथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम् ॥ यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकम् ॥ ७१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे तीर्थयात्रानुवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

ततो वसुदेवोग्रसेनकृष्णोद्धवरामादिभिर्दत्तं पारिबर्हं गृहीत्वा यदुभिर्यापितो ययौ ॥ ६८ ॥ नन्दो गोपा गोप्यश्च कृष्णचरणांबुजे संलग्नं मनः पुनर्हर्तुमसमर्थाः सन्तो मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥ ततो वृष्णयो नंदादिषु गतेषु वर्षाकालं प्राप्तं वीक्ष्य पुनर्द्वारकां ययुः ॥७०॥तीर्थयात्रायां जातं यज्ञोत्सवं सुहृत्संदर्शनादिकं च जनेभ्यः कथयांचक्रुः ॥ ७१ ॥ इति श्रीभागवते महापु० दशम० उत्त० चू० चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४ ॥

पञ्चाशीतितमे रामकृष्णौ संप्रार्थितौ सुतौ ॥ पित्रे ज्ञानमथो मात्रे मृतान् पुत्रानयच्छताम् ॥१॥ नंदयित्वा कुरुक्षेत्रयात्रायां सुहृदो बहून्॥तत्त्व ज्ञानं ततः पित्रोरादिशन्मृतसूनुभिः॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन्! एकदा वसुदेवः कृतप्रणामौ रामकृष्णौ दृष्ट्वाऽऽह ॥ १ ॥ पुत्रयोः प्रभावसूचकमृषिवचः श्रुत्वा तद्वीर्यें जातविश्वासः सन् प्रीत्या बभाषे ॥ २ ॥ हे कृष्ण! हे राम! युवां प्रधानपुरुषेश्वरौ जाने ॥ ३ ॥ हे ईश!

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदनौ ॥ वसुदेवोऽभिनंद्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥ मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ॥ तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥ कृष्णकृष्ण महायोगिन्संकर्षण सनातन ॥ जाने वामस्य[1] यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥ यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ॥ स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥ एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ॥ आत्मनानुप्रविश्यात्मन्प्राणो जीवो बिभर्ष्यज: ॥ ५ ॥ प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ॥ पारतंत्र्याद्वै सादृश्याद्द्वयोः[2]श्चेष्टैव चेष्टताम्[3] ॥ ६ ॥ कांतिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् ॥ यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गंधोऽर्थ[4]तो भवान् ॥ ७ ॥ तर्पणं[5] प्राणनम[6]पां देवत्वं ताश्च तद्रसः ॥ ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥

सप्तविभक्त्यर्थरूपस्त्वमेव । त्वत्त इदं विश्वं पृथग् भोग्यभोक्तृरूपयोः साक्षादीश्वरस्त्वमेव ॥ ४ ॥ हे अधोक्षज ! अजस्त्वमेतन्नानाविधं विश्वं बिभर्षि ॥ ५ ॥ यथा वेधशक्तिर्बाणस्य न किं तु पुरुषस्य । तथा प्राणादीनां यास्ता ईश्वरस्यैव ॥ ६ ॥ किं च । चंद्रस्य कांतिः। अग्नेस्तेजः। अर्कस्य प्रभा । विद्युल्लतानां स्फुरणम् । पर्वतानां स्थैर्यम् । भूमेर्गंधः ॥ ७ ॥ अपां रसः । वायोर्गतिः । एषा तवैव शक्तिः ॥ ८ ॥

---

[1] अस्य विश्वस्य । [2] द्वयोः भगवतः प्राणादिवर्गस्य च चेतनाऽचेतनत्वेन विसदृशत्वात् । [3] चेष्टमानानामेषां चेष्टैव न तु शक्तिः । [4] वस्तुतः । [5] तृप्तिजनकत्वम् । [6] जीवनहेतुत्वम् ।

दिशाया अवकाशः ॥९। इंद्रियाणां विषयप्रकाशनशक्तिः ॥ १० ॥ भूतेंद्रियदेवतानां कारणं त्रिविधोहंकारः । सर्वमेतत् त्वम् ॥ ११ ॥ यथा मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुंडलादिषु नाशवत्सु च मृत्सुवर्णादिमात्रमनश्वरं तथा नाशवत्सु भावेषु शिष्यमाणं रूपं तत् त्वम् ॥ १२ ॥ हे विभो ! एते त्रयो गुणाः तद्वृत्तयश्च परे ब्रह्मणि त्वयि मायया कल्पिताः संति ॥ १३ ॥ अतो यदि त्वयि कल्पिताः तथाऽपि वस्तुतस्ते

दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ॥ नादो वर्णस्त्वमोंकार आकृतीनां[1] पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥ इंद्रियं त्विंद्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ॥ अवबोधो[2] भवान् बुद्धेर्जीवस्या[5]नुस्मृतिः[3] सती ॥ १० ॥ भूतानामसि भूतादिरिंद्रियाणां च तैजसः ॥ वैकारिको विकल्पानां प्रधानम[4]नुशायिनाम् ॥ ११ ॥ नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरम् ॥ यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम् ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ॥ त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥१३॥ तस्मान्न संत्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः ॥ त्वं चामीषु विकारेषु ह्यन्यदाऽव्याव[6]हारिकः ॥ १४ ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः ॥ गतिं सूक्ष्मामवबोधेन संसरंतीह कर्मभिः ॥ १५ ॥ यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पा[7]मिह दुर्लभाम् ॥ स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥ असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु[8] ॥ स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥ युवां न नः सुतौ साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरौ ॥ भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथात्थ ह ॥ १८ ॥

त्वयि न संति ॥ १४ ॥ एवं तव सूक्ष्मां गतिं ज्ञात्वा देहाभिमानेन कृतकर्मभिर्जन्ममरणे प्राप्नोति ॥ १५ ॥ किंच । अयं जनो यदृच्छया मनुष्यदेहं प्राप्य यः स्वार्थे प्रमत्तः तस्यायुर्वृथा गतम् ॥ १६ ॥ हे कृष्ण ! असावहं ममैते । एवमिदं त्वं स्नेहपाशैर्बध्नासि ॥ १७ ॥ किंच । युवां मम सुतौ न । किं तु साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ स्थः । भूभारहरणायावतीर्णौ ॥ १८ ॥

---

[1] आकृतीनां पदार्थानाम् । पृथक् कृतिः करणमभिधानं यस्मात् तत् पदं सुबंतं च तिङंतं वर्णपदाद्यात्मिका वैखरी च त्वमित्यर्थः । [2] अध्यवसायशक्तिः । [3] प्रतिसंधानशक्तिः । [4] प्रकृतिः । [5] जीवानाम् । [6] अविकल्पकः । [7] पटुतरेंद्रियाम् । [8] पुत्रादिषु ।

अतो हे आर्तबंधो ! संसृतिभयनाशकं ते पादारविंदं शरणं प्राप्तोस्मि।येनाऽहं देह आत्मबुद्धिस्त्वयि परमेश्वरे पुत्रबुद्धिश्च॥१९॥ किंच।अहंपरमे
श्वरो नेति वदसि चेत् तत्राह। हे भगवन् ! प्रतियुगं स्वधर्मरक्षणायाऽज एवं संजज्ञे इति भवान् सूतिकागृहे जगाद तस्य सर्वगतस्य मायां को
वेद॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! श्रीकृष्णः इत्थं पितुर्वाक्यं श्रुत्वा हसन् तमाह॥२१॥श्रीभगवानुवाच। हे तात ! पुत्रानुद्दिश्य त्वया

तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविंदमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबंधो ॥ एतावताऽलमलमिंद्रियलालसेन[1] मर्त्यात्मदृक्
त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥१९॥ सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ॥ नानातनूर्गग
नवद् विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥२० ॥श्रीशुक उवाच॥ आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्
सात्वतर्षभः ॥ प्रत्याह प्रश्रयाऽनम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वचो वः समवेतार्थं तातैत
दुपमन्महे ॥ यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ॥ सर्वेऽप्येवं
यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ २३ ॥ आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः॥ आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु
भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥ ख वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ॥ आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसा
वपि ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतः ॥ श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना
अभूत् ॥ २६ ॥ अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ॥ श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥

तत्त्वग्रामो निरूपितः । एतत् ते वचो युक्तार्थं मन्यामहे॥२२॥हे पितः अहमसौ रामो यूयमेते सर्वे चराचरं विश्वं ब्रह्मत्वेन विमृश्यम् ॥ २३॥
आत्मैको निर्गुणो गुणैर्भूतेषु बहुधा प्रतीयते ॥२४ ॥ एकोप्यात्मा यथोपाधि पंचभूतकृतेष्वाविर्भावतिरोभावस्वल्पत्वमहत्त्वे नानात्वं याति ॥
॥२५॥श्रीशुक उवाच । एवमुक्तो वसुदेवो विनष्टनानाबुद्धिः सन् तूष्णीं बभूव॥२६॥अथ देवकी रामकृष्णाभ्यां गुरोः पुत्रमानीतं श्रुत्वा॥२७॥

---

[1] इंद्रियार्थतृष्णया ।

कंसेन हिंसितान् स्वपुत्रान् स्मरति स्म । अश्रुलोचना सती दीनवत् तौ प्राह ॥ २८ ॥ देवक्युवाच ॥ हे राम ! हे कृष्ण ! आदिपुरुषौ वां जाने ॥ २९ ॥ युवां भूमेर्भारायमाणानां राज्ञां नाशार्थं मय्यवतीर्णौ ॥ ३० ॥ हे विश्वात्मन् ! यस्यांशांशांशेन विश्वस्योत्पत्त्यादयो भवंति तं त्वां शरणं गतास्मि ॥३१॥ किंच । गुरुणा मृतपुत्रानयने प्रेरितौ सन्तौ यमस्थानात् तत्सुतमानीतवंतौ ॥ ३२ ॥ तथा मे कामं कुरुतम् ।

कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान् कंसविहिंसितान् ॥ स्मरंती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥ देवक्युवाच ॥
रामरामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ॥ वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥ कालविध्वस्तसत्त्वानां
राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ॥ भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे ॥ ३० ॥ यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयो-
दयाः ॥ भवंति किल विश्वात्मंस्तं त्वाऽद्याहं गतिं गता ॥३१॥ चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ ॥ आनि-
न्यथुः पितृस्थानाद् गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥३२ ॥ तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ॥ भोजराजहतान् पुत्रान्
कामये द्रष्टुमाहृतान् ॥३३॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संचोदितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत ॥ सुतलं संविविशतुर्योग-
मायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥ तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड् विश्वात्मदेवं सुतरां तथात्मनः ॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लु-
ताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ ३५॥ तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ॥
दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृंद आब्रह्म पुनद् यदंबु ह ॥ ३६ ॥ समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणा-
नुलेपनैः ॥ तांबूलदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥

कंसहतान् पुत्रान् द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं मात्रा प्रेरितौ रामकृष्णौ सुतलं गतौ संतौ बलेः सद्म विविशतुः ॥ ३४ ॥ तदा बलिस्तावागतौ दृष्ट्वा सद्य उत्थायाऽऽनंदेन सपरिवारो ननाम ॥ ३५ ॥ ततस्तयोर्वरासनं दत्त्वा तत्र तयोः पादौ प्रक्षाल्य तज्जलं सकुटुंबः शिरसा दधार ॥३६॥ ततस्तौ प्रतिवस्त्राभरणानुलेपनतांबूलामृतभक्षणादिभिः पूजयामास ॥ ३७ ॥

---

१ निधनार्थमिति शेषः । २ विश्वस्याऽऽत्मभूतं देवम् । ३ ययोः पादयोः अंबु जलं गंगात्मकम् ।

ततो बलिर्भगवत्पदांबुजं मुहुर्मुहुर्धृत्वा हृष्टरोमा गद्गदाक्षरं जगाद ॥ ३८॥ बलिरुवाच ॥ अनंताय कृष्णाय ब्रह्मणे परमात्मने तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ३९ ॥ रजस्तमःस्वभावानां नस्तव दर्शनं दुर्लभम् ॥ ४० ॥ दैत्यगंधर्वसिद्धविद्याधरचारणा यक्षरक्षःपिशाचाश्च ॥४१ ॥ वयमन्ये च सत्त्वस्वरूपे त्वयि नित्यं बद्धवैराः ॥ ४२ ॥ केचन वैरेण केचन भक्त्या केचन कामतो यथा त्वयि प्राप्ताः तथा देवादयः सत्त्वगुणात्मका अपि

स इंद्रसेनो भगवत्पदांबुजं बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ॥ उवाच हाऽऽनंदजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥ बलिरुवाच ॥ नमोऽनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥३९॥ दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभम् ॥ रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४० ॥ दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः ॥ यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥ विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ॥ नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥ ४२ ॥ केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ॥ न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥४३॥ इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ॥ न विदंत्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥४४॥ तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहांधकूपात ॥ निष्क्रम्य विश्वशरणांघ्र्युपलब्धवृत्तिः शांतो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥४५॥ शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान् कुरु नः प्रभो ॥ पुमान्न यच्छ्रद्धया तिष्ठं चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

त्वत्स्वरूपं न प्राप्ताः ॥ ४३ ॥ हे योगेश्वर ! योगेशास्तव योगमायां न विदंति । वयं तु कुतः ॥ ४४ ॥ हे ईश ! यथा निष्कामः सन् गृहांधकूपात् निर्गत्य वने गलितफलादीन् भक्षयन् त्वां ध्यायन् चरामि तथा कुरु ॥४५॥ हे प्रभो ! आज्ञापय नः निष्पापान् कुरु ॥ ४६ ॥

---

१ आप्तकामैर्विमृग्यं तव पादारविंदं तदेवाऽऽश्रयस्तस्मादन्यद् गृहं स एवांधकूपस्तस्मात् । २ विश्वस्य शरणं=रक्षितारो वृक्षास्तेषामंघ्रिमूलेषु स्वत एव गलितैः फलादिभिरुपलब्धा =प्राप्ता वृत्तिः = जीविका येन सः । ३ सर्वेषां सखायः =महांतः । ४ ईशितव्याः = जीवाः तेषामीश ! । ५ विधिनिषेधलक्षणायाः ।

श्रीभगवानुवाच।हे बले । स्वायंभुवमन्वंतरे मरीचेः सकाशादूर्णायां षट् पुत्राआसन् । तेस्वकन्यांप्रतिमैथुनायोद्युक्तब्रह्माणं जहसुः ॥४७॥ततस्ते तत्क्षणमेव ब्रह्मशापेनाऽऽसुरीं योनिं प्राप्ताः सन्तो हिरण्यकशिपोः सकाशाज्जाताः॥४८॥ततस्ते तस्माद्योगमाययाऽऽकर्षिताःसन्तो देवक्या उदरे जाताः ॥ ते च कंसेन नाशिताः । अतो देवकी तान् शोचति । ते इमे तव समीप आसते॥४९॥अतइतो मातृशोकदूरीकरणे एतान्नेष्यामः। ततः शापाद् मुक्ताः सन्तो देवलोकं गमिष्यंति ॥ ५० ॥ ते च स्मरः १ उद्गीथः२ परिष्वंगः ३ पतंगः ४क्षुद्रभृत् ५ घृणी ६ इमे षट् मत्प्रसादेनमोक्षं

श्रीभगवानुवाच ॥ आसन्मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेंऽतरे ॥ देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥ तेनासुरीमगन्योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥ देवक्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः ॥ सा तान्शोचत्यात्मजान्स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥ इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ॥ ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यंति विज्वराः ॥५०॥ स्मरोद्गीथः परिष्वंगः पतंगः क्षुद्रभृद् घृणी॥ षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यंति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा तान्समादाय इंद्रसेनेन पूजितौ॥ पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥ तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी॥ परिष्वज्यांकमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥ अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुता ॥ मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ॥ नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः॥५५॥ ते नमस्कृत्य गोविंदं देवकीं पितरं बलम् ॥ मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसाम् ॥ ५६ ॥ तद् दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ॥ मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥

यास्यंति ॥५१॥ इत्युक्त्वा तान्गृहीत्वा पुनर्द्वारवतीमागत्य मातुः पुत्रान्समर्पयामासतुः॥५२। ततो देवकी तान् पुत्रान्दृष्ट्वास्नेहस्रवत्स्तनी॥५३॥ प्रीत्या स्तनं पाययामास॥५४॥ततस्ते कृष्णस्य पीतावशेषममृतमयं तस्याः पयः पीत्वानारायणांगस्पर्शनप्राप्तज्ञानाःसंतः॥५५॥गोविंदं देवकीं वसुदेवं रामं च नमस्कृत्य सर्वभूतानां पश्यतां सतां देवलोकं ययुः ॥५६ ॥ तेषां मृतानामागमननिगमनें दृष्ट्वा देवकी कृष्णस्य मायांमेने ॥५७॥

हे राजन् । एवंविधानि वीर्याण्यनंतस्यानंतानि संति ॥५८॥सूत उवाच॥इदं व्यासपुत्रेण वर्णितं मुरारेश्चरितं यः शृणोति श्रावयेद्वा स भगवति प्रवेशितचित्तः सन् तल्लोकं याति ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५॥ षडशीतितमे दम्भात्सुभद्रामर्जुनोऽहरत् ॥ गत्वा च मिथिलां कृष्णो नृपविप्रावनंदयत्॥१॥राजोवाच॥हे ब्रह्मन् । अर्जुनो रामकृष्णयोर्भगिनीं सुभद्रां यथोपयेमे तद्ज्ञातुमिच्छामः ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पृथ्वीं पर्यटन् प्रभासं गतः।तत्र रामः सुभद्रां दुर्योधनाय दास्यति।अपरे वसुदेवादयो न दास्यंतीति

एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्यसंत्यनंतानि भारत ॥ ५८ ॥ सूत उवाच॥ य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ॥जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवतिकृतचित्तोयाति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्ध मृताग्रजानयनं नाम पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ॥ ८५ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ॥ यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवना प्रभुः ॥ गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥२॥ दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे ॥ तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ॥ ३ ॥ तत्र वै वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ॥ पौरैः सभाजितोऽभीक्षणं रामेणाजानता च सः॥४॥एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमंत्र्य तम् ॥ श्रद्धयोपाहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥ सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ॥ प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥ सापि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम् ॥ हसन्ती व्रीडितापांगी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥ तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः ॥ न लेभे शं भ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥

शुश्राव । तां सुभद्रामिच्छुरर्जुनस्त्रिदण्डी यतिवेषं धृत्वा द्वारकां जगाम॥२॥३॥तत्र वार्षिकान् मासानुवास । तत एकदाऽजानता रामेणाऽऽतिथ्येन निमंत्र्य गृहमानीतः श्रद्धया परिविष्टं भैक्ष्यं स्वार्थसाधकोऽर्जुनो बुभुजे॥४॥५॥तदासोऽर्जुनस्तत्र महतीं मनोहरां कन्यां वीक्ष्य तस्यां मनो दधे ॥६॥ सापि तं वीक्ष्य हसन्ती लज्जया पश्यन्ती सती तं चकमे ॥७॥ ततोऽर्जुनस्तां हर्तुमवसरं प्रेप्सुः कामेन भ्रमच्चित्तः सन् सुखं न लेभे ॥८ ॥

तत एकदा देवयात्रायां रथस्थां तामर्जुनो वसुदेवदेवक्योः कृष्णस्य चाऽनुमतेन॥९॥रथस्थः सन् धनुरादाय वेष्टनं कुर्वतोभटान् विद्राव्यस्वभागं
सिंह इव जहार॥१०॥ तत् श्रुत्वा रामोऽक्रुध्यत। तदा कृष्णेन गृहीतपादोऽन्वशाम्यत॥११॥ ततो बलो वरवध्वोर्महाधनोपस्करहस्तिरथाश्वन
रयोषितः पारिबर्हाणि प्राहिणोत्॥१२॥ श्रीशुक उवाच॥हे राजन्।श्रीकृष्णस्य सखा शांतोऽलंपटः श्रुतदेव इति विप्र आसीत्॥१३॥ स गृहस्था
श्रमी यदृच्छालाभसंतुष्टः शांतः सन् मिथिलायामुवास।स शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यं प्रत्यागच्छति।नाधिकम्।तेन यथोचिताः क्रियाश्चक्रे॥१४॥

महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम्॥जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥९॥ रथस्थो धनुरादाय शूरां
श्चाऽऽरुंधतो भटान्॥विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव॥१०॥ तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः॥
गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥११॥ प्राहिणोत पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ॥ महाधनोपस्करेभरथा
श्वनरयोषितः ॥१२॥ श्रीशुक उवाच॥ कृष्णस्यासीद् द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ॥ कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शांतः
कविरलंपटः॥१३॥ स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी॥अनीहयाऽऽगताऽऽहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः॥१४॥यात्रा
मात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत॥ नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः॥१५॥तथा तद्राष्ट्रपालोऽंग बहुलाश्व इति
श्रुतः॥मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ॥१६॥तयोः प्रसन्नो भगवान् दारुकेणाहृतं रथम्॥आरुह्यसाकं मुनिभि
र्विदेहान् प्रययौ प्रभुः॥१७॥नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः॥अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः
॥१८॥ तत्रतत्र तमायांतं पौराजानपदानृप॥उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥१९॥आनर्तधन्वकुरुजांगल
कंकमत्स्यपांचालकुंतिमधुकैकयकोसलार्णाः॥अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृपपपुर्दृशिभिर्नृनार्यः॥२०॥

॥१५॥तथा बहुलाश्व इति विश्रुतस्तद्राष्ट्रपालः आसीत्। एतावुभावप्यच्युतप्रियौ॥१६॥अतस्तयोः प्रसन्नो भगवान् रथमारुह्य मुनिभिःसह विदे
हान् प्रययौ ॥१७॥ ते च ऋषयः। नारदः१वामदेवः२अत्रिः३व्यासः४परशुरामः५अहम् ६ असितः ७ अरुणिः ८ बृहस्पतिः ९कण्वः१०मैत्रे
यः११च्यवनादयः॥१८॥एवमादिमुनिभिः सह प्राप्तं श्रीकृष्णं श्रुत्वा पौरा जानपदा गृहीतार्हणपाणयः आजग्मुः॥१९॥तत आनर्तकुरुजांगलमत्स्य

पांचालादिदेशवर्तिन्यो नृनार्यो दृग्भिस्तन्मुखकमलं पपुः॥२०॥स कृष्णोपि तेभ्योऽभयं प्रयच्छन् तैर्गीतंस्वयशः शृण्वन् विदेहान्ययौ॥२१॥
ततस्ते पौराः जानपदाः प्राप्तमच्युतं श्रुत्वार्हणपाणयः संमुखं ययुः ॥ २२ ॥ ततस्त उत्तमश्लोकं दृष्ट्वा कृष्णमृषींश्च शिरोभिः प्रणेमुः ॥ २३ ॥
तथा मैथिलश्रुतदेवौ स्वानुग्रहाय प्राप्तं कृष्णं मत्वा तस्य पादयोः पेततुः ॥२४॥ ततो मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपद् मुनिभिः सह कृष्णमातिथ्येन

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं[1] च यच्छन् ॥ शृण्वन् दिगंतधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं
गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥ तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ॥ अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृही
तार्हणपाणयः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा त उत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ॥ कैर्धृतांजलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् ॥
॥ २३ ॥ स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम् ॥ मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥ न्यमंत्र
येतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः ॥ मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत् संहतांजली ॥ २५ ॥ भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः
प्रियचिकीर्षया ॥ उभयोराविशद् गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥ श्रोतुमप्यसतां[2] दूराज्जनकः स्वगृहागतान् ॥
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः ॥ २७ ॥ प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः ॥नत्वा तदंघ्रीन् प्रक्षाल्य
तदपो लोकपावनीः ॥२८॥ सकुटुंबो वहन् मूर्ध्ना पूजयांचक्र ईश्वरान् ॥ गंधमाल्यांबराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः॥२९॥
वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ॥ पादावंकगतौ विष्णोः संस्पृशन् शनकैर्मुदा ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥
भवान् हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ॥ अथ नस्त्वत्पदांभोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

न्यमंत्रयताम् ॥२५॥ भगवान् तदंगीकृत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया द्विधा रूपं कृत्वोभाभ्यामलक्षितः सन्नुभयोर्गृहं प्राविशत ॥ २६ ॥ ततो
जनको गृहागतान् तान् सहकृष्णान् मुनीन् नत्वा तदंघ्रीन् प्रक्षाल्य तज्जलम्॥२७॥२८॥सकुटुंबो मूर्ध्ना धारयन् गंधमाल्यांबरादिभिस्तान् पूज
यांचक्रे ॥२९॥ विष्णोरंकगतौ पादौ संमर्दयन् मधुरवाण्या प्रीणयन्नुवाच ॥ ३० ॥ राजोवाच । हे भगवन् । त्वं भूतानामात्मा ॥ ३१ ॥

---

१ तत्त्वज्ञानम् । २ असतां श्रोतुमपि दूरात् दुर्जनानां श्रवणेंद्रियस्याप्यविषयान् ।

किंचा।तवानंतो बंधुरपि श्रीर्भार्यापि ब्रह्मा पुत्रोऽपि भवान्स्ववचः सत्यं कर्तुंनो दृग्गोचरोजातः॥३२॥अतस्त्वच्चरणकमलं को नु पुमान्विसृजेत्
त्वं निष्किंचनानां मुनीनामात्मदः ॥३३ ॥योभवान्यदुकुलेऽवतीर्य संसारोपशमाय यशोवितेने॥३४॥तस्मै कृष्णाय शांताय नारायणाय तुभ्यं
नमः ॥३५॥किं च । हे भूमन् ! मुनिभिः सहकतिचिद् दिनानि नो गृहान् स्थित्वापादरजसा निमेः कुलं पुनीहि ॥ ३६ ॥ इति राज्ञाप्रार्थितो

स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मद्दृग्गोचरो भवान् ॥ यदात्थैकांतभक्तान्मे नानंतः श्रीरजः प्रियः ॥ ३२॥ को नु त्वच्चरणांभो
जमेवंविद् विसृजेत् पुमान् ॥ निष्किंचनानां शांतानां मुनीनां यस्त्वमात्मद ॥ ३३ ॥ योऽवतीर्य यदोर्वंशे नृणांसंसर
तामिह ॥ यशो वितेने तच्छांत्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम् ॥३४॥ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे ॥ नारायणाय
ऋषये सुशांतं तप ईयुषे ॥३५॥दिनानि कतिचिद् भूमन् गृहान् नो निवस द्विजैः ॥ समेतः पादरजसा पुनीहीदं
निमेः कुलम् ॥ ३६ ॥ इत्युपामंत्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ॥ उवास कुर्वन् कल्याणं मिथिलानरयोषिताम्
॥ ३७ ॥ श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा॥ नत्वा मुनीन् सुसंहृष्टो धुन्वन् वासो ननर्त ह ॥ ३८ ॥ तृण
पीठबृसीष्वेतानानीते सूपवेश्य सः ॥ स्वागतेनाभिनंद्यांघ्रीन्सभार्योऽवनिजे मुदा॥ ३९॥तदंभसा महाभाग आत्मानं
सगृहान्वयम् ॥ स्नापयांचक्र उद्धषा लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥ फलार्हणोशीरशिवामृतांभसा मृदा सुरभ्या तुलसी
कुशांबुजैः ॥ आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्धनांधसा ॥ ४१ ॥ स तर्कयामास कुतो ममान्वभूद्
गृहांधकूपे पतितस्य संगमः ॥ यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥ ४२ ॥

भगवान् पुरवासिनांकल्याणंकुर्वन्नुवास ॥३७॥ तथा श्रुतदेवोपि स्वगृहान् मुनिभिः सह प्राप्तमच्युतं नत्वा संहृष्टः सन् वस्त्राणि परिभ्रामयन्ननर्त
॥३८॥ततस्तान्दर्भपीठाद्यासनेषूपवेश्य तदंघ्रीन् प्रक्षालयामास॥३९॥तदंभसाऽऽत्मानंसगृहान्वयं स्नापयांचक्रे॥४०॥तत आमलकादिफलैःकंदमूलैः
सुवासितजलैस्तुलस्यादिपुष्पैःपूजयाऽऽराधयामास॥४१॥ततःस गृहांधकूपेपतितस्य ममम्नुनिभिः कृष्णेन च सह संगमः कुतः इति तर्कयामास४२

---

[१] सत्त्वविवर्धनं यदंधः अन्नं तेन ।

ततस्तेषां समीपे सभार्यः स्थितः स कृष्णचरणं मर्दयन् जगाद ॥ ४३ ॥ श्रुतदेव उवाच । हे भगवन् ! अस्माकमद्यैव दर्शनं प्राप्त इति न किन्तु यदा शक्तिभिरिदं सृष्ट्वा तस्मिन् स्वसत्तया प्रविष्टः । तदैव प्राप्तोसि ॥ ४४ ॥ भवानात्ममायया लोकं सृष्ट्वा तस्मिन् प्रविश्याऽवभासते ॥ ४५ ॥ किं च नित्यं श्रवणकीर्तनादिषु तत्परायणानां नृणां हृदि त्वं भासि । मम तु प्रत्यक्ष इति महद्भाग्यम् ॥ ४६ ॥ त्वं हृदिस्थोपि

सूपविष्टान् कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः ॥ सभार्यस्वजनापत्य उवाचांघ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ॥ यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥ यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया ॥ सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥ ४५ ॥ शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवंदताम् ॥ नृणां संवदतामंतर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥ ४६ ॥ हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम् ॥ आत्मशक्तिभिर ग्राह्योऽप्यंत्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥ नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ॥ सकारणाकारणलिंगमीयुषे स्वमाययाऽसंवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥ स त्वं शाधि स्वभृत्यान् नः किं देव करवामहे ॥ एतदंतो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षिगोचरः ॥ ४९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान् प्रणतार्तिहा ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् ॥ संचरंति मया लोकान्पुनंतः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥

कर्मविक्षिप्तचेतसामतिदूरस्थोसि ॥ ४७ ॥ अध्यात्मविदां मोक्षप्रदायाऽज्ञानिनां संसारप्रदाय तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ४८ ॥ एवंभूतो भगवान् स्वभृत्यान् नः शिक्षयतु ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! भगवान् तच्छ्रुत्वा हस्तेन हस्तं गृहीत्वा प्रहसन्नाह ॥ ५० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! तवाऽनुग्रहाय प्राप्तानमून् मुनीन् विद्धि ॥ ५१ ॥

---

१ अहंकारादिभिः । २ अंति समीपे । ३ उपेतगुणः प्राप्तश्रवणकीर्तनादिसंस्कार आत्मा येषां तेषाम् । ४ सकारणं कार्यम् । अकारणं प्रकृतिः । तदुभयलिङ्गमुपाधिम् । ५ स्वमाययाऽसंवृतैश्वर्ययापि मायाविस्वादन्येषां रुद्धा दृष्टिर्येन तस्मै ।

हे विप्र ! देवक्षेत्रतीर्थादयः कालेन पुनंति । एते तु दर्शनात्सद्यः पुनंति॥५२॥ब्राह्मणस्तपोविद्यादिना सर्वेषां श्रेष्ठोस्ति । मदुपासनयुक्तः किमु॥५३॥हे द्विज ! मम चतुर्भुजं रूपं ब्राह्मणात्प्रियं न । यतः सर्ववेदमयो विप्रः । अहं सर्वदेवमयः ॥५४॥दुष्टबुद्धय एवं न जानंति ॥५५॥ विप्रो विश्वस्य कारणभूता महदादयो मद्रूपाणीति चेतसि धत्ते॥५६॥तस्मादेतान्ब्रह्मर्षीन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय।तेनाहमर्चितोस्मि॥५७॥ श्रीशुकउवाच । इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टःश्रुतदेवः सकृष्णान्मुनीनाराध्य मैथिलेन सहसद्गतिं प्राप॥५८॥ हे राजन्।भगवानेवं तयोः सन्मार्गमुपदिश्य द्वारकां जगाम॥५९॥

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ॥ शनैः पुनंति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया[1] ॥५२ ॥ ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः॥५३॥न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ॥ सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥ दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः ॥ गुरुं मां विप्रमात्मानमचादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥ चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ॥ मद्रूपाणीति चेतस्याऽऽधत्ते विप्रो मदीक्षया[3] ॥ ॥ ५६ ॥तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय ॥ एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥५७॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टः सहकृष्णान् द्विजोत्तमान् ॥ आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ ५८ ॥ एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ॥ उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्धे श्रुतदेवानुग्रहो नाम षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ॥ कथं चरंति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे ॥ १ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे चूर्णिकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ सप्ताशीतितमे नारायणनारदवादतः । वेदैः स्तुतिर्गुणालंबा निर्गुणावधि वर्ण्यते ॥ १॥(पूर्वाध्यायांते भगवान्स्वभक्तयोः स्वतः प्रमाणभूतानां वेदानां ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य जगामेत्युक्तम्।तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानो राजा पृच्छति) परीक्षिदुवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! अनिर्देश्ये निर्गुणे सदसतः परेब्रह्मणिगुणैर्वर्तमानाश्श्रुतयः कथं स्तुवंति॥ १॥

---

[1] देवादीनि यत्पुनंति तदप्यर्हत्तमानामीक्षया । [2] प्रतिमादिषु पूज्यबुद्धयः । [3] ममैव सर्वत्रेक्षया ।

श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! प्रभुर्जीवानां चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धये बुद्धींद्रियमनःप्राणान् ससर्ज । अयमभिप्रायः । सगुणमेवेश्वर गुणैरनभिभूत
सर्वज्ञं सर्वेश्वरं सर्वोपास्यं सच्चिदानंदं भगवंतं श्रुतयः प्रतिपादयंति । एवं च साक्षादुपाधिनिषेधेन श्रुतीनां निर्गुण एव पर्यवसानम् ॥ २ ॥ (अत्र
चानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्न सदेहो युक्त इत्याह) । सैषोपनिषद् ब्रह्मपराऽस्ति । य एतां श्रद्धया धारयेत् स परं पदं प्राप्नुयात् ॥ ३॥ हे राजन्!
अत्रार्थे तव नारायणनारदसंवादरूपमितिहासं वर्णयिष्यामि ॥ ४ ॥ एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्नृषिं नारायणं द्रष्टुं बदरिकाश्रमं ययौ ॥ ५॥

श्रीशुक उवाच ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ॥ मात्रा[1]ऽथ च भवार्थं[2] च आत्मने[3]ऽकल्पनाय[4] च ॥ २॥ सैषा
ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ॥ श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ॥ ३॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारा
यणान्वितताम् ॥ नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥ एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ॥ सनातन
मृषिं द्र॰ ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥ यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादा
स्थितस्तपः ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ॥ परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥ तस्मै ह्य
वोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ॥ यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वायंभुव
ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ॥ तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥

योऽस्मिन्भारतखंडे नृणां क्षेमायाऽऽकल्पात्तप आस्थितः ॥६॥ नारदस्तत्र गत्वा ऋषिभिस्तत्र वेष्टितं स्थितं नारायणं प्रणम्येदमेव पप्रच्छ ॥७॥
तदा नारायण ऋषीणां शृण्वतां सतां यः पूर्वं सनकादीनां जनलोकवासिनां ब्रह्मवादो बभूव तं नारदाय जगाद ॥ ८ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥
हे नारद ! पुरा जनलोके तत्रस्थानां जनकादीनां ब्रह्मविचारो बभूव ॥ ९ ॥

---

[1] विषयार्थम् । [2] भवः = जन्मलक्षणं कर्म । तत्प्रभृति कर्मकरणार्थमित्यर्थः । [3] आत्मने लोकांतरगामिने । आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः । [4] अकल्पनाय = कल्पनानिवृत्तये । मुक्तय इत्यर्थः ।
अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः । [9] निरस्तदेहाद्युपाधिः ।

तथा त्वय्यनिरुद्धमीशं द्रष्टुं श्वेतद्वीपं गते सति स ब्रह्मवादः प्रवृत्तः । यद् मां त्वं पृच्छसि । तत्राऽयं प्रश्नो जातः ॥ १०॥तत्र सर्वे सनकाद्याः श्रुततपआदिभिस्तुल्या अप्येकं प्रवक्तारं कृत्वाऽन्ये त्रयः पप्रच्छुः॥११॥ सनंदन उवाच॥ हे ऋषयः । इदं स्वसृष्टं प्रलये संहृत्य शक्तिभिः सह शयानमीश्वरं प्रलयांते प्रथमं निवासभूताः श्रुतयस्तत्प्रतिपादकवाक्यैः परमेश्वरं प्रबोधयामासुः ॥१२॥ यथा शयानं नृपं बंदिन उषसि गत्वा तत्पराक्रमैर्बोधयंति तद्वत् ॥ १३ ॥ श्रुतय ऊचुः । हे अजित ! उत्कर्षमाविष्कुरु । केन व्यापारेण सर्वजीवानामानंदाद्यावरणाय गृहीतगुणां मायां नाशय ! यतस्त्वं प्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि । ननु जीवा एव तां किं न हन्युरत आह । तेषां स्थावरजंगमात्मकशरीराणां त्वमेवांतर्यामी सर्व

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ॥ ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते॥तत्र हाऽयमभूत् प्रश्नस्त्वं मां यमनु पृच्छसि ॥ १० ॥ तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे॥११॥सनंदन उवाच ॥ स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ॥ तदंते बोधयांचक्रुस्तल्लिंगैः श्रुतयः परम् ॥ १२॥ यथा शयानं सम्राजं बंदिनस्तत्पराक्रमैः ॥ प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः ॥ १३ ॥ श्रुतय ऊचुः ॥ जयजय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ॥ अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरंतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १४ ॥ बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाऽविकृतात् ॥ अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथा भवंति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

शक्त्युद्बोधकः । अतो न ते स्वतंत्राः ।नन्वहमेवाप्यविद्याहंतेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेद् मय्येवंभूतेऽहमेव प्रमाणम् । ननु कथं वेदप्रवृत्तिस्तत्राह कदाचित् सृष्ट्यादिसमये मायया क्रीडमानं त्वां वेदाः प्रतिपादयंति ॥ १४ ॥ ननु श्रुतिभिरिंद्राग्न्यादयः प्रतिपाद्यंते कथमहमेवेत्युच्यते इति चेत्तत्राह । हे ईश ! एतदुपलब्धमिंद्रादिकं सर्वं ब्रह्म त्वमेवेत्यवशेषतया जानंति । यतोऽविकारिणि त्वय्येवाऽस्य विश्वस्योत्पत्तिलयौ स्तः।यथा घटादेर्मृदि तद्वत्।अतो मंत्रास्त्वय्येव तात्पर्यविधानं धृतवंतो न पृथग्विकारेष्वित्यर्थः।अत्र दृष्टांतः।यथा नृणां कुत्रापि क्षिप्तानि पदानि भुवि नाऽ

---

१ निरुपमकरुणा इत्यर्थः । २ चरंतामित्यर्थः । कर्मणि षष्ठी ।

दत्तानि भवंति तथा यत्किमपि विकारजातं वदंतो वेदाः परमाथभूतं त्वामेव प्रतिपादयंति ॥ १५ ॥ किंच । हे त्रिगुणमायामृगीनर्तक । विवेकिनः सर्वजनपापनाशकं तव कीर्तिसुधाब्धिं प्रविश्य पापानि जहुः । यदा त्वत्कथामात्रेण पापत्यागस्तदा किं वक्तव्यं यैः स्वरूपस्फुरणेन रागादयोंतःकरणगुणाः कालगुणा जगदादयस्त्यक्तास्ते निरन्तरमखंडानन्दमनुभवंतीति ॥ १६ ॥ अथ पूर्वोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदति । हे ईश ! नरास्तव भक्ताश्चेत्तर्हि सफलजीवनाः । अन्यथा भस्त्रा इव वृथाश्वासाः । ननु तेषां कामादिफलमस्त्येव नेत्याह । यतो महदादयो यस्यानुप्रवेशेन वीर्यं प्राप्येदं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवंतः । तत्र च पंच कोशानन्नमयादीन् प्रविश्य तत्तदाकारः सन् यश्चेतयते स पुरुषविधस्त्वम् । ननु चिद्घनस्य कथं तत्तदाकारता । तत्राह । एष्वन्नमयादिषु तवाऽन्वयात् । एवं तर्हि सत्यत्वमसंगत्वं च कथं तत्राह । अन्नमयादिषु यः पुच्छत्वेनोक्तः स त्वम् । तथा

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथाऽमृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ॥ किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजंति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६ ॥

दृतय इव श्वसंत्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोंडमसृजन् यदनुग्रहतः ॥ [1]पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ १७ ॥

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥ तत उदगादनंत तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतंति कृतांतमुखे ॥ १८ ॥

स्वकृत[2]विचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्त्यनलवत् स्वकृतानुकृतिः ॥ अथ वितथास्वमूष्ववितथं[3] तव धाम समं विरजधियोऽन्वयंत्यभिविपण्यव[4] एकरसम्[5] ॥ १९ ॥

प्यसंगत्वहानिरेव तत्राह । यत् स्थूलसूक्ष्मान्नमयादेर्व्यतिरिक्तं तत् साक्षिभूतमबाध्यं सत्यं तत त्वं तर्हि किमर्थं तेष्वन्वय उक्तः । शाखाचंद्रवत् स्वरूपलक्षणार्थम् ॥ १७ ॥ अथ भजनमेव दृढीकृत्य श्रुतयः स्तुवंति । ये ऋषिसंप्रदायमार्गेषु स्थूलदृष्टयस्ते उदरलंबनं मणिपूरकस्थं ब्रह्म ध्यायंति । आरुणयस्तु साक्षान्नाडीप्रसारणस्थानं हृदयस्थं सूक्ष्ममेवोपासते । ततो हृदयाद् ब्रह्मरंध्रं प्रति तवोपलब्धिस्थानं सुषुम्नाख्यमुद्गतम् । यत्प्राप्य जनाः पुनः संसारे न पतंति ॥ १८ ॥ नन्वीशस्यापि जीववदुदरादिसबंधे सति केन विशेषेण सेव्यत्वमितीमां शंकां परिहरंत्यः श्रुतयः स्तुवंति । हे ईश ॥ त्वया कृतेषूच्चनीचमध्यमदेहेषु कारणतया विशन्निव वर्तमानस्त्वं न्यूनाधिकभावेनाऽवभाससे काष्ठेऽग्निरिव ।

---

[1] पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेव विधाऽऽकारो यस्य स तथा । [2] स्वकृता योनीरनुकरोतीति । अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । [3] अविशेषम् । [4] अभितो विगतव्यवहारा ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः । [5] सन्मात्रम् ।

अत एषु मिथ्याभूतदेहेषु सत्यं तव स्वरूपं निर्मलधियो जानंति । अतोऽप्रच्युतैश्वर्यस्य तवैवोपास्यत्वमिति ॥ १९ ॥ काश्चिच्छ्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदंतीत्याह । स्वकर्मोपार्जितनरादिदेहेषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषं त्वद्रूपं वदंति । एवं जीवस्य तत्त्वं विशोध्य कवयो मर्त्यलोके भवनिवर्तकं तेंघ्रिं सेवंते ॥ २० ॥ अथ पुनश्च भक्तिमेव दृढीकरोति । भो ईश्वर ! दुर्बोधस्य स्वरूपस्य ज्ञानार्थमाविष्कृतमूर्तेस्तव चरितमहामृताब्धाववगाहेन गतश्रमा ये ते तव चरणसरोजे हंसवद्रममाणसाधुवृंदसंगेन विसृष्टगृहाः संतो मोक्षमपि नेच्छंति कुतोऽन्यत् । एवं तावद् भक्तेराधिक्यं सूचितम् ॥ २१ ॥ किं च श्रुतय ईश्वरे रतिमुपदिशंतीत्याह । हे ईश ! त्वत्सेवौपयिकं शरीरं सुहृदादिवत्स्वाधीनतया वर्तते।

स्वकृतपुरेष्वमीष्वब[1]हिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोंशकृतम्[2]॥इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमा[3]वपनं
भवत उपासतेंघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः॥२०॥ दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरि
श्रमणाः॥नपरिलषंतिकेचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः॥२१॥त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृ
त्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनिच॥न बत रमंत्यहोअसदु[5]पासनयाऽऽत्महनोयदनुशया भ्रमन्त्युरु
भय कुशरीरभृतः॥२२॥निभृतमरुन्मनोऽक्ष[6]दृढयोगयुजो हृदियन्मुनयउपासते तदरयोऽपियुः स्मरणात॥स्त्रिय उर
गेंद्रभोगभुज[7]दंडविषक्तधियो वयमपि ते समाः[8]समदृशो[9]ंघ्रिसरोजसुधाः॥२३॥क इह नु वेदबतावरजन्मलयोऽग्रसरंयत
उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये॥तर्हि न सन्न चासदुभयंनचकालजवः किमपि नतत्रशास्त्रमवकृष्यशयीतयदा॥२४॥

एवं सत्यपि ये जीवा उन्मुखत्वात्सुसेव्यं त्वां न भजंति ते आत्मघातिनः संसारे भ्रमंति ॥ २२ ॥ अथ भगवतः स्मरणानुभावं वर्णयन्ति।हेप्रभो। मुनयः प्राणादीन् जित्वा दृढयोगाभ्यासेन हृदि यत्तत्त्वमुपासते तदरयोपि तव स्मरणात्स्त्रियोपि कामतः प्रापुः तथा वयमपि समास्त्वदंघ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्त्यः ॥२३॥ भगवत्तत्त्वं दुर्ज्ञेयं वदंत्यो भक्तिमेव श्रेष्ठां स्तुवंति।हे भगवन् ! त्वत्तोऽर्वागुत्पत्तिनाशवान्पुमान्पूर्वप्रसिद्धं त्वां को वेद न कोपि । यतस्त्वत्तो ब्रह्मोत्पन्नः । ब्रह्माणमनु आध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा उत्पन्नाः । तदा त्वं सर्वमाकृष्य शेषे । तदा जीवानां ज्ञानसाधनं

---

[1] बहिः कार्यम् । अंतरं कारणं वस्तुतस्तदावरणशून्यम् । तयोरसत्त्वादित्यर्थः । [2] अंश इवांशः । कृत इव कृतः । तवांशकृतं त्वद्रूपमित्यर्थः । [3] निगमोक्तकर्मणामापवनं क्षेत्रम । सर्वकमार्पण विषयमित्यर्थः । [4] देहाद्युपलालनेन । [5] यस्या मसदुपासनया मनुशयः वासना येषां ते । [6] अक्ष इंद्रियम् । [7] परिच्छिन्नदृष्टय इत्यर्थः । [8] कृपाविषयतयेति शेषः । [9] सममपरिच्छिन्नं त्वां पश्यन्त्यः ।

नास्ति। यतस्तदा स्थूलमाकाशादि सूक्ष्ममहदादिशरीरं न।शास्त्रमपिनास्ति। भवानेक एवाऽवशिष्यते। एवं तव स्वरूपज्ञानस्याशक्यत्वाद्भक्तिरेव सुलभा ॥ २४ ॥ इतो ज्ञानं न सुशकम्।उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यादित्याहुः। वैशेषिकादयो जगत उत्पत्तिं वदंति। एवमादिवादिनोयद्यदुपदिशंति तद्भ्रांत्यैव न तत्त्वदृष्ट्या। ननु पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे इदं संगच्छेत तत्तु नेत्याह। त्रिगुणमयः पुमानिति यो भेदः स त्वद्विषयाज्ञानविजृंभितः ज्ञानघने त्वय्यबोधोपि न संभवति॥२५॥ ननु यद्यसन्नोत्पद्यते त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हीदंप्रपंचजातंपुरुषश्चपृथङ्नास्तीत्युक्तंस्यात्। कथं तर्हि तयोः सत्यत्वप्रतीतिरत आह। इदमसन्मनोमात्रविलसितं त्रिगुणात्मकं प्रपंचजातं मनुजमभिव्याप्य सदिव भाति। कथम्।अधिष्ठान

जनिमसतः[1]संतोमृति[2]मुतात्मनि येच भिदां विपणं[3]मृतं स्मरंत्युपदिशंतितआरुपितैः॥त्रिगुणमयः पुमानितिभिदायदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे॥२५॥सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः॥न हि विकृति त्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्व[4]कृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम्॥२६॥तव परि ये चरंत्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाऽऽक्रमंत्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः॥परिवयसे पशूनिवगिराविबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनंति न ये विमुखाः॥२७॥त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहंति समदंत्यजयाऽनिमिषाः॥वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः॥२८॥

सत्यतया सत्यवत्प्रतीयते।नन्वात्मविदामपिविश्वं सदेव स्फुरति कथं मिथ्येत्यत आह।आत्मविदस्त्विदं विश्वंसदिति जानंति।आत्मकार्यत्वान्न पृथगित्यर्थः।अत्र दृष्टांतः।यथा कनकार्थिनः सुवर्णविकारं कुंडलादिकं तदात्मतयैव गृह्णंति॥२६॥ननु भगवत्प्रतिपादकं ज्ञानं सुखकरमेवेति न भक्त्या प्रयोजनमिति चेदाह।हे भगवन्! ये त्वामखिलनिवासभूतस्थानत्वेन सेवंते ते तिरस्कृत्य मृत्योर्मूर्धनि पदं ददति।ये त्वय्यभक्तास्तान् विदुषोऽपि वाण्या पशूनिव बध्नासि ते आत्मानं न पुनंति। ये त्वयि कृतसौहृदास्ते खल्वात्मानं पवित्रयंति॥ २७ ॥ नन्वीश्वरस्य सर्वभूतावासत्वात् कर्तृत्वादि प्राप्तम्। अतो जीवेश्वरयोस्तुल्यत्वात् कथं सेव्यसेवकत्वमित्याशंकां हरंत्यः श्रुतयः स्तुवंति। हे ईश! त्वमिंद्रियरहितोपि

---

[1] सत एकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदंति नैयायिकाः। [2] आत्मनि भेदं पश्यंति सांख्यादयः। [3] कर्मफलव्यवहारं सत्यं स्मरंति मीमांसकाः। [4] स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं पुरुषरूपमात्मतयैवाऽवसितं निश्चितम्।

स्वतः सिद्धज्ञानशक्तिः सर्वेंद्रियशक्तिधरोऽसि । अतो ब्रह्मादयो देवास्तव पूजां कुर्वंति । तथा ते मनुष्यैर्दत्तं बलिं स्वयं भक्षयंति । यथा खण्डमण्डलपतयो नृपाः सार्वभौमाय बलिं समर्पयंति तद्वत् । मायाऽऽवृताः सर्वे देवादयो यस्मिन्कर्मणि नियुक्तास्तत्त्वत्तो भीताः कुर्वंति ॥ २८ ॥ हे नित्यमुक्त ! यदा तव मायया क्रीडा भवति तदा सर्वे जीवाः स्युः । ननु मयि लीनानां जीवानां कथं जन्म स्यात् तत्राह । हे जीवास्तवावलोकनेनैवाऽऽविर्भूतकर्मभिः संयुज्योत्पद्यंते । ननु किं निमित्तांतरकल्पनया जीवोत्पादनं मदिच्छयैव भवतु न त्वयि वैषम्याभावादित्याह । तव समस्य स्वीयः परश्च नास्ति ॥ २९ ॥ हे ध्रुव ! जीवा अनंता नित्याः सर्वगताश्च यदि स्युः तर्हि तेषां समत्वात् शास्यता न घटेत नियमनं त्वया न स्यात् । इतरथा तु घटेत । कथम् । यन्मयमुपाधितो यद्विकारप्रायं यज्जीवाख्यं विकारप्रायजातं तत्स्वविकारस्य नियामकं भवेत् जानीम इति वदतामविज्ञातप्रायं यद् न जानीम इति वदतां ज्ञातप्रायं एवंभूतं किमपि समं नियंतृ भवेत् ॥ ३० ॥ अथ जीवानामुपाधिजन्मनैव जन्मोच्यते । न स्वतः । अघटनात् इत्याह । अजयोः प्रकृतिपुरुषयोर्जीवरूपेणोद्भवो न घटते । उभयोः परस्परसंगेन जीवा जायमानाः । यथा जलबुद्बुदाः केवलेन जलेन वायुना वा न भवंति किंतु मिलिताभ्याम् तद्वत् एवंभूता जीवास्त्वय्यनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सह लीनाः स्युः सुषुप्तिप्रलययोर्मुक्तौ च क्रमेण मधुनि सर्वकुसुमरसा इव सरितः समुद्र इव लीयंते ॥ ३१ ॥

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः[1] ॥ न हि परमस्य कश्चिदपरो
न परश्च भवेद्वियत इवाऽपदस्य[2] तव शून्यतुलां दधतः ॥ २९ ॥ अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न
शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ॥ अजनि च यन्मयं तदविमुच्य[3] नियंतृ भवेत्समम्[4] अनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया[5]
॥ ३० ॥ न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजा भवंत्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ॥ त्वयि त इमे ततो विविध
नामगुणैः परमे[6] सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥

---

१ ततः-अजातः-मायायाः । परस्य-दूरे वर्तमानस्य । २ न पद्यत इत्यपदः तस्य । वाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः । ३ कारणतयाऽपरित्यज्य । ४ अनुस्यूतम् । ५ मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् । ६ निरुपाधौ ।

एवं परमेश्वराज्जीवा जायंते-तद्वशेनच कर्माणि कुर्वंति-पुनरतत्र लीयंत इति संसारचक्रभ्रमणमुक्तम् । इदानीं संसारनिवृत्तये भगवद्भावं श्रुतयो विदधतीत्याह। हे ईश ! सुधियो जीवेषु त्वन्मायया भ्रमणं ज्ञात्वा त्वयि भावं कुर्वंति।एवं त्वां भजतां भवभयं न स्यात्। कुतः ।यस्मात्तव भ्रूभंगरूपः कालो भवान् शरणं येषां न तेषु । किंतु अभक्तेष्वेव भवभयं करोति ॥३२॥ मनसि नियमे सतीश्वरे भावो भवति । सोऽपि गुरुप्रसादाद्ज्ञानं दधाति अतो गुरुप्रसादज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेदित्याह । हे अज ! ये गुरोश्चरणं हित्वा जितेंद्रियप्राणैर्नरैरपि दुर्दमनं मनोरूपं तुरंगं वशीकर्तुं यत्नं कुर्वंति खिद्यंते चोपायेषु ते दुःखाकुलाः संतः इह संसारे दुःखमेव प्राप्नुवन्ति।यथा जलधावकृतकर्णधारा वणिजः । तस्माद्गुरुयुतानां

नृषु तव मायया भ्रमममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवेदधति भावमनु[१]प्रभवम्॥कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिःसृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम्॥३२॥विजितहृषीकवायुभिरदांत[२]मनस्तुरगं य इह यतंति यंतुमतिलोलमुपायखिदः ॥ व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज इवाऽज संत्यक्तकर्णधरा जलधौ॥३३ ॥ स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे॥इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते[३] स्वनिरस्तभगे[४] ॥३४॥ भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्त उत भवत्पदांबुजहृदो[६]ऽघभिदंघ्रिजलाः ॥ दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुष[७]सारहरावसथान् ॥ ३५ ॥

सर्वं सिध्यतीति भावः।कीदृशो गुरुः।प्राकृतैःसंस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा। देशभाषादिभिः शिष्यंबोधयेत्स गुरुः स्मृत इति॥३३॥अथ श्रुतयो भक्तेरंगं वैराग्यं विदधतीत्याह। हे ईश ! सुखरूपे त्वयि सति नृणां तव भक्तस्य तुच्छैः स्वजनसुतदेहादिभिः क उपयोगः । एवं सत्यं परमार्थसुखमजानतः अत एव स्त्रिया च सह मिथुनीभूय वर्तमानान्पुरुषान्संसारे कोऽर्थः सुखयति न कोपि। अतस्त्वद्भजनमेवोचितम् ॥ ३४ ॥ अथ श्रुतयः सत्संगेन तत्त्वज्ञानं दृढं स्यादित्याहुः । मुनयः स्वयं पूता अपि निरहंकारा भुवि पुण्यतीर्थक्षेत्राण्येव सेवन्ते। यतस्तत्रैव सत्संगो भवति। एवंभूता एते पुनर्गृहान्न सेवन्ते । सकृदपि त्वयि ये मनो दधति तेऽपि गृहादिष्वासक्ता न भवंति किं पुनरेवंभूता इति ॥ ३५ ॥

---

[१] अनु अन्वनु प्रभावो यस्मिंस्तं भ्रमम् । [२] तिस्रो नमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षकाला यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः । [३] स्वत एव नश्वरे । [४] स्वत एव गतसारे । [५] बहु । [६] भवतः पदांबुजं हृदि येषां ते । [७] पुरुषाणां सारं विवेकस्थैर्यक्षमाप्रमुखं हरतीति तथाभूतानावसथान् गृहान् ।

मुनयस्तीर्थानि पर्यटन्तीत्युक्तम् । इदानीं प्रश्नोत्तराभ्यामनेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह । इदं विश्वं सत्यरूपादुत्पन्नम्। अतः सदिति चेन्न । यतः क्वचिद्व्यभिचारो यथा पितृपुत्रादिषु। क्वचिच्च मिथ्यात्वं यथा स्रक्सर्पादिषु। तथाप्युभययुग्न। किं तु व्यवहारायांधपरंपरया विकल्पः कृतः। हे भगवन् । तव वेदलक्षणा वाणी कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन्मोहयति॥३६॥ तदेवं प्रपंचस्य सत्यत्वे साधकं नास्तीत्युक्तम्। इदानीमसत्त्वे प्रमाणमाह। इदं विश्वं सृष्टेः पूर्वं नासीत्। तथा प्रलयानंतरमपि न भविष्यति। अतो मध्येऽपि न। तथापि त्वयि सत्ये मिथ्यारूपमेव भाति। यथा घटमुकुटादौ नामधेयतामात्रं नाकारणं मृदाद्येव सत्यम्। अतो यदिदं सत्यमिति वदंति तेऽज्ञाः॥३७॥ अथ श्रुतयो जीवेश्वरयोर्विशेषमाहुः। हे ईश। यो मायया ऽविद्यामालिंगेत्ततो देहादिधर्मान्सदा सेवमान आच्छादिताऽऽनंदादिगुणः संसारं प्राप्नोति स जीवः। तदर्थं कर्मकांडम्। त्वं तु कंचुकमहिरिव तां मायां जहासि। कथम्। अपरिमितैश्वर्यः। अतस्तवैव सेव्यत्वम् ॥३८॥ उक्तसाधनेन ये भगवन्तं भजंति ते मृत्युं तरन्तीतरे संसरन्तीत्युक्तम्। इदानीं ये बहिःसंगं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रवृत्ता अपि कामेच्छवस्ते दुःखं प्राप्नुवंति इत्याह। हे भगवन्। ये दांभिका यतयो हृदि स्थिताः कामवासना यदि नोत्पाटयंति तर्हि तेषां हृदयस्थोऽपि त्वं दुष्प्रापः। कथं विस्मृतकंठमणिरिव किं च तेषामिहामुत्र च दुःखमेवेत्याह। इहलोके जनाराधनद्रव्यसंपादनादिक्लेशाद्दुःखम्। परलोके भवतो दुःखम् ॥३९॥ ननु यतेर्न

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्। व्यवहृतये विकल्प इषितोंऽधपरंपरयां भ्रमयति भारतीत उरुवृत्तिभिरुक्थ जडान्॥३६॥ न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृषैकरसे॥ अत उपमीयते द्रविण[3]जातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ॥३७॥ स यदजयात्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ॥ त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो[4] महसि[5] महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः॥३८॥ यदि न समुद्धरति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः॥ असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्[10]भवतः ॥३९॥ त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोः[11] गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां[12] च गिरः॥ अनुयुगम्[13]न्वहं सगुणगीतपरंपरया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्[14]मनुजैः ४०

---

१ इष्टः । २ बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिः । ३ द्रविणजातीनां = मृत्सुवर्णरूपाणां विकाराः = भेदाः घटकुण्डलादयस्तेषां पंथानः = मार्गाः = प्रकारास्तैः । ४ नित्यप्राप्तैश्वर्यः । ५ परमैश्वर्ये । ६ पूज्यसे = विराजसे । ७ अणिमाद्यष्टविभूतिमति । ८ इन्द्रियतर्पणपराणाम् । ९ अनिवृतान्मृत्योः । १० अनधिरूढं पदं = स्वरूपं यस्य तस्मात् । ११ भवतः = कर्मफलदातुरीश्वराद् हेतोरुत्थयोः आविर्भूतयोः शुभाशुभयोः । १२ देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा गिरः । १३ प्रतियुगं गीतपरम्परया = उपदेशसंतत्या । सत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः । १४ अपवर्गरूपा गतिः ।

किमपि कृत्यमस्ति किमिति वृथा शप्यते तत्राह । हे हरे! तव ज्ञानं यो वेत्ति स पुमान्प्राचीनपुण्यकर्मणोः फलभूतान् सुखदुःखसंबंधान्नानुसंधत्ते
तथा विधिनिषेधलक्षणां वाणीं नानुसंधत्ते।इदं तस्य योग्यम्। यतो मनुजैर्नित्यं श्रवणेनांतःकरणे धृतस्त्वं तेषांमोक्षं ददासि । अतोयोगकापट्येने
न्द्रियलालसानामुभयतोपि दुःखम् ॥ ४० ॥ किं च । हे भगवन् ! ब्रह्मादयः स्वर्गपतयस्तवांतं न प्रापुः ।कुतः । अनंतत्वात्।आस्तांतेनप्रापुरिति
यतस्त्वमपिस्वांतं न यासि । कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता—तत्राह । अनंततया = अंताभावेन । शशशृंगस्याज्ञानं सार्वज्ञ्यं न हंति।तदप्राप्तिर्वा
शक्तिवैभवम् । अनंतत्वमेवाह। यस्य तव मध्ये सप्तावरणयुक्ता ब्रह्मांडसमूहाः कालचक्रेण खे रजांसीव परिभ्रमंति।अतः श्रुतयोयद्दृष्टंतन्नेति नेति

द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया त्वमपि यदंडतरांडनिचया ननु सावरणाः॥ख इव रजांसि वांति वयसा सह यच्छ्रु
तयस्त्वयि हि फलंत्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ४१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्येतद् ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशास
नम् ॥ सनंदनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ॥ समुद्धृतः पूर्वजा
तैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥४३ ॥ त्वं चैतद् ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनम् ॥ धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं
नृणाम् ॥ ४४॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स ऋषिणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् ॥ पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो
मुनिः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये॥ यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः॥
॥ ४६ ॥ इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ॥ ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

तात्पर्यवृत्त्या त्वयि पर्यवस्यंति । एवं नहि । निरविधिर्निषेधः संभवतीतितावदवधिभूतेत्वयि श्रुतयः फलंति॥ ४१॥श्रीभगवानुवाच ॥हेनारद!एवं
ब्रह्मपुत्रा आत्मानुशासनं श्रुत्वा सनंदनमानर्चुः ॥४२॥ एवं सर्वश्रुतेपुराणरहस्यतात्पर्यं सनकादिभिरुद्धृतम्॥४३॥हे नारद ! नृणांकामभर्जनमेत
ज्ज्ञानं त्वं धारयन् यथेच्छं महीं चर ॥४४॥ श्रीशुक उवाच॥ एवंनारायणेनकथितं श्रुत्वा कृतकृत्यः श्रुतमर्थं मनसि धारयन्नैष्ठिकोजगाद॥४५॥
नारद उवाच ॥ य ईशो भूतानां मोक्षार्थं कला धत्ते तस्मै भगवते कृष्णाय नमोस्तु॥४६॥ एवं नारदो नारायणं तच्छिष्यांश्च नत्वा मम पितुरा

---

१ भवति = त्वयि निधनं = समाप्तिर्यासां ताः । २ उशतीः = कामयमानाः ।

श्रमं जगाम ॥४७॥ तेन संमानितो नारदो नारायणमुखोक्तं व्यासाय वर्णयामास ॥ ४८ ॥ एवं हे परीक्षित् ! त्वया निर्गुणे ब्रह्मणि श्रुतिः कथं चरेदिति यत् पृष्टं तद् मया कथितम् ॥४९॥ किंच य ईशः प्रकृतिपुरुषेश्वर इदं विश्वं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य शरीराणि कृत्वा तानि शास्ति यं प्राप्य जीवोऽविद्यां त्यजति तं भयनिवर्तकं हरिं निरंतरं ध्यायेत् ॥ ५०॥ इति श्री भा० द० उ० चू० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥
अष्टाशीतितमे विष्णुभक्तः कैवल्यमश्नुते ॥ ततोर्वाऽग्देवभक्तस्तु विभूतिमिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! देवाऽसुरमनुष्येषु ये

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ॥ तस्मै तद् वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८॥ इत्येतद् वर्णितं राजन्
यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ॥ यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि श्रुतिश्चरेत् ॥ ४९ ॥ योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽ
व्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणां[2] चक्रेपुरः शास्ति ताः॥यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं[3] यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिम[4]भय ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥५०॥ इति श्रीभाग० म० द० उ० नारायणसंवादे वेदस्तुतिर्नाम
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरमनुष्येषु ये भजंत्यशिवं शिवम् ॥प्रायस्ते धनिनो भोजा न
तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥१॥ एतद् वेदितुमिच्छामः संदेहोत्र महान् हि नः ॥ विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां
गतिः ॥२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिंगो गुणसंवृतः ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं[5]
त्रिधा॥ ३ ॥ ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कंचन ॥ उपधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

शिवं भजंति ते बहुधा भोगिनो धनिनश्च भवंति । ये लक्ष्मीपतिं हरिं भजंति ते तु न ॥ १ ॥ अत्र महान् संदेहः यतो विरुद्धस्वभावयोः
प्रभ्वोर्भजतां विपरीता गतिः । एतत् ज्ञातुमिच्छामः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच॥ हे राजन् ! शिवः शक्तियुक्तस्त्रिगुणसंवृतः सात्त्विकादिभेदेन
त्रिधाऽभवत् ॥ ३ ॥ ततः षोडश विकारा अभवन् । अतः साधकः उपाधियुक्तां विभूतिं भजन् तस्या रूपं प्राप्नोति ॥ ४ ॥

---

[1] जीवानां समस्तपुरुषार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणायेमित्यालोचक इत्यर्थः । [2] जीवेन सह । [3] यथा सुप्तं शरीरवंतमन्ये पश्यंति स तु नात्मानं तथा पश्यति । एवं जीवन्मुक्तमप्यन्ये देहवंतं पश्यंति सतु न किंचित् पश्यति । [4] योनिः = मूलकारणं माया । [5] अहम् = अहंकारः ।

त्या अहंकारापासून १ मन. ५ भूतं १० इंद्रियं असे १६ विकार
दिशा. वायु. सूर्य. वरुण. अश्विनीकुमार. अग्नि. इंद्र. उपेंद्र. मित्र. ब्रह्मा. या देवता उत्पन्न झाल्या आहेत.
ब्रह्मदेव रजोधिकः गुणांशः. विष्णो सत्वांशाधिकः शंकर तमोधिकः म्हणून ज्या गुणाच्या अधिक गुणयुक्त देवाचे भजन करतो त्या
त्या गुणाच्या संबंधाने विभूति प्राप्त होतात

प्रकृतीपासून महत्तत्व [illegible]
[illegible]
अहंकार [illegible]
आहे

[illegible]

हरिस्तु निर्गुणः प्रकृतेः परः । तस्य भजने निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥ हे राजन् ! अश्वमेधेषु समाप्तेषु युधिष्ठिरोऽच्युतमिदमेव पप्रच्छ ॥ ६ ॥ तदा भगवान् प्रीतस्तस्मै प्राह ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हे धर्म ! अहं यं प्रत्यनुगृह्णामि तस्य धनं शनैर्हरिष्ये । ततोऽधनं तं स्वजनास्त्यजंति ॥ ८ ॥ ततः स धनेच्छाया यदा विरक्तः स्यात् तदाऽहमनुग्रहं करिष्ये ॥ ९ ॥ अतो दुराराध्यं मां हित्वा जनोऽन्यं भजते ॥ १० ॥ ततः शीघ्रप्रसन्नेभ्यः प्राप्तराज्याद्यैश्वर्येण मत्ता वरदान् विस्मरंति ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवा

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ स सर्वदृगुपद्रष्टां[1] तं भजन् निर्गुणो भवेत् ॥५॥ निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ॥ शृण्वन् भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥ स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ॥ नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ॥ ततोऽधनं त्यजंत्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥८॥ स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया ॥ मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥९॥ तद् ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनंतकम् ॥ अतो मां सुदुराराध्यं हित्वाऽन्यान् भजते जनः ॥ १० ॥ ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः ॥ मत्ताः प्रमत्ता वरदान् विस्मरंत्यवजानते ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ सद्यःशापप्रसादोंग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥ अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽऽप संकटम् ॥ १३ ॥ वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् ॥ दृष्ट्वाऽऽशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥ स आह देवं गिरिशमुपाधावाशु सिध्यति ॥ योऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥

दयः । तेषां मध्ये सद्यः शापदः प्रसादकश्च शिवो ब्रह्मा च नाच्युतः ॥ १२ ॥ अत्रेतिहासं कथयिष्यामि । शिवो वृकासुराय वरं दत्त्वा संकटं प्राप ॥ १३ ॥ एकदा शकुनेः पुत्रो वृकासुरः पथि नारदं दृष्ट्वा त्रिषु देवेषु शीघ्रं कस्तुष्यति इति पप्रच्छ ॥ १४ ॥ तदा नारद आह हे दैत्य ! शिवं भज । स स्वल्पगुणदोषाभ्यां तुष्यति कुप्यति च ॥ १५ ॥

---

[1] साक्षी । यतः सर्वदृक् यतः सर्वं पश्यंतीति ।

स एकदा रावणबाणासुरयोस्तुष्टः सन्नतुलैश्वर्यं दत्त्वा संकटं प्राप ॥ १६ ॥ इत्याकर्ण्य वृकासुरो हिमपृष्ठे केदारे गत्वा स्वमांसेनाग्निमुखं हरं
जुह्वन् सन् ॥ १७ ॥ देवमप्राप्य सप्तमेऽहनि स्वशिरः खङ्गेन छेत्तुमुद्यतः ॥ १८ ॥ तदा महादयायुक्तः शिवोऽग्निमुखादुत्थाय हस्तं गृहीत्वा न्यवार
यत् । दैत्यः शिवस्पर्शेन पूर्ववत्स सर्वांगो बभूव ॥ १९ ॥ शिव उवाच ॥ हे वृक ! अभिलषितं वरं वृणीष्व तुभ्यं ददामि ॥ २० ॥ इत्याकर्ण्य स पापी

दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्बंदिनोरिव ॥ ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसंकटम् ॥ १६ ॥ इत्यादिष्टस्तमसुर उपा
धावत् स्वगात्रतः ॥ केदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥ देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात् सप्तमेऽहनि ॥
शिरोवृश्चत् स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥ तदा महाकारुणिकः स धूर्जटिर्यथा [1]वय चाग्निरिवोत्थितोऽनला
त् ॥ निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥ तमाह चांगाऽलमलं वृणीष्व मे यथाभि
कामं वितरामि ते वरम् ॥ प्रीये यतो येन नृणां प्रपद्यतामहो त्वयाऽऽत्मा भृशमर्द्यते वृथा ॥ २० ॥ देवं स वव्रे पापीयान्
वरं भूतभयावहम् ॥ यस्ययस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् रुद्रो दुर्मना इव भारत ॥
ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेरमृतं यथा ॥ २२ ॥ इत्युक्तः सोऽसुरो नूनं गौरीहरणलालसः ॥ स तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि
किलासुरः ॥ २३ ॥ स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽबिभ्यत् स्वकृताच्छिवः ॥ तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावत सवेपथुः ॥ याव
दंतं दिवो भूमेः [2]काष्ठानामुदगादुदक् ॥ २४ ॥ अजानंतः प्रतिविधिं तूष्णीमासन् सुरेश्वराः ॥ ततो वैकुंठमगमद् भास्वरं
तमसः परम् ॥ २५ ॥ यत्र नारायणः साक्षान्न्यासिनां परमा गतिः ॥ शांतानां न्यस्तदंडानां यतो नावर्तते गतः ॥ २६ ॥

यान् भूतभयावहं यस्ययस्य शीर्ष्णि करं धास्ये स म्रियतामित्ययाचत ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा शिवो दुःखितइव भूत्वा सर्पस्याऽमृतमिव तस्मै वरं ददौ ॥
॥ २२ ॥ ततो वृको गौरीहरणलालसः सन् तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि हस्तं दातुं प्रारेभे ॥ २३ ॥ तदा स्वकृताद् भीतः शिवः संत्रस्तः सन् ब्रह्मांड
मधावत ॥ २४ ॥ तदा देवाः प्रतिविधिमजानंतः संतस्तूष्णीमासन् । ततः शिवो वैकुंठं जगाम ॥ २५ ॥ यत्र साक्षान्नारायण आस्ते ॥ २६ ॥

---

१ वयमधुवातना यथा दुःखेन मर्तुकामं वारयाम्स्तथेति योज्यम् । २ दिशाम् ।

तदा दुःखनाशको हरिस्तं शिवं दुःखितं दृष्ट्वा दूराद् योगमायया मेखलाऽजिनदंडाद्यैर्बटुरूपं धृत्वा दैत्यसंमुखमेत्याऽभिवादयामास॥ २७॥ २८॥ श्रीभगवानुवाच॥ हे वृक। त्वं दूरमागतः। अतः श्रांतोसि। तस्माद् क्षणं विश्रम्यताम्॥ २९॥ किं च तव यन्निश्चितं तत् कथ्यताम्॥ ३०॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं भगवता पृष्टो वृको यथापूर्वमनुष्ठितं तस्मै जगाद॥ ३१॥ श्रीभगवानुवाच॥ हे वृक। एवं चेत्तर्हि शिववाक्यं वयं न श्रद्दधीमहि। यो दक्षशापात पैशाच्यं

तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनार्दनः ॥ दूरात् प्रत्युदियाद् भूत्वा बटुको योगमायया ॥ २७ ॥ मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेजसाग्निरिव ज्वलन् ॥ अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रांतः किं दूरमागतः ॥ क्षणं विश्रम्यतां पुंस आत्माऽयं सर्वकामधुक् ॥ २९ ॥ यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं विभो॥ भण्यतां प्रायशः पुंभिर्धृतः स्वार्थान् समीहते॥ ३०॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं भगवता पृष्टो वचसामृतवर्षिणा ॥ गतक्लमोऽब्रवीत् तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं चेत् तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि ॥ यो दक्षशापात् पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥ यदि वस्तत्र विश्रंभो दानवेंद्र जगद्गुरौ ॥ तर्ह्यंगाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम् ॥ ३३ ॥ यद्यसत्यं वचः शंभोः कथंचिद् दानवर्षभ ॥ तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्ताऽनृतं पुनः ॥ ३४ ॥ इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स सुपेशलैः॥ भिन्नधीर्विस्मितः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्न्यधात् ॥ ३५ ॥ अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् ॥ जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद् दिवि ॥ ३६ ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ॥ देवर्षिपितृगंधर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ॥ ३७ ॥

प्राप्त उन्मत्तो मिथ्यावादी॥ ३२॥ तव तस्मिन् शिवे विश्वासश्चेत् तर्हि स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम्॥ ३३॥ शंभोर्वचोऽसत्यं चेत् तर्हि तमेनं जहि। यतः पुनरनृतं न वक्ता ॥ ३४ ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यैर्मोहितः स कुमतिः स्वशिरसि हस्तं न्यधात् ॥ ३५॥ तदैव भिन्नशिराः सन् भूमौ पपात तदा दिवि जयशब्दः नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवत्॥ ३६॥ देवादयो वृकासुरे हते पुष्पवर्षाणि मुमुचुः। एवं शिवः संकटाद् मोचितः॥ ३७॥

---

१ भवानिति शेषः।

ततो मुक्तं शिवं भगवानाह । अहो देव! महादेव ! अयं पापः स्वपापेनैव हतः ॥ ३८ ॥ हे ईश ! महत्सु कृतापराधः पुमान् को नु क्षेमी स्यात् ॥३९॥ एवं यो हरेः शिवमोक्षचरित्रं कथयेत् शृणोति वा स रिपुभयात् संसाराच्च मुच्यते ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते द० उ० चू० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८ ॥ नवाशीतितमे देवः को महानिति संशये ॥ परीक्ष्य विष्णोरुत्कर्षं मुनिभ्योऽवर्णयद् भृगुः ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ हे राजन् ! एकदा सरस्वत्यास्तटे ऋषयो यज्ञमकुर्वत । तदा त्रिषु देवेषु को महान् इति तेषां वितर्कः समभूत् ॥ १ ॥ ततस्ते ऋषयस्तत् ज्ञातु

मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥३८॥ हतः कोनु महत्स्वीश जंतुर्वै कृतकिल्बिषः ॥ क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥३९॥ य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः[१] परस्य साक्षात् परमात्मनो हरेः ॥ गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्धे रुद्रमोक्षणं नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८॥ श्रीशुक उवाच ॥ सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सत्रमासत ॥ वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु[२] को महान् ॥ १ ॥ तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ॥ तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद् ब्रह्मणः सभाम् ॥ २ ॥ न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ॥ तस्मै चुक्रोध भगवान् प्रज्वलन् स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥ स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ॥ अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणाऽऽत्मभूः ॥४॥ ततः कैलासमगमत् स तं देवो महेश्वरः ॥ परिरब्धुं समारेभे उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥५॥ नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ॥ शूलमुद्यम्य तं हंतुमारेभे तिग्मलोचनः ॥ ६ ॥

मिच्छया भृगुं प्रेषयामासुः । तदा भृगुर्ब्रह्मणः सभां जगाम ॥ २ ॥ ब्रह्मसत्त्वपरीक्षार्थं तस्मै नमस्कारादिकं न चक्रे तदा ब्रह्मा तस्मै भृगवे चुक्रोध ॥ ३ ॥ स्वपुत्रं मत्वा क्रोधं शमयामास ॥ ४ ॥ ततः स भृगुः कैलासं जगाम तदा शिव उत्थाय मुदा तं भ्रातरमालिंगितुं प्रारेभे॥ ५ ॥ तदा भृगुस्त्वमुत्पथग इत्युक्त्वाऽऽलिंगनं नैच्छत् । तदा क्रुद्धः शिवः शूलमुद्यम्य तं हंतुं प्रारेभे ॥ ६ ॥

---

[१] वाङ्मनसाऽगोचरशक्तिसमुद्रस्य । [२] स्वकार्येण ।

तद् दृष्ट्वा पार्वती शिवस्य पादयोः पतित्वा सांत्वयामास । भृगुर्वैकुंठं जगाम ॥ ७ ॥ लक्ष्म्या उत्संगे सुप्तं विष्णुं दृष्ट्वा यदा वक्षसि ताडयामास
तदा हरिर्लक्ष्म्या सहोत्थाय तल्पात् शीघ्रमवरुह्य तं शिरसा ननाम ॥ ८ ॥ स्वागतमित्युक्त्वा हे ब्रह्मन् ! आसने निषीदेत्याह । हे ब्रह्मन् !
युष्मानागतान् न जानतां नः विषये क्षंतुमर्हसि॥९॥हे मुने ! तव चरणावतीव कोमलौ इत्युक्त्वा विप्रचरणौ स्वहस्तेन मर्दयन् जगाद ॥ १० ॥
हे मुने ! पादोदकेन सहलोकं मां पुनीहि ॥ ११ ॥ हे भगवन् अद्य लक्ष्म्या एकांतभाजनमासम् । हे विप्र ! भवत्पादहतपापस्य ममोरसि

पतित्वा पादयोर्देवी सांत्वयामास तं गिरा ॥ अथो जगाम वैकुंठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ७ ॥ शयानं श्रिय उत्संगे
पदा वक्षस्यताडयत् ॥ तत उत्थाय भगवान् सह लक्ष्म्यासतां गतिः ॥स्वतल्पादवरुह्याथ ननाम शिरसामुनिम्॥८॥
आह ते स्वागतं ब्रह्मन् निषीदात्रासने क्षणम् ॥ अजानतामागतान् वः क्षंतुमर्हथ नः प्रभो ॥ ९ ॥ अतीव कोमलौ
तात चरणौ ते महामुने ॥ इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन् स्वेन पाणिना ॥ १० ॥ पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च
मद्गतान् ॥ पादोदकेन भवतस्तीर्थानां तीर्थंकारिणा ॥ ११ ॥ अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकांतभाजनम् ॥ वत्स्य
त्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणे वैकुंठे भृगुस्तन्मंद्रया गिरा ॥ निर्वृतस्तर्पित
स्तूष्णीं भक्त्युत्कंठोऽश्रुलोचनः ॥ १३ ॥ पुनश्च सत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम्॥ स्वानुभूतमशेषेण राजन् भृगुर
वर्णयत् ॥ १४ ॥ तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ॥भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शांतिर्यतोऽभयम् ॥ १५ ॥
धर्मः साक्षाद् यतो ज्ञानं वैराग्य च तदन्वितम् ॥ ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद् यशश्चात्ममलापहम् ॥ १६ ॥ मुनीनां
न्यस्तदंडानां शांतानां समचेतसाम् ॥ अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥

लांछनमिव वत्स्यति ॥ १२॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं हरौ ुवति सति भृगुस्तूष्णीमास ॥ १३ ॥ ततो भृगुः पुनर्यज्ञस्थानमेत्य स्वानुभूतं सर्वं
वर्णयामास ॥ १४ ॥ तन्निशम्य मुनयो गतसंशयाः संतो विष्णुं महत्तमं निश्चितवंतः । यस्मिन् शांतिरभयम् ॥ १५ ॥यतो धर्मो ज्ञानं वैराग्य
मात्ममलापहं यशश्च ॥ १६ ॥ किंच । यं शांतानां समचेतसां साधूनां गतिमाहुः ॥ १७ ॥

---

१ तीर्थत्वनिमित्तेन ।

किं च यस्येष्टदेवताः ब्राह्मणाः साधवो यं भजंति ॥ १८ ॥ तस्य देवाऽसुरराक्षसा इति त्रिविधा आकृतयः संति । तासु सत्त्वमेव पुरुषार्थ
हेतुः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सरस्वतीतीरवासिन ऋषयो विष्णुसेवया तद्गतिं गताः ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ हे शौनक ! एतत्
श्रीशुकमुखाद् निर्गतं हरेर्यशः संसारी यः सेवते स मुक्तो भवति ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा द्वारकायां विप्रपत्न्याः पुत्रो जातमात्रः
सन् भुवं स्पृष्ट्वा ममार ॥ २२ ॥ ततो विप्रस्तं मृतपुत्रं गृहीत्वा राजद्वारि निधाय विलपन् जगाद ॥ २३ ॥ ब्रह्मद्विषः शठधियो विषयात्मनः

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ॥ भजंत्यनाशिषः शांता य वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥ त्रिविधाकृतय
स्तस्य राक्षसा असुराः सुराः ॥ गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत् तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं
सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ॥ पुरुषस्य पदांभोजसेवया तद्गतिं गताः ॥ २० ॥ सूतउवाच॥ इत्येतन्मुनितनया
स्यपद्मगंधपीयूषं भवभयभित् परस्य पुंसः ॥ सुश्लोकं श्रवणपुटः पिबत्यभीक्ष्णं पांथोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥
॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ॥ जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत
॥२२॥विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ॥ इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥ ब्रह्मद्विषः शठ
धियो लुब्धस्य विषयात्मनः ॥ क्षत्रबंधोः कर्मदोषात् पंचत्वं मे गतोऽर्भकः॥२४॥हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितें
द्रियम् ॥ प्रजा भजंत्यः सीदंति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥ एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ॥विसृज्य स
नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित् केशवांतिके ॥ परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभा
षत ॥ २७ ॥ किंस्विद् ब्रह्मंस्त्वन्निवास इह नास्ति धनुर्धरः ॥ राजन्यबंधुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥२८ ॥

क्षत्त्रबंधोः कर्मदोषाद् मे बालो मृत्युं प्राप्तः ॥ २४ ॥ किं च दुःशीलमजितेन्द्रियं नृपतिं भजंत्यः प्रजा नित्यं दुखिता भवंति ॥ २५ ॥ एवं
द्विजो द्वितीयं तृतीयं पुत्रं राजद्वारि त्यक्त्वा तां गाथां जगौ ॥ २६ ॥ कदाचित् कृष्णसमीपे स्थितोऽर्जुनो नवमे बाले मृते द्विजस्य तां गाथां
श्रुत्वा ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥ हे ब्रह्मन् ! इह त्वन्निवासे सर्वेप्येते ब्राह्मणाः सत्रमासते धनुर्धरो नास्ति किम् ॥ २८॥

यस्मिन् राज्ये धनदारादिवियुक्ता ब्राह्मणाः शोचंति ते राजानो राजवेषेण नटा इव जीविकां सम्पादयंति ॥२९॥ हे ब्रह्मन्!तव प्रजामहं रक्षिष्ये
नष्टप्रतिज्ञश्चेद् वह्निं प्रवेक्ष्ये ॥३०॥ ब्राह्मण उवाच॥हे अर्जुन ! संकर्षणः कृष्णः प्रद्युम्नोऽनिरुद्ध एते मे प्रजाः संरक्षितुं न शक्नुवंति ॥ ३१॥ तत्
कर्म बालबुद्ध्या त्वं कथं चिकीर्षसि । अतो वयं ते वचो न श्रद्दध्महे ॥३२॥ अर्जुन उवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! अहं संकर्षणो न कृष्णो न तर्हि यस्य
गांडीवं धनुस्त्र्यंबकतोषणं वीर्यं च सोऽहमर्जुनः युद्धे मृत्युं विजित्य तव प्रजामानेष्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवमर्जुनेन विश्वासं प्रापितोविप्रःस्वगृहं

धनदारात्मजाऽपृक्ता यत्र शोचंति ब्राह्मणाः ॥ ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवंत्यसुंभराः ॥२९ ॥ अहं प्रजां वां भगवन्
रक्षिष्ये दीनयोरिह ॥ अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः॥३०॥ब्राह्मण उवाच ॥ संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो
धन्विनां वरः ॥ अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवंति यत्॥३१॥तत् कथं नु भवान् कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः॥चिकी
र्षसि त्वं बालिश्यात् तन्न श्रद्दध्महे वयम्॥३२॥अर्जुन उवाच॥नाहं संकर्षणो ब्रह्मन् न कृष्णः कार्ष्णिरेव च॥ अहं वा
अर्जुनो नाम गांडीवं यस्य वै धनुः॥३३॥माऽवमंस्था मम ब्रह्मन् वीर्यं त्र्यंबकतोषणम् ॥ मृत्युं विजित्य प्रधनेआने
ष्ये ते प्रजां प्रभो ॥ ३४ ॥ एवं विश्रंभितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप॥जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन्[1]॥३५॥
प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः॥पाहिपाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥ स उपस्पृश्य शुच्यंभो
नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सज्यं गांडीवमाददे ॥३७॥न्यरुणत् सूतिकाऽगारं शरैर्नानास्त्रयोजि
तैः॥तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपंजरम्॥३८॥ततःकुमारःसंजातोविप्रपत्न्या रुदन् मुहुः॥सद्योऽदर्शनमापेदे सशरी[2]
रो विहायसा॥३९॥तदाऽऽह विप्रो विजयं विनिंदन्कृष्णसन्निधौ॥ मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम्॥४०॥

जगाम॥३५॥ततः स द्विजो भार्यायाः प्रसूतिकाले प्राप्तेसतिमृत्योःप्रजां पाहिपाहीत्यर्जुनं जगाद॥३६॥तदार्जुनस्तद्गृहे गत्वाऽऽचम्य शिवंनत्वा
दिव्यास्त्राणि स्मृत्वा गांडीवं जग्राह॥३७॥ततः सूतिकागारं सर्वतो बाणैरावृत्य शरपंजरं चकार॥३८॥ततो विप्रपत्न्याःपुत्रः संजज्ञे ततः स पुत्रो
रुदन् सदेहोंतर्धानं प्राप॥३९॥तदा विप्रः कृष्णसन्निधावर्जुनं नीत्वा तं निंदन् जगाद । अहो!मे मूर्खत्वं पश्यत योऽहं क्लीबकत्थनं श्रद्दधे॥४०॥

---

[1] शृण्वन् । [2] देहोऽपि नावशिष्ट इत्यर्थः ।

अहो ! मम प्रजा रक्षितुं कृष्णरामादयो न शेकुः । ता अन्यः को रक्षिष्यति ॥ ४१ ॥ एवं मिथ्यावादिनमर्जुनं धिक् । तस्य धनुर्धिक् । यो
दैवोपसृष्टमानेष्य इति बभाषे ॥ ४२ ॥ एवं विप्रे शपति सत्यर्जुनः स्वविद्यामास्थाय शीघ्रं यमपुरीं ययौ ॥ ४३ ॥ तत्र विप्रबालकमदृष्ट्वा पूर्वां
जगाम । एवमग्निनिर्ऋतिकुबेरवायुवरुणानां पुरीः रसातलं स्वर्गमन्यस्थानानि च गत्वा धृतायुधः ॥ ४४ ॥ अलब्धद्विजपुत्रः सन् पुनरेत्याग्निं
विविक्षुस्तदा कृष्णेन वारितः ॥ ४५ ॥ ततः कृष्ण आह । हे अर्जुन ! अहं द्विजपुत्रान् त्वां दर्शये । ये मनुष्या निंदंति त एव तव कीर्तिं

न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ॥ यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः॥४१ ॥ धिगर्जुनं मृषावादं
धिगात्मश्लाघिनो धनुः ॥ दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥ एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फा
ल्गुनः ॥ ययौ संयमिनीमाशु यत्रास्ते भगवान् यमः ॥ ४३ ॥ विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात् पुरीम्॥ आग्नेयीं
नैर्ऋतिं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ॥ रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः॥४४॥ ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनि
स्तीर्णप्रतिश्रुतः ॥ अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञात्मानमात्मना ॥ य
ते हि कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयन्ति नः ॥ ४६ ॥ इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः॥ दिव्यं स्वरथमास्थाय
प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥ सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्तसप्तगिरीनथ ॥ लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥
॥ ४८ ॥ तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ तान् दृष्ट्वा भगवान्
कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ॥ सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत् पुरः ॥ ५० ॥ तमः सुघोरं गहनं कृतं महद्विदार
यद् भूरितरेण रोचिषा ॥ मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ५१ ॥

स्थापयिष्यंति ॥ ४६ ॥ इत्युक्त्वाऽर्जुनेन सह रथमास्थाय प्रतीचीं दिशं गत्वा ॥ ४७ ॥ सप्त गिरीन् सप्त द्वीपान् सप्त समुद्रान् लोकालोकं
चाऽतिक्रम्य महत्यंधकारे विवेश ॥ ४८ ॥ तदा शैब्यसुग्रीवाद्या अश्वास्तमसि नष्टगतयो बभूवुः ॥ ४९ ॥ भगवान् कृष्णस्तान् दृष्ट्वा सहस्रसू
र्यसदृशं सुदर्शनमग्रे प्राहिणोत् ॥ ५० ॥ तदा चक्रं स्वतेजसा घोरं तमो विदारयद्विवेश ॥ ५१ ॥

---

१ भिन्दन्तीति शेषः ।

अर्जुनः प्रसृतं तेजो द्रष्टुं न सेहे । नेत्रे न्यमीलयत्॥५२॥ततो जलं प्रविष्टः तत्र सलिले मणिस्तंभसहस्रशोभितं महाकालपुरं दृष्ट्वा॥५३॥तस्मिन्
महाभीमं सहस्रफणं श्वेतकांतिं शेषं ददर्श॥५४॥ततः शेषदेहे स्थितं विभुं पुरुषोत्तमं घनश्यामं पीतांबरधरम्॥५५॥किरीटकुण्डलादिप्रभया शोभ
मानम् अष्टभुजं श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाभिर्युतम्॥ ५ ॥ सुनंदादिस्वपार्षदैः सेव्यमानं मूर्तिमद्भिश्चक्राद्यायुधैः सेव्यमानं परमेश्वरं दृष्ट्वा॥५७॥

द्वारेण चक्रानुपथेन[1] तत्[2]तमः परं [3]परंज्योतिरनं[4]तपारम् ॥ समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपिदधेऽक्षिणी
उभे ॥५२ ॥ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता बलीयसै[5]जंद् बृहदूर्मिभूषणम्॥ तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं[6] भ्राजन्मणिस्तं
भसहस्रशोभितम्॥५३॥तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ॥ विभ्राजमानं द्विगुणो[7]ल्बणेक्षणं
सिताचलाभं शिति[8]कंठजिह्वम्॥५४॥ ददर्श तद्भोगसुखासनं विभु महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम् ॥ सांद्रांबुदाभं सुपिशं
गवाससं प्रसन्नवक्रं रुचिरायतेक्षणम्॥५५॥महामणि[9]व्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुन्तलम् ॥प्रलंबचार्वष्टभुजं
सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्म्या वनमालया वृतम् ॥५६॥ सुनंदनंदप्रमुखः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ॥ पुष्ट्या
श्रिया कीर्त्य[10]जयाऽखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७॥ ववंद आत्मानमनंतमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शन
जातसाध्वसः ॥ तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धांजली सस्मितमूर्जया[11] गिरा ॥ ५८॥ द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा
मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ॥ कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमंति मे ॥ ५९ ॥ पूर्णकामावपि युवां नर
नारायणावृषी ॥ धर्ममाचरतां स्थित्यै वृषभौ लोकसंग्रहम् ॥ ६० ॥ इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ॥
ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान्॥६१॥अर्जुनः कृष्णश्च तं ववन्दे । ततःशेषशायी प्रभुस्तौ जगाद॥५८॥ हे कृष्णार्जुनौ !
एते द्विजपुत्रा युवयोर्दिदृक्षया मयाऽऽनीताः । युवां धर्मरक्षणाय कलया भुव्यवतीर्णौ । अतो भूभारं दूरीकृत्य शीघ्रं मे समीपमागच्छतम्॥५९॥
युवां साक्षान्नरनारायणौ पूर्णकामावपि लोकसंग्रहं धर्ममाचरताम् ॥६०॥इत्याकर्ण्य तावोमित्युक्त्वा तमीश्वरं नत्वा द्विजपुत्रान् गृहीत्वा ॥६१॥

---

१ चक्रमनुगच्छेन । २ तस्मात् तमसः परम् । ३ श्रेष्ठम् । ४ व्याप्नुवत् । ५ एजंतः उच्चलतः । ६ द्युतमत्सु श्रेष्ठम् । ७ द्विसहस्रनेत्रैरूर्जितम् । ८ शितयः नीलाः कंठा जिह्वाश्च यस्य तम् । ९ समूहः ।
१० कीर्तिसहितयाऽजया । ११ ऊर्जितया ।

स्वकं धामागत्य विप्राय यथारूपं यथावयः पुत्रान् प्रददतुः॥६२॥पार्थो वैष्णवं धाम दृष्ट्वा विस्मितःसन् पुंसां यत्किंचित् पौरुषं तत् कृष्णानुकं
पितं मेने ॥६३॥ भगवानेवमनेकानि वीर्याणि दर्शयन् विषयान् बुभुजे ॥ ६४ ॥ विप्रेषु निखिलान् कामान् शक्र इव ववर्ष॥६५॥एवमधर्मिष्ठान्
नृपान् हत्वार्जुनादिभिश्च घातयित्वा युधिष्ठिरादिभिर्धर्मं प्रवर्तयामास॥६६॥इति श्रीभागवते म०द०उ०चू० नवाशीतितमोऽध्यायः॥८९॥चरमे
तु पुनः प्रोक्ता कृष्णलीला समासतः ॥ यदुवंशप्रसूतानामानंत्यं च सकारणम्॥१॥श्रीशुक उवाच॥एकदा द्वारकायां श्रीकृष्णःसुखंनिवसन् ।कथं

न्यवर्ततां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ यथागतम् ॥ विप्राय ददतुः पुत्रान् यथारूपं यथावयः ॥ ६२ ॥ निशाम्य वैष्णवं
धाम पार्थः परमविस्मितः ॥ यत्किंचित् पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकंपितम् ॥ ६३ ॥ इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह
प्रदर्शयन् ॥ बुभुजे विषयान् ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ ६४ ॥ प्रववर्षाखिलान् कामान् प्रजासु ब्राह्मणादिषु ॥
यथाकालं यथैवेंद्रो भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थितः ॥ ६५ ॥ हत्वा नृपानधर्मिष्ठान् घातयित्वार्जुनादिभिः ॥ अंजसा वर्त
यामास धर्मं धर्म सुतादिभिः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उ० द्विजकुमारानयनं नाम नवाशी
तितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सुखं स्वपुर्यां निवसन् द्वारकायां श्रियः पतिः॥ सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां
वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः ॥ कंदुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडंतीभिस्तडिद्द्युभिः ॥ २ ॥
नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः ॥ स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥ उद्यानोपवनाढ्यायां
पुष्पितद्रुमराजिषु ॥ निर्विशद्भृंगविहगैर्नादितायां समंततः ॥४॥ रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ॥ तावद्विचि
त्ररूपोऽसौ तद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥ प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदांभोजरेणुभिः ॥ वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु
च ॥ ६ ॥ विजहार विगाह्यांभो ह्रदिनीषु महोदयः ॥ कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च योषिताम् ॥ ७ ॥

भूतायाम् । सर्वसंपत्समृद्धायाम् ॥१॥ उत्तमवेषाभिर्हर्म्येषु क्रीडमानाभिःस्त्रीभिः॥२॥मदोन्मत्तगजैःस्वलंकृतभटैरश्वैः कनकोज्ज्वलै रथैश्च नित्यं
व्याप्तमार्गायाम् ॥३॥ उद्यानोपवनेषु पुष्पितवृक्षपंक्तिषु भ्रमरादिभिर्नादितायां तस्याम् ॥ ४ ॥ षोडशसहस्रस्त्रीणां वल्लभस्तावद्रूपः सन् तासां
गृहेषु रेमे ॥ ५॥ तथा कमलरेणुभिः सुवासितजलेषु ह्रदेषु ॥ ६ ॥ जलं विगाह्य स्त्रीणां कुचकुंकुमैर्लिप्तांगः सन् ताभिः सह विजहार ॥ ७ ॥

तदा मृदंगवीणावादयमानैर्गंधर्वैर्गीयमानः ॥ ८॥ स्त्रीणां रेचकैः सिच्यमानः सन् स्वयं ताः प्रतिषिंचन् चिक्रीडे ॥ ९ ॥ तदा ताः स्त्रियः रेचकजिहीर्षया कांतमालिंग्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः॥ १०॥ कृष्णस्तु सिच्यमानो मुहुः स्वयं सिंचन् करिणीभिर्गज इव रेमे॥ ११॥ ततः कृष्णः स्त्रियश्च क्रीडालंकारवासांसि नटनर्तकीभ्यो ददुः॥ १२॥ एवं विहरतः कृष्णस्य हास्यविलोकनभाषणैर्हृतधियः स्त्रियः ॥ १३ ॥ श्रीकृष्णं चिंतयंत्य

उपगीयमानो गंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् ॥ वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधवंदिभिः ॥ ८ ॥ सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसंतीभिः स्म रेचकैः[1] ॥ प्रतिषिंचिन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ ९॥ ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिंचंत्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः ॥ कांतं स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥ कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुंकुमस्रक्[2] क्रीडाभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः ॥ सिंचन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ ११ ॥ नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनाम् ॥ क्रीडालंकारवासांसि कृष्णोऽदात् तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥ कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ॥ नर्मक्ष्वेलिपरिष्वंगैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १३ ॥ ऊचुर्मुकुंदैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम्[3] ॥ चिंतयंत्योऽरविंदाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥ महिष्य ऊचुः॥ कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः[4] ॥ वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥ नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबंधुस्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ॥ दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥ १६ ॥

उन्मत्तवद् यानि वाक्यान्यूचुः तानि मत्तः शृणु ॥ १४॥ महिष्य ऊचुः॥ हे कुररि ! श्रीकृष्णे सुप्ते त्वं निद्राभंगं कुर्वती सती वयमिव विलपसि ॥ १५ ॥ हे चक्रवाकि ! त्वमदृष्टपतिः सती नेत्रे निमील्य रोरवीषि। अतो वयमिवाच्युतपादलग्नां मालां कबरेण वोढुमिच्छसि किम् ॥ १६ ॥

---

[1] जलक्षेपणयंत्रैः। [2] तत्स्तनेभ्यो विषज्जितकुंकुमा स्रक् यस्य। [3] यथा भवति तथा। [4] गुप्तो बोधः बाह्यविषयज्ञानं यस्य सः।

हे समुद्र ! अलब्धनिद्रः सन् शब्दं करोषि । अतोऽस्माभिः प्राप्तां दशां त्वमपि प्राप्तोऽसि किम् । यथा वयं संभोगेन हृतकुंकुमादिलांछनास्तथा त्वमपि हृतकौस्तुभादिलांछनो लक्ष्यसे ॥ १७ ॥ हे इंदो ! त्वं यक्ष्मणा गृहीतः अत एव क्षीणः सन् स्वकिरणैस्तमो न क्षिणोषि । तत् किं कृष्णगदितानि विस्मृत्य तच्चिंतया वयमिव स्तब्धवाक् न क्षिणोषि किम् ॥ १८ ॥ हे मलयानिल ! तवाप्रियमस्माभिः किं कृतम् । यस्त्वं कृष्णकटाक्षैर्भिन्ने नो हृदि स्मरं प्रेरयसि । तत्तवानुचितम् ॥ १९ ॥ हे मेघ ! त्वं श्रीकृष्णस्य सखासि । अतो वयमिव त्वं ध्यात्वा गद्गदकण्ठः

भोभोः सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः॥किं वा मुकुंदापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो
दुरत्ययाम् ॥ १७ ॥ त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इंदो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ॥कच्चिन्मुकुन्दग
दितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥१८॥ किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम्॥
गोविंदापांगनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १९॥ मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेंद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव
भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः ॥ अत्युत्कंठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः स्मृत्वास्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्त
त्प्रसंगः ॥ २० ॥ प्रियरावपदानि[१] भाषसेऽमृतसंजीविकयाऽनया गिरा ॥ करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकंठ
कोकिल ॥ २१ ॥ न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिंतयसे महांतमर्थम्॥ अपि बत वसुदेवनंदनांघ्रिं वयमिव
कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२॥ शुष्यद्ध्रदाः कृशतरा बत सिंधुपत्न्यः संप्रत्यपास्तकमलश्रिय इष्टभर्तुः[२] ॥ यद्वद्वयं
यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्मः ॥ २३ ॥

सन् बाष्पधाराः मुहुर्मुहुर्विसृजसि ॥ २० ॥ हे कोकिल ! त्वं कृष्णस्य शब्दमिव शब्दं भाषसे अतस्ते प्रियमद्य किं करवाणि ॥ २१॥ हे पर्वत ! त्वं न चलसि न वदसि । तत् किं कृष्णांघ्रिं (शृंगरूपैः) स्तनैर्धर्तुं वयमिव कामयसे ॥ २२ ॥ हे नद्यः ! वयं कृष्णस्य प्रेमावलोकनमप्राप्य यथा कृशाः स्मः तद्वद् यूयमपि शुष्यद्ध्रदाः स्थ ॥ २३ ॥

---

[१] प्रियरावस्य प्रियंवदस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव पदानि । [२] प्रियतमस्य भर्तुः ।

हे हंस । तव स्वागतम् । अत्र स्थीयताम्।पयः पिब । शौरेः कथां ब्रूहि।त्वां कृष्णदूतं जानीमः।स कुशलयास्ते किमु।हे क्षुद्रस्य दूत स पूर्वमेकांते
उक्तं तत् स्मरति किम्। ओमिति चेदाहुः। वयं तं कस्माद् भजामः।अहो स भगवानाह्वयति तर्हि श्रियं विहाय तमाकारय कामदम् ॥२४॥एवं
माधव्यः ईदृशेन भावेन परमां गतिं लेभिरे॥२५॥यः श्रुतमात्रोपि स्त्रीणां मन आकर्षति स भगवानात्मानंपश्यंतीनां मनआकर्षतीतिकिं वक्तव्यम्
॥२६॥किंच याः स्त्रियो जगद्गुरुं पतिबुद्ध्या आर्चयन् तासां तपः किं वर्ण्यते॥२७॥एवंभगवान् वेदोक्तधर्ममनुतिष्ठन् गृहं धर्मार्थकामानां स्थान

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यंग शौरेः कथां दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ॥ किंवा न
श्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद् भजामो वयं [illegible]दालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठां स्त्रियाम् ॥ २४॥ इतीदृशेन
भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ॥ क्रियमाणेन माधव[illegible] लेभिरे परमां गतिम् ॥२५ ॥ श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्ष
ते मनः ॥ उरुगायोरुगीतो वा पश्यंतीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥ याः संपर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ॥ जगद्गुरुं
भर्तृबुद्ध्या तासां किंवर्ण्यते तपः॥२७॥एवं वेदोदितंधर्ममनुतिष्ठन् सतांगतिः॥गृहंधर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत पद
म्॥२८॥आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम्॥आसन् षोडशसाहस्रं महिष्योष्टशताधिकम् ॥२९॥तासां स्त्रीर
त्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः॥रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः॥३०॥एकैकस्यां दशदश कृष्णोऽजीजन
दात्मजान्॥यावत्य आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः॥३१तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ॥ आसन्नुदारयश
सस्तेषां नामानि मे शृणु॥३२॥प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान् भानुरेव च॥सांबो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः॥३३॥

मित्यदर्शयत् ॥२८॥ एवं कृष्णस्याष्टशताधिकषोडशसहस्रस्त्रिय आसन् ॥२९॥ तासां मध्ये रुक्मिण्यादयोऽष्टौ प्रागुक्ताः । तासां पुत्राश्चोक्ताः
॥३०॥हे राजन्! श्रीकृष्णः एकैकस्यां दशदश पुत्रान् जनयामास॥३१॥एवं लक्षमेकमशीत्युत्तरैकषष्टिसहस्राणिचभवंति १६१०८० ।तेषां मध्येऽ
ष्टादश महारथाः तन्नामानि शृणु॥३२॥प्रद्युम्नः १अनिरुद्धः२दीप्तिमान्३भानुः४सांबः५मधुः ६बृहद्भानुः ७चित्रभानुः८ वृकः९अरुणः १० ॥३३॥

---

१ एकपरायणा । २ स्त्रीषु । ३ उरुभिर्गायैः गीतैरुरुधा गीतः ।

पुष्करः ११ देवबाहुः १२ श्रुतदेवः १३ सुनंदनः १४ चित्रबाहुः १५ विरूपः १६ कविः १७ न्यग्रोधः १८ ॥ ३४ ॥ एतेषां मध्ये प्रथमः प्रद्युम्नः पितृवदेवाऽऽसीत् ॥ ३५ ॥ स रुक्मिणः कन्यामुपयेमे । तस्मादनिरुद्धः ॥ ३६ ॥ स रुक्मिणः पौत्रीं विरोचनामुपयेमे । तस्य वज्रः यो मौसलादवशेषितः ॥ ३७॥ तस्य प्रतिबाहुः । तस्य सुबाहुः। ततः शांतसेनः । तस्मात् शतसेनः ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्कुले स्वल्पधनप्रजायुर्वीर्या अब्रह्मण्याश्च न जज्ञिरे ॥ ३९ ॥ हे राजन् ! यदुवंशप्रसूतानां पुंसां वर्षशतैरपि संख्याः कर्तुं न शक्यते ॥ ४० ॥अपरिमितानां यदुकुमाराणामा

पुष्करो देवबाहुश्च श्रुतदेवः सनंदनः ॥ चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥३४ ॥ एतेषामपि राजेंद्र तनुजानां मधुद्विषः ॥ प्रद्युम्न आसीत् प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः॥३५॥स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ॥ तस्मात् सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ॥ ३६ ॥ स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः ॥ वज्रस्तस्याभवद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥३७ ॥ प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ॥ सुबाहोः शांतसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः ॥३८॥ न ह्येतस्मिन्कुलेजाता अधना अबहुप्रजाः ॥ अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥३९ ॥ यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम्॥ संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥४०॥तिस्रः कोटयः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च॥आसन् यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ॥ ४१॥ संख्यान यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ॥ यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥ देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ॥ ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा हता बबाधिरे ॥ ४३ ॥ तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ॥ अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥ तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवद् हरिः ॥ ये वानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥

चार्यास्तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ३८८०००० आसन् इति श्रुतम् ॥ ४१ ॥ हे राजन् ! यादवानां संख्यानं कःकरिष्यति। यत्रायुतानामयुतलक्षेण स उग्रसेन आस्ते ॥ ४२ ॥ हे राजन् ! देवासुरयुद्धे ये मृता दैत्यास्ते मनुष्येषूत्पन्नाः संतः प्रजा बबाधिरे॥४३॥ तेषां नाशाय हरिणा प्रेरिता देवा यदोः कुलेऽवतीर्णाः तेषामेकाधिकं शतं कुलान्यासन् ॥४४॥तेषां मध्ये प्रभुत्वेन भगवान्कृष्ण आसीत् ॥ ४६ ॥

यादवास्तं कृष्णं परमात्मानं न विदुः ॥ ४६ ॥ हे नृप ! यदुषु यत् कृष्णकीर्तिरूपं तीर्थं जातं तद्गंगारूपं तीर्थं स्वस्वरूपं चक्रे । एवंभूतस्य काल
चक्रायुधस्य भूभारहरणादि नाश्चर्यम् ॥ ४७ ॥ हे राजन् ! स श्रीकृष्णः स्थिरचरवृजिनघ्नो हास्यमुखेन व्रजस्त्रीणां कामं वर्धयन् सन् जयति
॥ ४८ ॥ एवंभूतस्य श्रीकृष्णस्य भक्तिमिच्छन्कर्मक्षालनानि कर्माणि शृणुयात् ॥ ४९॥ यतो मर्त्यो रात्रिंदिवं श्रीकृष्णकथाश्रवणकीर्तनचिं

शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानादिकर्मसु ॥ न विदुः संतमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥ तीर्थं चक्रे नृपोनं
यदजनि यदुषु स्वः सरित्पादशौचं विद्विट्स्निग्धाः[1] स्वरूपं[2] ययुरजितपराः[3] श्रीर्यदर्थे[4]ऽन्ययत्नः ॥ यन्नामाऽमंगलघ्नं श्रुत
मथ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः[5] कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥ जयति जननिवासो देव
कीजन्मवादो[6] यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्[7]नधर्मम् ॥ स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितः श्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन्का
मदेवम् ॥ ४८ ॥ इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयाऽऽत्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि ॥ कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्त
मस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥ मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्दश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयैति ॥
तद्धाम दुस्तरकृतांतजवापवर्गं[8] ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसा
हस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे श्रीकृष्णचरितानुवर्णनं नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥

तया तद्धाम प्राप्नोति । राजानो यदर्था ग्रामाद्वनं ययुः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधोत्तरार्द्धे चूर्णिकायां कृष्णचरितानुवर्णनं नाम
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ अस्मिन् स्कन्धे सर्ववृत्तानुष्टुप्श्लोकाः १९२९ चूर्णिका० १९०० ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

---

[1] शत्रवो मित्राणि च । [2] सारूप्यम् । [3] अजिता कैश्चिदप्यप्राप्ता परा सर्वतः परिपूर्णा श्रीः कृष्णस्यैव । [4] यस्याः श्रियोऽर्थे ब्रह्मादीनां यत्नः । [5] गोत्रेषु तत्तदृषिवंशेषु धर्मो यत्कृतः येन प्रवर्तितः ॥
[6] देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्य सः, वस्तुतोऽजन्मा । [7] क्षिपन् । [8] दुस्तरः दुष्परिहरो यः कृतांतवेगः कालवेगस्तद्रहितम् । नित्यमिति यावत् ।

दशमस्कंध उत्तरार्ध.

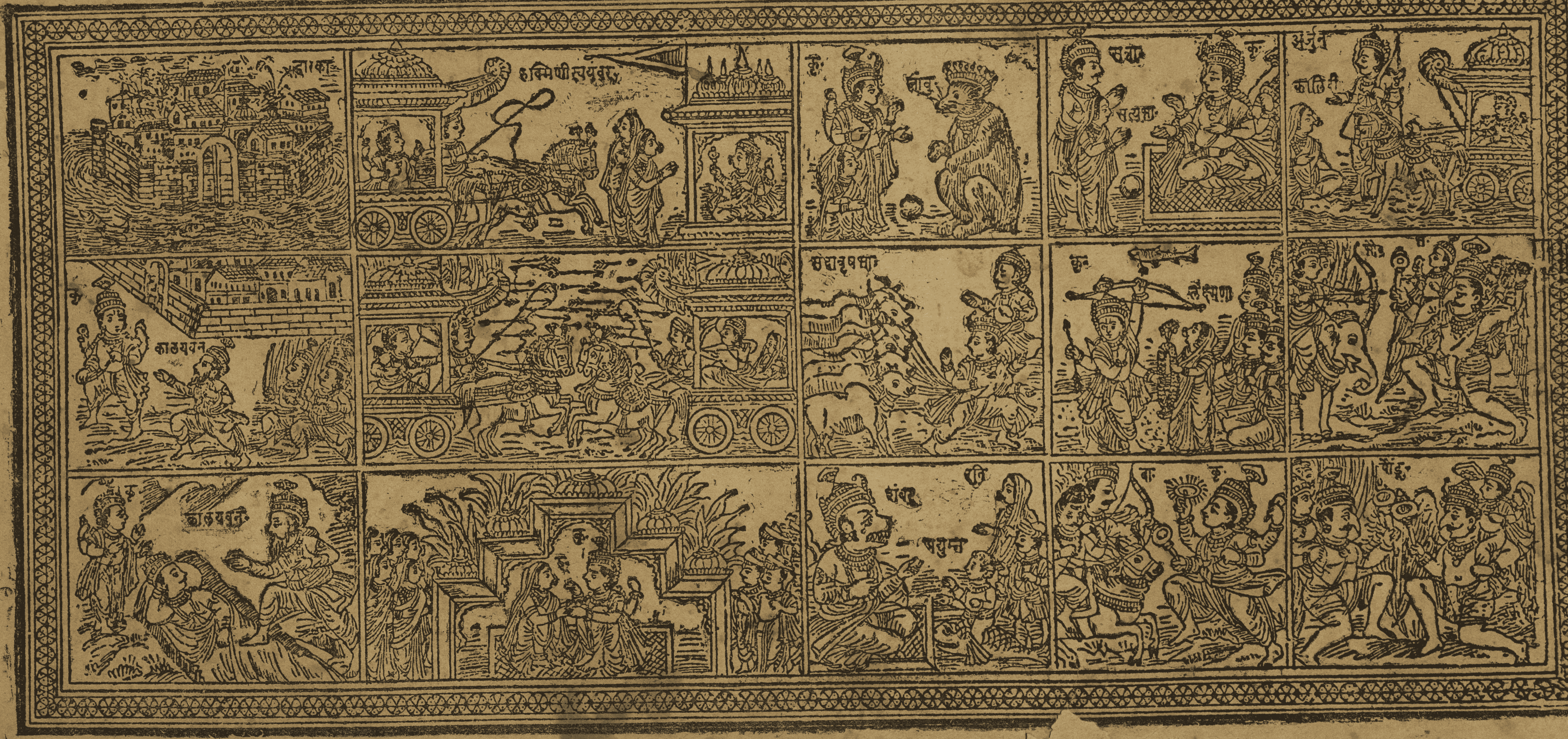
द्वारका
रुक्मिणी स्वयंवर
कृ
जांबु
सत्रा
सत्यभा
कृ
अर्जुन
कालिंदी
कृ
कालयवन
सप्तवृषभा
कृ
लक्ष्मणा
कृ
कालयवन
कृ
शंबर
रति
प्रद्युम्न
बा
कृ
पौंड्र

॥ अथ सचूर्णिकश्रीमद्भागवते दशमस्कन्धोत्तरार्द्धप्रारम्भः ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये मुद्रितम्।
संवत् १९८० शके १८४५.

१०९

॥ इति श्रीमद्भागवते सच्चूर्णिकदशमस्कन्धोत्तरार्धः समाप्तः ॥

```
[OrderDescription]
,CREATED=24.02.20 11:05
,TRANSFERRED=2020/02/24 at 12:06:48
,PAGES=415
,TYPE=STD
,NAME=S0002866
,Book Name=M-2845-SHRIMAD BHAGWAT DASHAM SKANDH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
```

```
FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
```

```
FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
```

```
FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
```

```
FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
```

```
FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
```

```
FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
```

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF

```
FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
```

```
FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
```

```
FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
```

```
FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
```

```
FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
```

```
FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
```

```
FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
```

```
FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
```

```
FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
```

```
FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,
```